

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIII. KÖTET

1-4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
TAMÁS LAJOS
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendőek be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belöldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

I. OSZT. KÖZL.

EÖTVÖS JÓZSEF ÉLETMŰVÉNEK ISMERETLEN ELEMEI*

SZALAY LÁSZLÓHOZ ÍRT LEVELEI NYOMÁN

I

1966. március 18-a a századik évfordulója annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia *Eötvös Józsefet* választotta fennállása óta harmadik elnökévé, egykori politikai ellenfele, Világos után egy ideig küzdőtársa, majd ismét ellenfele, de mindvégig személyes barátja, *Dessewffy Emil* örökébe.

Eötvös *Naplójának* a választás napjáról keltezett feljegyzése a reá jellemző alaposággal felméri a választásból eredő feladat súlyát. A vezető gyorsíthatja vagy lassíthatja a haladást, óvatosan megváltoztathatja annak irányát is, de mindebben mégsem követheti szabadon a meggyőződését, mert alkalmazkodnia kell a vezetettekhez, sőt előttük szándékait el kell takarnia. „Valóban szabad és egyszersmind hatalmas is nem lehet senki e világon” — zárja elmélkedését a polgári szabadságeszmét a XIX. század minden más eszméje fölé helyező gondolkozó.¹ Hogy mi az új, amire az elnöki székben törekedni kíván, azt csak két évvel később mondja el *Naplójában* és elnöki beszédében, az Akadémia fejlődésében azt az irányt jelölve meg, amelynek maradéktalan követése csak 1949 után valósult meg. „Nem ismerek, talán nem létezik példa, hogy tisztán tudományos intézet egy egész nemzet által felkarolva legnemesebb törekvéseinek fő, sőt egyedüli gyűlpontjának tekintetett, mint ezt Akadémiánkról mondhatjuk, de Akadémiánk ezen állást mint irodalmunk, nem mint a tudomány képviselője foglalta el . . . ezen intézménynek bizonyosan nem válik szegényére, hogy fennállása első szakában arra összpontosítá egész tevékenységét, mire a nemzetnek akkori viszonyai alatt leginkább szüksége volt . . . ezen vallomással együtt azon meggyőződésemet fejeztem ki, hogy ami e részben eddig elmulasztott, azt Akadémiánk ezentúl ki fogja pótolni . . . mert e feladás iránt, mely meggyőződésem szerint egészen megváltozott, ép oly tisztában van most, mint akkor volt, mikor működését megkezdé.”²

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történeti Tudományok Osztálya és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya közös rendezésben, 1966 január 10-én tartott felolvasó ülésen.

¹ Eötvös JÓZSEF: *Naplójegyzetek—Gondolatok*. 1864—1868. Közzéteszi: LUKINICH IMRE. 1941. 156. p.

² *Im.* 249. p.

Eötvös a mindössze egy lustrumra terjedő elnöksége alatt, amelyből négy éven át a vallás- és közoktatásügyi tárcát is képviselte, ahol haladó demokratikus fejlődésünk meggyorsítására alkalmas, a megvalósulás küszöbéig vitt elgondolásait „kínos és zavaró örökségként” hagyta utódaira,³ az Akadémián sem juthatott el a felvetett gondolat megvalósításáig, de annak életében eltörölhetetlen emlékeket hagyott maga után 1835-ben történt taggá választásától kezdve.

A magyar reformkorszaknak, az abszolutizmus küzdelmeinek és a kiegyezés kezdő éveinek kiemelkedő történelmi személyisége, az irodalomban — főként regényeivel — új utakat törő alkotó, a haladás meggyőződése szerinti útjára népét tanításával rávezetni törekvő államtudós nem szorul arra, hogy a tudományok művelőit az életművével foglalkozásra a nevezetes évforduló ösztönözze. Az elnöki centenáriummal egy időben azonban egy más erre ösztönző momentum is felmerült.

A különböző tudományszakok Eötvös-irodalma mindedig érzékenyen érezte levelei nagy részének ismeretlenségét, de különösen nélkülözötte azokat a leveleket, amelyeket Eötvös legjobb barátjához, „jó szelleméhez”, művei kiadás előtti első olvasójához és „jobbitójához”, a centralista irány képviselőiben és tanításában legbensőbb munkatársához, a politikai magatartásban — annak fény- és árnyoldalain egyaránt — vele együtt haladó *Szalay László*hoz írt. Hiszen mindenki, aki Eötvös életművével foglalkozott, joggal tételezhette fel a két barát levelezésének tartalmi gazdagságát, különösen miután erről az a hat levél, amelyet *Szalay Gábor* Eötvös József özvegyénél 1913-ban megtalált és 1942-ben közzétett,⁴ valamint az a további hat levél, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában 1912, illetőleg 1952 óta hozzáférhető volt, közvetlenül bizonyosságot tett.⁵

Egy évvel ezelőtt volt alkalmam beszámolni arról, hogy az eddig rejtve maradt levelek közül mintegy 43 darab a *Szalay László*val foglalkozó kutatásaim során *Szalay László* örökösének jóvoltából milyen körülmények között került a birtokomba. Ugyanakkor megkísértem az eddigi rejtve maradásuk okait feltárni és eloszlatni mindazokat a kegyeleti szempontból felhozható aggodalmakat, amelyek nyilvánosság előtti feltárásuk ellen szólhatnának.⁶ Ma már megállapíthatom, hogy a levelek tartalmának közkinccsé válása útjában sem ténybeli, sem jogi, sem erkölcsi akadályok nem állnak.

A centenárium alkalmából tehát maga Eötvös szólhat hozzánk, gazdag lelkének eddig ismeretlen tartalma tárulhat fel előttünk. Az előkerült levelek mindegyike egy-egy fényforrás, amely az Eötvös életművét jelképező ércnél maradandóbb monumentum belvilágának eddig nem látott részletét teszi lát-

³ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* 1965.—637. p.

⁴ ItK. 1942. 154 és köv., 283. és köv. p.

⁵ *Levelestár* 1912/36., 1952/40. és 1954/152. növedéknapló tételszám alatt.

⁶ ItK. 1964. 675. p.

hatóvá. Azt a reménységet ugyan nem lehet táplálni, hogy most már minden árnyék, amely egyes részleteket takart, el fog tűnni, hogy az odaillo színes rajzolatoknak adjon helyet, de azt igen, hogy egyes megoldatlan életrajzi kérdések megoldáshoz jutnak, hipotézisek ténybeli alapot kapnak, hogy más hipotéziseket a velük ellenkező ténybeli adatok megdöntsenek. A levelek magának az életműnek a gyarapodását is eredményezik, nemcsak önmagukban is művekként értékelhetőségük folytán, hanem azért is, mert a keretükbe foglaltan önálló műveket is találunk, más műveknek pedig az útbaigazításukkal juthatunk el a lelőhelyére.

Távol áll tőlem, hogy a levelek tartalmának ilyen értelmű értékelését elvégezni megkíséreljem. Ennek a feladatnak a teljes megoldása több tudomány szak nálam hivatottabb művelőjére vár. De a levelek feltárlásában nekem jutott szerep nyomán szinte kötelezettnek érzem magam általános jelentőségük kezdő felmérésének megkísérlésére.

Az első levél a két ifjú 18 éves korában, 1831. augusztus 2-án, az utolsó 1859. november 15-én kelt, azok tehát végigkísérik Eötvös egész életpályáját, *Szalay László* haláláig. Magukból ezekből a mozaikdarabokból teljes képet nem lehet ugyan összeállítani, de azok az életrajz és az életmű jóformán minden nevezetesebb részéhez mondanak valami figyelemre méltót.

II

A szorosán vett életrajzi adatokhoz a levelek már keltezésük helyével és idejével hozzájárulnak. Igazolják az Eötvös által betöltött pozíciók idejét, helyét; helyesbítik, pontosabbá teszik az élettörténet egyes mozzanatainak időbeli adatait.

Az első levélből megtudjuk, hogy Eötvös az 1831. évi kolerajárvány idejének jelentős része alatt, teljes kifejlődésekor Bécsben tartózkodott; bár a járvány első fellépésekor még Pesten volt,⁷ az azzal kapcsolatos további fejleményekről nem közvetlen élményekből, hanem *Szalay* megrázó közléseiből értesült. Eötvöst főleg a megbetegedetteknek és halottaknak a fertőzéstől féltő hozzátartozók általi elhagyása rendítette meg. Ez a megrendülés tükröződik csakhamar a *Bosszú* első szcenáriumában, amelyet később elejtett. Ennek emléke tér vissza *A nővérek* expozíciójában is, bár ezt már nemcsak a *Szalay* leírásának, hanem Eötvös atyja által a koleralázadás leverése körül betöltött szerepnek is tulajdoníthatjuk.

⁷ BARTA ISTVÁN: *Az 1831-i pesti koleramozgalom*. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest 1961. 445 p. Adatai igazolják, hogy Eötvös a járvány első fellépésekor, valamint a szigorú védőintézkedések hatálybaléptetésekor még Pesten, illetőleg Budán volt. Mint udvari kancelláriai előadó, csakhamar Bécsbe ment, ahonnan első leveleit írta Szalaynak.

Az első levél tájékoztat arról is, hogy nem az eddig is ismert *Ribordy*, akinek életpályáját már sikerült áttekintennem,⁸ volt az első francia anyanyelvű svájci, aki Eötvös környezetében hosszabb időt töltött és külföldi útjára, valamint későbbi életpályájára nyelvismeret szempontjából előkészítette. Eötvösnek *Szalay* Bécsbe küldött levelét az orsiéresi (Valais canton) származású *Joris* nyújtja át, aki előbb egy évet töltött Pesten és itt *Szalay*val is összebarátkozott. Lehet, hogy azonos *Gaspard-Emanuel Joris*-val, aki orvosként végleg Bécsben telepedett le és több orvostudományi munkát publikált.⁹

A levelek adják az első világos képet arról a meleg barátságról, amely Eötvöst a nagy hírű magyar orvoshoz, *Eckstein Frigyes*hez kora fiatalságától, a szeretett Fritz haláláig fűzte. *Eckstein Frigyes* unokatestvére volt Eötvös anyósának, *Eckstein Annának*. De a baráti kapcsolat — a levelekből kitűnően — a családi kapcsolatot jóval megelőző, arra az időre nyúlik vissza, amikor Eötvös József későbbi felesége, *Rosty Ágnes* még 8 éves sem volt. *Szalay Gábornak* még méltán lehettek kétségei, hogy az általa közzétett egyik levélben előforduló *Eckstein* név a népes család melyik tagjára vonatkozik,¹⁰ a további levelek efelől minden kétséget eloszlatnak és bizonyítják, hogy *Eckstein Frigyes* Eötvösnek és *Szalay*nak nemcsak közös barátja, de közös orvosa is volt.

Eötvös egész életére döntő hatású külföldi tanulmányútjának tartamáról és idejéről pontos adatokat kapunk a levelekből. Az 1836. június 30-án kelt levélből kiderül, hogy Eötvös július 1-én indult útnak és úti terve szerint július végén vagy augusztus elején kellett Genfben érkeznie.^{10a} Ami az út időtartamát illeti, erre a *Szalay* által utólag „1837 nyár” keltezéssel ellátott levélből is következtethetünk. Ez a keltezés nyilvánvalóan téves, mert a levél leírja Fejér megye ama közgyűlésének lefolyását, amelyen *Madarász Lászlónak Wesselényi* hűtlenségi perével kapcsolatos felszólalása hangzott el („pallos alatt minden igazságot szabadon kimondónak feje”). Ez a megyegyűlés pedig 1837. október 3-án volt. Mégsem lehet *Szalay* részéről akkora tévedést feltételezni, hogy a levelet olyan időről keltezze, amikor Eötvös még külföldön volt. Ezért a hazatérést legkésőbb 1837 augusztusára lehet tennünk.

Új adatokat kapunk Eötvös hazatérése után sályi tartózkodásáról is, amely Borsod megye politikai életébe való bekapcsolódása folytán nevezetes. Az imént említett levélben búcsúlatogatásokról ír, amiből az következik, hogy nem sokkal 1837. október 3-a után már Sályban volt. Az első onnan

⁸ NIZSALOVSKY ENDRE: *Szalay László külföldi kodifikációs kapcsolatai és a sioni epizód*. Állam- és Jogtudomány, 1964. VII. k. 193. és köv. p.

⁹ Az *Armorial valaisan* szerint /:136. p.:/ ez a *Joris* 1842-ben lett Bécsben az orvostudományok doktora és Bécsben működött 1880-ban bekövetkezett haláláig.

¹⁰ ItK. 1942. 286. p.

^{10a} Más forrásból tűnik ki, hogy hivatalnoktársával: Forgách Lajossal kelt útra.

küldött meglevő levél decemberben kelt, 1838 januárjában pedig azt írja, hogy a február 5-ére kitűzött megyegyűlést rossz egészségi állapota ellenére is meg kívánja várni, ennél tovább ez alkalommal aligha maradt ott. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más alkalommal — különösen atyai nagyatyja halála után — is időzött Sályban és ott barátai is meglátogatták.¹¹

Nem kevésbé jelentős az az erősen bírálható politikai lépésnek számító külföldi út, mire Eötvös *Trefort* kezdeti ellenzése után, de mégis *Trefort*tal együtt 1848. szeptember 28-ának éjjelén indult családjával, élesen szembe fordulva a *Kossuth* által követett iránnyal. A menekülés elhatározásának fő motívumát általában *Lamberg* megölésében látjuk, amit Eötvös érzékeny lelke nem tudott elviselni. Nem lehet azonban kétséges, hogy a gondolat korábban is felmerült benne, a *Lamberg* eset talán csak azért volt döntő, mert ez után már az addig őt lebeszélő *Trefort*, a sógora is kész volt veletartani. A távozás okait az 1848. október 20-án, tehát három héttel később Münchenből *Szalay*hoz Frankfurtba küldött levél tárja fel részletesen. A levél a Pesten lejátszódott eseményekre utal elsősorban, amelyeknek az egyéniségéhez hozzá-mérése *Szalay*nak már ad bizonyos magyarázatot. A *Lamberg*-ügy tehát nem vesztette el a jelentőségét. Utal azonban Eötvös arra is, hogy ő az aggasztó eseményeket előrelátta és *Ordódy Pál*, *Szalay* külképviseleti titkára tanúságára hivatkozik. Ezt *Kossuth* magatartása elleni éles támadás követi, aki — mint próféta — nem tűr semmi ellenvéleményt. Aki nem akar neki mindenben igent mondani, csak az akasztófa és a számkivetés közt választhat. A folyamatban levő vajúdas végét nem lehet előrelátni, de „a chemiai processus végén egy magyar közállományt s magyar statust jelen határaival nem fognak a retortában találni”. Az egész emberi nem számára a kozmopoliták által remélt boldogság pedig oly távol fekszik, hogy ilyen eszmékért magát nem kívánja feláldozni. Személyes veszély ugyan egyelőre nem fenyegette, de az a folyamat, amely a francia forradalomban az alkotmányozó nemzetgyűléstől a conventig éveket vett igénybe, Magyarországon hónapok alatt játszódott le. Érthető, ha a jakobinus diktatúra közeli idejét éppen úgy nem kívánta megvárni, mint azok, akik a conventio kezdetén útnak indultak Franciaországból. Így is súlyos anyagi gondoknak néz elébe, mert ha *Kossuth* marad uralmon, saját és felesége birtokainak elkobzásával kell számot vetnie. Hasonló gondja csak atyja csődje után volt, most azonban három kedves, de igen jó étvágyú gyermekről is gondoskodnia kell. Kéri *Szalay*t, hogy kenyérkereső írói munkát szerezzen neki.

Bármennyire utal is Eötvös arra, hogy az eseményeket többé-kevésbé előrelátta, felismerhető, hogy menekülésének igazolásául utólag olyan eseményekre is hivatkozik, amelyek csak a menekülése után játszódtak le. A convent uralomra lépéséhez ugyanis a magyar népképviseleti országgyűlésnek azokat

¹¹ A későbbi sályi tartózkodások és ottani baráti találkozások mellett szól *Ribordy* egyetlen *Szalay*hoz intézett meglevő levele is, amelyet Pétervásárról 1838. június 29-én küldött és Sályba címzett. (:O. Sz. K. Levelestár 1952/40. növedéknapló tételszám:)

a határozatait lehet hasonlítani, amelyekkel *Récsey Ádám* miniszterelnöki kinevezését törvénytelennek nyilvánította, felelősségre vonása iránt eljárást indított és *Kossuth* elnökle mellett a honvédelmi bizottmányt ruházta fel teljes hatalommal. Ezek a határozatok pedig csak október 7 és 8-án jöttek létre, tehát akkor, amikor Eötvösök már Bécset is elhagyták. Abból, hogy Eötvös a saját és felesége vagyonának elkobzására is számít, azt lehet megállapítani, hogy ismerte már az országgyűlésnek október 10-én hozott azt a határozatát is, amely a külföldön tartózkodókat hazatérésre szólította fel, „ha a hon iránti hűtlenség bűnébe esni nem akarnak”.¹²

Eötvös hazatérése utáni levelei a Békés megyei Szent Tornyán (Szentetornyán) és a Fejérmegyei Velencén visszavonultságban töltött életének epizódjairól tájékoztatnak, tartalmuk jelentős része az itt készülő vagy már megjelent műveihez fűzött reflexiókkal nyújt értékes anyagot. Életrajzi vonatkozásban azonban inkább az azokra vonatkozó adatainkat gyarapítják, akiknek élete folyásáról *Szalay*nak beszámol.

III

Az a „Kölchey-típusú érzelmesség és világfájdalom”, amelynek jegyében Eötvös *Goethe* mélyreható befolyását tükröző költői pályája kibontakozik, a levelek szépprózájában is méltó kifejezésre talál.

Az alig 18 éves Eötvös egy Bécs városában töltött estéjének hangulatáról ad epikai elemekkel gazdagított képet az 1831. augusztus 3-án kelt levelében. Gyönyörűen boltozó kék ég alatt, amikor körülötte minden boldogságban úszik, a magány boldogtalanságát panaszolja, s érzelmeit kedvenc hangszerén, a flóta hangjain keresztül önti ki. Ekkor jelenik meg *Szalay* tartalmas baráti levelével *Joris*. A barátság emlékei elevenítik fel azt a múltat, amelyben élni jobb, mint a jelenben. Az elevenné váló múlt kedves emléke egy nőalak, *Pauline* is, akiről való megemlékezés *Szalay* levelét becsesebbé teszi. *Pauline*, a levél szerint, Eötvös lelkét magához emelte, s — jöllehet akaratlanul — alkotó munkáját inspirálta. Ennek a talán első szerelemnek Eötvös ismert műveiben nem találjuk a nyomát.

Nem kevésbé érzelmes hangulatot tükröz az egy hónappal később, Eötvös születésnapján írt levél. Boldognak érzi magát az ünneplő család köré-

¹² Az 1848/49. évi Népkepviseleti Országgyűlés. Szerk.: BEÉR JÁNOS. 1954. 267—273. p. — Feltűnő a hasonlóság Eötvös és *Wesselényi Miklós* állásfoglalása és magatartása közt, aki egy nappal Eötvös után távozott el a családjával együtt Freywaldauba. *Wesselényi Deák*hoz szeptember 5-én írt leveléből kitűnően már *Kossuth* szeptember 4-i beszédében a jakobinus-diktatúra rémeit látta emelkedni. (TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós*. 1965. 547. p.) *Kossuth* ebben a beszédében már azt állapította meg, hogy „ha a minisztérium kénytelen a maga eljárásának eszközeit a törvényből és ennek korlátai közt nem pedig a haza veszélyeiből meríteni, a hazát meg nem mentheti”. Ebből az állásfoglalásból következtek radikális javaslatai. (BEÉR, im. 213. p.) Feltehető tehát, hogy Eötvösben már ez a beszéd és nem az említett későbbi fejlemények keltették a jakobinus diktatúrától való félelmet.

ben, a kéken boltozó égen lebegő kis rózsafelhő is örömkönnyekeket hordoz. De nyomban megjelenik a halál gondolata is. Boldog a halála is annak, aki szeretve élt. Nem fél a haláltól, mert — úgy érzi — élte tavaszában is virágokat nyújtott kedves hazájának, ha a hamar elhervadt fa gyümölcsöt már nem is hozhatna.

Ennek az érzelmi világnak a megnyilatkozása az 1836. januári levél *Palocsay* nekrológja. „Ő nyugszik, élete habár nem is célját, legalább határát elérte s pihenve — tudom — nem vágyódik vissza hol csak könnyeit, csak elleneit találná. Ha van élet a földön túl, mit e szív is néha hinni akarna, ha van viszontlátás, feltalálom egykor őt, s megismerendem, mert szerelmét magával viszi mindenki. Ha nincs, ha a halál, ha az érzemény elhanvadott a sírban, porrá válok majdan én is, s egy leszek véle kivel mindig egy valék. Kilépett körömből egy, s remélem többször emlékezel barátodra, nem mintha ezáltal közelebb állna hozzád, de mert magányosabb.”

A *Palocsay* halála utáni leveleknek — egészen a külföldi útig — állandóan visszatérő tárgya a sokra becsült barát költeményei német és magyar nyelvű kiadásának előkészítése. A magyar műfordítások elkészítésére egész baráti körét mozgósítja, azokat köztük műfajok szerint kiosztva. Ilyen kéréssel fordul *Kölcsey*hez, *Szemeré*hez, *Szalay*hoz, majd *Szalay* lemondása után helyette *Gaál József*hez. Tudjuk, hogy a magyar kiadás megghiúsult és hogy Eötvösnek *Palocsay* költői tehetségét túlértékelő véleményét a kiszemelt munkatársak sem tették magukévá. De csak az 1836. március 29-én kelt levélből tudjuk meg, hogy a költői közreműködésre szóló felhívást éppen *Szalay* elhárította. Ez Eötvösben annál inkább csalódást kelthetett, mert a *Bimbók* címen megjelent költeményeiről a *Szalay Gábor* által már közzétett levélben így ír: „lyrához honnunkban hozzád hasonló talentum nincsen”¹³ és az elismerő véleménye a *Szalay*ról tartott emlékbeszédében is kifejezésre jut azzal a megjegyzéssel kísérvé, hogy a kortársak részéről nem kapta meg a megérdemelt értékelést.¹⁴ Az 1836. március 29-i levél világosan elárulja, hogy *Szalay* rezignációjának keserű csalódás volt az oka, amelynek hatása alatt a költésztől véglegesen elfordult. Nem nehéz elképzelni, hogy *Szalay*t, aki a saját költői terméséről sohasem volt nagy véleménnyel, a *Kisfaludy* köréből, *Bajzáék* részéről érte valaminő kíméletlen visszautasítás, amit még keserűbbé tehetett, ha a lesújtó bírálat helytálló voltáról is sikerült magát meggyőznie, ami fölöttébb valószínű. Eötvös levelében nincs semmi neheztelés amiatt, hogy felkérő levelére feltűnő késéssel és sürgetés után ilyen nem várt válasz érkezett, annál melegebb részvét árad a szavaiból, amelyek az igaz barátság vigasztaló erejéről szólnak. Egy együtt töltött éjszaka emlékeit idézi, melynek hajnal a jövendője. „A hajnal felpirult, de rövid vala . . . nap derült körülöttünk, de álmaink helyett, . . . csa k világosságot ada, hogy hervadni lássuk a virágokat

¹³ ItK. 1942. 161. p.

¹⁴ *Eötvös Összes munkái*. 1903. 8. k. 179—180. p.

melyeknek csak illatjokat éreztük éjjel. — Oh én is éreztem kinjaidat, éreztem fájdalmaidat, mikor meleg szívem az emberek jeges érintései alatt elfagyott, mikor hitem a vallás csapásai alatt elenyészett, mikor átláttam hogy legszebb eszményeimre csak egy hazugság vala a felelet, ó én is éreztem e kinokat mind, a megvetést, a visszavonást, a csalfaságot, de nyugodt vagyok. Célt választék magamnak . . . csak használni akarok másoknak élni, másokért fáradni . . . Kövesd példámat . . . oly rövid az élet, töltsd el tettekkel, hogy ha majd fáradva pihenni mész, legyen miről álmodnod . . . fogj kezet velem, haladj utaimon . . . egy sziv mely velünk egyet ért, több vigasztalást nyújthat, mint ezer ellenség keserveket.” Eötvös tehát a csalódottan feladott célok helyett újak kitűzését ajánlja vigasztalásul a saját baráti keze mellett. Meg sem kísérli *Szalayt* rábeszélni a kért közreműködésre, hanem csak a közreműködők irányában való közvetítésre, pedig — amint írja — „nincs semmi, mit annyira kívánnék mint kedves Tivadarom honnosodását”. Úgy hiszem, a levelek közt nincs még egy, amely Eötvös érzelmi világát s ebben baráti érzelmeit hívebben mutatná.

A *Palocsay* nekrológhoz hasonló világfájdalmas hangulatot tükröz az *Egy újszülött halálára* c. 1842-ben megjelent rövid költemény, amelyről az 1854. augusztus 12-én írt levélből tudjuk meg, hogy Eötvös azt *Dessewffy Emil* vigasztalására írta és annak gondolataival most, újszülött Andor fiának halálakor önmagát vigasztalja. „Negyvenegy évi tapasztalás után nem oly kellemetes dolognak találtam az életet, hogy azt ki nyugodni ment, mielőtt még kifáradt s a boldog vacatiot elérte annélkül, hogy az élet kemény oskolájában megkinozták, sajnálni tudnám . . . Kis fiam a hat hét alatt melyet e világon töltött, több szeretetben részesült, mint sok ember hatvan éves koráig, s bizony nem rossz dolog átmenni e földön anélkül, hogy valakinek szeretetét elvesztettük, s mást mint jó embereket esmertünk volna. — Igaz hat hetes korunkban kell meghalnunk hogy ily sorsra számolhassunk, de ha úgy van, akkor talán nem nagy baj ha ilyenkor halunk meg. Hidd el Laczim, ha velünk is az történik baj lett volna talán a magyar irodalomnak, de bizonyosan nem magunknak.”

Igen figyelemre méltó vallomást tartalmaz az 1833. februárjában írt levél, amelyben Eötvös barátaitól a korábban írt leveleiről másolatot kér azzal a megokolással, hogy meg akarja vizsgálni, milyen úton vált schillerianusból goetheiánussá.

Magáról erről az igen korán beállt fordulatról nem a levelek, hanem kiadatlan naplófeljegyzései szólnak, amelyek feltehetően a visszakért levelek kijegyzett részletei.¹⁵

„Schiller vala egyetlen ideálom, és többre van szüksége minden embernek, e föld képe nála csak ragyogó napfényből és rettentő viharokból áll,

¹⁵ *Naplójegyzetek* (1831–1842.). Zöld könyv. Akadémiai kéziratár. K. 780. sz. 30–32. p.

gyönyörködtetnek képei, de nem jobbulunk általok, mert csak az igazság vezet nagyra.” „Goethe igaz, azért vezetett engem is az igazsághoz.” „Schiller boldog sejdítésekkel tölti el szívéket, Goethe csak azt mutatja, mit valóban birunk, de általa szeretjük.”

IV

Eötvös lelki világának a lírai költemények kötött formájában történt megnyilatkozásaihoz sok mondanivalójuk van a leveleknek. Az 1833. februári levél „L.-hez Stambuchjába” cím alatt tartalmazza a *Tolnai Vilmos* által is közzétett verset, igazolva *Tolnainak* Eötvös szerzőségére és a költemény keletkezési helyére, idejére vonatkozó feltevését.¹⁶ A levélből tudjuk meg, hogy a versnek — ugyancsak *Kovacsóczy* Almanachjának szánva — két társa is volt, amelyek nem jelentek meg és máig ismeretlenek maradtak, mert szövegüket Eötvös már korábban küldte el *Szalay*nak és most csupán egyikük két utolsó sorát változtatja meg. Az egyik vers *Süllyedt angyal*, a másik *P-hez* címet viselt. Talán ez utóbbi őrizte volna meg *Pauline* emlékét. E mű végére „s örökre boldogítani fog; Engem e föld fiát” helyébe kellett „Hol boldoggá csak szerelem teszi e föld fiát” szövegnek lépnie.

A levelek Eötvös líráját három eddig nem ismert teljes darabbal gyarapítják.

A *Palocsay* nekrológhoz csatlakozik 1836. januárjában *A hó* című kis dal, amely a leány ártatlanságának színét oly tisztának és hidegnek látja, mint a jeges föld hóköntösét.

Ha láng a nap tekintete
Ha tiszta lesz az ég,
Majd az ártatlanság színe
Patakként elfolyand
o! lyánka így erkölcsöd is
Csak könnyeket hozand.

Már a külföldi út után a sályi tartózkodás ideje alatt születik meg különleges rendeltetéssel két *Tavaszi dal*. Az egyik *Kételkedés* címmel a hódolattal övezett nő társaságbeli magatartásának magyarázatát keresi: megvetést jelent-e vagy a szerelmet. A másik *Tavasz* címmel a fecskék visszatérését látva veti fel a kérdést, van-e remény a messze szállt szép napok visszatérésére.

Vagy már örökre tél lesz
E jokor hervadt keblemen
S nincs több remény e föld felett?
Mért bántasz te hát emlékezet.

¹⁶ Eötvös József egy ismeretlen verse. ItK. 1914. 485. p.

A két *Tavaszi dal*nak az ad jelentőséget, hogy címzettjük azonos a *Remélj!* (*Máriához.*) c. ismert költemény címzettjével, amely a levélbeli első alakjával szemben a közlés során sok változtatáson ment keresztül.

A három költeménynek az volt a rendeltetése, hogy *Szalay* közvetítésével folyóiratokban jelenjenek meg, amelyeknek a címzett kezébe kerüléséről Eötvös külön gondoskodik. Ezt a rendeltetését azonban közülük csak a *Remélj!* töltötte be. Ki lehetett azonban ez a hódolattal övezett személy?

A 24 éves Eötvös, aki majd 1854. június 24-én kelt levelében is élete legboldogabb szakaszához fogja számítani a külföldi út után Sályban töltött napjait, 1837 végén onnan írt levelében így nyilatkozik: „Szerettem sokszor, s örülésig boldognak éreztem magam, s kétségbeesésig boldogtalannak, s most is szeretek, s ha rám néz mosolygok s szerencsés vagyok.” Még a svájci út leírásának minden lapját is napsugárként átderengi az a szerencse, amelyet az Eötvös falusi magányát mennyországgá változtató angyal áraszt körülötte, aki minden korábbi szerelmétől abban különbözik, hogy a pusztá jelenléte boldogít. Több egymást követő levelében is foglalkozik személyével, Géniuszának nevezi, akivel napközben egy-egy kis időt töltve, megelégedetten, sőt boldogan munkálkodik a késő éjjeli órákig. Ez az idealizált nőalak, aki a *Remélj!* Máriájával azonos és „akinek szive szabadságért dobogni, s mégis minden kötelékeket megtartani, ki gondolkozni, s imádkozni tud”, többgyermekes fiatal asszony. A sályi Eötvös házzal igen közeli kapcsolatban kellett állnia, mert Eötvös barátainak látogatását maga is sürgeti, Eötvös távollétében őket baráti fogadtatásban részesíti. Neve: *Fáy*né. Valószínűleg azonos Eötvös nagynénje, *Eötvös Constantia* fiának, *Fáy Ignác*nak feleségével.

Az idillikus epizódnak az irodalomtörténeti jelentőségét abban látom, hogy ekkor, tehát *A karthausi* írásakor Eötvös lelki világában a *Palocsay* elhalványodott emlékének helyét a *Fáy*né iránti hódolat foglalta el, amely pedig derűt sugárzott.¹⁷

V

Eddig is ismeretes volt, hogy egyfelől *Kazinczy* és *Kölcsey*, másfelől *Kisfaludy Károly*, *Bajza*, *Vörösmarty* és *Toldy* köre közt időnként fellobbant antagonizmusban Eötvös *Szemere Pállal* együtt következetesen *Kazinczy* és *Kölcsey* oldalán állott. A levelek — különösen a Világos utániak — mutatják, hogy ez az állásfoglalás Eötvös részéről milyen mélyen gyökerezett. Annak egyik első megnyilatkozása volt *A kritikus apotheosisa*, amely első önálló megjelenése után *Szemere Muzarionjának* 1833. évi kötetében is helyet kapott. A *Szemerével* való intenzív együttműködésről igen sok adatot tartalmaznak a *Szalay Gábor* által már közzétett levelek, amelyek beszámolnak a *Házasodok*

¹⁷ Vö.: WALDAFFEL JÓZSEF: *Eötvös és Palocsay*. ItK. 1937. 22. p.

utolsó ecsetvonásairól, a *Bosszú* előkészületeiről, valamint egy *I. András* korában játszódó regényről és *Attiláról* szóló tragédiáról, amely utóbbiaknak töredéke sem vált most sem ismeretessé.

A most feltárt levelek egyike 1833. júliusában a *Bosszúra* hivatkozással menti ki, hogy *Szemere Almanachját* nem támogathatja. „Ugy elmerültem tragédiámba, hogy másról gondolni sem tudok. Esztendőre pedig egészen a tiétek vagyok. Örülj, két felvonás elkészült jambokban.”

Hogy milyen hosszú utat tett meg Eötvös drámairói pályáján a *Bosszú* első elgondolásától az általunk ismert és különösen BAYER JÓZSEF által oly nagyra értékelt alakjának megvalósulásáig,¹⁸ arra az 1831. szeptember 3-i levél világít rá, amely a 4. és 5. felvonás első felépítését közli. Eszerint *Sályi* (később *Török*) csak *Leila* kedvesét, de nem magát *Leilát* öli meg, bűnhődése pedig — *Szalay*nak a kolerajárványról adott említett megrázó leírása hatása alatt — az, hogy a halálos kór éri el, amelyben mindenkitől elhagyatva hal meg, *Leila* pedig szerelmi bánatával kolostorba vonul. Nyilván ennek a váznak a felépítése után ismerkedett meg Eötvös behatóbban a nyugati romantikus drámairodalommal, annyira, hogy 1835 őszén — akkori leveléből kitűnően — *Hugo Angelojának* fordításával és az ahhoz írt előszóval már készen állt, kifejtve abban irodalmi nézeteit és írói vezéreszméit. A szöveg azonban — megítélése szerint — még nagyon rászorult kiadás előtt *Szalay* átdolgozására.

Tudjuk, hogy Eötvös *Kazinczy* védelmében nem érte be *A kritikás apotheosisának* ellentámadásával, hanem még egy hasonló célú drámai művet is alkotott, amelyről *Kazinczynak* is beszámolt néhány hónappal a halála előtt, 1831. március 26-án hozzá írt levelében.¹⁹ E levél szerint a vígjáték öt nap alatt termett, s az eredmény *Goethenek* azt a mondását igazolta, hogy a kéz, mely szenvedelmektől reszket, igazán sohasem rajzolhat. Gyengesége miatt a művet nem szándékozik közreadni, nehogy azt pár év múlva szégyenkezve legyen kénytelen olvasni. Ennek az elhatározásának nem mond ellent, hogy — amint FERENCZI tudja — *Szemere Pálhoz*, aki *Kazinczy* iránt ugyanúgy érzett, mint ő maga, a mű kéziratát mégis eljuttatta.²⁰ A mű maga eddig ismeretlen maradt.

A szóban levő elveszettnek hitt vígjáték sorsát *Viszota Gyula* kísérte meg felderíteni.²¹ *Széchenyi István* 1831. március 3-án kelt naplófeljegyzése szerint arról értesült, hogy Eötvös, akivel *Zichy Károly* házánál többször találkozott és aki vele — húsz évvel fiatalabb kora ellenére, éppen *Bajzáékkal*

¹⁸ BAYER JÓZSEF: *A magyar drámairodalom története a legrégebb nyomoktól 1867-ig*. Magyar Tudományos Akadémia Budapest, 1897. I. k. 461, 462; II. k. 377. p.

¹⁹ SÓTÉR ISTVÁN: *Eötvös József*. 1950. 17. p.

²⁰ FERENCZI ZOLTÁN: *Eötvös József 1813–1871*. 1903. 24. p.

²¹ *Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról*. Budapesti Szemle, 1919. 179. k. 512 és köv. p. Erős túlzásnak látszik az a megállapítása, hogy az ifjú Eötvösnek Széchenyivel szemben történt Bajza-ellenes állásfoglalása az Eötvös család aulikus, tipikusan mágnási beállítottságának volt a megnyilatkozása.

kapcsolatban — éles vitába is bocsátkozott, róla kíván vígjátékot írni, őt Fellegváry fedőnéven gúnyolva. *Széchenyit* ez igen kellemetlenül érintette és *Viszota* feltevése szerint a vígjáték az ő közbelépése nyomán tűnt el. Ezt a feltevést a *Kazinczyhoz* írt levél nemcsak meg nem erősíti, hanem cáfolni látszik, *Széchenyi* támadása alig lehetett *Kazinczy* szemében rokonszenves. Az lehetőség, hogy Eötvös a *Széchenyivel* folytatott vitája után a társaságban tett olyan megjegyzést, hogy *Széchenyit* valamilyen formában a tollhegyére tűzi, de ez a pillanatnyi ötlet sohasem valósult meg. A teljes cáfolatot *Viszota* feltevéssel szemben maga a vígjáték nyújtja, amelyet — úgy vélem — sikerült feltalálnom.

Szemere Musarionjának 1833. évi kötete *B. E. J.* jelzéssel *Apotheosis* címmel közli Eötvös már említett írását. Ezt a kötetben közvetlenül megelőzi egy *Csél* címet viselő, névtelenül megjelent két felvonásos vígjáték. Ez egy szívtelen, önző érdekeit követő kritikusról szól, aki nemcsak a kritikáival igaztalanul megkárosítottakkal szemben bizonyul kérlelhetetlennek, hanem a csaknem öngyilkosságba kergetett elhagyott kedvesének és gyermekének szószólóját is kiutasítja. A megbántottak — köztük az általa sohasem látott, de szerelme új tárgyának vetélytársaként üldözött színész — összefognak és a kritikust egy perzsa hercegnő meséjével, akit az iránta érzett lelkesedés hozott a pesti fogadóba, megtévesztik, s amikor a hercegnővel kötendő házasság érdekében megtakarított aranykincsét feláldozza és magát fájdalmas rituális műtétnek is aláveti, a menyasszonyi fátyol alatt a hercegnő szerepét addig játszó színész helyett az elhagyott kedvest ismeri fel, akihez az aranyai mint kötelező támogatásának eszközei jutnak el. A megcsúfolt kritikus az egyik jelenetben vallomást tesz irodalmi munkásságáról, amely igen emlékeztet *Bajza Józsefnek* a mű keletkezése idejéig kifejtett tevékenységére.

A *Csél* nem sorozható Eötvös legjobb alkotásai közé, de a *Kazinczyhoz* írt levélben foglalt önkritika mégis túl szigorú, ha a darab túlélézett — ma már nyilván élet vesztett — személyi tendenciájától eltekintünk. Igen valószínű, hogy a publikálástól való kezdeti idegenkedését Eötvös *Szemere* rábeszélésére adta fel, amit a *Szemere* kiadványaiban egyébként is megszokott névtelenség is előmozdított. Érthető, hogy ezt a névtelenséget később sem adta fel a szerző. De nincs kizárva az sem, hogy *Szemere* a birtokában levő kéziratot az *Apotheosis* párdarabjaként a szerző megkérdezése nélkül — esetleg némi retussal — adta közre, a szerző pedig a fennálló baráti viszonyukra tekintettel az ellen utólag sem tiltakozott.²²

Eötvös drámaírói kifejlődésével kapcsolatban kell megemlékeznünk *Hugo Angelo-jának* fordításáról és a fordítás előszaváról (*A francia drámai irodalom és Victor Hugo*), amelyek kéziratát a kiadással kapcsolatos különféle tennivalók ellátását kérve 1835 őszén küldötte meg *Szalaynak*. A saját művei

²² A *Csél* teljes szövegét közli az ItK 1966. 3. sz.

feletti a scrupulózitásig menő ítélkezés jellegzetes vonása Eötvösnek és ez a levélben a felső fokon jelentkezik. *Szalay*hoz küldött csaknem minden műve esetében visszatér az írárok jobbítására irányuló kérés, annak hozzáfűzésével, hogy *Szalay* minden változtatásával egyetért. Az *Angelo* előszava esetében az ilyen jellegű kérésnek még két külön oka is van. Az egyik a bécsi családi környezet. „Ha az ember — írja — családja körében az az litterarius ellenei között él; ha nénikékkal társalkodik, ha a nagy tisztelet miatt egy órától sem disponálhat kedve szerint, nem igen dolgozhat.” Segítségére „soha nem vala nagyobb szükségem mint éppen most, gyámmod nélkül hirem tönkre jut, s vele — a mit talán nem kevesebbet szánnék — Angelo is.” Az előszónál „leginkább kérlek figyelmezz, hogy az Istenért szégyenbe ne maradjak; tudom mennyire fekszik becsületem sziveden”. A másik ok, hogy rövid idővel a levél előtt, 1835. szeptember 14-én választotta tagjává Eötvöst a magyar nyelv művelését akkor legfőbb céljának ismerő Akadémia. A gyorsan készült fordítás jobb ugyan, mint az előszó — írja — „de jobbító kezetre van szüksége, mert úgy tartom, ha így lépne ki a világ elébe, borzadna az egész Academia új tagján, s néhány orthodoxus grammaticus haláláról szólnának hirlapjaink”. A jövőre gondosabb, neki kevesebb fáradságot okozó munkát ígér barátjának és segítő-társának. „Csak most segíts, jobbulni fogok, csak — tér vissza a levél első motívuma — nénikéket ne lássak, mert ezekkel az authorság nem fér össze.” Az egyik német anyanyelvű magyar tehát a másikhoz, *Szalay*hoz fordul, hogy egymást kiegészítve ériék el a kifogástalan szövegezést. Nem kétséges azonban, hogy *Szalay* felhatalmazása a nyelvi szempontokon messze túllépett, amint erről még meg kell emlékeznünk.²³

VI

A regényírás az a művészi tevékenység, amely Eötvös életét a leginkább végigkíséri *A karthausitól A nővérekig*, s amelyben a haladást — úttörőként — a leginkább szolgálta. Regényírói grandiózus termésének a történetéhez sem lényegtelen mondanivalójuk van a leveleknek.

Már a *Szalay Gábor* által közzétett levelek megcáfolták azt a feltevést, hogy *A karthausi* lett volna Eötvösnek az első regényírói kísérlete, szinte a homéroszi problémához hasonlót vetve fel. Amint említettem, már az 1831. szeptemberi levél szól egy *I. András* korabeli regény írásáról, de arról további levelek is megemlékeznek. Így az 1833. februári levél szerint „a román gyönyörű lesz”, az 1836. januári levél szerint pedig „románom nyó s szépül, vagy talán csak atyai szeretetem képzelem”.

²³ A *Bosszú* scenikai felépítésében, de különösen *A karthausi* második részével kapcsolatban látjuk *Szalay* messzebbmenő szerepét.

Valószínűtlen, hogy ez a regény, akár csak az utóbbi levélben említett is, már *A karthausi* lehetett volna, hiszen annak egész koncepciója csak a külföldi út után alakulhatott ki, a belletrisztikai eszközöket is használó útleírás papírravetésével párhuzamosan. *A karthausi* tehát a sályi idillikus időszakban öltött testet, ami nem jelent kevesebbet, mint a cáfolatát annak, hogy *A karthausi* világfájdalmas hangulata még mindig *Palocsay* hatásának tulajdonítható, amit az addig ismert adatok alapján WALDAPFEL JÓZSEF még méltán tehetett fel és ebben a feltevésben méltán követhették őt Eötvös életművének többi méltatói.²⁴

A külföldi út utáni levelekben *Palocsay* neve csak egyszer, 1851-ben fordul elő, ekkor is csupán az egykori orvosával kapcsolatban. Eötvös a *Palocsay*-versek német kiadásával és egy részük kéziratban maradt műfordításával a kegyelet adóját már leróttá az egykori jó barát irányában, a sályi környezetben a *Palocsay*-versekkel való továbbfoglalkozás már nem felel meg a hangulatának, amelynek alaptónusát a *Mária* iránti tiszta és boldogító vonzalom adja. Arra még inkább lehetne gondolni, hogy a *Mária* iránti vonzalmát csalódás követte és ez hozta volna vissza a *Palocsay* által inspirált világfájdalmas hangulatát. Valóban, később már *Máriáról* sem esik a levelekben szó. Talán a *Remélj!* hasonlata a télen kopár, de majd még virágbaboruló rózsafáról beigazolódott és a bájos asszony újból megtalálta elveszettnek hitt boldogságát. Ha igen, akkor sem hihető, hogy ez Eötvösnek keserűséget okozott volna. Semmi nyoma nincs annak, hogy az idill bárminő lezárulása hasonló hatást váltott volna ki. De *A karthausi* írása idején őt eltöltő hangulatról Eötvös későbbi leveleiben maga is vall. 1851 szilveszterén így ír: „Még akkor is, midőn Carthausimat irtam, s az egész világ mosolyogva állt körülöttem, reflexióim szomorúak voltak . . . Ha mindenünnen napsugárok környeznek, jól esik az árnyék, de most elég setété vált közönséges láthatárunk, kár fáradni a homályosabb pont után.” Az 1855. február 15-i levél így szól: „Individualis érzéseimnek kevesebb fontosságot tulajdonítok, mint in illo tempore mikor még Carthausi csuklyában jártunk körül s még keblünk legmélyebb rejtekeit aknáztuk ki csak hogy a keringésbe hozandó fájdalmat kikaparhassuk, mely most mint Californiában és Australiában az arany, bőségesen fekszik lábaink előtt.” Andor fia halála után 1854. augusztus 14-én is így emlékezik: „Carthausi hangulatomba süllyedek vissza — a különbség csak abban fekszik, hogy a világfájdalom helyébe most saját fájdalmaim léptek.”

Mindez azt mutatja, hogy Eötvös az író művészetével „fáradsággal keresve a napfényes időben jóleső árnyékot” helyezte bele magát *A karthausi* írásakor a világfájdalmas hangulatba, ami annál kevésbé eshetett nehezére a sályi idillikus környezetben, mert a társadalom uralkodó osztályainak pesszimiztikus megítélése mögött a költő lelkében háttérként jól megfért az

²⁴ Így SÓTÉR ISTVÁN is. Im. p. Vö. 15. j.

egyszerű falusi élet boldogságának átélése, ami élénken lép előtérbe később *A nővérekben*. Talán *A karthausi* megbékélő befejezését is a *Remélj!* címzettjének köszönhetjük.

Az író saját művével szembeni aggályoskodása *A karthausira* vonatkozó levelekből sem hiányzik, sőt az egy ponton éppen itt lép a tetőfokára. Némileg zavaró, hogy Eötvös az *Árvizkönyvnek* nemcsak az 50 között egyik szerzője, hanem szerkesztője is és nem mindig könnyű eldönteni, hogy távollétében *Szalaytól* mint szerző vagy szerkesztő kér-e bizonyos intézkedéseket. Az első allúzió az 1839. októberi levélben nyilván szerkesztői tiltakozás az ellen, hogy *Heckenast* egyes szerzők művét az *Árvizkönyvből* kihagyja. Valószínű, hogy *Heckenast* az írók ajándékát nem fogadta zavartalan örömmel, mert a kiadás lukratív voltáról nem volt nagyon meggyőződve. Talán kompromisszumos megoldás volt a több kötetre és egyszersmind több évre bontás, ami Eötvös művének hatásfokát érezhetően csökkentette.

A következő levél azonban már nagyon is szerzői. „E sorokhoz mellékelve küldöm a Carthausi második részének végét, melynél roszabbat jó idő óta nem irtam . . . A második levél . . . még türethetőbb, de az első oly végzetlen unalmas, hogy talán elaludnál mellette ha nem boszankodnál. — Csinálj velek amit akarsz, ha jónak tartod hadd ki egészen, de mindenestre rövidíts, s törülj belőle a mennyit csak lehet . . . most egész reményem csak benned fekszik. Te már annyi baj s izgágából mentetél meg, hogy most is noha desperatiora lehetne okom, elég nyugodt vagyok. — Ha . . . talán csak éppen azt tartod meg mi legkeserűbb, az első kiadáson nagy baj nélkül átmehetünk: e levelet később úgy is minden esetre át fogom dolgozni.” Meg kell vallanom, hogy a különböző kiadások egybevetésével nem tudtam megállapítani, melyik lehetett a regénynek az a része, amivel Eötvös ennyire elégedetlen volt. Egyelőre az a feltevésem, hogy az *Árvizkönyv* III. kötetében megjelent rész vége után, amelynek jelenetei *Gusztáv, Julia, Dufey* és az öreg gróf közt játszódnak le s *Julia* kitagadásával, a gróf halálával, valamint *Dufey* árulásával végződnek, volt még egy rész, amely *Szalay* tanácsára már az első kiadásból kimaradt, amelynek tartalmát nem ismerjük, és most már aligha fogjuk megismerni. Ennek a résznek a feltárása alig lehet hálás és Eötvös intenciójával találkozó feladat. A feltevésem mellett, hogy az első megjelenés előtt kellett valaminek történni Eötvös megnyugtatóására, az szól, hogy az 1841. június 6-i levélben a szerző már minden aggodalom nélkül jelzi, hogy az *Árvizkönyv* V. kötete számára a közös barát *Ribordy* útján már elküldte *Szalayhoz* regénye befejező részét és csak az nyugtalanítja, hogy *Ribordy* az átadással késik.²⁵

A másik két nagy regény: *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* előkészületeiről a levelekben nem esik szó. Jóval később, az 1852. február

²⁵ A levelekből kitűnően csupán néhány napos késedelemről lehetett szó. *Ribordy* pontosságát igazolja, hogy az *Árvizkönyv* megfelelő kötete július 26-án már elhagyta a sajtót.

12-én *Szalay*nak Svájcba küldött levél azonban vallomást tesz Eötvösnek *A falu jegyzője* megírásakor követett írói elgondolásairól. *Szalay* az akkor divatos *Gutzkownak* az ún. ifjú német mozgalom szolgálatában írt irányregényéről kérdezte Eötvös véleményét és ezt a választ kapta: „Tudod, nem vagyok ellensége az irányregénynek — nincs is jogom hozzá, mert hisz magam is hasonló regényt irtam — azonban felfogásom szerint a költő szabadsága e részben csak annyira terjed, hogy a létező dolgok s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául, melyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a festő egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidék részleteket állít össze egy egészévé hogy egy bizonyos benyomást idézzon elé, ezt teheti sőt ezt kell tenni a költőnek is, csak hogy az amit leír — ha bár más rendben és körülmények között csakugyan létezzen is; ki azonban hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat, s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így létező emberek helyett úgy nevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túl ment a való művészet körén; s mindenből amit hallék s olvastam úgy látszik *Gutzkov* ezen hibába esett.” Ezek a sorok Eötvös zárszavaként méltán egészítik ki *A falu jegyzője* körül keletkezett polémia anyagát.

Hosszú szünet után 1855. február 15-i levelében találkozunk ismét Eötvössel mint regényíróval. Az *Uralkodó eszmék* befejező részének „a világ vásárlására kerülése után” írja: „Én szinte regényírással vettem magamat — mely sikerrel nem tudom — de hiszem, hogy objektivusabbá lettem, már azért is, mert subjectivitasom szegényebb, mint hajdan volt.” A nagyobb objektivitás ígéretében ismét *A falu jegyzője* elleni kritika visszhangzik, amely kifogásolta a társadalom alsó rétegének glorifikálását ugyanakkor, amikor a magasabb állásban levők minden gyarlóság, rossziaság, sőt bűn képviselőiként vannak beállítva.²⁶ Hasonló általánosítást *A nővéreknek* valóban nem lehet felróni. Ha e regényben a lélektani módszerrel kísérletező Eötvös adós is marad a magasztalt népi életnek és alakjainak bemutatásával, ezt némileg pótolni látszik a sályi idillről szóló levelek párdarabjában, az 1852. február 12-én kelt szenttornyai levélben nyújtott előleg. Ez ugyan — a sályi hangulattal ellentétben — azzal kezdődik, hogy a békés mezei élet még Vergilius Musáját is elnémitaná, a *Musa* azonban már a következő sorokban megszólal, a széltől ragadott száraz kóró pajzán ugrásait az emberi szabadsághoz hasonlítva, melyet csak az élvezhet, aki mindentől elszakad. Egy leírt sikertelen ökörvásárlási körút eredménye pedig a magyar dolgozó paraszt apotheosisában csapódik le: „Mily nép! mily büszke s mégis mily nyájas, mily egyszerű szokásaiban s mégis mily fogékony minden neműs érzés iránt, mennyire mivel lelkü durva subája alatt, s mily derült minden komolysága mellett” . . . „ki e népet az eke szarvánál látta, főképp az alföldön, hol az igazi magyar faj lakik, az bátran leveheti előtte süvegét.” . . . „Ha az egyes individuumokat nézed, igen sok esetben megvallod, hogy nem csak oly ember előtt állsz ki nálad sokkal boldogabb, de

²⁶ SÖTÉR: *Eötvös* 185. p.

ki sokkal inkább is érdemli, hogy boldog legyen.” „Mind az észnek, mind a becsületességnek együtt képviselője a való paraszt.” Ennek a népnek a prototípusa Ravasz uram, akinek igazat ad abban is, hogy a fiait minden vagyonossága mellett parasztgazdáknak nevelteti. „A tudós paraszt s a parasz-tos tudós olyan, mintha tiszta víz jó földdel vegyül — sár.”

VII

Azok a levelek, amelyek a szabadságharc előtt Eötvös — az ellenzéki centralista — politikai állásfoglalásának kifejtését tartalmazzák és különösen a *Szalay* által szerkesztett *Pesti Hirlap* belső munkatársaként kifejtett tevékenységével állnak kapcsolatban, nem csupán kommentálják az életműhöz tartozó publicisztikai műveket, hanem az életműnek magának alkotják integráns részét. Tervezett cikkek és cikksorozatok alapgondolatainak, gondolatmenetének a szerkesztővel közölt előzetes összefoglalásai sokszor világosabb képet adnak Eötvös törekvéseiről, mint maguk a publikált írások. A politikai tevékenységről szóló anyagból két, a levelek által feltárt, illetőleg új megvilágításba helyezett momentum igényel kiemelés, az első a politikai pálya kezdetéről.

a) Eddig is ismeretes volt, hogy a notaperek, illetőleg a szólásszabadsági sérelem ügyében Eötvös az 1839—40-es országgyűlésen mint a felsőtábla tagja, a *Batthyány Lajos* által vezetett ellenzékhez csatlakozott és az alsótáblán *Deák* által kifejtett álláspontot, illetőleg az ennek értelmében készült felirati javaslatokat támogatta, ilyen értelemben fel is szólalt.²⁷ Az is ismeretes volt, hogy első külföldi útjáról hazatérve politikai szereplését Borsod megyében kezdte, ahol a fogházjavítás ügyében előterjesztett véleményével állított tevékenységéről maradandó emléket.²⁸

Azt azonban a külföldi út utáni már idézett első levele hozta felszínre, hogy milyen véleménye alakult ki Fejér megyének 1837. október 3-i gyűlésén, amikor *Madarász József* éles felszólalásának lehetett tanúja a hűtlenségi perben álló Wesselényi Miklós mellett. Eötvös *Szalay*hoz írt levelében úgy nyilatkozott, hogy *Madarász* mondása: ki Magyarországon az igazságot mondja, hóhér pallosa alatt áll, „bár éppen nem felségsértő indulattal volt mondva, sokan arra csavarni igyekezendének, mi Madarászt munkálkodásában leginkább meggátolhatja . . . A módra nézve egészen Madarászek felén van a hiba, kik magukat, noha tele ésszel olly nem illően olly gyerekesen viselték mint discussiókban soha sem kellene.”

Hogy ezzel az első állásfoglalással az országgyűlésen tanúsított magatartása nem állt ellentétben, mutatja, hogy nem sokkal a Fejér megyei congregatio után a borsodi megyegyűlésen a levelekből kitűnően az infamias

²⁷ Eötvösnek a felső táblán április 22-én tartott beszédéről l. TRÓCSÁNYI: im. 443. p.

²⁸ FERENCZI: im. 63. p., SÖTÉR: im. 93. p.

perbe vont *Ráday Gedeon* mellett felszólalt. Már 1837. december 19-i levelében kéri *Szalay*tól a notaperek minél bőségesebb anyagának megküldését, mert a nehéz tárgyban sem hallgatni, sem magát ok nélkül kompromittálni nem akarja és ezért a további felszólalásaira jóelőre fel kíván készülni. Tervezi, hogy a *Szalay*tól kapott anyagot másokkal is közölni fogja, „mert jobb ha ily tárgyakban sokan, mint ha egy készül.” Megírja azt is, hogy tervezett beszédében mire kívánja a fősúlyt helyezni. „Leginkább azon nyargalok, mely szörnyű, ha egy ország fő bírósége a hitelességet elveszti; szinte conservatív színe van az egésznek, de meg fogsz vele elégedni.” Ami rajta áll — ígéri *Eötvös* — az ügyben meg fogja tenni, bár eredményt inkább a vármegye lelkesülésétől, mint a saját ékesszólásától vár. Fájdalom, a szenvedő részére a közvélemény megnyilatkozásai alig eszközölhetnek más enyhülést, mint azt, melyet a megbecsülés minden jobb ember kebelében gerjeszt.

A hűtlenségi perek — az ún. szólásszabadsági sérelem előidézői — *Verbóczy Hármaskönyvének* I. része 14. cikkelyének 2. §-a, illetőleg az 1723. évi decretum 9. cikkelyének 2. és 11. §-a alapján indultak. Ez utóbbi rendelkezések szerint továbbra is hűtlenség bűnében, ti. fejük és a részükre eső ingós ingatlan javak elvesztésében kell marasztalni azokat, akik nyíltan a szent korona, királyi felség s az ország közállománya ellen támadnak s ellenszegülnek. Így minősítette az ügyész és utóbb mindkét felsőbb bíróság *Wesselényinek* Szatmár megye közgyűlésén tett a kormányt támadó nyilatkozatát és azok egy részének megnyilatkozásait is, akik hasonló alkalmakkor magukat vele azonosították. Más hasonló tartalmú megnyilatkozások esetében — és ez történt *Ráday Gedeon* esetében is — az ügyész az 1723. évi decretum 12. cikkelyének 5. §-ára alapított keresetet terjesztett elő, amely szerint a hűtlenségnek is minősíthető enyhébb eseteket a becstelenség (infámia) büntetése alá, a tettehöz képest a vétséghez arányló — tehát a hűtlenség büntetésénél enyhébb büntetés alá lehet vonni. Ugyanannak a decretumnak az 57. cikkelye azonban a *Hármaskönyv* II. része 69. és 72. címének a bíróság előtt mondott éktelen szavak vagy a jelenlevők becsmérése, tehát a széksértés esetére szóló ún. nyelvváltságot terjesztette ki a megyegyűlésekre 25 forint bírságot állapítva meg, amellyel az ily módon hibázókat ugyanazon gyűlés folyása alatt kell sújtani. A sérelem az ügyek nagy számában az volt, hogy a csupán nyelvváltság alá eső széksértési esetekben hűtlenségi, illetőleg becstelenségi pereket indítottak, ez pedig a szólásszabadságot a megsemmisítéssel fenyegette. A sérelmet fokozta, hogy a három rokon tényállás nem volt élesen elhatárolható, ami a hatóságok önkényének tág kaput nyitott.

Eötvös borsodi fellépésekor a megyék *Wesselényi* ügyével és az ahhoz csatlakozó ügyekkel már aránylag ritkán foglalkoztak, hogy azok a következő országgyűlésnek váljanak állandó tárgyalási anyagává. Ennek oka, hogy ekkor már a *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztőjeként *Kossuth* is letartóztatásban van, a közfigyelem tehát elsősorban felé irányul, viszont hiányzik a vár-

megyék tájékoztatása egymás állásfoglalásairól, amit éppen *Kossuth* tudósításai nyújtottak. Ezért volt nehéz a megyei ellenzékek közös arevonalának kialakítása. Ez a magyarázata annak, hogy Eötvös a leveleiben Pestről adatokat, periratmásolatokat kér. A levelekből kitűnően a *Madarászék* elítélt magatartása helyett a *Deák* által kezdettől követett útra lép. Nem a kormány elleni többszörösen diszkriminált támadásokhoz kíván csatlakozni, e támadásokat feldicsérve, hanem az országos bíróságok eljárásának törvénytelenégeit kívánja kimutatni, amire az eljáró szervek bőséges alapot adnak és amelyek a megszerezni kívánt irományokban kiváló jogászok munkája nyomán alaposan ki is vannak már fejtve. Eötvös hasonló állásfoglalásra kívánja a borsodi ellenzék többi tagjait is ösztönözni.

Az 1838. február elejére kitűzött megyegyűlésen kellett Eötvös és az általa informált többi felszólalók beszédeinek elhangzani. Ezt a gyűlést panaszolt gyengélkedése ellenére is Sályban kívánta bevárni. Megnyilatkozásaiból bizonyos, hogy nem lendült a Madarászékkel szemben kifogásolt túlzásokba, sőt a pesti *Puky Miklósnál* is kevésbé volt éles. Sem az ő, sem a többi borsodi felszólaló beszédét nem sikerült eddig megismernem. Hogy azonban — ha a borsodi megyegyűlésen a kérdésben egyáltalán volt vita — Eötvösnek sikerült „a módra nézve” másokra is mérséklően hatni, az abból látszik, hogy a nota- infámia-perek alperesei sorában borsodiakra nem találunk. A levelek bizonyítják, hogy a kérdésben a felsőtábla ellenzékéhez Eötvös mindenesetre alapos felkészültséggel csatlakozott.²⁹

Az 1837. december 19-i levél beszámol Eötvös további, eddig nem ismert borsodi terveiről is, amelyeknek csak a megíúsulását állapíthatjuk meg. Egy ideig arra számított, hogy *Pálóczy* támogatásával az 1839—40-es országgyűlés alsótábláján Borsod megye követeként jelenhet meg, tervezete az iskolák és a gazdaság előmozdítására egy-egy társaság alakítását is, amiben már a közoktatási reform kétszeri miniszterének elgondolásai vetik előre az árnyékukat. Tudjuk, hogy végül is az országgyűlésnek csak a felsőtábláján vett részt, a társaságok létrejöttéről pedig — a *Lovassy-ügyre* gondolva talán szerencsére — nincs adatunk.

b) A centralisták *Szalay* által szerkesztett *Pesti Hirlapjával* kapcsolatos levelek, drámai, sőt tragikus erővel mutatják a maga meggyőződése igazában és erejében bízó Eötvösnek azt az optimizmusát, amellyel *Szalay* oldalán elindult. Hisz abban, hogy a centralisták számára megnyílt fórumról

²⁹ *Deák Ferencnek* Eötvös számára is irányt mutató felszólalása az 1839. július 3-i országos ülésen hangzott el, de az eljárási törvénytelenségek ellen forduló álláspontja már Zala megyéhez intézett 1836 évi követi jelentésében is előtérbe lép. Hasonló állásfoglalást találunk Bars megye 1836. december 12-i, Tolna megye 1837. április 4-i és Pest megye 1837. április 9-i közgyűlésének anyagában. (SÁNDORFY KAMILL: *Törvényalkotásunk hőskora*. 1935. 76., 80., 123. p.) A *Wesselényi* ügyében elkövetett törvénytelenégeket kimerítően elemzi TRÓCSÁNYI ZSOLT. (im. III. 4. A hűtlenségi per 339—425. p.) Az Eötvös leveleiben elfoglalt álláspont tehát nem minősíthető újszerűnek, de a személyére jellegzetes.

meghirdetett tanok egyre szélesebb köröket, elsősorban az ellenzék túlnyomó többségét az ő oldalukra fogják állítani. Az 1844. június 22-i levél már valószínű haditerv ennek a célnak a szolgálatában. Az optimizmus szatirikus megnyilatkozása az 1844. július 30-i levél. „Sok ostobaságot tételezek fel kortársainkban, egyéb iránt nem annyit, hogy ha terrénunkat egyszer esmérni fogja, pártolására nem számolnék.” A legvérmesebb reménység pedig a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől megvált nagy előd irányában így kap hangot: „Maga Kossuth ha csak vagy tökéletes anarchiát prédikálni vagy a *Hiradó*³⁰ sipján fujni nem akar kénytelen a főbb kérdésekre nézve velünk kezét fogni.”

Eötvös csalódásokban gazdag életének egyik vagy talán a legkeserveesebb csalódása volt, hogy amikor a *Pesti Hírlap* hasábjain politikai tanait és programját — hozzá hasonlóan magas képzettségű fegyvertársakkal, különösen *Szalay Lászlóval* karöltve — írásművészetének teljes és őszinte lelkesedéstől fűtött felhasználásával alkalma volt a nagy nyilvánosság elé tárni, azok nem a várt hatást váltották ki. Kénytelen volt még *Batthyányékat* is magával szemben találni, jóllehet a július 29-i leveléből kitűnően kezdetben a *Pesti Hírlap* új iránya iránti megértésük fokozódását vélte felismerni és ennek fokozására adott a szerkesztőnek gyakorlati tanácsokat. A reménységek meghiúsulásának tragikus színezetet az ad, hogy az országgyűlés berekesztése után a kormány éppen a centralista tanokkal visszaélve és az ellenzék megsemmisítésének nyilvánvaló céljával a vármegyék jelentős részének élére — még kifogástalan, születési jogú főispánokat is félretéve — engedelmes eszközöknek ígérkező, törvénytelenések elkövetésétől sem idegenkedő adminisztrátorokat állított. A vármegyék életében mutatkozó azok a visszasságok, amelyeknek egyik visszariasztó példáját éppen a *Wesselényi* vesszőfutasára vezető szatmári megyegyűlés adta és amelyeket a centralisták, köztük különösen *A falu jegyzőjében* Eötvös oly élesen exponáltak, a kormányintézkedésekhez jól kihasználható ürügyül szolgáltak, a centralisták pedig a közvélemény előtt az adminisztratori rendszer provokálóinak szerepében tűntek fel. A csalódás nyomán járó keservét Eötvös az 1845 végén írt levelében önti ki. A küzdelmet minden eredmény nélkülinek látva a politikától végleg vissza kíván vonulni. A megyei szerkezetről — amint most világosan látja — mindaddig nem lehet lemondani, amíg nincs a parlamentnek felelős kormánya. A meglevő kormány által a municipiumok ellen intézett egyenes támadással szemben pedig a megyei szerkezet védelmére minden ember alkalmasabb, mint azok — elsősorban ő maga —, akik e szerkezet haszontalanságát bizonyították. Eötvös, *Szalay* és *Trefort* centralista csoportja és azok közt, akikből a pártok állanak, legalább fél évszázados különbség van. Veszekedve a kormánnyal, dezavválva az egész ellenzék által mégis ellenzéki lapot írni — nevetséges.

³⁰ A *Budapesti Hiradóról*, *Dessewffy Emil* konzervatív lapjáról, Eötvösék *Pesti Hírlapjával* állandó polémiaiban álló lapról van szó, amelynek állásfoglalásaihoz való csatlakozás Kossuth részéről valóban nehezen volt elképzelhető.

Ugyanez és az 1845. november 15-ről keltezett levél új adatokkal egészíti ki a *Pesti Hirlap*nál beállott szerkesztő- és irányváltozás történetét, amelyet megelőző szélesebb körű tárgyalások eddig is ismeretesek voltak. Eötvös, a két *Batthyány*, *Teleki László* és *Lukács Móric* közt lefolyt szűk körű bizalmas tárgyalások anyaga tárul most fel éppen annak a következtében, hogy *Szalay* abban nem volt részes és őt a történetekről Eötvös levélben tájékoztatta. Eötvös *Szalay*t a saját elgondolásához alkalmazkodásra kéri. Az elgondolás az, hogy Eötvös, *Szalay*, *Trefort* és *Csengery* együtt, minden jogukról lemondva vonuljanak vissza a *Pesti Hirlap*tól így biztosítva *Landerer*nek teljessen szabad kezét arra, hogy *Batthyány*ékra bizza a *Pesti Hirlapot*, amelynek designált szerkesztője a tárgyalások során előbb vonakodó, majd arra hajlandóságot mutató *Lukács Móric* volt. A levelekből kitűnően Eötvös igen jól látta, hogy az említett megoldás *Landerer* részéről akadályba fog ütközni. Jóhízeműségéhez mégsem férhet kétség. Elvbarátait avégből beszélte rá a rezignációra, hogy egyikük se szerepelhessen az ellenzéki laptervek szándékos meghiúsítójaként. Hogy a valóban meghiúsult tervezgetések helyett a megoldás a szerkesztésnek bizonyos kikötések mellett *Csengery Antal* részéről történt átvétele volt, ami nem jelentette a centralista tanok végleges elejtését, hanem csak aktualitásának elodázását, eddig is ismeretes volt. Igen jellegzetes azonban és az 1848. szeptemberi menekülés előtörténetéhez tartozik, hogy Eötvös a dolgok említett állása mellett is a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy a *Pesti Hirlap*ban *Kossuthot* szóhoz engedjék jutni.

VIII

Világos után Eötvös először Svájcban találkozott *Szalay*val. Feltehető, hogy már ekkor megbeszélték *Szalay* szerkesztői közreműködését az *Uralkodó eszmék* kiadása körül. Ekkor volt alkalmuk hazafiúi bánatukat kölcsönösen közvetlenül is megosztani. Levelezésük Eötvös hazatérése után csak hosszabb szünet után, 1851 végén indul meg. Ebben a levelezésben már a magyarországi politikai eseményekről, az abszolút uralom elnyomásáról és kegyetlenkedéseiről alig esik szó. Csak itt-ott olvasunk egy-egy megjegyzést az emberek szükségétől diktált megalkuvó magatartásáról. „Kit a vész régi helyén hagyott — mondja az 1855. február 15-i levél — régi mederben folytatja életét; néhányan egy pár előítéllettel gazdagabbak lettek, másokban az ami történt, megingatta a politikus hiteket, de miután e hithez, mint a valláshoz többnyire csak nagyobb alkalmakkor folyamodunk, ez nem nagy változást tesz.”

Eötvösnek a néhány évig még Svájcban maradó *Szalay*hoz írt leveleit felbecsülhetetlen értékhez az juttatja, hogy azokban bőségesen találhatók Eötvösnek mint esztétikusnak és irodalomkritikusnak a megnyilatkozásai. Az ilyenforma megnyilatkozások — kíméletlen kritikával szembeni állásfog-

lalása ellenére — korábban sem voltak tőle idegenek. Bizonyosága ennek a *Schiller* és *Goethe* közti már érintett választása és a két ismert Hugo tanulmánya.

Hogy az ifjú és a Világos utáni Eötvös közt a kritikára vonatkozó alapfelfogásban nincs lényeges különbség, azt a magyar állapotokról és a német irodalomról nyilvánított véleményéből állapíthatjuk meg. Eötvös Világos után is alig lett volna hajlandó *Bajza*, *Toldy* és *Vörösmarty* nyomdokaiba lépni, a baráti levelezés bizalmas légköre azonban feloldotta a tartózkodását és ekkori levelei arról is bizonyoságot tesznek, hogy egyfelől milyen széles körben és milyen élénken figyelte visszavonultságában is a magyar irodalmi élet feléledését a szabadságharc leverése utáni letargiából, másfelől, hogy az ifjúkorában a kritika oldaláról elszenvedett sérelmeket nem felejtette el egészen. Sérelmek alatt talán nem is annyira a saját, mint a barátait ért sérelmekre kell gondolnunk.

1852. január 24-én így ír: „Uj erők mutatkoznak ifjuságunk között . . . Egész névsort mondhatnék el, melyek mindegyike szép reményekre jogosít, azonban egy hiányzik, s ez oly valaki ki elég tekintéllyel bírna, hogy ezen erőket bizonyos célok felé vezesse s az ifjabb talentumokat egyes uri emberek prepotenciájától oltalmazza, mely jelenség ha bár mások által gyakorolva szint oly károsan hat irodalmunkban, mint mikor mi felléptünk. Bajza ugyan elhallgatott, Vörösmarty Baracsán lakik és nem bánt senkit többé, Sedel vagy pedig Toldy mint magát ujonan csufoltatja egészen hasznos munkásságra vetette magát . . . azonban helyettek mások léptek fel s pezderkednek hatalmason mint a Kritikai Lapok csak hogy még gorombábban és több sületlenséggel.”

Viszont nem elnéző a véleménye a korabeli német irodalommal és kritikával szemben. Az 1852. február 12-i levélben éppen *Auerbach* egy az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban megjelent recenzió által igen megdicsért regényével — valószínűleg a *Deutsche Abende*-vel kapcsolatban — jegyzi meg, hogy *Lessing* legalábbis ser mellett készült kritikáit cukrosvíz lelkesítő befolyása alatt összefirkált recenziócskák váltották fel.

Eötvös általános megfigyelése, hogy az új erők inkább a költészet, mint a tudomány körében jelentkeznek, a későbbi akadémiai elnöki, már érintett programjával van teljes összhangban. A jelenség magyarázatát az 1853 első feléből származó levél adja, amely reménytelennek látja *Szalay* tervét, hogy a büntetőjog tudományos feldolgozását kiadja. Az oktrojált osztrák törvény kommentárját a kiadók örömmel fogadnák, de tudományos jogi munka számukra biztos veszteséget jelentene. „A magyar olvasó közönség nem csökkent sőt fokozódott s a legsilányabb regényt vagy novellát inkább veszi mint elébb, a tudományos irodalomnak azonban talán jövője lehet, jelenje bizonyosan nincs. Asztalt mozgató ivadékunk . . . emlékezni és remélni akar, minden pozitív fogalmaktól, tudománytól elfordul.”

Eötvös frappáns, *Vörösmartyra* emlékeztető epigrammatikus megjegyzései sok mindenkit érintenek a kor irodalmának szereplői sorából. A régi emlékek eleven hatása alatt a *Kazinczy—Kölcsey* és a *Kisfaludy—Bajza* tábor szemben állása ezekben a megjegyzésekben is még mindig tükröződik. Eötvös érzelmei most is az előbbi irány felé hajlanak. A régi baráti érzelmektől áthattott méltatásban részesülnek — többnyire életkörülményeik alakulásának válaszával — *Csengery Antal*, *Szemere Pál*, *Eckstein Frigyes*, *Vállas Antal*, *Pap Endre* és a mély tisztelet hangján a Hunyadiak korának történetírója *Teleki József*. Bővebb vagy rövidebb kritikus hangú megemlékezést olvasunk *Toldy Ferenc*, *Kemény Zsigmond*, *Tóth Lőrinc*, *Jerney János*, *Jókai Mór*, *Pauler Tivadar* és *Danielik János* működéséről. Ezeknek a megemlékezéseknek a sorából ki kell emelnünk azok sorsának kortörténeti értékű válaszával, akik az írói tevékenységben egzisztenciális alapot is kerestek. Az írói hivatásnak ez a fel fogása éppen Eötvös korában válik társadalmi jelenséggé.

Eötvös leírásában mély emberi részvétet kelt a most is önzetlen barát, *Csengery Antal* sorsa, aki a botanikát is megtanulja, hogy tanításával valamit kereshessen és éjszakai „napszámos” munkát vállal *Kemény Zsigmond Pesti Naplójánál*. Ezzel szemben *Kemény Zsigmond* az irodalom „legcomikusabb egyediségeként” tűnik fel azzal, hogy a havi 200 forint szükségletét minden elképzelhető műfajban termelt annyi írással keresi meg, amennyi soronként krajcárjával számítva ezt az összeget kiteszi. Ez *Kemény*nél nem lényeges, mert tökéletes felépítésű művet tőle úgysem lehet várni, annál inkább remek részleteket. A nagyobb baj az irodalomra ugyanennek a módszernek mások, olyanok részéről alkalmazása, „kik az orthografián és syntaxison kívül semmivel nem bírnak, mire írónak szüksége lenne s akik irodalmi vizözönnel fenyegetnek”. Alig érthető félre, hogy Eötvös ebbe a kategóriába sorolja *Jókai Mórt*.

Eötvösnek a levelei publikálása kérdésében elfoglalt álláspontja jellemzésére többször történt már hivatkozás 1870. december 8-án *Toldy Ferenchez* írt levelére. Ez a levél negatív választ ad *Toldy*nak az életére és műveire vonatkozó adatokat kérő felhívására. „Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rosszakaratu kritika elmésségét gyakorolhatja; ahoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződésemhez, a publikumnak nincs köze.” *Toldy*t a *Csengery* által közzétett *Szónokok könyvében* foglalt adatokra utalja és elég leplezetlenül mondja meg, hogy mit vár tőle: „A többit önphantasiaja fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban azt egészen művészetére bízom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arcképemet, még ha kissé Rembrandt modorában tartatik is és több árny- mint fénypont lesz benne.”³¹

E levél igazi hátterét a Világos utáni első, 1851. december 31-i levél világítja meg. E levél azután, hogy *Csengery*t a legjobb és legbecsületesebb

³¹ *Eötvös József Összes Munkái*. 20. k. *Levelek. Életrajz*. 13. sorsz. 28. p. 1903.

emberek közt is a leghasznosabbként jellemezte, így szól: „s hozzá barátunk, minőt keveset találunk a világon, ámbár Sedel pozitív állítása szerint most is ezek sorába tartozik, s régtől fogva meg van győződve, hogy a magyar litteratúrában Te Szalay László s barátaid a legkitűnőbbben. Ezt ő nekem — természetesen nem hizelgésből, hanem csak azért mondja el néha korban, mert hullámzó érzelmeinek parancsolni nem tud.” Eötvös tehát ekkor sem, nyilván 20 évvel később sem bízik *Toldy* megbecsülésének őszinteségében és az idézett 1870. évi levél elzárkózása is „ad hominem” szól. Érzelmi közeledést a két férfiú közt évtizedek sem tudtak hozni.

IX

Eötvös széles látókörét a Világos utáni leveleknek a külföldi irodalommal foglalkozó megjegyzései is mutatják, amelyek fontosabjaira már a korábbiak során is volt alkalmunk utalni. Külön figyelmet érdemelnek azonban e leveleknek az *Uralkodó eszmék* külföldi visszhangjára vonatkozó megjegyzései. CONCHA GYŐZŐ 1908-ban részben a külföldön megjelent publikációkból, részben az Eötvös által kapott magánlevelekből összegyűjtötte ezeket a megnyilatkozásokat, amelyek érthetővé teszik, hogy Eötvös ezt a művét tekintette élete legjelentősebb alkotásának.³² Hogy a külföldi értékelésre hogyan reagált a szerző, arról a levelek szintén sokat mondanak. Ilyen tartalmú megnyilatkozásaiából csupán kettőt kívánok kiemelni. Az egyik Eötvös nagy elégtétele afelett, hogy *Bonaparte Lajos* államcsínyét a francia politikai helyzet felmérése alapján előrelátta, amit több külföldi bírálója — különösen *Cherbuliez* és *Fallmerayer* — emelt ki messzemenő elismeréssel. A másik a katolikus egyház és reformáció szerepének tárgyalása a szabadság eszméjének szempontjából. Ebben az utóbbi vonatkozásban szinte az egész mű kiegészítő essayjeként kell értékelni azt a levelet, amelyben *Danielik János* kanonoknak a mű első részével foglalkozó — sajnos elveszett — bírálatára válaszol, a reformáció alap-szemléletével ellentétes lépésnek minősítve az augsburgi confessiót, de hangsúlyozva, hogy a reformáció képviselőinek bírálata nem jelenti a részéről szükségképpen a római egyház melletti állásfoglalást, hiszen ha az augsburgi confessió merevsége bíráló szót érdemel, ez a bírálat csak élesebb a római egyház semmiképpen sem kevésbé merev tanításával szemben. Meg kell jegyezni, hogy nem ez az egyetlen hely, ahol Eötvös az Egyház és a császár között a középkorban kirobbant vetélkedést a kizárólagos hatalomért úgy fogja fel, hogy az egyház a császárral szemben az emberi szabadság bajnoka volt. Ugyanez a szemlélet visszatér a katolikus autonómia körüli vitában *Haynald* érsekhez írt egyik levelében is.³³

³² CONCHA GYŐZŐ: *Eötvös József és a külföldi kritika*. Budapesti Szemle, 1908. I. 377. sz. 187. p., II. 378. sz. 374. p. és III. 379. sz. 91. p.

³³ Eötvösnek *Haynald*hoz, a katolikus autonómia tárgyalása idején intézett két eddig kiadatlan leveléről külön kívánok megemlékezni.

Ez a beállítás azonban éppen egyházi oldalról éles ellenzéssel találkozott, mert Eötvös az ún. liberális katolicizmus irányához csatlakozva kívánta volna az egyházat a jelenkorban is a szabadság bajnokának szerepében látni és a „szabad egyház a szabad államban” jelszót gyakorlatilag is megvalósítani. Hogy ez a gondolat *Danielik* első bírálatában sem találkozott helyesléssel, azt egy később megjelent recenziója mutatja, amelyben³⁴ az emberiséget az utóbbi évszázadokban ért minden baj forrásául az egyház tekintélyét aláásó reformációt, a gondolat szabadságának érvényesülését jelöli meg és egyedül az örökérvényű erkölcsi törvények iránti engedelmességgel korlátozott tekintélyi elv érvényesülésében látja e bajok orvosságát. Eötvös levele világosan mutatja, hogy a szabadság eszméjét mindennél többre becsülő és az egyenlőséget is annak megvalósítási eszközeik közé soroló tanaival ez a nézet nem egyeztethető össze.

Egyébként is feltehető, hogy *Danielik* fel nem található első recenziója — csak úgy, mint a megjelent második — *IX. Pius* pápa 1864-ben kibocsátott *Syllabus*ával volt összhangban, amelynek alapvonásai már az 1849. évi spoletoi tartományi zsinat óta ismertek és az egyháziak által képviseltek voltak. Ebből ered az az összeütközés is, hogy Eötvös a szocializmus ellen felhozott korabeli ellenvetéseket azzal gyengíti, hogy köztük és annak idején a kereszténység ellen felhozott érvek közt párhuzamot von, ennek a párhuzamnak a létjogosultságát viszont *Danielik* igen éles szavakkal veszi tagadásba.

Az ún. orthodox protestántizmust ostromozó megjegyzések sorából kiemelkedik Eötvös magyarázata a justinianusi Kodex nyugati hódítása tekintetében. Szerinte a cuius regio eius religio protestáns elve vezetett oda, hogy a római Corpus iuris — mégpedig nem a római köztársaság, hanem a császárság Corpus iurisa — egy időre csakugyan evangéliummá vált.

A másik mű, amelyről a levelekben az *Uralkodó eszmé*ken kívül Világos után a legtöbb szó esik, természetesen *Szalay László* fő műve: *Magyarország története*. Eötvös éppen olyan hűségesen számol be *Szalay* művének itthoni hatásáról, mint ahogy *Szalay* nemcsak beszámol, hanem gondoskodik is az *Uralkodó eszmék* külföldi fogadtatásáról. Itthon természetesen a jó *Csengery Antal* lelkesedik a leginkább a legjobb magyar történelem iránt, de mindkét barát nagy örömmel veszi *Teleki József* meleg elismerését.

Azt hiszem, csak veszthetnének meggyerő melegségükből a baráti érzelmek megindító kifejezései, amelyek a levelek legtöbbszörében a megjelenési

³⁴ *Religio* című lapjának betiltása után *DANIELIK Emlékkönyv* címmel adott ki tanulmánygyűjteményt (1852) és ebben az *Uralkodó eszmékről* recenziót is közölt (I. k. 313—320. p.). Ebben arról a korábbi recenzióról, amelyet Eötvösnek megküldött és amelyhez Eötvös a levelében részletes reflexiókat fűz, úgy emlékezik meg, mint amely a *Religio* 1851. évi második félévi 1., 3., 5. és 7. számában már megjelent. Ezek a számok azonban a betiltás fenntartása folytán nem jelentek meg. Valószínű, hogy *DANIELIK* az *Emlékkönyv* kiadása idején mégremélte a *Religio* újbóli engedélyezését, ami azonban a vártnál jóval később következett be. A későbbi számok az említett első recenziót már nem tartalmazták.

forma nagy változatosságával feltalálhatók. A szubjektív jellegű visszatérő elemek közül mégis meg kell végre említeni azokat, amelyek Eötvös egészségi állapotára vonatkoznak, és annak munkaképességét megbénító hatásáról szólnak. 1836. elején; közvetlenül a külföldi útja előtt, 1836. júniusában; a visszatérése után 1837. őszén; különösen súlyos panaszokkal 1838. januárban, majd 1839. szeptemberében ismétlődnek az ilyen jellegű közlések. 1854. június 24-én több heti tüdővérzésről szól, 1858. augusztus 29-én szintén rosszulétről panaszkodik a levél. Ez a motívum a *Szalay* halála utáni ismert levelekben is visszatér.³⁵ Az Eötvös halála utáni obductio megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és sok éji munkájával szerezte.³⁶ Talán a valóság hívebb kifejezése lenne, ha azt állapítanánk meg, hogy Eötvös fiatalkorától kezdve súlyos betegséggel terhelve vívta meg küzdelmeit és hozta létre értékes alkotásait. Hogy a miniszteri székben eltöltött utolsó négy évének politikai küzdelmei, ekkor kifejtett megfeszített munkája, amelyhez az Akadémia elnöki székének betöltése is csatlakozott, valamint a meg nem értettség keserűsége, amely olyan oldalról is érte, ahonnan a leginkább megértést remélt, siettette a halálát, alig lehet kétséges. Ez az időszak azonban, éppen mert ekkor már a legigazibb barát, a legmegértőbb évtárs már nem volt az élők sorában, nem lehetett szóval és tettel az oldalán, a levelek időkorén kívül esik.

X

Az elmondottaknak távolról sem az volt a céljuk, hogy az újonnan felfedezett levelek tartalmáról teljes képet nyújtsanak; a kiragadott részletek legfeljebb az irántuk való érdeklődés felkeltését érhették el.

Még kevésbé gondolhattam arra, hogy az eddig ismeretlen levelekből egy eddig ugyancsak ismeretlen újszerű képét rajzoljam meg az Akadémia 100 év előtti elnökének. Merem azonban állítani, hogy ha valaki, aki Eötvösről még semmit sem tudna, életművéből elsőként a most feltárult leveleket ismerné meg, szakképzett szemmel szükségképpen fel kellene ismernie a nagy író, a haladó szellemű publicistát és politikust.

Előttünk viszont az az Eötvös József, akit eddig is ismertünk és állásfoglalásainak sokszor megalapozott kritikával kísért felmérése mellett a haladás jót akaró, emberszerető és nemes lelkű szolgálójaként tiszteltünk, a levelekből leplezetlenebbül, élesebben megvont körvonalak közt jelenik meg. Azok előtt is, akik életművét korábban is igyekeztek teljes mélységében feltárni.³⁷

³⁵ Így a *Haynald*hoz írt már említett levelek egyikében is, amely a delegációk első bécsi üléséről való távolmaradást indokolja egészségi okokkal.

³⁶ FERENCZI: *Eötvös* 292. p.

³⁷ Ehhez az eredményhez szeretnék a levelek közrebocsátásával — amiben LUKÁCSY SÁNDOR irodalomtörténész hathatós segítségére támaszkodom — és azok jelen méltatásával is hozzájárulni.

TAMÁS LAJOS

A MAGÁNHANGZÓK MENNYISÉGÉNEK
ÉS A HANGSÚLYNAK ÖSSZEFÜGGÉSE
A ROMÁN NYELV MAGYAR ELEMEIBEN*

A román nyelvbe átkerült magyar szavak hangsúlyának alakulása nemcsak magyar és román nyelvészeti, hanem általános nyelvészeti szempontból is figyelmet érdemel. Ez a kérdés az első ilyen tárgyú monográfiák szerzőit, ALEXICS GYÖRGYÖT és S. C. MÂNDRESCUT még nem foglalkoztatta s már ezért is sor kerülhetett HANNES SKÖLD svéd nyelvésznek arra a következtetésére, hogy a magyar nyelvben — a román és a szerb-horvát nyelv magyar elemeinek hangsúlyozási viszonyai alapján — még a XVII. század végén is szóvégi hangsúlynak kellett volna lennie. SKÖLD a román *curuf* (< *kuruc*) és *lobonf* (< *labanc*) szóra hivatkozik, amire annak idején azt válaszoltam, hogy a véghangsúlyos román *honvéd* (< *honvéd*, nyelvújítási szó) alapján azt kellene állítanunk, hogy a szóvégi hangsúly még a múlt században is divatozott nyelvünkben (*BullLing II-1934, 64*). A ROSETTI szerkesztette *Bulletin Linguistique*-ben megjelent *Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen* c. hosszabb tanulmányomban — úgy vélem — sikerült bebizonyítanom, hogy nyelvünkben a hajdani szóvégi hangsúly feltételezése teljesen felesleges, sőt alaptalan. Akkoriban ennek a bizonyítása volt fő céloom, most azonban azzal az eléggé elterjedt és kellőképpen nem ellenőrzött elmélettel szeretnék foglalkozni, amely szerint a magyar magánhangzók hosszúságának a románban általában hangsúly felel meg, tehát pl. a román *chelciug* azért véghangsúlyos, mert a m. *költség é*-je hosszú.

Hogy a kérdést általánosabb formában is felvethessük, nevezzük a magyart A-típusú vagy egyszerűen A-nyelvnek, a román pedig B-típusú vagy B-nyelvnek. Az A-nyelvben a hangsúly kötött (a magyarban a fő hangsúly az első szótagon van és vannak benne rövid és hosszú magánhangzók), a B-nyelvben a hangsúly szabad (eshet az utolsó, az utolsó előtti, az utolsó előtti első, második vagy harmadik szótagra; pl. r. *macará, grădînă, pîrice, véveriță, véverițele*) s nem ismeri a rövid és hosszú magánhangzók ellentétét. Az eltérés a két nyelv strukturális adottságai között igen jelentős s már ezért is szükség van annak a felfogásnak az ellenőrzésére, amely szerint az A-nyelvi

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1966. március 28-i felolvasó ülésén.

hosszúságból szabályosan (vagy csaknem szabályosan) B-nyelvi nyomaték keletkezik.

Az általános nyelvészetet éppen az erre adandó válasz érdekli elsősorban.

A hosszúságból nyomaték elvét tudomásunk szerint először ILIE BĂR-
BULESCU iași-i egyetemi tanár hangoztatta előadásában s ezt a nézetet tanít-
ványai, E. SIMIONESCU és I. NEGRESCU igyekeztek közelebbről bizonyítani
(I. I. BĂRBULESCU, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*.
București, 1929. 446—47). Bărbulescu szerint „a román fül a hosszúságot
erősebbnek érezte, mint a tulajdonképpeni [ti. szó eleji] hangsúlyt” (uo.) s ezért
pl. az -ó-végű magyar eredetű szavak is véghangsúlyosak a románban. V.
KIPARSKY is úgy véli, hogy Bărbulescu helyesen jár el, amikor az *ilău* < *üllő*,
birău < *biró* stb. szavak szó végi hangsúlyát a magyar megfelelők utolsó
magánhangzójának hosszúságával magyarázza (*Zur Betonung der südslavi-
schen Lehnwörter des Rumänischen. Die Welt der Slaven VI-1961. 422*). Ugyan-
akkor azonban megjegyzi, hogy a románban véghangsúlyossá válik minden
-ei-végű nomen s így érthető, hogy a bolgár обичай-ból *obicéi* lett. Ez arra
mutat, hogy Kiparsky helyesen érezte meg a román hangsúlyozási típusok
analógiás erejének, vonzásának tényét. Az A-nyelvi hosszúságból B-nyelvi
nyomaték tételét azonban a legélesebben P. NEIESCU vetette fel „*Există
legătură între cantitate și accent*” („*Van-e összefüggés mennyiség és hangsúly
között?*”) c. cikkében (*Cercetări de Lingvistică III-1958, 135—142*), amelyben
azt állítja és igyekszik bizonyítani, hogy a magyar hosszúságnak nagyobb
szerepe van a román hangsúly meghatározásában, mint a román hangsúlyo-
zási típusoknak, a román hangsúlyozási rendszernek.

Ez a nézet szerintünk elsősorban általános nyelvészeti szempontból nem
helytálló. Az átadó nyelv szavainak mindenképpen alkalmazkodniok kell az
átvevő nyelv rendszeréhez s hogy az átvett elemek hangalakja, alaktani és
akcentológiai besorolása milyen lesz az átvevő nyelvben, az lényegében az
átvevő, nem pedig az átadó nyelv strukturális sajátosságaitól függ. Neiescu éppen
ezt a nézetünk szerint alapvetően fontos igazságot téveszti szem elől s ebben
nagy szerepet játszik az is, hogy mindössze 70 magyar jövevényszó viselke-
désére alapítja azt a következtetését, hogy a magyar hosszúság és a román
hangsúly között oksági kapcsolat („legătură cauzală”) van. Nem veszi figye-
lembe azokat a magyar szavakat sem, amelyeknek nincs hosszú magánhang-
zójuk, pedig — mint látni fogjuk — az általunk vizsgált kérdést csak akkor
lehet megoldáshoz segíteni, ha a hosszú magánhangzós és hosszú magán-
hangzó nélküli szavak hangsúlyviszonyait nem egymástól elszakítva, hanem
együttesen tárgyaljuk.

Neiescu TRUBETZKOY-nak a csehül beszélő oroszok és az oroszul beszélő
csehek kiejtéséről tett megjegyzéseiből is azt a következtetést vonja le, hogy
hosszúság és hangsúly között szoros összefüggés áll fenn. A Trubetzkoy nyomán
idézett példa azonban nem meggyőző, mert hiszen arról van szó, hogy pl. a cseh

kábát-ot az oroszok vagy *kábat*-nak (hangsúlyos és megnyújtott első szótaggal), vagy pedig *kabát*-nak ejtik (szó végi hangsúllyal). Nyilvánvaló, hogy ha igaz volna a hosszúság és a hangsúly kauzális összefüggésének tétele, akkor az oroszok törvényszerűen csak a *kabát* véghangsúlyos alakot ejtenék. Mindezek ellenére igaz marad az a megfigyelés, hogy a fonológiai hosszúságot nem ismerő nyelvek hangsúlyos magánhangzói fonetikailag hosszabbak, mint a hangsúlytalanok, ebből azonban még nem következik, hogy az Λ -nyelvi hosszúságnak szükségképpen B -nyelvi hangsúly felel meg.

Kifogásolható Neiescu mintavételi módszere is, hiszen mindössze hetven magyar szóból álló „mintasokaságra” alapozza következtetéseit. Ezeket úgy válogatta ki S. C. MÁNDRESCU, *Elemente unguřești în limba română (București 1892)* c. munkájából, hogy tételét igazolják. A következőképpen csoportosítja adatait: 1. -*ău*-, -*eu*-végű és két vagy három szótagú szavak, amelyek a magyarban -*ó*-ra végződnek (*băgău* < *bagó*, *canceu* < *kancsó*, *arșău*, *arșeu* < *ásó*, *iștalău* < *istálló*, *tiglazău* < *téglázó*, *făgădău* < *fogadó*), 2. -*ău*-, -*eu*-végű és két vagy három szótagú szavak, amelyek a magyarban -*ő*-re végződnek (*belceu* < *bölcső*, *chischineu* < *keszkenő*), 3. két szótagú szavak, amelyek magyar megfelelőinek első szótagja hosszú és a románban az első szótag hangsúlyos (*batăr* < *bátor*), 4. két szótagú szavak, amelyek magyar megfelelőinek második szótagja hosszú s a második szótag hangsúlyos a románban is (*duhan* < *dohány*), 5. három szótagú magyar szavak, amelyeknek utolsó magánhangzója hosszú s ez hangsúlyos a románban is (*găbănaș* < *gabonás*), 6. három szótagú magyar szavak, amelyeknek második szótagja hosszú s ez hangsúlyos a románban is (*topancă* < *topánka*) és végül 7. három szótagú magyar szavak, amelyeknek két hosszú magánhangzójuk van s ezek közül az egyik hangsúlyos (*sămădaș* < *számadás*, *pohársék* > *parséc*). A román hangsúlyozási rendszer hatását voltaképpen csak a *rîntăș* < *rántás* típusú szavakban ismeri el egy lábjegyzetben. A magyar *rántás*ban ugyanis két hosszú magánhangzó van s így mindkettő igényelhetné a hangsúlyt a hosszúságból mennyiség elve alapján. Ebben az esetben tehát Neiescu szerint is a hangsúlyos -*ás* képző vagy végződés hatása érvényesült.

Neiescu hetvenszavas mintavételét mi hétszázszavassal helyettesítjük, hogy így a magyar hosszúság és a román hangsúly viszonyát mélyebbre hatolva vizsgálhassuk meg. Ezt a hétszáz szót az év folyamán megjelenendő „*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*” c. munkánk mintegy 2800 címszava közül válogattuk ki a következő elvek alapján:

1. Kihagytuk az egy szótagú szavakat még akkor is, ha egy szótagú magyar szóból két szótagú román (pl. *les* > *aleș*) vagy két szótagú magyar szóból egy szótagú román lett (pl. *bulcsu* > *bîlci*, *berek* > *bărc*).

2. Kihagytuk azokat a szavakat, amelyek hangsúlyát a források nem jelölik s amelyekre csak egy-két adatunk van.

3. A nem népnyelvi latinizmusokat (pl. *arhiváraş*) s általában azokat, amelyekről feltételezhető, hogy sohasem voltak népnyelviek (pl. *baljam* < *balzsam*). Ide tartoznak a csak szótárakból ismert gyéren adatolt szavak is.

4. A kétes eredetű, továbbá a több etimológiájú szavakat (pl. *adăuş* < *dühös*? *bandă*).

5. Az olyan bonyolult s éppen ezért a kérdés megoldása szempontjából aligha tanulságos eseteket, mint pl. *ardău* < *erdőöv*.

6. Nem vettük figyelembe az igéket, hiszen ezeknél a román negyedik igeragozás analógiás hatása a hangsúlyozás szempontjából is egészen nyilvánvaló (a *bânt*-ből pl. éppúgy *bîntui* lesz, mint a *ment*-ből *mîntui*).

7. Kihagytuk végül a *paltău* < *pălca*, *hamfău* < *hámfa*-féle eseteket, amelyeknél az *-ău*-végű román szavak vonzóereje egészen világosan érvényesül a magyar *á* hosszúsága ellenére is.

Mintasokaságunk mennyisége e válogatási ismervek alapján mintegy a negyedrésze az etimológiai szótárunkban feldolgozott címszavaknak.

E mennyiségi bővítéshez egy minőségi tágítást is kell kapcsolnunk, hogy a kérdés mélyére hatolhassunk s figyelembe kell vennünk olyan kategóriákat is, amelyek túlmutatnak a 'hosszúságból hangsúly' módszertani szempont egyoldalúságán.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy ez a kérdés nemcsak a „linguistique interne”, hanem a „linguistique externe” problémája is, tehát nemcsak két strukturálisan különböző nyelv egymásra hatásának mikéntjével, hanem a két nyelvet beszélők történetileg és tájanként különböző jellegű társadalmi és nyelvi kapcsolataival, a kétnyelvűséggel, a magyarul és románul beszélők szimbiózisának mértékével is számot kell vetnünk. A valóság összetettségének számbavétele nélkül aligha juthatunk el a bennünket foglalkoztató kérdés legalábbis elfogadhatónak ható megoldásáig. Pedig az ezen a téren jelentkező tényeket sem tekinthetjük mellőzhető, periferikus jelenségeknek, mert nélkülük nem lehet teljes a kutatás színe. Érthető, hogy ahol magyarok és románok nagy számban élnek együtt s ahol a románok nem kis része kétnyelvű volt vagy még most is az, ott a magyar hangsúly megmaradásának a feltételei sokkal kevésbé függenek a román nyelvi mintáktól, mert a két nyelv hangsúlyozási törvényszerűségei sokszorosán keresztezhetik egymást s ilyenkor a magyar hangsúly sokkal könnyebben megmaradhat. Ugyanaz a kétnyelvű román pl. hol *lúţifer*-t, hol pedig *luţifer*-t ejtethet aszerint, hogy a magyar vagy pedig a román minta befolyásolja pillanatnyi döntését. A *csikós* a Bánságban több helyen *cikoş* alakban fordul elő, a *nehéz* szót több helyen *néhez*-nek ejtik stb. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kétnyelvűség gyengíti az átvevő nyelv strukturális sajátosságainak az érvényesülését s az átadó nyelv strukturális sajátosságai könnyebben győzhetnek. A magyar befött szónak második magánhangzója hosszú s így a hosszúságból hangsúly elmélet szerin szó végi hangsúlyt kellene várnunk, ezzel szemben a Nagyvárad környék

románok a szókezdő hangsúlyt megtartva *béföüt*-nek ejtik ($ó - > ó \cup$), sőt az *-öü* diftongust is megtartják, ami egyben a román fonémarendszer korlátainak áttörését jelenti. I. PÄTRUȚ — igen helyesen — megjegyzi, hogy ugyanazon a vidéken a magyar hangsúly román szavakra is átterjed, a *grădină*, *hîrtie* itt *grădină*, *hîrtie*-nek hangzik (SCL IV, 216). G. ISTRATE szerint a Naszód megyei románok a *Maria* nevet *Máre*-nek ejtik (BullOR VI, 135). A *spurcăt* és *pogán* szavaknak Erdélyben és Moldvában előforduló *spurcat* és *pogan* alakját nem szerb, hanem magyar hatással magyarázza PUȘCARIU (Dacor VII, 474), I. IORDAN pedig affektivitással. Igen komoly formában vehető fel a kérdés, vajon a moldvai *bolnav* típusú esetek (Munténiában és a köznyelvben *bolnáv*) nem magyar (csángó) hatásra keletkeztek-e? Moldvában még a *socăci*-nak ($< szakács$) is van *sócaci* alakja (SCȘ Fil VIII, 165).

A románba átkerült magyar szavak hangsúlyának helye függvénye lehet azoknak a szabályoknak is, amelyek a fonémák és fonémacsoportok disztribúcióját határozzák meg a román szavak hangalakjában. Így pl. körülbelül a XVI. század óta mássalhangzóra végződő román szó után nem állhat *-u* (kivéve a *codru*, *patru*-féle eseteket) s ezért pl. *fattyú* szavunk átvételénél problémát jelentett a szóvégi *-ú*. A hosszúságból hangsúly elve itt nyilván összeütközésbe kerül azzal a ténnyel, hogy a szóvégben mássalhangzó után *-u* nem állhat. Ebben az esetben az erdélyi nyelvjárások azt a megoldást választották, hogy a hangsúlyt az első — a magyarban *rövid* — magánhangzóra tették (*foř*, *foáchă*, stb.). A magyar *bosszú*, *bornyú*, *vál(y)ú* esetében más megoldáshoz folyamodott a román nyelv, a magyar hosszúságnak itt a mindig hangsúlyos szó végi *-ău*, *-eu* diftongus felel meg (*băsău*, *bornéu*, *vălău*), tehát a magyar hosszúság is szerepet játszhatott e szavak hangalakjának kialakulásában. Persze vannak olyan példáink is, hogy rövid magyar magánhangzóra végződő szavak is *-ău*-szóvégre tesznek szert: *bélfa* $>$ *bulfău*, *pálca* $>$ *palțău*, *hámfa* $>$ *hamfău*, *sámfa* $>$ *șamfău* stb. (EMESE KIS: CLing V, 80), amiben az a szemantikai tényező is szerepet játszhatott, hogy az *-ău* többek között nomina instrumenti-képző is. Tehát nemcsak a hosszúságból hangsúly elve alapján kell mérlegelnünk az ilyen jelenségeket.

A hosszúságból hangsúly elvével nem egyeztethetők össze azok az esetek sem, amelyekben a hangsúly tájanként ingadozik. *Lóhere* szavunknak a román nyelvjárásokban nemcsak *lühăr(ă)* alakja van, amely az elvet kielégíti, hanem *luheră* is, amely a hangsúlyos *-ér*-re végződő szavak vonzóerejét bizonyítja. Ilyenkor azonban nemcsak a magyar *-ó*- hosszúságával kell számot vetnünk, hanem azzal a ténnyel is, hogy egyes lakosságú területeken az első szótag hangsúlyos maradhat, tekintet nélkül annak mennyiségére. Így pl. *pallér* szavunk több nyelvjárásban *păler*-nek hangzik, másutt persze *palér*-nak, vagy a *paprikás* általában *păpricaș* és csak itt-ott *papricăș*. *Kabát* szavunkat az Oltvidéken *cóbat* alakban jegyezték fel, egyébként *căbăt*. A hosszúságból hangsúly elve alapján csal *lühăr(ă)*, *palér*, *papricăș* és *căbăt* alakoknak volna

létjogosultságuk, a valóságban azonban a *luherü*, *páler*, *pápricaș* és *cóbat* is létezik. A *pántliku* köznyelvi alakja ugyan *pánglică*, de a tájnyelvekben gyakori a *pantlică*, *plăntică*, *pantică* is. Még a *șogor*-nak is akad ritkább *șogór*, vagy a *cováci*-nak ritkább *cóaci* változata stb. Tanulságos a *porció* esete is, a román *pórție*, ill. *porție* hangsúlya az *o*-ra vagy az *-i*-re esik, míg a magyar hosszú *ó*-nak hangsúlytalan *-e* felel meg (ez az *-ie*, ill. *-ie*-végű szavakhoz történő illeszkedés eredménye). A három hosszú magánhangzós *vízmérték*-nek hol román *vízmertec*, hol pedig *vízmertíc* felel meg (illeszkedés a hangsúlyos *-íc*-végű szavakhoz). *Léghin* ~ *lezíu* (ú — > u ó o) is említhető.

A magyar hosszúságból román hangsúly elvének felülvizsgálatát még nagyobb mértékben sürgetik azok a szavak, amelyeknek a magyarban hosszú és rövid magánhangzók vannak s a románban mégis egy magyar rövid magánhangzónak megfelelő szótagon jelentkezik a hangsúly. Erről a kategóriáról NEIIESCU azt mondja, hogy teljesen jelentéktelen s csak a román nyelvjárási *ácar*-t említi (< *akár*, pl. *acarcine*, *acarce*, *acarcînd* stb.). Ezzel szemben megállapítható, hogy az általunk vizsgált mintasokaságnak több mint hét százaléka tartozik csak ehhez a csoporthoz. Ilyenek: *ácar*, *adícóș* (< *ágyékos*), *angliúș* (< *ánglius*), *aníș* (< *ánizs*), *așintúș* (< *jácintos*), *badóc* (< *bádog*), *badogúș* (< *bádogos*), *bănat* (< *bánat*), *bibiț(ă)* (< *bibic*), *bicitóc* (< *bécsitök*), *bórviz* (< *borvíz*), *bumbúșcă* (< *gombostű*), *cănalîș* (< *kanális*), *cheițerêș* (< *kétszeres*), *chimiiêș* (< *kőműves*), *chimimóg* (< *keménymag*), *chitilean* (< *kénytelen*), *cileș* (< *csillés*), *cioníc* (< *csónak*), *cípaș* (< *csipás*), *cîrlícúș* (< *klérikus*), *cominție* (< *kommenció*), *cochiovéche* (< *kótyavetye*), *fonógi* (< *fónagy*), *galîță* (< *gállickő*), *gúlaș* (< *gulás*), *hibaș* (< *hibás*), *highéghe* (< *hegedű*), *ilét* (< *élet*), *ipulét* (< *épület*), *mihéi* (< *műhely*), *mîndiar* (< *mingyár*), *músai* (< *muszáj*), *orăș* (< *város*), *palincă* (< *pálinka*), *rășpói* (< *ráspoly*), *rățișe* (< *rétes*), *răzêș* (< *részes*), *rișêș* (< *részes*), *săcúii* (< *székely*, *székely*), *sărăntóc* (< *szarándok*, *zarándok*), *torogoată* (< *tárogató*), *țidulă* (< *cédula*), *țimír* (< *címer*), *valós* (< *válasz*), *văiugă* (< *vályog*), *vigán* (< *vigan*), *virgaci* (< *virgács*). Ide tartoznak az ingadozó hangsúlyú szavaknak azok a változatai is, melyekben magyar rövid magánhangzónak felel meg hangsúlyos román (*cóbat*, *léghin*, *luheru*, *páler*, *pápricaș*, *pantlică*, *porție*—*pórție*, *șogór*). Ezzel a hosszúságból hangsúly elméletnek világosan ellentmondó szavak százaléka nyolcnál magasabbra emelkedik. Könnyen megfigyelhető, hogy ennek oka az *-án*, *-ás*, *-át*, *-és*, *-ét*, *-éán*, *-éi*, *-íc*, *-ie*, *-iș*, *-iț*, *-óc*, *-óg*, *-ói*, *-ós*, *-ulă*, *-úș*, *-úșcă* hangsúlyos képzők, illetve szóvégződés asszimiláló hatása.

Vajon a képzők, illetve a képzőszerű végzések vonzó hatása nem érvényesül-e más esetekben is, pl. akkor, ha két vagy három, esetleg négy hosszú magánhangzó van a magyar szóban? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hosszúságból hangsúly elmélet szempontjából felmerül a kérdés: melyik hosszú magyar magánhangzónak feleljen meg román hangsúlyos szótag, hiszen egynél több

fő hangsúlya nem lehet a szónak. NEIESCU azzal nyugtatja meg magát, hogy az *áldás* > *aldás*, *rántás* > *rîntás*-féle esetekben mégiscsak hosszú magyar magánhangzónak felel meg román hangsúly s nem veszi észre, hogy az *-ás*, *-is* képző vonzó hatása dönti el a dilemmát. Pedig ilyen szó nemcsak három van, hanem a mi mintasokaságunkban 97, azaz az alapul vett szavaknak mintegy a heted része. Legyen szabad ezúttal csak az A és B kezdetű szavakat felsorolnom: *abărlău* (< *abárló*), *adăușag* (< *adósság*), *aghiăș* (< *ágyás*), *aghiéu* (< *ágyú*), *alăș* (< *állás*), *aldăș* (< *áldás*), *aiandic* (< *ajándék*), *aldă-măș* (< *áldomás*), *arpăcăș* (< *árpakása*), *așău* (< *ásó*), *barâncă* (< *bárányka*), *belșug* (< *bőség*), *berlăș* (< *béllés*), *bicașău* (< *békasó*), *bicău* (< *békó*), *birău* (< *bíró*), *birșag* (< *bírság*), *bizuaș* (< *bízást*). Az eredmény lényegében ugyanaz, mint a rövid és hosszú magánhangzókat tartalmazó szavaknál: félreérthetetlenül kidomborodik az *-ás*, *-ău*, *-éu*, *-is*, *-șag*, *-șug* képzőkhöz, illetve képzőszerű végződésekhöz való alkalmazkodás. A *járásbíró*-nak négy hosszú magánhangzója van, az alkalmazkodás eredménye ennek ellenére egyértelműen *iarașbirău*, szó végi hangsúllyal. Itt említhetünk még néhány három hosszú magánhangzós szót: *fîbirău* (< *főbíró*), *labidău* (< *lábitó*), *sighiartău* (< *sziígyártó*), *teglăzău* (< *téglázó*), ugyancsak következetesen szó végi hangsúllyal.

A magyar hosszúságból román hangsúly tételének szempontjából nem mellőzhető azoknak a magyar szavaknak a problémája sem, amelyekben egyáltalában nincsen hosszú magánhangzó s így szó sem lehet a hosszúságból hangsúly folyamat feltételezésére. Nyilván ezek hangsúlyozásának a kérdését is meg kellett oldania a román nyelvnek s ezekben az esetekben csak a saját hangsúlyozási típusaira támaszkodhatott. Az idetartozó szavak mintasokaságunknak mintegy 35%-át teszik ki. Aligha lehet feltételezni, hogy az ilyen szavak hangsúlyának kialakításánál jelentkező román minták hatása ne érvényesült volna akkor is, ha a magyar szavakban hosszú vagy hosszú magánhangzók is voltak.

A csak rövid magánhangzós szavak esetében érdekes törvényszerűségnek jutottunk nyomára. A *magánhangzóra* végződő (többnyire *-ă*, *-e*) kéttagú szavak hangsúlya a penultimára esik (pl. *cîpcă* < *csipke*, *chefe* < *kefe*) — persze van jó néhány kivétel is (pl. *boactăr* < *bakter*, *cinaș* < *csinos*, *chéheș* < *kehes*, *fódor* < *fodor*, *minteni* < *menten*), amely nem *-ă*- vagy *-e*-re végződik, de utóbbiaknak hangsúlytalan vagy hangsúlytalanul is jelentkező szóvégek felelnek meg. A két szótagú szavak csoportjában az *-ă*, *-e*-végűek százalékaránya 59 százalék. A magánhangzóra végződő három szótagú szavakkal külön fogunk még foglalkozni.

A *mássalhangzóra* végződő két és három szótagú magyar elemek általában véghangsúlyosak. Kéttagú mintegy hetven van, pl. *abrós* (< *abrosz*), *agiug* (< *agyag*), *alean* (< *ellen*), *beteag* (< *beteg*), *bitóng* (< *bitang*), *chilin* (< *külön*), *colóp*, *clóp* (< *kalap*) stb., amelyek végződése hol valamely

hangsúlyos román képzővel cseng össze, hol pedig román képzővel nem azonosítható (pl. *forşpönt* < *forspönt*, *dărab* < *darab*). Ugyanezt mondhatjuk a huszonhét háromtagúról is. Összecsengést tapasztalunk pl. a *căpeneag* (< *köpönyeg*), *hirtileán* (< *hirtelen*), *potilát* (< *patyolat*), *lăcătuş* (< *lakatos*) esetében, míg a *formotring* (< *farmatring*), *ţărcălám* (< *cirkalom*), *şintirim* (< *cinterem*) típusú szavak jóval ritkábbak.

Különösen tanulságosak a hosszúságból hangsúly elmélet szempontjából azok a szépszámú román szavak, amelyek három szótagúak s hangsúlyuk a penultimára esik. Vizsgáljuk meg először a magánhangzóra végződőket. Háromszótagúság, ezzel párosuló *-ă* vagy *-e*-végződés s e két sajátssággal együtt penultima-hangsúly egy igen gyakori román szótípusnak képezi anyagi szerkezetét. Ez azt jelenti, hogy ha egy három szótagú *-a*-ra vagy *-e*-re végződő magyar szót vesznek át, akkor a románban a hangsúly a penultimára fog esni *függetlenül a megfelelő magyar magánhangzó mennyiségétől*. Tehát nem a magyar hosszúság vagy rövidség, hanem az említett román szótípus szerkezeti sajátosságai határozzák meg a jövevényszó hangsúlyát. Hosszú pl. a penultima a következő magyar szavakban: *bărânyka* (> *barancă*), *kotárka* (> *cotărcă*), *pityóka* (> *piroacă*), *riskása* (> *rişcăşe*), *saláta* (> *şălătă*), *tatárka* (> *tătărcă*), *topánka* (> *topăncă*), amiből első pillantásra arra lehetne következtetni, hogy tényleg a magyar hosszúság alakult át román hangsúlyvá, ha nem ismernök azt a kb. harminc szót, amelyben a megfelelő magyar magánhangzó rövid. Legyen elég ezúttal néhány példa említése: *boboână* (< *babona*), *călítcă* (< *kalitka*), *cărică* (< *karika*), *cătână* (< *katona*), *ceţirnă* (< *csatorna*), *cimótie* (< *csemete*) stb. E román szótípus vonzóerejét bizonyítják egyébként a *pălincă*, *ţidulă*-féle esetek is, ahol a hosszúságból hangsúly elmélet szerint az első szótagnak kellene hangsúlyosnak lennie. De említhetünk további érdekes szavakat is: az *-ű*-végű *hegedű* és *gombostű*-ből *highéghe* és *bumbuşcă* lett s néhány mássalhangzóra végződő két szótagú magyar szó is ehhez a típushoz csatlakozott s ezek közül csak a *gyöngytyúk*, a *kormány* és az *adomány* hosszú magánhangzójának felel meg hangsúlyos román: *ghiunghiucă*, *cormână*, *adămână*. Nem így a *badócă* (< *bádog*), *rătişe* (< *rétes*), *săcăstru* (< *szakaszt*) és *văiugă* (< *vályog*) tájszavakban, ahol rövid magyar magánhangzónak felel meg hangsúlyos román. A második rövid magánhangzó hangsúlyos a román *pălască* (< *palack*) és *trafică* (< *trafik*) szavakban is.

Hogy ennek a román szótípusnak a vonzóereje a magyar etimonok magánhangzóinak mennyiségétől függetlenül érvényesül, azt a következő áttekintés szemlélteti:

—	—	o	(pl. <i>bărânyka</i> > <i>barăncă</i>)	
ó	—	o	(pl. <i>kotárka</i> > <i>cotărcă</i>)	
ó	o	o	(pl. <i>csemete</i> > <i>cimótie</i>)	> o o o
ó	o	—	(pl. <i>gombostű</i> > <i>bumbuşcă</i>)	

±	o	o	(pl. <i>kénygyertya</i> > <i>chindércă</i>)
±	o		(pl. <i>bádog</i> > <i>badócă</i>)
ó	—		(pl. <i>gyöngytyúk</i> > <i>ghiunghiúcă</i>) > o o o
ó	o		(pl. <i>palack</i> > <i>pălăscă</i>)

Könnyen megállapítható, hogy öt esetben rövid és csak három esetben hosszú magyar magánhangzónak felel meg román hangsúlyos magánhangzó.

Mint említettük, van egy mássalhangzóra végződő román penultima-típus is. Részben elavult, részben pedig nyelvjárási jellegű szavak tartoznak ide, amelyek *-ăr* vagy *-ăș*, *-eș*-végűek s az *unităreș* kivételével foglalkozásnevek: *corătăr* (< *kurátor*), *procătăr* (< *prókátor*), *fișcărăș* (< *fiskális*), *nopsămăș* (< *napszámos*), *notărăș* (< *nótárius*), *poticărăș* (< *patikárius*), *vicărăș* (< *vikárius*). Jellemző erre a szócsoportha, hogy hangsúlyos penultima *-á*-juk minden esetben hosszú magyar *á*-ra megy vissza s így megfontolandó, hogy bizonyos esetekben nem érvényes-e a hosszúságból hangsúly tétele. A négy szótagú és szintén penultima hangsúlyú *bughilarăș* (< *bugyelláris*) is hasonlóképpen viselkedik. A szintén négy szótagú *tárogató* esetében azonban már rövid magyar magánhangzónak felel meg hangsúlyos román (*torogoată*).

A penultima-típus vonzóerejét egyébként az ilyen török eredetű szavak is bizonyítják: *dulamă* ~ *dulámă*, *pastramă* ~ *păstrámă*, *tarhană* ~ *tărhână* stb.

A hosszúságból hangsúly lehetősége egy magyar eredetű képzővel kapcsolatban is felmerül. Ez az *-ău*-képző, amelyet A. PHILIPPIDÉTŐL a kolozsvári KIS EMESÉIG általában a magyar *-ó*, *-ő*-végű jövevénytiszavakból elvontnak tartanak (pl. *birău* < *biró*, *făgădău* < *fogadó*; PASCU, Suf. rom. 418; *CLing V*, 78). Mivel hangsúlyos *-o* román szóvégben nem állhat (a hangsúlyos szó végi *-é* is ritkaság, pl. az elavult török eredetű *pembé* vagy az újabb francia *piré*), a hosszú magyar *-ó*, *-ő*-nek megfelelő rövid román *-o*, *-e* után még egy *u*-val toldották meg a szóvéget s így jöttek létre a *fogodou*, *belceu*-féle alakok (vö. *birou* < fr. *bureau*). Nézetem szerint a köznyelvi *-ău*-képző a spiránsok után keletkezett *-eu*, *-ău* változatnak az általánosítása (*fűző* > *fizău*). A szóvégi *-ou*, *-éu*, *-ău* kettőshangzónak viszont szükségképpen hangsúlyosaknak kell lenniök s így igen nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a román *-ău*-képző a magyar hosszúság és a román szóvég strukturális sajátosságai összjátékának terméke. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem kizárólag a magyar hosszúság az előidézője a román hangsúlynak az *-ău* képző esetében.

Ezek után szólnunk kell még egy másik román szótípusról is, amelynek a három szótagú penultima-hangsúlyos típushoz hasonlóan szintén erős asszimiláló hatása van. Ezt a szótípust kétszótagúság, ezzel párosuló *-ă* vagy *-e* végződés és az első szótagra eső hangsúly jellemzi, mert a szó végi *-ă*, *-e* a névszóiban nem lehet hangsúlyos (az olyan esetek, mint *pembé*, *piré* eléggé kivételesek). Ha tehát egy magyar szó két szótagú és *-a*-ra vagy *-e*-re végződik, akkor a román hangsúly az első szótagra fog esni, akár hosszú, akár pedig rövid

a magyar szó első magánhangzója. Ez nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a román hangsúly ebben az esetben is független a magyar magánhangzó mennyiségétől. Mintasokaságunkban mintegy 18 *-a*, *-e* végű olyan magyar szó van, amelynek első szótagja hosszú és ennek hangsúlyos román magánhangzó felel meg, pl. *bášte* < *bástya*, *ceáclă* < *csáklya*, *ceárdă* < *csárda*, *dějă* < *dézsa*, *dijmă* < *dézma*, *hie* < *híja*, *hódă* < *hóda*, *larmă* < *lárma*, *májă* < *mázsa* stb. NEIESCU csak a *májă*-t idézi és meglepéssel állapítja meg, hogy a hosszúságnak a *májă* esetében hangsúly felel meg, de nem említi azt a több mint hatvan *-ă*, *-e*-re végződő szót, amelynek első magánhangzója a magyarban rövid s a románban ugyanúgy az első szótagon hangsúlyosak, mint a *mázsa*-típusúak. Ilyenek pl. *bică* < *bika*, *boághe* < *boglya*, *búndă* < *bunda*, *chêfe* < *kefe*, *cîpcă* < *csipke*, *ciúrdă* < *csorda* stb. A mennyiségi és hangsúlyviszonyokat ennél a szótípusnál a következőképpen szemléltethetjük:

$$\begin{array}{c} \acute{ } \ \acute{ } \\ \acute{ } \ \acute{ } \end{array} > \acute{ } \ \acute{ }$$

Vannak mássalhangzóra végződő ilyen hangsúlyozású szavak is, amelyek hasonlóképpen viselkednek. Ezt az teszi lehetővé, hogy jó néhány román képzőnek nemcsak hangsúlyos, hanem hangsúlytalan változata is van s az utóbbihoz való alkalmazkodás sok példa bizonyossága szerint nem az első szótagbeli magyar magánhangzó mennyiségének a függvénye. Így pl. a *képes*, *híres*, *májás* román megfelelői: *chípeș*, *híreș*, *máieș* éppúgy az első szótagon hangsúlyozandók, mint a *kedves*, *kehes*, *deres*, *nemes* román *chédveș*, *chéheș*, *déreș*, *némeș* román megfelelői. Hasonlóképpen az *ágas*, *lábos*, *pókos*, *púpos*, *vánkos*-ból lett román nyelvjárási *ágoș*, *láboș*, *pócoș*, *púpoș*, *vancoș* éppúgy az első szótagon hangsúlyosak, mint a *borzos*, *horgos*, *húszas*, *okos*, *piszkos*, *ujjas*-ból lett román *bórzoș*, *hórgoș*, *húsoș*, *ócoș*, *piscoș*, *úioș*.

Azt, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan román képzők közötti választást nem a magyar magánhangzó mennyisége dönti el, bizonyítják még az olyan esetek is, mint a *filigórie* mellett előforduló *filigorie* vagy a *țeremonie* szónak *țeremonie* változata (< *filagória* és *ceremonia*). A magyar *egzekúció*-nak is *jăcúție* vagy *jăcuție* felelhet meg. Olyan szavakban is felléphet az ingadozás, amelyek magyar eredetijében csak rövid magánhangzók vannak, pl. *córcie* — *corcie* (< *korcsolya*), *háșie* — *hîrșie* (< *hasibőr*) stb. Külön figyelmet érdemelnek a magyar *porció*-nak *pórtie* és *portie* változatai, ahol éppen a hosszú magyar magánhangzónak nem jut semmilyen szerep.

A román képzők és képzőszerű végzések asszimiláló hatása tehát mindezek alapján egyre nyilvánvalóbbá válik. Hadd említsünk meg néhány további, a mi szempontunkból igen tanulságos példát, hogy a mennyiségből hangsúly problémája még világosabbá váljék. Az *-eág*-képző vonzó erejét kell felismernünk pl. a *beteg* > *beteág*, ill. a *mellék* > *meleág* esetében (az egyik magyar szó első és második magánhangzója rövid, a másik második magán-

hangzója hosszú s a hangsúly a románban mindkét esetben az utolsó szótagra esik). De vehetjük a magyar *tulok* és *túzok*-nak megfelelő román tájnyelvi *tulúc* és *tuzúc* szavakat is, ahol a magyarban egyszer rövid, másszor pedig hosszú magánhangzó van az első szótagban s ettől függetlenül mégis a hangsúlyos román *-úc* képző hatása érvényesül. Az *ellen*-ből éppúgy *alean* lesz, mint pl. a *borostyán*-ből *borošteán*. Vagy talán nem a román *-ác* képző vonzóerejét bizonyítja, ha a magyar *torma*-ból tájnyelvi román *tormác* lesz? Végül említhetjük a román *-éi* képzőt, ill. végződést, amelyről már volt röviden szó a bolgár оѣчайн szóval kapcsolatban. A *coştei* és *roştei* hangsúlya magyar hosszúságnak felel meg (*kastély*, *rostély*), a *korhéi* és *mihéi* hangsúlya azonban már magyar rövidségnek. Az *Oşorhéi* (< Marosvásárhely) helynévben a két hosszú magánhangzó közül *egyik sem vált hangsúlyossá* a románban, ellenben a hangsúlyt a *rövid* magyar magánhangzó helyén találjuk. Az *-éi* vonzóhatását a következőképpen szemléltethetjük:

$$\begin{array}{r} \acute{o} \text{ —} \\ \acute{o} \text{ } \acute{o} \quad > \text{ } \acute{o} \acute{o} \text{ (} \acute{o} \text{ } \acute{o} \text{ } \acute{o} \text{)} \\ \text{—} \quad \acute{o} \\ \text{—} \text{ —} \quad \acute{o} \end{array}$$

Tehát a négy eset közül csak egy esetben felel meg hosszú magánhangzónak hangsúly, három esetben pedig rövidnek.

A mondottak után kezd érthetővé válni az a tény, hogy a 442 egy vagy több hosszú magánhangzót tartalmazó magyar szónak 386 esetben felel meg olyan román szó, amelynek hangsúlyos magánhangzója hosszú magyar magánhangzó helyén áll. Ez első pillantásra igazolni látszik a hosszúságból hangsúly elméletét, hiszen a 386 a 442-nek 87%-a! Kiderül azonban, hogy ennek a meglepően nagyarányú megfelelésnek nem a magyar hosszúság az oka, hanem az, hogy az *egy vagy több hosszú magánhangzót tartalmazó magyar szavak végződése hangsúlyos és néhány hangsúlytalan román képző hangalakjával esik egybe* (27 hangsúlyos és 7 hangsúlytalan). Lássuk ehhez a következő statisztikát:

-ái, -áie: *bosorcáie* (< *boszorkány*), *fărtăi* (< *fertály*), *ispitai* (< *ispitály*), *mordăi* (< *mordály*), azaz négy szó.

A következőkben csak a szavak számát említjük egy-egy példával, az összes példák felsorolása nélkül:

-ác, -ág: 6 (pl. *ioság, vileág*).
-ădă: 1 (*ciolomădă*).
-ăn, -eăn: 13 (pl. *tudumăn* < *tudomány*, de van *chitileăn* < *kénytelen* is).
-ănă: 2 (pl. *cormănă*).
-ăncă: 2 (pl. *topăncă*).
-ăr, -ér: 27 (pl. *hotăr* < *határ* és *şpelinghăr* < *pellengér*, de van *maghiăr* < *magyar* és *tîlhăr* < *tolvaj* is).

- aș*, -*aci*: 8 (pl. *bizuaș* < *bizvást*, de van *hibaș* < *hibás* is).
- ăș*, -*áci*, -*ేశ*: 49 (pl. *aldămăș*, *clăpáci*, *comediేశ*, de van *chezăș* < *kezes*, *sechirăș* < *szekeres* is).
- át*, -*eát*, -*él*: 6 (pl. *bărat*, *feleleát*, *biciulét*), de van — mint mondtuk — *bănat* is.
- ătă*: 3 (pl. *șalată*).
- ăț*: 4 (pl. *tîrnăț*, de van *piăț* is).
- eș*, -*ăș*, -*iș*: 9 (kedvelt melléknévképző, ill. végződés: *chédveș*, *chipeș*, *hămiș*, *hégheș*, *híreș* stb., ahol a hosszúságnak csak *chipeș* és *híreș* esetében felel meg hangsúly).
- ău*, -*éu*: 127 (pl. *șalău*, *techenéu*).
- ăuș*: 2 (pl. *cicăuș*).
- ed*: 2 (*celéd*, *honvéd*; utóbbinak van azonban *hónved*, *hónvid* változata is). A román -*ed* végződés különben általában hangsúlytalan.
- ei*: 2 (pl. *roștei*).
- él*: 2 (pl. *cortél* < *kortély*, *kvártély*).
- ic*, -*ig*: 12 (pl. *mărădic*, *chișig*).
- ică*: 1 (pl. *colică*).
- ie*: 5 (pl. *ecljie*).
- iș*: 4 (pl. *iliș* < *élés*).
- iu*: 6 (pl. *vizitiu* < *vezető*).
- iz*: 2 (pl. *silvoiz* < *szilvaíz*).
- óc*: 1 (*fióc* < *fiók*).
- oi*, -*oáie*: 3 (pl. *copói* < *kopó*, *sărăoáie* < *szivárvány*).
- ón*: 1 (*hition* < *hitvány*).
- oș*: 7 (pl. *lăboș*, *mánoș*).
- șág*, -*șig*, -*șúg*: 23 (*găzdășág*, *sucșig*, *mesteșúg*).
- ucă*: 1 (*ghiuhghiucă* < *gyöngytyúk*).
- uș*: 1 (*ghiulúș* < *gyűlés*).
- út*: 1 (*duruț* < *daróc*).

A képzők, ill. képzőszerű végzések analógiájával magyarázható és magyarázandó szavakon kívül vannak még nem egészen olyan — általában mássalhangzóra vagy mássalhangzócsoporra végződő szavak, amelyeknek végződése eltér a képzők, ill. képzőszerű végzések hangalakjától s ugyanakkor hosszú magyar magánhangzónak hangsúlyos román felel meg. Így pl. az *orbânt*, *delijânt* szóvégi hangsúlyját csak akkor tarthatnók a magyar hosszúság tükrözőjének, ha nem ugyanúgy viselkednék pl. a *lobónț* is, holott a *labanc*-ban nincsen hosszú magánhangzó. Vagy a *pîrcălab*-ról is csak akkor mondhatnók ugyanezt, ha nem volna véghangsúlyos a *darab*-ból lett *dărăb* is.

Ezek után levonhatjuk a vizsgálódásainkból adódó következtetéseket. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a magyar hosszúság és a román hang-

súly között nincs kauzális összefüggés, nem a román hangsúly illeszkedik a magyar hosszúsághoz, hanem megfordítva, a magyar magánhangzók mennyiségétől lényegében függetlenül, a román nyelvi minták, a román nyelv strukturális adottságai szabják meg a hangsúly helyét. A meghatározó tényezők közül kiemelkednek a hangsúlyos és hangsúlytalan román képzők és képzőszerű végződéses, bizonyos szótípusok, valamint a mássalhangzós szóvég és a román szavak hangalakjának strukturális törvényszerűségei. Hadd emlékeztessünk még a kétnyelvűség mértékéről mondottakra is.

Meg kell jegyeznünk, hogy eredményeinket önmagukban még nem tartjuk elegendőnek ahhoz, hogy általános nyelvészeti igényű következtetéseket vonjunk le belőlük. Ehhez még több A- és B-típusú nyelv jövevényszó készletének hasonló vagy még fejlettebb módszerű átvizsgálására, elemzésére van szükség. Talán szabad azt remélnünk, hogy ennek a munkának sikeréhez sikerült némiképpen hozzájárulnunk.

A JAPÁN NYELV HOVATARTOZÁSÁNAK KÉRDÉSÉRŐL*

A japán nyelvészet, miként a többi japán tudomány is, sokat fejlődött az európai tudományos szemlélet és módszer hatására a Meiji-korszakban. De már ezt megelőzőleg, a XVIII. században is sok kitűnő szakember foglalkozott a japán nyelvvel, az európai nyelvészet hatásától függetlenül is. Kiemelkedik közülük MOTOORI NORINAGA. A japán nyelv eredetének kérdéséről is, amelyről most szólni szeretnék, nyilatkozott már a XVIII. században ARAI HAKUSEKI, a híres politikus és tudós, valamint FUJII TEIKAN, akik japán szavakat koreaiakkal hasonlítottak össze. A japán nyelv eredetével való igazán tudományos módszerű foglalkozás azonban csak a XIX. század végén kezdődött, miután BASIL HALL CHAMBERLAIN és HEDA MANNEN munkássága révén az európai nyelvtudományi elmélet behatolt a japán nyelvészetbe.

Mostanában sok könyv és cikk ismerteti a japán nyelv eredetével foglalkozó tudományág történetét. Például említeném SHINMURA IZURUNAK, a japán összehasonlító nyelvészet neves úttörőjének művét: „A japán nyelv eredetének kérdései” (1935), továbbá KINDAICHI KYOSUKENAK az aino nyelvészet megalapozójának könyvét: „A japán nyelv története és eredetének problémái” (1938); ide soroljuk még OONO SUZUMU japán nyelvésznek „A japán nyelv eredete” (1954) című munkáját, továbbá az altaji nyelvészet, különösen a mongolisztika képviselőjének, HATTORI SHIRÓNAK „A japán nyelv hovatartozása” (1959) című művét, végül megemlíteném az ugyancsak altaji nyelvész MURAYAMA SHICHIÓNAK „A japán nyelvhasználat története” (1961) című értekezését, valamint a kiváló japán filológusnak, KAMEI TAKASHINAK a szerkesztésében megjelent „A japán nyelv története” című sorozatnak első kötetét. A felsorolt művekben a kérdés történetének tüzetesebb tárgyalását találhatjuk; mai előadásom e kérdéskörnek csupán vázlatos ismertetésére szorítkozik.

A japán nyelv eredetéről eddig kialakult nézeteknek hat csoportja van. Az első a japán és a ryukyui nyelv rokonságát vallja. A második az úgynevezett urál-altaji vagy altaji elmélet. A harmadik a koreai nyelvvel való rokonítás. A negyedik az aino nyelvvel hasonlítja össze a japánt és közös eredetüket keresi.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1965 október 19-i felolvasó ülésén.

Az ötödik elmélet a japán nyelv és az ausztrónéziai nyelvek kapcsolatát keresi, és részben szubsztrátum-szerű közös vonásokat talált, részben rámutat a japán nyelv déli kölcsönszavaira. A hatodik szerint a japán nyelv és a tibeto-burmai nyelvcsalád közös töről fakadnak.

Vegyük sorjában az ismertetett hatféle kutatási irányt.

A japán nyelv és a Japántól délre fekvő Ryukyu szigetek nyelve közti rokonságot először B. H. CHAMBERLAIN állapította meg „Essay in Aid of a Grammar and Dictionary of the Luchuan Language” (Supplement of T.A.S.J., Vol. 23, 1895) című könyvében, a XIX. században. Később IFA FUYU (IBA HUYU) ryukyui néprajzos és nyelvész, valamint HATTORI SHIRO és még sokan mások végeztek kutatásokat ebben az irányban. A két nyelv genetikus kapcsolata ma már bizonyítottnak tekinthető mind a magánhangzói, mind a más-salhangzói megfelelések terén, mind pedig a hangletérendszer, a névmási rendszer terén és a nyelvtan több más területén is. Vannak olyan kutatók is, köztük például a híres japán nyelvjárás-kutató TOJO MISAO, akik a japán és a ryukyui nyelvben ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárási változatait látják, az előbbit helyi, az utóbbit pedig ryukyui nyelvjárásnak nevezik.

Azt a véleményt, amely szerint a japán nyelv az úgynevezett urál-altaji nyelvcsaládba tartozik, a Kelet-Ázsiával foglalkozó európai kutatók már a XIX. században kinyilvánították. Így HEINRICH WINKLER az 1884-ben megjelent „Uralaltaische Völker u. Sprachen” című könyvében, továbbá GRUNZEL az 1895-ben megjelent „Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen” című könyvében, és még sokan mások. Természetesen ez a vélemény abban az időben keletkezett, amikor az urál-altaji nyelvcsaládnak mint genetikus egységnek a létét a nyelvtudományban általában sokkal inkább elfogadták, mint manapság. FUJIOKA KATSUJI „A japán nyelv helye” című közleményében ugyancsak az urál-altaji rokonságot állapította meg, és 13—14 pontba foglalja azokat a szerkezeti egyezéseket, amelyek a rokonság bizonyítékai volnának. Ilyenek a következők: a szó eleji mássalhangzó-torlódás, valamint a szó eleji *r*-hang hiánya; a magánhangzó-illeszkedés; a névelő hiánya; a nyelvtani nemek hiánya; az igeragozás agglutinatív jellege; a gazdag ragrendszer; a birtoklást kifejező valamely ige helyett a „nekem van” típusú szerkezet használata; a középfokú melléknév ablativus-ragos határozói vonzata; a jelzőnek a jelzett szót megelőző szórendi helyzete; a kérdő mondatokban kérdő partikulának alkalmazása stb. Fujioka ezeket az egyezéseket WIEDEMANN észt kutatónak az urál-altaji nyelvek jellegzetességeit összefoglalni kívánó rendszerezéséből vette át, illetve alkalmazta a japán nyelv megfelelő jelenségeire. Azonban ezek a hasonlóságok csupán tipológiai jellegűek, és kevésbé számíthatnak a genetikai rokonság bizonyítékai közé. Az előbb már említett könyvében SHINMURA IZURU is az urál-altaji rokonság mellett foglalt állást, aki főleg a nyelvtani elemek összehasonlítására helyezett súlyt, így például rámutatott a többes-számképzés bizonyos szerkezeti párhuzamaira: (japán *tati*, koreai *-tól*, török

-lar, tunguz *-sal*, *-hal*, vogul *-t*, osztják *-tl*), de hangtani megfeleléseket megállapítani nem sikerült. A legkiválóbb japán koreanista, OGURA SHIMPEI arra az eredményre jutott „A koreai nyelv és a japán nyelv” (1934) című értekezéseiben, hogy e nyelvek és az urál-altajinak nevezett nyelvek között fel lehet tételezni valamiféle rokonságot, de ennek bizonyítására a japán nyelv még kevesebb lehetőséget nyújt, mint a koreai. KINDAICHI KYOSUKE, az aino és a japán nyelv kutatója a már említett könyvében azt írta, hogy a japán nyelv az úgynevezett urál-altaji, különösképpen pedig az altaji nyelvcsaládba tartozik. Ámde KINDAICHI könyve nem tartalmazza a szavak módszeres összehasonlítását, sem az ebből esetleg levonható szabályos hangmegfelelések vizsgálatát. A magyar PRÖHLE professzor 1916-ban és 1917-ben a „Keleti Szemlé”-ben írt a japán nyelv és az urál-altaji nyelvek feltehető kapcsolatáról, és különösen az uráli nyelvek és a japán nyelv összehasonlítására fordította figyelmét. Munkájának csak az első részét ismerem; második része — hallomásom szerint — a háború vége felé jelent meg; így nem tudom felmérni, hogy kísérlete mennyire volt eredményes. Továbbá a japán nyelv hovatartozásának kérdésével sokoldalúan foglalkozó egyik tudós, IZUI HISANOSUKE egy kisebb cikkében, mely „A japán nyelv hovatartozásáról” címmel 1952-ben jelent meg, a japán nyelv múltjában fokváltakozást keresve kísérte meg az uráli nyelvekkel való összehasonlítást. De véleményem szerint túl kevés nyelvi anyagot használt fel kísérletében.

Minden nyelvész jól tudja, hogy az összehasonlító módszer követelményei a XIX. század második felében sokkal szigorúbbakká lettek, mint azelőtt voltak. Eszerint két nyelv genetikus kapcsolata csak szabályos hangmegfelelések, illetve szabályos eltérések kimutatásával bizonyítható. Ezért a XX. század elején már sokan kételkedtek az urál-altaji nép-, illetve nyelvcsalád fogalmában. Így a japán nyelv hovatartozásának vizsgálatában is a XX. században az urál-altaji elmélet alkalmazása helyett az lett fő feladattá, hogy egyfelől a japán nyelv, másfelől külön-külön az altaji nyelvek valamelyike között keressenek szigorú hangmegfelelésekkel mutakozó szóegyezéseket.

A japán és a koreai nyelv viszonya már a XVIII. század óta lekötötte a japán tudósok figyelmét. A már említett ARAI HAKUSEKI és FUJII TEIKAN is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. De a modern nyelvtudomány igényének szintjén először a Japánban hosszú ideig tartózkodott angol diplomata, W. G. ASTON fejtette ki a két nyelv rokonságának elméletét „A comparative study of the Japanese and Korean Language (Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol III, Pt XI, 1879) című tanulmányában. ASTON nemcsak a két nyelv közti szerkezeti hasonlóságot mutatta ki, hanem megkísérelt szabályos hangmegfelelésű szóegyezéseket is találni. Körülbelül 100 közös szóban, főképpen számnevekben és névmásokban látja a két nyelv egy nyelvcsaládba tartozásának bizonyítékát, szerinte a japán és a koreai nyelv rokonsága eléggé távoli ugyan, de kétségen felül áll. ASTONnak ezt a tanulmányát

sok japán tudós hasonló, a két nyelv rokonságával foglalkozó tanulmánya követte. Ezek közt legfontosabb SHIRATORI KURAKICHINAK, a Magyarországon is hosszabb ideig tartózkodott kelet-ázsiai történésznek a munkássága. SHIRATORI, aki a hunokról írott tanulmányaiival szerzett világhírnevet, két könyvben tárgyalja a japán—koreai nyelvrokonság kérdését. Egy másik tudós, KANAZAWA SHOZABURO, a jeles koreanista is számottevően foglalkozott ezzel a kérdéssel.

SHIRATORI KURAKICHI előbb hajlott arra, hogy elfogadja a japán—koreai rokonság elméletét, de későbbi két cikkében („A japán, a koreai és az aino nyelv számnéveiről”, 1909, és „A japán nyelv hovatarozása”, 1936) e rokonság-elmélet ellen foglalt állást. A japán számnévvel foglalkozva megállapította, hogy ezek teljesen eltérnek a koreai és az aino számnévektől. A japán számnévi rendszerben a következő összefüggést vélte felfedezni.

1 <i>hito</i>	3 <i>mi</i>	4 <i>yo</i>	5 (<i>i</i>) <i>tu</i>
2 <i>huta</i>	6 <i>mu</i>	8 <i>ya</i>	10 <i>to(wo)</i>

Amint láthatjuk, az '1', a '3', a '4' és az '5' jelentésű számnévek alakja és a bármelyiküknek a kétszeres mennyiségét kifejező számnévek alakja között feltűnő párhuzam mutatkozik. Összefügghet ez SHIRATORI szerint az egy kézen és a két kézen való számolás kombinálódásával. A '7' jelentésű *nana* és a '9' jelentésű *kokono* magyarázatául SHIRATORI arra gondol, hogy ezek összefüggenek a kézen való számolásnak azzal a japán módjával, hogy a kiinduló helyzet a kinyújtott tenyér, majd az ujjak egymás utáni begörbítésével történik a számolás. Eszerint a *nana* alak úgy elemezhető, hogy első tagja a 'mellétesz' jelentésű *na* (*nabe-*) igető volna, második tagja pedig a *na* (*nashi*) tagadó elem, vagyis a szó jelentése voltaképpen ez lenne: 'nem lehet mellé-tenni' (tudniillik az ujjat mindkét kézen). Hasonlóképpen a *kokono* '9' előtagja *koko* (*kagame*) 'meghajlít' ige volna, utótagja pedig az előbbi *na*, *no* tagadó elem, vagyis a szó eredeti jelentése ez lehetett: 'nem lehet meghajlítani' (tudniillik az ujjat mindkét kézen). SHIRATORINAK ezt a magyarázatát érdekesnek és figyelemre méltónak tartom, de persze csak feltevésnek, amelyet bizonyítani aligha lehet, legfeljebb valószínűsíteni.

A már említett KANAZAWA SHOZABURO egy „A japán és a koreai nyelv közös eredetéről” (The Common Origin of the Japanese and Korean Language) című, 1910-ben japán és angol nyelven megjelent könyvében tüzetesebben összehasonlította a két nyelv nyelvtani rendszerét és szóképzését. E vizsgálatok alapján KANAZAWA a két nyelv közötti rokonságot olyannak látja, mint például az indoeurópai nyelvcsalád germán ágán belül a németét és a hollandét vagy román ágában a franciáét és a spanyolét. Úgy látom azonban, hogy a japán és a koreai nyelv rokonsága nem olyan közeli, mint a KANAZAWÁTÓL példaképpen említett nyelveké. Ezenkívül KANAZAWA vizsgálódásainak az a hiánya is van, hogy nem helyezett kellő súlyt a hangtani megfelelésekre.

OGURA SHIMPEI, aki Japán legkiválóbb koreanistája, aki Korea valamennyi nyelvjárását a helyszínen tüzetesen tanulmányozta, és több könyvet is írt a koreai nyelvjárásokról és történetükről, nem igen nyilatkozott a japán és a koreai nyelv közti rokonságról. E vonatkozásban csak annyit mondott, hogy a koreai nyelv közelebb áll az urál-altaji nyelvekhez, mint a japán.

A finn RAMSTEDT — aki több művében foglalkozott a koreai nyelv és az altaji nyelvek viszonyával — tokiói követ korában a „Minzoku” (Nép) című tudományos folyóiratban egy kis cikket írt a koreai és a japán nyelv két szaváról, amelyeket ő közös eredetűeknek tart. Ezek: japán *shima*, koreai *syem* 'sziget', és japán *he*, koreai *pae* 'hajó'. A most élő legkiválóbb koreanista, KONO ROKURO, OGURA tanítványa, szintén összehasonlított néhány japán és koreai szót a „A japán és a koreai nyelv közötti két-három hasonlóság” című, 1949-ben elhangzott előadásában.

A japanológus ONO SUSUMU 1959-ben megjelent „A japán nyelv eredete” című könyvében szélesebb alapra helyezte a két nyelv összehasonlítását. Megvizsgált 300 szót és úgy véli, hogy néhány hangmegfelelést is sikerült találnia. Véleménye szerint Japánban régebben egy a polinéziai családhoz tartozó nyelvet beszéltek, később ezt egy az altaji nyelvcsaládhoz tartozó, déli koreai típusú nyelv váltotta fel. Így az illető polinéziai nyelvet a japán nyelv szubsztrátumának tekinti.

HATTORI SHIRO „A japán nyelv hovatartozása” című, 1959-ben megjelent, már említett könyvében azt írta, hogy a japán és a koreai nyelv alapszókinésében sok közös elem van. Ezenkívül néhány hangmegfelelés is mutatkozik. Ezek alapján HATTORI SHIRO úgy gondolja, hogy egyrészt a japán nyelv és a koreai nyelv között, másrészt a két nyelv és az altaji nyelvek között talán rokonság áll fenn.

Újabban MURAYAMA SHICHIRO próbálta bizonyítani a japán nyelv és a mandzsu-tunguz nyelvek közti esetleges rokonságot. Véleménye azon a tényen alapszik, hogy az egykori kookuri népnek és nyelvnek a „San-goku Shiki” című régi koreai történeti és földrajzi tárgyú könyvben előforduló helynévi emlékei alapján a japán nyelv és a kookuri nyelv szókinésében, különösen a számnevekben, bizonyos hasonlóság mutatkozik. Ebből MURAYAMA a japán nyelv és a kookuri nyelv közötti rokonságra következtet. És, mivel arra gondol, hogy a kookuri nyelv talán a mandzsu-tunguz nyelvcsaládba tartozik, így a japán nyelvnek is feltételezi az altaji nyelvcsaládhoz tartozását.

Ami a japán és az aino nyelv közötti viszonyt illeti, B. H. CHAMBERLAIN-nek „A japán nyelv, mitológia és helynevek az aino nyelv kutatásának szempontjából” című, 1884-ben megjelent híres tanulmánya óta az az általános vélemény lett úrrá a japán tudományos világban, hogy a két nyelv között nincsen rokonsági kapcsolat. J. BATCHELOR angol hittérítő, aki sokáig élt Hokkaido szigetén ainók között, és aki az „An Aino—English—Japanese Dictionary” (1889) szerzője, néhány szó egyezése alapján próbált távoli rokon-

ságot feltenni a japán és az aino között. Vélekedésének kevés tudományos alapja van. Az aino nyelvészet legkiválóbb művelője KINDAICHI KYOSUKE bebizonyította, hogy a két nyelv közti szóegyezések majdnem minden esetben kölcsönzés eredményei. Az érintett szavak legtöbbször a japánból került az ainóba. KINDAICHI arra is rámutatott, hogy a japán és az aino nyelvtani rendszer egészen más. E tényből arra a következtetésre jutott, hogy a két nyelv rokonsága nem lehetséges. A született aino CHISI MASHIBO, a kiváló nyelvtudós alig érinti a rokonság kérdését, de soraiból úgy látszik, hogy ő is szkeptikus a rokonságot illetően. Az aino nyelv legújabb tájszótárának „An Ainu Dialect Dictionary” (1964) szerkesztője, HATTORI SHIRO összehasonlította az aino nyelvjáráásokat egymással, továbbá az aino nyelvet a földrajzilag közel levő kelet-ázsiai nyelvekkel, a glottochronológiai módszert alkalmazva arra az eredményre jutott, hogy a japán és az aino közti rokonság feltételezésében van valamelyes lehetőség. Ezt a problémát azonban csak akkor lehetne jobban megvilágítani, ha majd a nyelvészaládirag különállónak tartott aino nyelvről egyfelől, és a földrajzilag közelálló nyelvekről, különösképpen a paleoszibériai nyelvekről, másfelől több tüzetes összehasonlító tanulmány állana rendelkezésünkre.

A japán nyelv és a déli nyelvek — azaz az ausztróázsiai és az ausztrónéziai nyelvek — közötti esetleges rokonság kutatása az ezerkilencszázhuszas években kezdődött LABBERTON és WHYMANT munkásságával. Ők a T.A.S.J. kiadványsorozatban jelentették meg idevágó közleményeiket. Később a japán etnológus és őstörténész MATSUMOTO NOBUHIRO kutatásai szélesebb alapra helyezték a rokonság vizsgálatát. MATSUMOTO az 1928-ban Párizsban franciául megjelent „A japán nyelv és az ausztróázsiai nyelvek” című cikkében bizonyítani próbálta, hogy a japán nyelvnek és az ausztróázsiai nyelveknek több mint száz közös szavuk van, de nem sikerült szabályos hangmegfeleléseket megállapítania, és maga sem tartotta biztosnak, hogy a japán nyelvet genetikus kapcsolat fűzi az ausztróázsiai nyelvekhez. Azután a már említett IZUHI HISANOSUKE, aki a déli nyelveket a helyszínen tanulmányozta, összehasonlító kutatásokat végzett a japán és a maláj-polinéziai nyelvek között, és ő is megpróbált szabályos hangmegfeleléseket megállapítani. Végül következtetésként arra jutott, hogy a japán nyelv kialakulása folyamatának fő sodrában egy az uráli vagy az altaji nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet kell keresnünk, és a déli nyelvi elemek csupán szubsztrátum szerepét töltötték be. „A japán nyelv eredete” című, már említett könyvében ONO SUSUMU is hasonló véleményt fejtett ki. Nézete szerint a polinéziai nyelvcsaládhoz tartozó valamelyik nyelv szubsztrátumává lett egy a koreai félszigetről Japánba került, az altaji nyelvcsaládhoz tartozó nyelvnek. Viszont olyan vélemények is vannak, hogy a japán nyelvben levő déli nyelvi elemek kizárólag kölcsönzés eredményei. Ez SHINMURA IZURU, HATTORI SHIRO és más tudósok véleménye.

A déli nyelvi stúdiumok nem tartoznak az én szakmámhoz, ezért nem

bocsátkozom az ilyen irányú nyelvhasonlítási kísérletek részletesebb ismertetésébe, de hadd jegyezzem meg, hogy véleményem szerint a szubsztrátum-elmélet nem könnyen bizonyítható, és ami a rétegződés sorrendjét illeti, az érintett elméletnek a fordítottja is lehetséges. A japán nyelv és a déli nyelvek viszonyának vizsgálatához mindenesetre arra van szükség, hogy előbb a déli nyelvek egymásközi részletes és alapos összehasonlítását elvégezzék.

Befejezésül hadd érintsem a japán nyelv és a tibeto-burmai nyelvek viszonyának vizsgálatát. Valamelyes tudományos igényességgel először egy Japánban élt főiskolai tanár, C. K. PARKER könyve: „A Dictionary of Japanese Compound Verbs” (1939) foglalkozott ezzel a kérdéssel. Szerinte a tibeto-burmai nyelvek és a japán nyelv rokonságban vannak. PARKER megállapítása azonban az alkalmazott nyelvtudományi módszert tekintve nem egészen biztos. Egy japán orvos, YASUDA TOKUTARO a „A Manyo-shu rejtélyei” (1955) című könyvében a japán nyelv és a tibeto-burmai családba tartozó lepesa nyelv rokonságát bizonygatta. Ez a könyv úgyszólván best-seller lett Japánban, de teljesen nélkülöz bármely tudományos alapot.

Mint már említettük, a japán nyelv hovatartozása nem eldöntött kérdés. De a japán nép eredetének kérdésével nemcsak nyelvészek foglalkoznak, hanem régészek, antropológusok, etnográfusok és történészek is, mégpedig manapság különösen intenzíven. Nyilvánvaló, hogy a nyelv eredete, valamint a nép eredete nem azonos probléma, mégis természetes, hogy a jövőben a felsorolt más tudományágak is hozzásegítik a nyelvtudományt ahhoz, hogy valamelyes fényt vessen a japán nyelv eredetére és rokonságára.

Végeredményben a felsorolt több elmélet közül kirekeszthettük az elsőt, a ryukyui nyelvvel való rokonságot, mert az már nem elmélet, hanem bizonyosság. A megmaradók között a legfontosabb az urál-altaji és a déli nyelvekkel való összehasonlítás. Bizonyos, hogy a japán nyelvben nagy szerepet játszanak a déli elemek, mégis — a kutatások jelenlegi állását mérlegelve — magam hajlamos vagyok az urál-altaji vagy az altaji rokonságelméletnek tulajdonítani a legnagyobb fontosságot. Persze erről csak akkor mondhatjuk ki a végső szót, ha előbb megfelelőképpen tisztázódott az altaji nyelvek egymásközi viszonya, illetőleg az uráli és az altaji nyelvcsalád kapcsolatának jellege. Ezenkívül a koreai nyelv és az altaji nyelvcsalád viszonya is előzetes tisztázásra vár.

A koreai nyelv tanulmányozása nagyon fontos a japán nyelvrokonság kutatásában. Mostanában Japánban egyre többen foglalkoznak a koreai nyelvvel és az altaji nyelvekkel. Az uralisztika kevésbé kapcsolódott bele a japán nyelvhasonlító vizsgálatokba, de ennek a területnek is vannak kutatói. Régen voltam utoljára Magyarországon. Most tudtam meg, hogy azóta itt milyen sok fontos uralisztikai és finnugrisztikai tanulmány jelent meg. Ezek megismerése és felhasználása talán előbbre viszi a jelen előadás tárgyában szereplő kérdés kutatását is.

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS AZ UTÓPISTA SZOCIALIZMUS

A munkások mozgalmairól és az utópista elvekről kialakuló hazai álláspontok között jelentős — tagadó — változat a reformkorban Kemény Zsigmond felfogása.* Kemény politikai pályaképe már az 1840-es években is színesebb annál, semhogy egyértelműen besorolhatnánk egyik vagy másik irányzat vagy politikai vezéregyéniség táborába. Egész szellemi életén végighúzódo hatást gyakorolt rá Széchenyi; ez azonban nem akadályozhatta meg abban, hogy fogékonyan reagáljon Kossuth liberalizmusára is. Mégis, a centralistákhoz került a legközelebb a negyvenes években. Politikusi pályafutása nem az ő körükből indult. A negyvenes évek elején Kemény elítéli a *franciaországi központosítást*. Ebben látja az okát annak, hogy az országtól elragadott jogok csakis Párizst ékesítik, s innen — írja — „örökös küzdelme a rendnek a féketlenséggel, a törvénynek a titkos társulatokkal, a szociális viszonyoknak st. Simon oskolája és a communisták utópiáival; . . .”¹ Ennek megfelelően foglalt állást a negyvenes évek elején a hazai centralista törekvések ügyében is. Később azonban közeledik a centralistákhoz, s 1847-től a Csengery szerkesztette Pesti Hirlap állandó cikkírója, egyik vezető publicistája. Utóbb, 1848-ban, átmenetileg a Kossuthhoz közelítés gesztusait figyelhetjük meg nála — még később azonban a fékezés és távolodás mozdulatait, anélkül, hogy követné Eötvös és Trefort Lajtán-túlra vezető politikai vonalát. A nyilvánvaló változások mögött azonban nem kevésbé jellemző pályavonása a súlyos hűség önmagához. A *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) retrográd koncepcióinak gyökerei visszanyúlnak az 1840-es évek elejéig, a publicista és röpiratíró Kemény munkásságához.

Nem célunk itt az ideológus-politikus Kemény teljes és részletes jellemzése. Elsősorban az utópista szocializmusról vallott nézetei érdekelnek bennünket, s a politikusnak azok a gondolat-mozdulatait, melyekkel érvei és példái

* Egy készülő monográfia részlete ez a dolgozat. Monográfiánk egyetlen kérdés-csoport vizsgálata: miként jelentkeznek a reformkori Magyarország szellemi életében az Európa-szerte mind erőteljesebben ható utópisztikus eszmék, hogyan reagálnak a különböző hazai irányzatok képviselői a szocialisztikus és kommunisztikus gondolatokra. Ez a részlet Kemény Zsigmond 1849 előtti állásfoglalásait ismerteti-elemzi.

¹ Kemény Zsigmond: *A választási jogok cseréje felől*; Erdélyi Híradó, 1842. 8. sz.

sorába hívja egyik-másik szocialisztikus gondolkodó nevét és nézeteit. A *Kortekedés és ellenszerei* című röpiratában (1843—44) — a továbbiakban: *Kortekedés . . .* — s egész sor publicisztikai írásában tett tanúbizonyságot az utópista irodalom ismeretéről. Utalásaiból és idézeteiből arra következtethetünk, hogy elsősorban Lamennais, Sismondi, Saint Simon, Louis Blanc írásait, illetve eszméit ismerte. Kétségtelen, hogy Kemény egyike azoknak a 40-es évek magyar szellemi életében, akik korszerű tájékozottsággal rendelkeztek az utópista irodalomról. Ismeretes továbbá az is, hogy miután Engels művére (*A munkásosztály helyzete Angliában*) már 1845-ben hivatkozik a magyar sajtó [Budapesti Híradó, dec. 19.], Kemény a szerző nevének feltüntetése nélkül vesz át részleteket Engelsnek ebből a tanulmányából a Pesti Naplóban — 1853—54-ben — közölt cikksorozataiban.²

Kemény utópisztikus ismereteinek anyaga sok rokonvonást mutat a centralisták érdeklődési körével. A megismerés önmagában véve is hasznos, de nem jelenti az állásfoglalás minősítését. Kemény élesen elítélte, a „küszöbtől” elvetette az utópista szocialista eszméket, s annyi meg szívlelendőt sem talált azokban, mint a centralisták. Ha fentebb Kemény politikai állásfoglalásának állandó, változatlan törzsére utaltunk, ennek szerves részeként jelölhetjük meg az anti-szocializmust, amely forradalom *előtt* és forradalom *után* is jellemző vonása gondolatrendszerének. Ez a tény önmagában véve nem sokat jelent, hiszen nemcsak egy konzervatív hajlamú liberálisnál, hanem egy Keménynél határozottabb szabadelvűnél is természetes eszme-tünet a korai szocializmus elvetése. Kossuth vagy a centralisták megnyilatkozásaiban sem az a feltűnő, hogy elutasítják a szocializmus javaslatait, hanem az, hogy az utópisták egyik-másik elképzelése megragadja politikai fantáziájukat.

A centralisták és Kemény álláspontja között éppen az a különbség ebben a kérdésben, hogy Kemény egész koncepciójának kardinális vonása a szocializmus elutasítása. A tömegtől való félelem és az utópisták elvetése az ő gondolatrendszerében előtérben álló, hangsúlyos vezérszólam — nem egyik vagy másik pályaszakaszán, hanem egész pályavonalán. E tekintetben Kemény álláspontja közelebb áll a „proletárius” fenyegetését középpontba állító, a szocialisztikus eszméket fölénnyel-gúnnnyal elvető Széchenyihez, mint a főhangsúlyt a feudalizmus elleni harcra helyező Szalayhoz, Eötvöshöz, Treforthoz vagy Kossuthhoz. Igen, a középnemesi progressziót kifejező szabadelvű táborban Kemény volt az, aki a liberalizmusnak a tömeggel, a többséggel, a néppel szembeforduló karakterét emelte ki. Olyan időpontban, amikor — a liberalizmus szemszögéből tekintve is — a viruló feudalizmus volt a szabadelvűség objektív fő akadályja nálunk. A szabadelvűségnek ez az értelmezése természetesen a kossuthi liberalizmus bírálata is; maga Kemény írta Toldy Ferencnek (1843. dec. 16.) a *Kortekedés . . .* megjelenése után, hogy „Én benne — tiszta

² L. KOMLÓS ALADÁR: Kemény és Engels. IT. 1949. 1. sz.

meggyőződésből — Kossuth Lajosnak és a testvérhoni reformereknek sok kedvenc eszméit megtámadtam . . .” Mindezzel nem azt akarjuk igazolni, ami egyébként igazolhatatlan, hogy ti. Kemény konzervatív politikai vonalat képviselt. Nem. Kemény a 40-es években reformpolitikus volt, de a tömegnek tett engedményeket, a tömeg aktivizálódását mindennél nagyobb veszélynek vélte. Keményben ez a mély politikai tömegellenesség jelentette a szocializtikus nézetek tagadásának az alapját. Az *Erdélyi Híradó* egyik jelentése arról számol be 1842. október 25-én, hogy az angliai „gyári dolgozók” lázadását az ötödik héten az éhség lecsillapította. A hírhez kommentár is kapcsolódik: „A történetből tanulhattak még a toryk is valamit, azt ti., hogy őket a középosztály segíteni fogja, valahányszor az alsóbb osztály a közcsendet háboritandja.” Ebben a vonatkozásban — mutatis mutandis — alkalmazható a megjegyzés Kemény politikai természetrajzára is.

Kemény már hírlapírói működése kezdetén mintegy alapelveként jelenti ki — a konzervatívokkal vitázva az úrbér-kérdésben —, hogy a „szent tulajdon”-nál „dicsőbb axiomát a polgári társaság szótárából összeszerkeszteni nem lehet”. Ez így rendjén is van, az lenne rendhagyó eset, ha Kemény nem állana a magántulajdon alapján. Az érdekes inkább az, hogy az erdélyi polémiában ezt az alapelvet a kommunizmus gondolata ellenében tartja időszerűnek kiélezeni Kemény, holott ez időtt a köztulajdonnak még a gondolata se igen háborogatta azt a világrészt, amelyben Kemény nap mint nap tapasztalhatta a tulajdon-elv megsértését — a feudalizmus által. „Hirdessen ellenkező elveket Enfantin ábrándos oskolája s a communisták bünös felekezete — a tiszta keblű s józan agyú polgár soha sem fogja ajkait oly igék kimondása által megfertőzteni, melyek a *saját* fogalmának eltörlése vagy megsértése által veszélyeztetnék, sőt nullifikálnák a társadalom céljait.” (*Némi keletkező kórjelek felől*; Erdélyi Híradó, 1842. 13. sz.)

*

Kemény a *Kortelkedés és ellenszerei* című röpiratában fejtette ki véleményét a hazai szabadelvű politika struktúrájában kívánatosnak tartott változtatásokról. Fejtegetéseinek gerincét a tömeg politikai szerepének elutasítása teszi. A választási korrupciók, a kortelkedés, a bunkokrácia tünetei csak az alkalmat szolgáltatják Keménynek a demokratizmus elleni frontális támadáshoz. Kemény szemében a jogokhoz juttatott tömeg „mindig visszatartóztató”, „a tömegnek a tudatlanságon kívül az igazságtalanság is jellemvonása”, „sőt — a mennyiben ezt a pauperizmus mozgatja — fölforgatási vággyal bir”. Elveti a választásoknál érvényesítendő „abszolút többség fonák eszméjét” s a „kettős választás” gyakorlatát, s ehelyett a *censuson* és az „ügynevezett *intelligentia osztályának* vagyon-kimutatás nélküli jog-képességén” alapuló képviselést tartja üdvösnek. Mindennek részletes kifejtésével azonban Kemény adós maradt; a röpiratnak csak két füzetje jelent meg. Bizonyára a kedvezőtlen

fogadtatás miatt mondott le Kemény a folytatásról; Kazinczy Gábor és Wesselényi Miklós ellenkezése és a reakciós sajtó pártolása félreérthetetlenül jelezte művének objektív politikai jelentését. Maga Kemény rezignáltan írja egyik levelében Wesselényi Miklósnak: „Rendkívül magasztaltak, kiktől nem akarék dicsértetni. Pártomból a legjelesebb tekintélyek békétlenkedtek rám.” (1846. márc. 14.) De későbbi hírlapi cikkeiben visszatér a *Korteskedés*-ben megpendített eszmékhez, például az *Eszmetöredék a korteskedés és ellenszerei körül* és a *Kétfoku választás* című írásaiban, a Pesti Hírlap 1847., ill. 1848. évfolyamaiban. Fennmaradt viszont röpiratának „első tervrajza”, melyhez — mint írja — „Hozzáfogtam május 10-kén 843. Nváradon”; s ez a tervrajz néhány megállapítással világosabbá teszi a megjelent két füzet s a tervezett folytatás eszméit. A *census*-sal kapcsolatos tervrajzi megjegyzései között például ezt olvassuk: „1. A földbirtoknak iránylag több befolyás adassék, mint a többi vagyónemnek. Ez majd minden alkotmányos országban így van.”³ A tervrajz másik, témánkat közvetlenül érintő megjegyzése különösen jelentős: „Tekintsünk viszonyainkra! Közjogi szerkezetünk következtében s a vagyonnak mesterséges csatornákra vonulása által époly mértékben, mint azon újabb statusgazdaság által, mely mindent a maga erején usztat, és a mechanika fölfedezései következtében — a céhek ti. pénzarisztokráciát szülnek — rég elkezdődött s nevedő átalakodottsággal foly a szegényeknek a gazdagok elleni harca, ezen örökös polgárháború. Ugyhogy most a statusnak sajátképpen definiója következővé vált: mesterséges emelcsők öszvege a kisebb szám fenntartására a nagy szám ellenében. A pauperismus ezen az álladalmmal szemben álló tábornak, hogy a másik táborban ti. a létező társadalomban divatos politikai rendszerek műszavait használjuk, csak idealismusa a Saint-Simonismus és Fourierismus, ellenben szintetizmus a mindenre kiterjesztett választói jog. A többi csak fegyvergyakorlat; ez leend azon pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz.”⁴

A leglényegesebb a végkövetkeztetés, mely szerint a pauperizmus törekvéseinek igazi összegezője nem Saint-Simon és Fourier tana, hanem az általános választójog eszméje, amely alapjaiban érinti a társadalmi berendezkedést;

³ Nem térünk itt ki Kemény polgárosulásról vallott nézeteinek elemzésére. Csak megemlítjük, hogy Kemény a reformkori polgárosító elképzelések egyik változatát — fenntartásos, óvatos, sokban következtelen változatát — képviselte. Részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel SÓTÉR ISTVÁN: *Nemzet és haladás* c. monográfiájában (1963), különösen a „Kemény Zsigmond történelemszemlélete” c. fejezetben. A *Korteskedés*-ben nemcsak Kemény polgárosulási törekvései fejeződnek ki, hanem Kemény óvatosságai, fékező aggályai is ezzel kapcsolatban. SÓTÉR ISTVÁN húzta alá Kemény következő megállapításának koncepcionális jelentőségét: „A polgárosodás oly országokon, melyek befolyásának hosszasan ellenállottak, többé-kevésbé mindig meg szokta magát boszulni.” Röpiratának más helyén ezt írja: „Abban szükség továbbá fáradozni, hogy hozandó határozataink által az arisztokrácia túlsúlya, mely jelenleg álladalmunk ékkövét teszi, és miként viszonyaink állanak — bármit fecsegjen Bóitia és az ábrándozók világboldogítása — még soká fog nemzetiségünk nélkülözhetetlen őrfala lenni, továbbra is fenntartassék ugyan, de átalakulásunk megindult folyamatának útjába torlaszul ne vettessék...”

⁴ Báró Kemény Zsigmond *Hátrahagyott Munkái* (1914) — 442. o.

elfogadása a tulajdon megszűnését, elvetése a tulajdon védelmét jelenti. Saint-Simon és Fourier távol vannak tőlünk — így Kemény —, de a választójog körüli harcok már közvetlenül érintenek bennünket; itt, ebben a harcban kell elkezdenni a magántulajdon védelmét. A tömeg, a többség megítélése tehát Kemény koncepciójának sarkpontja: „Az egész theoria azon feltételen épül, hogy a proletarius tömegileg tekintve szegénysége miatt, annyira nem mivelheti magát, hogy a közállomány magas feladatait átértse —, annyira független nem lehet, hogy eszközzé ne használtassék, annyira nem köttethetik a fennálló rendhez, hogy a felforgatási vágyak nála gyulékony taplóra ne találjanak.”⁵

Ezekre az elvi sarktételekre épül a *Kortelkedés*.⁶ Az eddig elmondottakból is következik, hogy Keménynek itt nem az a célja, hogy az utópistákkal vitába szálljon, hanem az, hogy felsorakoztassa érveit a tömeg és a pauperismus politikai aspirációi ellen. Tehát a szocialista eszmék bázisát vizsgálja s nem magukat az eszméket boncolja. Az ideológusokkal csak egy ízben foglalkozik részletesebben: Lamennais és Sismondi nézeteit ismerteti a választásokkal kapcsolatban.

Kemény módszertanát dicséri az a tény, hogy az eszmék helyett az eszmék társadalmi alapjával foglalkozik. Ennek köszönhető, hogy a tervrajzában felvázolt diagnózisnak részletes kifejtése számos találó és fontos megállapítást tartalmaz. A valóságra figyelő Kemény jól látja, hogy a népi elégedetlenségnek súlyos okai vannak: „az emberi természettel és politikai s társulati viszonyainkkal teljesen ösmeretlen merné állítani, hogy Európában a szegényebb néposztálynak békétlenségre sem oka, sem ürügye, sem hajlama nincs.” (*Kortelkedés* . . . II. k. 25. l.) Kemény azzal is tisztában van, hogy „a szegénynek a gazdag elleni harca, ezen örökös polgárháboru” . . . „az egész történezen keresztül szövődik”, s óva int attól a tévhitől, hogy ez az ellentét a „szegénységi törvények” és az „emberbarát társulatnak érzélgős gyűlései” által feloldható. (Uo. 26. l.) Világosan látja Kemény azt is, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető fejlődés a nép kizsákmányolásának új kereteit teremti meg, azaz lényegileg nem változtat a tömeg helyzetén. „A tömeg a dolgok megváltozott rendje alatt is főleg csak azt tapasztalja, hogy a haszonbér — mint régen — legalsó fokra van szorítva, és idegenkedéssel látja, miként egy mostanig ismeretlen vendég, egy lelketlen, kifáradhatatlan, hihetetlenül gyors s aránylag kevés költséggel megelégedő vetélytárs, a *gép*, mindenüvé betolakodik; a gép halomra gyűjti a pénzt; a pénz tulajdonosának renyhe láblógatásai mellett is szünetlen szaporodik, míg a munkabér egy fillérrel sem hág fölebb.” (Uo. 28. l.) És: „a szabad intézmények és a gyáripar korában szintugy találunk nyomort, mint a földmivelést űző és a hűbéri rendszer befolyása alatt létező népeknél.” (Uo. 30. l.) Kemény kapitalizmus-képébe sismondiánus elem is keveredik, ez azon-

⁵ Uo. 443. o.

⁶ Kemény álláspontjáról és a munkásmozgalomról és utópizmusról I. BARTA JÁNOS és PÁNDI PÁL vitáját. (*A politikus Kemény*. II. 1962. 2. sz.)

ban mit sem változtat azon a tényen, hogy Kemény valóságos képet rajzol a dolgozók helyzetéről a tőkés termelésben.

A diagnózis reális elemei azonban háttérbe szorulnak abban a koncepcióban, amelynek része maga a diagnózis is. Kemény azért húzza meg ilyen élesen a tömeg helyzetének körvonalát, hogy a pauperizmus fenyegető veszélyére figyelmeztesse kortársait, s hogy minél hatékonyabbá tegye érvelését a tömeg politikai aktivizálása ellen. *Ebből* a koncepcióból következik, hogy a tömeg kizsákmányoltságának leírása után Kemény nem a kizsákmányolás okait és körülményeit elemzi, hanem a tömeg erkölcsi, szellemi állapotát jellemzi sötét színekkel, — azt igazolandó, hogy ez az embercsoport alkalmatlan bárminő politikai felelősség vállalására. A munkás gyermeke nevelés, oktatás nélkül nő fel, fiatalon gyárba kerül, „szesz italok mámorába fulasztja élet-aggodalmait”, a munkás tudatlan, igazságtalan, szellemileg tompa. Ilyen tömeg kerül aztán az angol munkásegyletekbe, ahol a proletariátus „azon szerencsétlen gondolatra tévedt, hogy a szegénynek a dús elleni harca jogszerű és az eredeti egyenlőséget visszaállítani kell”. (Uo. 31. l.) Kemény nemcsak deklarálja azt a meggyőződését, hogy képtelenségnek tartja a munkásegyletek célkitűzését, hanem elrettentő képet rajzol ezekről az egyesületekről, majd, Raumer szavait idézve, a munkások ideológusairól, az „izgatókról” is, akik — horribile dictu — azt hirdetik, hogy „a tőkepénzesek és földtulajdonosok rablók, s a munkás osztály zsarnokai”. (Uo. 33. o.)

Kemény azonban logikusabb elme és mélyebbre tekintő politikus annál, semhogy a helyes mozzanatokat is tartalmazó diagnózis után megelégedne a munkások részéről fenyegető veszély romantikus ecsetelésével és a munkáizgatók elátkozásával. Neki választ kell adnia arra a kérdésre, amit a tömegnyomor leírása — akarva-akaratlan — feltámaszt olvasóiban: mi a megoldás? Kemény érzi a válasz szükségét, igyekszik is válaszolni, de a realitás talaján képtelen bármit is mondani az alapvető társadalmi ellentétek megoldásáról. Három észrevételt kockáztat meg ezzel kapcsolatban. *Elsőként* azt, hogy „épen a szerencsekegyencek halmazából ered a sokaság táplálékának bő forrása” s egyébként is hiba volna, ha a békétlenkedők „rubrumába a *teljesleg* vagyon-talanokon kívül” másokat is besoroznánk. Ezt a gondolatot folytatva, *második* észrevétele szerint a teljesen birtoktalanoknak a száma „hajdani állapottainkhoz mérve, némileg apadott”, egyébként is „polgárosodott országainkban gyors bel- és külkereskedelem mián” nem következhetnek olyan „éh-évek”, mint a feudalizmusban. A csapás itt csak „részletes és rövid ideig tartó” szokott lenni. Végül: „A pauperizmus mostani harca a végén is míveltségünk ellen van intézve, és épen azon emelcsőket ostromolja legmérgeesebben, melyek a tőkésedés szent-egyházának sarkköveit letenni segítének...” Azaz a „legbárgyúbb kísérlet volna a *míveltség* által okozott zavar rendbehozását a *tudatlanságra* bízni. Hagyjuk a kultúrára, hogy ő gyógyítsa meg azon nyavalyákat, melyeket ő támasztott s csak általa orvosolhatók!” (Uo. 34–36. o.)

Íme, a válaszok! Mily regényes és naiv oldalát mutatják Kemény gondolatrendszerének. Ugyanő, aki, hogy riasszon, a valóságtól kölcsönzött színeket társadalmi tablójához — a saját maga által feltett kérdésekre irreálisan, naiv széplélek módjára ad választ. Viszont van ennek a feletnek egy olyan eleme, amelyet érdemes közelebbről is megvizsgálni. A harmadik „észrevételben” a kizsákmányolás része lesz a „míveltségnek”, a termelőeszközök tőkés tulajdona a „kultúrának” s a kizsákmányolók és kizsákmányoltak harca *míveltség és tudatlanság* ellentétévé lényegül át. Ez a gondolat többször is felbukkan Kemény munkájában. Az „egyenlőségről tan fonák értelmezése”-nek tartja azt a törekvést, mely „a míveletlen sokaságot országos ügyeink intézésében nevezetes tényezővé vagy éppen túlsúlyúvá avatná”. (Uo. 46. o.) Mivel a röpirat legfőbb mondanivalója éppen az, hogy politikai kordonnal kell körülvenni a népet — Kemény arra törekszik, hogy minden *egyéb* megoldás lehetetlenségét vagy tökéletlenségét bizonyítsa. Ebből a törekvésből hajt ki egyik jellemző elmélete is: a tömegnek önnön érdekei ellen folytatott harcáról. Ész szerint: a tudatlanság harcol a míveltség, a kultúra ellen. Viszont az álladalomnak — „a kultúra tanácsait követve” — állandóan növelnie kell a „szereztetésnek” lehetőségeit, hogy ezzel gyöngüljön a „vagyonelcsúszásból serkedő lázadási törekvés”. De ha a tömeg a kultúra ellen lép föl, azaz „a tökéletesedés emelcsői ellen folytat harcot”, reménytelen a helyzet jobbulása.⁷

A kultúra, a műveltség nyilvánvalóan misztifikálódik Kemény gondolatrendszerében, amikor ezeket a kategóriákat a tulajdonviszonyok elé helyezi. Viszont kétségtelen, hogy javasolt választójogi rendszerének az a tétele, miszerint az „intelligencia osztályának” vagyonkimutatás nélküli jog-képességet kell biztosítani (uo. 133. o.), a feudális-konzervatív oldal ellen irányul. Természetesen a „rázkódás nélküli haladás” érdekében, tehát annak a törekvésnek a jegyében, amely a polgárosuló-birtokos státus védelmében akar választójogi erőt szervezni a tömeg politikai aspirációinak leszerelésére.

A tömeget, a többséget kirekesztő választási rendszer mellett tulajdonképpen *két fronton* harcol Kemény. Védi a maga egyszakaszos, cenzusos szisztémáját a tömegnek jogot követelő demokratikus állásponttal szemben, s a konzervatív erők ellenében is, amelyek — Kemény szerint — a maguk retrográd céljaira tudják felhasználni a korrupció révén a joghoz juttatott tömeget. Ez a kétfrontos jelleg természetesen mit sem változtat magának az alapgondolatnak a lényegén. Kemény a liberalizmus tömegellenes oldalára téve a hangsúlyt, a politika demokratizálódásában látja és láttatja a kor főveszélyét.

A *Korteskedés* . . . második kötetének IV. fejezete, amelyben Kemény franciaországi példával világítja meg a maga „kétfrontos” álláspontját, köze-

⁷ Igaz, Kemény arról is ír, hogy a népnevelés sokat tehet a „míveletlen osztály” számának csökkentésére, de „társulati viszonyaink és az emberi agy alkotása mián” ez sem hozhat végső megoldást. (Uo. 47—48. o.)

lebből is érinti nézeteit a szocializmusról. „Franciaországban — írja — a *forradalom és visszahatás* egyesíti izgatásait az általános szavazat kivívására.” (Uo. 97. o.) A kétféle érvelést Lamennais és Sismondi munkái nyomán ismerteti. Hosszan idéz Lamennais-nak („kinek communismusra hajló érzelgése és a köztársaság visszaállítására vonatkozó vágyai eléggé ösmeretesek”) *De l'esclavage moderne* című munkájából, azzal a céllal, hogy az általános szavazás eszméjét Lamennais forradalmi hitvallásával kompromittálja olvasói előtt. Nyíltan beszél erről a röpirat: Lamennais „Abban sem bízok, hogy folytonos és fokozatos kifejlés által orvosoltassék azon állapot, melyet — mint látszik — sérelmesnek és szolgainak tart. Ő minden hitét a forradalomba veti . . . Lamennais rabnak hirdeti a tömeget —, mert a tőkepezésektől, a gyárnokoktól, földtulajdonosoktól függ élhetése. Megcsalt testvérnek nevezi a szegényt, a vagyont egyenetlen felosztása mián . . . *Az általános szavazat és communistai eszmék nála öszvefolynak.*” (Uo. 100—10. o. — Kiemelés tőlem, P. P.)

Sismondi szavaival pedig az ellenforradalmi politika tömeg-, pártolását” jellemzi Kemény, a francia liberalizmus érdekeit véve alapul. „Az ellenforradalmi ember óhajt több tudatlanságot, személyes érdeket, aljas szenvedélyt, s ennél fogva a választók öszvege közti tulajdonok közép-mértékének térszínét minél leebb szállítani iparkodik. — Általános szavazatot sürget tehát, mert tudja, hogy míg mi haladni kívánunk, a tömeg retrográd leend . . .” (Uo. 102. o.)

Ez az érvelési módszer, amely a szocialisták és konzervatívok választással kapcsolatos vélemény-hasonlóságát hangsúlyozva igyekszik meggyőzni a konzervatív oldalt az egyfordulós, cenzuson alapuló szisztéma előnyéről, később is visszatér Kemény politikai fejtegetéseiben. Legszembetűnőbben a *Kétfoku választás*-ról írott cikksorozatban (1847—48). „A francia köztársaságiak, demagógok és munkaorganizálók még talán többen imádják a kétfoku választást, mint a mi konzervatívaink . . . semmi kétség, hogy sem Lamennais, sem Blanc Lajos szövetségese nem lehet a mi konzervatívainknak, s vagy azok vagy pedig ezek nem tudják, mit akarnak, midőn a kétfoku választást imádják.”⁸ Később pedig: „Semmi választási forma nem adhat véleményt azoknak, kiknek nincs véleményök; mert szegénységök, függetlenségök és tudatlanságuk miatt béléltetésük hiányzik. — Ha tehát a szabadságróli fonák theóriák kényszerítik a proletáriust és tudatlant, hogy okvetlenül szavazzon, ez természetesen fog szavazni —, de mechanikus foglalkozása által, melyhez lelkének és szívének semmi köze nincs, semmivé teszi a művelt s önálló emberek szavazatát. Minden ily lezsoldolt szavazat egy független véleményt gyilkol meg. Minden oly tény fegyvert ad az agitációnak, a terrorismusnak, vagy — mi a monarchiai rendszerben gyakran megtörténhetik — az egészen különböző

⁸ *Kétfoku választás*. P.H. 1847. 1009. sz. (dec. 30.)

pólusok felé irányzott erőknél.”⁹ (Kiemelés tőlem — P. P.) Közeledünk ahhoz a pillanathoz, amikor „rázkódással” fog magának utat törni a haladás. Ezt a közelséget érzékelteti Kemény fejtegetésének hangsúlyváltozása és a demokratikusabb előadás. Egyébként tétele most, 1848-ban, ugyanaz, mint 1843-ban volt. Csak a körülmények változtak meg.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a 48 előtti liberalizmus tömegellenessége, többségtől való félelme nem hazai specialitás. Megtaláljuk ennek nyomait a korszak nagy liberálisainál is. Kemény magáévá tette ezt az aggodalmat-félelmet, kiemelte s gondolatrendszeré középpontjába állította. Jelentős hatást gyakorolt a hazai szellemi életre a mérsékelt liberális Tocqueville *A demotratia Amerikában* c. műve, amelynek francia eredetije 1835-ben jelent meg. A jelentős műről a Figyelmező már 1837-ben tájékoztatta a magyar közönséget (I. félév 25. sz.), s első két kötete 1841-ben jelent meg magyar nyelven, Fábíán Gábor fordításában, a harmadik és a negyedik rész pedig — egy kötetben —

⁹ *Kétfokú választás*. P.II. 1848. 1012. sz. (jan. 4.) Ebben a cikksorozatában — a konzervatív és szocialisták találkozását igazolandó — Kemény többször is foglalkozik Lamennais és Louis Blanc elképzelésével. A cikk egyik részletét BEKSCS GUSZTÁV is idézi — pontatlanul, kihagyásokkal — *Magyar doctriinaierek* c. munkájában (1882). Helyreállítva a szöveg épségét, álljon itt ez a fejtegetés: „Nines Franciaországban a jobb centrumtól kezdve a dinasztikai baloldaliig nevezetes tekintély, mely a kétfokú választások tekintetében a mi konzervatívaink nézetei mellett volna; úgy másfelől a radikális elemek közt elég találkozik, ki hozsannát rivalg a kétfokú választásra. Chapuy—Montlaville szeretne egy kis kísérletet tenni, vajon jelenleg jobban megbírná-e hazája a köztársasági formákat, mint félszázaddal régebben. S mit szeretne még? Szeretne kétfokú választást. Lamennais, egyik a legszenvedélyesebb demagógok közül az őskor prófétáinak modorában, haragszik a gazdagokra, szereti a népet. Megromlott színűnek látja az európai polgárisodást. Ő ennek betegségét részletesen érthetőleg soha nem fejtegette; de már olyan gyakran, oly költőileg, oly meghatóan figyelmeztetett, hogy sajnálkozunk a szerencsétlen civilizáción, miként közsivünk volna, ha nem epednénk ezen istenétől elhagyott nagy beteg sorsa fölött. Lamennais bár egy kissé sűrű vérű ember, mégis néha meleg és szikrázó reményekre hevíti kedélyét, s ekkor valami ismeretlen, de csodaszép és boldogító állapot rendezése körül foglalkozik, mely az egyenlőség és fraternitás elvét először léptető szigorú következetességgel életbe. És midőn, mi kéjelegve pihentetjük szemünket a demagóg által lerajzolt új-világ gyönyörű tájképein, s csak azt sajnáljuk, hogy ezen Icaria tőlünk egy kissé messze fekszik: akkor Lamennais vigasztal, bátorít, s megmutatja az első stadiumot hozzá. S melyik az? A kétfokú választás. A köztársasági ember és demagóg után keressünk olyan tekintélyt fel, ki a szociális viszonyokat az ekkorigiaktól különböző birtokjogokra kívánná építeni. Blanc Lajos Franciaország legkitűnőbb íróinak sorába tartozik. Ő nem haragszik a születési arisztokráciára, mert erre már eleget haragudtak a konvent, a cordelier-gyűlés, a jakobinusok, s indignációiknak megvolt a szükséges eredménye. Blanc Lajos haragszik a Sieyès által fölmagasztalt közép-rendre, haragszik a bankárookra és azon statusgazdászati elvekre, melyek a szabadverseny által míg néhány gyártulajdonost és nagykereskedőt milliommossá tesznek, a tömeget szintűgy taszítják a nyomor és éhhalál karjaiba, mint a monopóliumok oly gyűlöletessé vált doktrináit. Blanc Lajos nem akar cseh falukat és spanyol kastélyokat építeni, mint Enfantin atya; nem akar fenyegetőzni, mint Babeuf; nem akar gyilkolásra buzdítani, mint Marat. Ő nagy célját, hogy ti, a gazdagok felesleges pénzeiktől, a szegények pedig felesleges életterhűktől megmenekedjenek, a munka-organizáció útján és folytonos átalakulásokkal akarja elérni. S kérdés: mily módon? Két törvényjavaslat által. Blanc Lajos, a munka-organizációról készített igen kecses és világbaráti érzelmektől áradó rőpiratában figyelmezteti a gazdagokat, hogy vennék szívókre, miként ők még szerencsétlenebbek, mint a koldusok, mert a sok élv miatt életundorban sinylenek, és lélek csömöre nagyobb kín, mint a gyomor éhsége. S kéri, hogy fogadjanak el e két törvényjavaslat előkészítésére egy eszközt. S mi ezen eszköz; Blanc Lajos azt mondja: a kétfokú választás”. (P.H. 1847. — 1009. sz. dec. 30.)

1843-ban. Tocqueville — aki Keménytől eltérően, híve a kétfokú választásnak — művében lényeges gondolati elemként hangsúlyozza aggodalmait a többségi véleménnyel, a tömeg politikai szerepével kapcsolatosan. Ezt az aggodalmat, fenntartást a fordító Fábrián Gábor a műhöz illesztett előszó egyik főpontjává teszi: „... a polgári szabadság a demokrácia szárnyai alatt is minden vész ellen biztosítva nincs; sőt e mellett a közvélemény egyesekre nézve könnyen oly zsarnoki hatalommá fajulhat, mely a nemzet egy részénél minden lelki önállást s szabad gondolkodást elfojt, és mely a túlnyomóságot mindig a többségnek adván, ez által a durva anyagi erőt teszi uralkodóvá a szellemi fölött.”

A *Korteskedés*...-nek arra az oldalára világítottunk rá témánk szempontjából, amely félreérthetetlenül megmutatja Kemény tömegellenes, többségellenes s ezen belül természetesen szocializmus-ellenes nézeteit is. A reformkori liberalizmusnak ez a keményi változata, amely a főveszélyt a népben látta, nem állott meg ezen a ponton. A tömegellenesség, a polgárosulás óvatos, fenntartásos igenlése és a pánszlávizmustól való félelem az összeható okai a *Korteskedés* legtragikusabb gondolati mozzanatának: a haladás és a nemzet közti ütközés feltételezésének, s a konfliktus elvi feloldásának — a haladás kárára. „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust, és nem hanyagolni el nemzetiiségünket, noha e két hitre bizottság érdekei olykor meghasonlanak, utjai keresztülvágják egymást, irányai különszakadnak.” — írja itt Kemény. (I. 70. o.) Majd pedig: „... a szabadságnál — ha e választás nem szakítaná meg a szívet — még inkább fogadnám el a *nemzet-egységet*;...” (I. 105. o.) Kemény maga is nyomasztónak, tragikusnak érzi ezt a konfliktust — amely egyébként nem véletlenül jelentkezett a polgári átalakulást a feudális keretekkel egyeztető Széchenyinél, s erősödött meg a középnemesi progresszió ellentmondásos, fontolva haladó szárnyán. Nemzet és haladás szembeállítás, a nemzetnek a haladás ellen való ideológiai-érzelmi kiemelése a 48-ra következő évszázadban sablonos eszköze volt a reakciós konzervatív, klerikális politikai koncepcióknak. De nemzet és haladás *vélt* konfliktusának *tragikus élményként* való átélése, az egyén, a jellem kifeszülése nemzet és haladás vélt ellenerői között, mindig azokat a holnapot faggató gondolkodókat jellemezte, akik egy adott kor kérdéseire progresszív választ igyekeztek adni, de ez a válasz nem volt az *objektíve lehetséges* legprogresszívabb felelet. Ez a „kifeszülés” nem azonos a „nemzet” és „haladás” konzervatív reakciós szembeállításával. De amíg ez a szubjektíve mélyen átélt konfliktus nem jut el a történelmileg reális feloldásig, mindig hordoz magában reakciós elemeket. Sőtér István pontosan mutat rá arra, hogy „Kemény látszólag feloldja a maga dilemmáját, midőn a nemzeti érdekeknek elsőbbséget biztosít a demokráciai érdekekkel szemben. Széchenyinél is ezt az elsőbbséget helyesli, — a liberalizmus intézményei, vívmányai nem szabad, hogy csorbítsák a magyar nemzeti érdekeket.” Majd: „Egy évszázad magyar nacionalizmusának alapelvét ismerhetjük fel

a dilemmának ily feloldásában . . .”¹⁰ Ehhez itt csak annyit tehetünk hozzá, hogy a magyar nacionalizmus keményi képlete az által volt hatékonyabb az elmúlt évszázadban a nacionalizmus ortodox konzervatív változatánál, amiben különbözött attól.

*

A *Korteskedés . . .* (1843) és a *Forradalom után* (1850) között Kemény Zsigmond hírlapi cikkeivel bizonyította a „rajongók” eszméi és a tömegmozgalmak ellen kiformált álláspontjának folytonosságát. A kisárutermelést idealizáló, a feudalizmusra visszatekintő romantikus Sismondi a kivétel. Az ő tömegről adott jellemzését, mint a *Korteskedésben*, később is a maga nézeteivel egybehangzónak vallja Kemény.¹¹ Előfordul, hogy gúnyorosan emlegeti az utópistákat, például Lamennaist és Louis Blanc-t a *Montesquieu és I. Béla király* című írásában¹² — a jellemző azonban nem ez. A választási rendszerrel kapcsolatos elutasító hivatkozások mellett mind nagyobb hangsúlyt kap cikkeiben a közvetlen tömegmegmozdulástól való aggodalom, s 1848-ban a tömegmegmozdulások tényeinek boncolása. Egy Malmy Ödön álnéven¹³ írott értekezésében (*Kalászkok a hasonlító jogtan mezejéről*) az angol békebírói intézmény bírálata közben tesz egy riadalmas kitérőt: „mindenütt Európában a gazdagoknak a szegényekkel örökös harcát látjuk, kik a pauperismust tartjuk azon vak Samsonnak, kinek soha sem fog ugyan szemé lenni, de ereje naponként nő, míg végre karjaival a fönnálló rend oszlopait letördeli.”¹⁴

Az események gyorsuló menetében Kemény nyugtalanul figyeli az európai tömegmozgalmakat. „Mit álomnak tartottunk, való akar lenni” — írja 1848-ban. A „szociális kérdések, melyek a februáriusi forradalom előtt nem voltak napirenden, jelenleg a munkaorganizációtól a kommunizmusig mozgásba hozattak Franciaországban, s az eszmékben és ábrándokban annyira dús német földön sok helyt élénk részvétellel fogadtatnak.” Igen, a történelem elérkezett ahhoz a ponthoz, amelytől annyira félt Kemény Zsigmond: „mit rajongók hirdettek, most a tömeg sürgeti, s az utópia, melly régen az eszmék szélső szabadsága volt, most az eszmék jezsuitizmusává vált, s egy Barbès, egy Blanqui kezébe a legélesebb fegyvereket adja a rend és a közbéke ellen.”¹⁵

Az 1848-as franciaországi események után a bécsi mozgalmak táplálják Kemény aggodalmait. Június 10-én a bécsi helyzetet elemzi a Pesti Hírlapban:

¹⁰ SÓTÉR ISTVÁN: *Nemzet és haladás* (1963) — 465. és 490. o.

¹¹ *Észmetörések a korteskedés és ellenszerei körül*. P.H. 1847. (875. sz. május 6.) — A kortesek — írja itt Kemény — „ha magokra hagyatnak, okvetlenül a reakció emberei, mint megmutatni igyekeztem Korteskedés c. munkámban, s mint diadalmasan bebizonyította egy nagyírú író — Sismondi.”

¹² P.H. 1847. 953. sz. (szept. 21.)

¹³ Malmy Ödön a töredékeiben ismert *A hírlapszerkesztő naplója* c. regény egyik szereplője, a regénybeli Kolozsvári Ór szerkesztője. (v.ö. PAPP FERENC: *Br. K. Zs. I. k.* 312—313. o.)

¹⁴ E.H. 1845. 81. sz. (okt. 10.)

¹⁵ P.H. 1848. 70. sz. (május 31.)

„A veszteség, mely a gyártulajdonosokat és mesterembereket éri, ezer apró csatornákon terjeszti a népnymort és a forradalmi szellemet. Közel harmincezer napszámos van kenyér nélkül és felbőszítve. Azon állapot, hogy a proletáriusnak Bécs mesterként foglalatosságát s nagy napibért keressen, nem tarthat sokáig . . . Semmi kétségem nincs, miként Bécs forradalomra készül, Bécsnek forradalomba kell sodortatni, s e forradalomnak a proletáriusok keze által kell azon tényeket előidézni, melyek a főváros befolyását megrontani, vagyonát elpazérolni, hitelét semmivé tenni fogják. — S nekünk, kik elég békével élvezzük az alkotmányos szabadság malasztjait, kötelességünk tehát, éber figyelemmel őrködni.” Kemény ekkor már kézhez kapta Wesselényi 1848. május 9-én írt levelét, melyben arról tájékoztatja barátját, hogy „helyenként egy kis kommunisztikus hajlam mutatkozik, s közosztályra számítanak”. Itt már nem Ausztriáról vagy Franciaországról van szó . . . Kemény indulatosan emel szót idézett cikkében azok ellen, akik „világszellem, világszeretet és világboldogítás érzélgésével Bécs majmává akarják tenni” — a magyart. Sőt! Ezen túlmenően adminisztratív védelmet sürget: „Szoros feladata tehát rendőrségünknek a kereset nélküli idegenek betódulását gátolni . . .”¹⁶

Kemény reálsan mérlegeli a tömegmozgalmak eshetőségeit, s keresi a megelőzés módozatait. Az egyik ilyen javaslata az adminisztratív szigor fokozását sürgette. Ennél azonban mélyebben is átgondolja a helyzetet. Egy másik cikkében ezt írja: „Nagy öszvege az igazságtalan vágyaknak kering a nép ajkain; de egyszersmind hangzanak oly kívánatok is, melyek jogosak, s regenerációkra célzók. Ezeket mi nem ignorálhatjuk . . .” Itt a józan polgárosító lép előtérbe, aki tisztában van azzal, hogy a polgári fejlődés útját gátló feudális akadályok s az áprilisi törvények végrehajtásában mutatkozó következetlenségek növelik a társadalmi feszültséget. Kemény mindezt felismeri, ha nem is vonja le mindig a megfelelő konzekvenciákat. Ebben a cikkében azonban — természetesen polgári alapon — következetesen folytatódik a gondolatmenet. „Állhatatosan hiszem, miként a birtok kérdéseiben sarkeszmé az igazság s nem a politika. És legnagyobb igazság a tulajdon szentsége; de aztán rögtön következik a józan országgazdászati kívánata.”¹⁷

Ingerülten támadja az Oesterreichische Zeitung-nak azt a javaslatát, hogy a proletariátust a status *ellenében* kell képviselni, tehát hogy „a munká-

¹⁶ P.H. 1848. 79. sz. (június 10.) — Kemény hírlapi cikkeit PAPP FERENC *Br. K. Zs. c. monográfiája* (1922) és BARLA GYULA: *K. Zs. 1848-ban [márciustól decemberig]* (Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei, 1963). c. tanulmánya nyomán vettük számba, tekintettel arra, hogy Kemény a nevével jelzett cikkek mellett igen sok betűjellel ellátott cikket is írt a Pesti Hírlapba. Ezek szerzőségének megállapításában alapvetőek Papp és Barla munkái. Barla tanulmánya egyébként Kemény több megjegyzését is érinti a munkásmozgalmakról.

¹⁷ P.H. 1848. 104. sz. (július 11.) — Az idézett cikk egy másik részlete: „Nincs kétségem, miként a hűbéri viszonyok maradványai kártékonyak levén, eltöröltetendők, s eltöröltethetnek a tulajdon kirablása nélkül, habár az érdekek kimélése tekintetéből oly óvatosság mellett, mit ha szemünk elől tévesztenénk, midőn egy bajt megszüntetünk, a másik bajnak kútforrását nyitnók ki.”

sok osztályából” való „tribunus plebis”-re van szükség. S ő, aki annak idején oly reális vonásokkal is jellemezte a munkásság helyzetét, most naiv illúziókat rajzol: „a munkásosztály a mennyiben a fönnálló viszonyok által igazságtalanul nyomatik, pört folytat nem ugyan a polgári társaság, de a létező visszaélések ellen . . . E lap . . . elhittette magával, hogy a proletáriusokat a status ellenében kell képviselni. Mert — mint mondja — a napszámosok oly réteget teszik a néposzvegnek, mely érdekeire nézve a többiekkel összeütközésben áll. A munkások osztályának ügye nem polgárok, nem országlárok, hanem egyedül szocialisták által tolmácsoltathatik. Mert ők az alkotmány ellen folytatnak pert, s az állomány nem lehet bíró és pörös fél együtt. Válasszon tehát a munkásosztály a munkásokból vagy a munkások barátjai közül határozott számú képviselőket, kik a status ellen indított követeléseinek érvényt szerezzenek. — Valóban az igen eszes Leroux-tól kezdve az igen heves Blanquiig semmi avatott és avatatlan szocialista, oly külön eszmét nem talált még fel, mint az O. Z. Mert igaz ugyan, hogy a munkás osztály, a mennyiben a fönnálló viszonyok által igazságtalanul nyomatik, pört folytat nem ugyan a polgári társaság, de a létező visszaélések ellen. Azonban mindenki szenved, s minden érdek melly eléggé méltányolva nincs, nem illy perlekedő fél-e? A sérelmeken, mellyeket az állományi intézmények okoznak, ha az állományban rejlő minden erény és minden értelmiség együttthatása nem segít, akkor nem tudom, ki fog segíteni? A tribunus plebis a munkások osztályából tetszhetik az O. Z.-nak, de nevetésesnek fog találni, még a Szajna partjain is. Mert ott annyit okvetlenül tud nemcsak a journalista, de a napszámos is, hogy ha a *nép a felség*, akkor nem lehet egy más *felséget* ellenébe állítani a perlekedő proletáriusok személyében.” — olvassuk a Pesti Hirlap 1848. évi 94. számában (június 29.).

A proletár-néptribun gondolatát tehát elveti Kemény, de fantáziáját megragadja a munkásmozgalom „legalizálásának”, parlamenti útra terelésének az eszméje, az a lehetőség, hogy a munkásság képviselőit, elválasztva tömegüktől, a parlamentben helyezték a tulajdon-elvű többség nyomása alá. Ez a „civilizáló szándék” — jegyzi meg Barla Gyula — többek között azon a tévhiten alapul, hogy „egy-két vezető lecsillapítása a tömeg vágyainak lecsendesítését eredményezheti”. Kemény teljes nyíltsággal tárja fel gondolatát: Franciaországban is jobb lett volna „hogy néhány gyanus köztársaságival és nyílt szocialistával több üljön a Bourbon palotában, mint a szenvedélyeknek künn hagyva tért működésre és tervekre. *Amely véleményt megsemmisíteni nem lehet, elfoglalni kell egy törvényes hatáskör, fölolvasztani egy közszellem által, mely a nézetek minden árnyalatainak kihallgatása közt támad*”.¹⁸ (Kiemelés tőlem — P. P.)

Kemény 48-as szereplését természetesen nem lehet pusztán a munkásságról és a szocialisztikus eszmékről alkotott nézetei alapján megítélni. A for-

¹⁸ P.H. 1848. 82. sz. (június 15.)

radalom 48-ban polgári forradalom volt, tehát főkérdései a polgári törekvések és a feudalizmus frontvonalán fogalmazódtak meg. Ezen a fronton Kemény a 48-as áprilisi törvények alapján állott, s ezeknek a törvényeknek a védelmében fejtette ki legjobb progresszív képességeit. Nem hevertette tollát akkor sem, amikor Jellasics az országra tört. De egyre nyilvánvalóbbá lett távolodása a kossuthi politikától — nemcsak az utóbb készített *Emlékirat*-ban világít rá erre, már 48-as írásaiiban is kirajzolódnak fenntartásainak körvonalai. Keményt 1849-ben a békepártiak között találjuk, s bár Szemere minisztériumában tisztséget vállal, elvei már régen alkalmatlanok az események elfogadására. Kemény attól tartott, hogy a kossuthi vezetés teret enged a terrorizmusnak a politika fórumain, s hogy Kossuth tömeghez forduló liberalizmusa olyan erőket szabadít fel, melyek már évek óta rémalakot öltöttek Kemény képzeletében. Nem véletlen tehát, hogy 1848 végén a Pesti Hirlap szerkesztői — Csengery és Kemény — egyebek mellett a következő szavakkal búcsúznak olvasóiktól: „Ily időben, midőn a tudomány obszervációja helyett Proudhonnak meg Tánicsicsnak merész frázisai olvastatnak inkább, a közvélemény megállapítására maradandó hatást annyival inkább nem gyakorolhattunk, mert ellenséges viszonyok elmergesítették a békés forradalmat, s a szankció harc kockáján van.”¹⁹

Ismételjük: a munkásmozgalomhoz és a szocialisztikus eszmékhez fűződő kapcsolat nem volt, nem lehetett még főkérdése a magyar 48-nak. Nem volt azonban jelentéktelen kérdés ez sem; de elsősorban az utópistákkal rokon-szenvezők állásfoglalásai mutatják valóságos horderejét. Kemény negatív álláspontjának ideológiai-történeti súlya sem a 48-as viszonyok között érzékelhető legtisztábban, hanem a hazai liberalizmus mezőnyében. Kemény volt az, aki a középnemesi progresszió táborában, a polgárosuló törekvések közepe-
pette, a tömegben, a tömegmozgalmakban, a politikailag aktivizálódó népben látta a fővesélyt. Ez a hangsúly-eltolás az egyik leglényegesebb momentuma a *Korteskedés*nek, s ez a „gesztus” bontakozik majd ki a forradalom után írt hírhedt röpirataiban.

¹⁹ P.H. 1848. 253. sz. (dec. 31) — Érdemes megemlíteni, hogy a P.H. *Külföldi hírek* rovatában ezidőben igen gyakran szerepel Proudhon neve. Ugyancsak a dec. 31-i számban, az évfolyam legutolsó hasábján pl. ezt olvassuk: „A Vaudeville színházban a Proudhon híres állításának: a birtok: rablás, paródiája adatik gyakori számos közönség előtt, mely a saját szemeivel akar meggyőződni arról, mi az a kommunizmus”.

SÜPEK OTTÓ

VILLON SZÜLETÉSÉNEK VALÓSZÍNŰ DÁTUMA

Közel száz esztendeje már, hogy a Villon-kutatások tudományos alapra helyeződtek,¹ de Villon születésének anyakönyvi bejegyzését máig sem sikerült fellelni. Úgy tűnik, végképp a múltba vész egy bizonyosság, hisz alig lehet remélni, hogy félévezred távolából s megannyi tűzön-vészen keresztül előkerülnek a középkorvégi Párizs plébániai anyakönyvei, amelyek pedig éppen a XV. században, vagyis éppen Villon idejében kezdték meg a születések és a keresztelések regisztrálását,² s így elvileg nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy Villont is anyakönyvezték.

Minden olyan kísérlet tehát, amely Villon születési dátumát kívánja meghatározni, szükségképpen csak feltevés, csak valószínűség lehet, s abból a két adatból indul ki, amelyek bár oldottan és látszólag ellentmondásosan, de mégis autentikus forrásként utalnak François Villon születési idejére. Az egyik adat egy kancelláriai okmányban, a másik pedig a Nagy Testamentumban található.³

A kancelláriai okmány az a menlevél vagy mai szakkifejezéssel: kegyelmi mentesítési határozat, amelyben Villon kegyelmet kap a királytól első gyilkossága: egy Phelippes Chermoye, illetve Phelippe Sermoise⁴ nevezetű pap halála-

¹ A Villon-kutatások tudományos alapját A. Lognon, W. G. C. Bijvanck (Byvanck) és M. Schwob felfedezései vetették meg 1873 és 1892 között. Ekkor kerültek ugyanis elő azok a dokumentumok, amelyek hiteles támpontot nyújtanak Villon életének és közvetlen környezetének megismeréséhez. Vö. MARCEL SCHWOB: *Spicilège*. Paris, MCMXXI, *Mercure de France*, 9. — AUGUSTE LOGNON: *Oeuvres complètes de François Villon*. Paris, MDCCCXCII, Lemerre Notice biographique, XV.

A Villon-filológia történetét eddig, tudomásom szerint, két mű dolgozta fel: LOUIS CONS: *État présent des études sur Villon*. Paris, 1936, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, (37e Cahier des „Études françaises”); J. PARISSÉ: *État présent des études sur Villon*. 1936—1959. Liège, 1960, (Mémoire de Licence; kézirat a Liège-i Bölcsészettudományi Kar Francia Tanszékének könyvtárában).

² Vö.: A. GIRY: *Manuel de diplomatique*. Paris, 1894, Hachette, 370.

³ A kegyelmi mentesítési határozatot közzé tette: A. LOGNON: id. mű, LIX—LXI. A Nagy Testamentum vonatkozó sorai: 1 és 81. A sorszámozás a Lognon—Foulet kiadást követi. Vö.: François Villon: *Oeuvres*. Éditées par Auguste Lognon, Quatrième édition revue par Lucien Foulet. Paris, 1932, Champion, (Les Classiques Français du Moyen Age).

⁴ A két változatban levő név közül a Sermoise-variáns a párizsi hivatalos helyesírás szerint való, amíg a Chermoye korábbi nyelvéllapotot tükröztén, nyilvánvalóan a népi formát őrzi. Az „s” hang „ch”-val való írását megtaláljuk a Placides et Timeo című,

los megsebesítése után. Ezt a kegyelmi határozatot a királlyal együtt „Saint-Poursain”-ben időző „nagy kancellária” adta ki az akkori párizsi időszámítás szerinti 1455. január havában. VII. Károly király uralkodásának 34. esztendéjében: „Donné à Saint-Poursain, ou mois de ianuiet, l’an de grace mil CCCC cinquante cinq, et de nostre regne le XXXIIIe.”⁵ A keltezés mai dátumra átszámítva 1456 januárját jelzi, mivel az 1455-ös esztendőt akkor a királyi kancellárián éppúgy, mint magában Párizsban s Franciaország jelentős részében 1455. április 6-tól 1456. március 28-ig számították. Ezeken a helyeken ugyanis a húsvéti időszámítási rendszer, a paszkális ciklus vagy más szóval: a francia stílus volt érvényben, ami azt jelentette, hogy az új év húsvétvasárnapkal, esetleg nagyszombattal, ritkábban húsvéthétfővel kezdődött.⁶

Az okmány „promulgatio”-ja ily módon 1456. januárjában tudatja mindenkivel a király nevében, hogy a körülbelül 26 éves magiszter François des Loges, vagy másképp mondva: de Villon alázatos kegyelmi kérelemmel fordult az uralkodóhoz: „Sauoir faisons à tous presens et auenir, nous auoir receu l’umble supplicacion de maistre François des Loges, autrement dit de Villon, aagié de vingt-six ans ou enuiron, contenant que, le iour de la feste Nostre Seigneur . . .” S a határozat „contenant que” azaz: miszerint kifejezésének, szokásos fordulatának tanúsága szerint Villon „alázatos kérelme” sorról-rendre elmondja Phelippes Chermoye megszurásának történetét, mégpedig úgy, hogy a költőt a legkedvezőbb beállításba helyezi; szinte kényszerült s ezért kegyelemre méltó résztvevője a tragikus eseménynek, amely az okirat „narratio”-ja szerint 1455 Űrnapján, tehát június 5-én, csütörtökön este vacsora után, azaz kilenc óra körül történt a Saint Benoist le Bientourné-templom előtt.⁸

A „contenant que” kifejezés és a sajátos hangvétel arra enged következtetni, hogy a kegyelmi határozatot elkészítő kancelláriai hivatalnok Villon sajátkezű kérvényéből másolta ki az eseménytörténetet. Ez azonban azt

feltehetően a XIII. században készült műben: „aux anciens philozophes. . .”; „. . . ou commencement d’un livre . . .” Vö. CH.—V. LANGLOIS: La connaissance de la nature et du monde au Moyen Age d’après quelques écrits français à l’usage des laïcs. Paris, 1911, Hachette, 267, 272. — A két név-változatról Vö. SZABICS IMRE: Sermoise vagy Chermoye (Egy középkori francia név két változata), kézirat.

⁵ A. LOGNON: Oeuvres complètes de François Villon. . . id. kiad. LXI.

⁶ Vö. A. GIRY: id. mű, 110—123. — MAX LIEBERMAN: Chronologie gersonienne. Romania, 1952, 496. — A dátum-átszámítást Dr. SZENTPÉTERY IMRE: Oklevéltani Naptár. Budapest, 1912, Magyar Tudományos Akadémia, című műve alapján végeztem. Számításaim ellenőrzésére A. GIRY idézett műve, 200—201. szolgált.

⁷ A. LOGNON: Oeuvres complètes de François Villon. . . id. kiad. LIX—LX.

⁸ Amíg ez a határozat az ünnep népies elnevezését: a „feste Nostre Seigneur”-t használja, a másik menlevél, amelyet ugyanebben az időben s ugyanebből az ügyből kifolyólag adtak ki Párizsban a kis kancellárián, a hivatalos ünnepnevet: a „Feste Dieu”-t (Festum Dei) alkalmazza. A Festum Dei pedig a Corpus Christi, a Corporis Christi ünnepe, amelyet IV. Orbán pápa 1264-ben rendelt el, s amelyet a XIV. századtól kezdve Szentháromság vasárnapja utáni csütörtökön tartottak. S mivel a Szentháromság ünnepe 1455-ben június elsejére esett, Űrnapja június 5-én volt. — A párizsi kegyelmi határozatot A. LOGNON közli: ibid. LXI—LXIII. (Az ünnepnév a LXII. oldalon található.) Űrnapjáról Vö. A. GIRY: id. mű, 262, 266. — SZENTPÉTERY: id. mű, 55, 88.

jelent, hogy a határozatban szereplő korjelölés magától Villontól származik, ami annál valószínűbb, mivel Villon a gyilkosság után elmenekült Párizsból s így módjában volt, hogy személyesen juttassa el kérvényét a nagy kancelláriához Saint-Pourçain-be, a Bourbon-tartományba, esetleg éppen a kancellárián dolgozó ismerősei, jóakarói révén.⁹

Mindezt az a kancelláriai formularé támasztja alá hiteles dokumentumként, amely szerint a bujdosásban levőnek *saját kérésére és nevére*, a fogolynak viszont közvetlen rokonai közbenjárására és nevében adtak kegyelmet abban az időben: „pour celui qui est prisonnier, est faite la remission ou nom des parens et amis charnelz; et celui qui est fugitif, on la fait volontiers en son nom et à sa requeste.”¹⁰

Szinte magától értetődik, hogy Villon, aki Párizsban született, Párizsban élt s párizsi illetőségét mindvégig számon tartotta,¹¹ a francia stílus szerint számította az időt. A hajdani főurakról írott balladájában egyébként meg is találjuk ennek bizonyítékát, mégpedig a mű 3. sorában, ahol III. Calixtus pápáról azt mondja a költő, hogy négy évig „pápalkodott”: „Qui quatre ans tint le papaliste.”¹² Valójában azonban III. Calixtus csak három évig és négy hónapig uralkodott: 1455. április 4-től 1458. augusztus 6-ig. Az természetesen fel sem tételezhető, hogy Villon 1461-ben, a Nagy Testamentum alkotásakor,¹³ tehát a ballada végleges formájának kialakításakor, vagyis három év múltán egy esztendő tétévedett, hisz a kereszténység fejről volt szó, a pápa uralkodási idejéről, amelyet mindenki ismert akkortájt. A talányt az oldja meg, hogy III. Calixtus a francia időszámítási rendszer szerint nem 1455-ben, hanem még 1454-ben lépett trónra, tekintve, hogy az 1454-es esztendő csak az új stílusú, vagyis a mi időszámításunk szerinti 1455. április 6-án fejeződött be, két nappal III. Calixtus megválasztása után. Így tehát Calixtus a párizsiak tudatában

⁹ Marcel Schwob és Italo Siciliano is úgy vélik, hogy a kegyelmi határozatokat Villon jegyzeteinek, indikációinak alapjanszerkesztették meg. Vö. M. SCHWOB: id. mű, 28. — ITALO SICILIANO: François Villon et les thèmes poétiques du Moyen Age. Paris, 1934, A. Colin, 67, 1. jegyzet. — Pierre Champion is lehetőnek tartja ezt. Vö. PIERRE CHAMPION: François Villon, sa vie et son temps. Paris, 1913, H. Champion, t. II. 15.

Villon menekülésének tényét a Saint-Pourçain-i kegyelmi határozat rögzíti: „... ledit suppliant doubtant rigueur de iustice s'est absenté du pais et n'y oseroit iamais retourner se nostre grace et miséricorde ne luy estoit sur ce impartie. . .”, id. kiad. LX. A párizsi kegyelmi határozatban levő s idevágó ellentmondás feloldását Gaston Paris végezte el. Vö. GASTON PARIS: François Villon. Paris, 1901, Hachette, 53.

¹⁰ Vö. Formulaire de chancellerie, Bibl. Nat. fr. 5909, fol. 89 v°. Közli: PIERRE CHAMPION: id. mű. t. II. 15, 3 jegyzet.

¹¹ Vö. Villon: Quatrin, 2. sor és Nagy Testamentum 1058—1059. Vö. PIERRE CHAMPION: id. mű, t. I. 195.

¹² Nagy Testamentum, 359. sor.

¹³ A ballada keletkezésének terminus a quo-ja 1460. augusztus 3. Ekkor halt meg ugyanis Jacques II. d'Écosse, a”. . . roy Scotiste Qui demy face ot, ce dit on, Vermeille comme une amatiste Depuis le front jusqu'au menton?” Vö. Nagy Testamentum: 365—368 sor. Vö. FERNAND DESONAY: L'art de la caricature dans le Testament de Villon. Extrait de Fin du Moyen Age et Renaissance, Mélanges de Philologie Française offerts à Robert Guiette. Anvers, 1961, De Nederlandsche Boekhandel, 157.

1454-ben lett pápa, s mivel halálakor a régi, a francia stílus és a jelenlegi új stílus egybeesik, 1458-ig, azaz négy évig uralkodott.

Nyilvánvaló tehát, hogy Villon a saját életkorát is a régi stílusban számította. Ezért, ha 1455 (stílus antiquus) januárjában, vagyis az 1455-ös év vége felé 26 évesnek mondja a kegyelmi határozat, akkor csak 1429-ben született (st. ant.), azaz a mai stílus, a stílus novus szerint 1429. március 27 és 1430. április 16 között. Az a tény, hogy a kegyelmi kérvényt Villonnak korábban kellett megírnia, feltehetően 1455 nyarán, de mindenképpen 1455. június 5. és 1456 (st. nov.) januárja közt, nem mond ellent az 1429-es (st. ant.) születési dátumnak. Ily módon hiteles okmány látszik bizonyítani, hogy Villon 1429. március 27. és 1430. április 16. között született.

E tág meghatározás leszűkítéséhez sajnos sem a határozat keltezése, sem pedig a szövegben szereplő „environ” (vingt-six ans ou environ), a „körülbelül” szó (körülbelül 26 éves) nem ad biztos támpontot. A keltezés azért nem, mert a régi stílus értelmében január nem évkezdő hónap, az „environ” pedig azért nem, mert abban az időben általános formulaként minden kormegjelölésnél, időpont-jelzésnél kötelező érvénnyel alkalmazták, s így jelentése: a valamivel több, valamivel kevesebb, körülbelül és majdnem, tartalom nélkülivé foszlott a gyakori használatban.¹⁴ A határozat következő mondata meggyőzően bizonyítja ezt: „et estoit enuiron l'eure de neuf eures ou enuiron.”¹⁵ A két „environ” közül természetesen csak az elsőnek van konkrét jelentése, időmeghatározó szerepe; a második csupán a szokásos formula, amely oly szívósan tapadt hozzá az időjelzésekhez, hogy még a XVII. században, sőt a század második felében is megtaláljuk.¹⁶ Ennélfogva, a Saint-Pourçain-i határozat alapján még azt a kérdést sem lehet megválaszolni, hogy 1456 januárjában (st. nov.) Villon betöltötte-e már 26. évét vagy csak a 26. esztendejében van, vagyis, hogy a mi időszámításunk szerinti 1429-ben vagy 1430 elején született-e? A kegyelmi mentesítési határozat tehát végső elemzésben csak azt bizonyítja minden kétséget kizáróan, hogy Villon nem született 1429. március 27. előtt.

¹⁴ Vö. AIMAR DE RANCONNET: *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*. Paris, MDCVI, David Douceur, 242, col. 1. — LA CURNE DE SAINT-PALAYE: *Dictionnaire historique de l'ancien langage français*. Niort-Paris, 1878, t. V. 440, col. 2. — FRÉDÉRIC GODEFROY: *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*. Paris, 1884, t. III, 317, col. 3. — TOBLER—LOMMATZSCH: *Altfranzösisches Wörterbuch*. Wiesbaden, 1954, F. Steiner, 722, col. 2.; példamondat: „quant je suy mis a l'escolle, wit ans ou environ avoye”.

¹⁵ id. kiad., LX.

¹⁶ Racan: *Vie de M^rDe Malherbe*. „Messire François de Malherbe naquit à Caen en Normandie, environ l'an 1555.” *Oeuvres de Malherbe*. Paris, 1862, Hachette, (Les Grands Écrivains de la France) t. I, LXIII. — Molière házassági szerződésében, amelyet 1662. január 23-án kötöttek meg, Armande Bédart életkora így szerepel: „agée de vingt ans ou environ.” Vö.: GEORGES COUTON: *L'état civil d'Armande Bédart, femme de Molière ou historique d'une légende*. *Revue des Sciences Humaines*, 1964, Fasc. 115, juillet—septembre, 314. 318.

A másik forrás a Nagy Testamentumnak két olyan sora: az első és a nyolcvanegyedik, amelyek Villon születési idejének meghatározása szempontjából kiegészítik egymást. Az első sor a szövegösszefüggésből kifolyólag azt tanúsítja, hogy Villon harmincadik életének esztendejében: „En l’an de mon trentiesme aage”, egész nyáron át Thibault d’Aussigny püspök Meung-i börtönében synylódott, ahonnan csak az új király, XI. Lajos kegyelme révén szabadult ki; a nyolcvanegyedik sor pedig megmondja, hogy a Testamentum 1461-ben készült, a kiszabadulás után. Ily módon az 1461-es év (st. ant.) Villon harmincadik évének esztendeje.

Ez a megállapítás azonban épp oly tág, mint a kegyelmi határozatból levonható következtetés, s annyi kérdést, annyi feltevést rejt magában, hogy mindaddig, amíg az évszámot és az életkor-jelölést nem sikerül szűkebb határok közt koordinálni, nem tekinthető szilárd támpontnak. Ezért tehát először is a Nagy Testamentum keletkezési idejét kell megvizsgálni s a lehetőségeken belül rögzíteni.

A Nagy Testamentum 81–84. sorai szerint Villon 1461-ben azután írta művét, hogy XI. Lajos király kiszabadította Meung kegyetlen börtönéből, s ezáltal visszaadta életét:

„Escript l’ay l’an soixante et ung
Que le bon roy me delivra
De la dure prison de Mehun,
Et que vie me recouvra,”

.....

XI. Lajos 1461. október 2-án járt Meung-ben, Touraine-i körútja során,¹⁷ s a korabeli szokás szerint, ott jártának emlékére kegyelmet adott a raboknak. Így került szabadlára Villon, valószínűleg még október folyamán. Testamentumát ezért csak 1461. október 2-a után írhatta. A terminus ante quem pedig csak 1461 vége (st. ant.) lehet, vagyis 1462. április 17 (st. nov.), Villon tehát a régi stílusú 1461 végén harmincadik évének esztendejében volt. De nyomban felmerül a kérdés: mit jelent a „trentiesme”, a „harmincadik” sorszámnev? Mi a tényleges tartalma? Betöltött harmincadik évet jelöl-e, vagy a megkezdett harmincadikra vonatkozik?

A kegyelmi határozat keltezési záradékában található sorszámnev: a király uralkodási éveinek jelölése azt mutatja, hogy a megkezdett évet vették kiindulási alapul, vagyis VII. Károly uralkodásának első esztendejét VI. Károly halálának napjától, 1422. október 21-étől (st. ant. = st. nov.) a következő év, azaz 1423. október 21-ig számították. Az uralkodási évek így tehát nem azonosak a naptári évekkel, hanem mindegyik két naptári

¹⁷ Vö.: PIERRE CHAMPION: Louis XI. Paris, 1928, H. Champion (seconde édition), t. II, 19, 5. jegyzet.

évre esik a kiinduló pontok különbözősége miatt.¹⁸ A határozatot kiállító kancelláriai hivatalnok ezért jogosan írta: „az Ūr 1455. esztendejének január havában, s uralkodásunk 34. évében; ou mois de ianuiet, l’an de grace mil CCCC. cinquante cinq et de nostre regne le XXXIIIe.” Ha e számítási mód mintájára a Villon által adott „trentiesme” sorszámnevet a megkezdett harmincadik évre vonatkoztatjuk, akkor Villon születési idejét 1431. októbere (st. ant. = st. nov.) és 1432. (st. nov.) áprilisa között kell keresnünk, mivel Villon 1460. októbere előtt nem tölthette be 29. évét s nem léphetett a 30.-ba.

Ha viszont az életkort jelző sorszámnev a betöltött harmincadik évre utal, azaz Villon 1461-ben mindvégig harminc évesnek tartotta magát, jóllehet már a harmincegyedikben járt, akkor 1460. októbere előtt nem tölthette be harmincadik évét s ennek következtében nem születhetett 1430. októberénél (st. ant. = st. nov.) korábban, s 1431. április 17-nél (st. nov.) későbben.

A két autentikus forrás elemzése tehát külön-külön és önmagában nem vezet el a kérdés nyitjához, mert csak azt bizonyítja, hogy Villon az új stílusú 1429. március 27 és 1432. április 17 között született. A források egybevetése azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a kegyelmi határozat kapcsán feltehető kérdéspár első tagja, vagyis az a kérdés, hogy Villon az új stílus szerinti 1429-ben született-e? érvényét veszti, mert a költő semmiképp sem írhatott volna 1461-ben (st. ant.) harmincadik évének esztendejéről, ha 1429-ben (st. nov.) született volna.

De ha Villon nem születhetett 1429-ben (st. nov.), akkor 1455-ben (st. nov.) nem tölthette be 26. évét; erre csak 1456-ban (st. nov.) kerülhetett sor. Ha azonban csak 1456-ban (st. nov.) lett 26 éves, akkor az 1455. (st. ant.) végén, azaz 1456. (st. nov.) januárjában kelt kegyelmi határozatban szereplő életkor-jelzés bizonyíthatóan a megkezdett 26. évre utal.

Ennek alapján viszont fel kell tételezni, hogy a Nagy Testamentum „harmincadik” sorszámneve is a megkezdett 30. évre vonatkozik. Ám ezt a feltételezést rögtön kizárja az a távolság, amely ebben az esetben a két forrás adatait, vagyis a kegyelmi határozatból következő 1430 (st. nov.) elejét (január—április 17.), s a Nagy Testamentumból megállapítható 1431 (st. ant.) végét (október—április) elválasztja egymástól. Ezáltal ugyanis olyan nagy különbség, olyan feszülés támad a két dokumentum korjelzése közt, hogy ennek áthidalása lehetetlenné válik. Mert még ha a lehetőség szerinti egymáshoz legközelebb álló időpontokat vesszük is, azaz 1430. április 16-át (st. nov.) és 1431. október 2-át (st. ant. = st. nov.), akkor is mintegy másfél évnyi különbség tátong a két támpont között. S e különbség 1430. (st. nov.) januárjáig és 1432. (st. nov.) április 19-ig tetszés szerint növelhető, mivel ez a feltételezés a forrásokban rejlő divergens tendenciákat is felszabadítja, jobban mondva: nem teszi lehetővé lebéklyözásukat.

¹⁸ A középkori uralkodási évek számításáról Vö. A. GIRY: id. mű, 86—87.

Ezzel szemben a másik hipotézis, vagyis az, hogy a Nagy Testamentumban Villon a már betöltött 30. évről szól, meglazítja az adatok közötti feszültséget, mert lecsökkenti egymástól való távolságukat azáltal, hogy a források konvergenciájának érvényesülési lehetőséget nyújtván, 1430 (st. nov.) eleje (április 15-ig) és 1430 (st. ant.) vége közé szűkíti a születés dátumának valószínűségét, vagyis az egyedüli 1430-as esztendőre. A kérdés most már csak az, hogy új stílusú vagy régi stílusú 1430-at kell-e érteni? Ez utóbbinál ugyanis 1431. (st. nov.) március 31-ig terjed a lehetőség határa, mert a régi stílusú 1430 eddig tartott s az új év április elsején kezdődött.

Ily módon, a két forrás egybevetésével, a korjelző adatokat fél-, illetőleg egy évnvi közelségbe lehetett hozni egymáshoz. Ugyanakkor viszont éppen ez a fél-, illetve egy évnvi különbség mutatja, hogy a források egybevetése sem tudja maradék nélkül megoldani a születési dátum meghatározásának problémáját. Sőt felveti a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy két hiteles forrás két különböző következtetéshez vezet?

A Villon-kutatók egy része úgy válaszolta, pontosabban: úgy kerülte meg ezt, hogy a Nagy Testamentum első sorának korjelzését nem fogadta el hitelesnek. Gaston Paris például úgy vélte, hogy Villon a Testamentum első sorában azért alkalmazta a „harmincadik” sorszámnevet, mert csak e kerek szám volt alkalmas frappáns verssor teremtésére.¹⁹ Italo Siciliano viszont nem tartja „abszolút biztosnak”, hogy az első sor Villon életkorát jelöli a kiszabadulás idején,²⁰ mégpedig abból a feltevéséből kifolyólag, hogy Villon a Testamentumot nem egyhuzamban írta, hanem mint valamely „költői kalendárium-ba”, ekkor is, akkor is szerzett belé egy-egy strófát.²¹

Villon azonban maga cáfolja meg az effajta vélekedéseket s nemcsak bravúros írásművészetével általában, hanem konkrétan a dátumok s az egyéb számadatok pontos versbe-fogásával, művészi ritmusba-hajlításával és rímeltetésével. Mert a Kis Testamentum első sorának végén levő „six”-nek épp oly könnyedén talál megfelelő rímet (a „rassis”-t), mint a Nagy Testamentum 81. sorát lezáró „ung”-nek (a „Mehun”-t), vagy az 1071. sor „Douze”-ának (a „tallemouse”-t). De ugyanolyan könnyedén önti bele a Testamentumok ritmus-formájába a „négy száz ötven hatot” is (L’an quatre cens cinquante six; KT, 1.), mint a „hatvan egyet” (Escript l’ay l’an soixante et ung; NT, 81.) vagy a „Tizenegy Huszakat” (Item, aux Unze Vingt Sergens; NT, 1086.) és a „tizennyolcat” (Les bources des Dix et Huits Clers; NT, 1322.). S a példákát lehetne még folytatni a Nagy Testamentum 1543., 1728., 1729. és 1846. sorával; mindegyik azt igazolja, hogy Villont a ritmus- vagy a rím-kényszer sohasem készítette a tényleges számadat, illetve a tényleges dátum megváltoztatására.

¹⁹ Vö.: GASTON PARIS: id. mű, 13–14.

²⁰ Vö.: ITALO SICILIANO: id. mű, 64, 5. jegyzet.

²¹ ibid., 467, 448–454.

De az az álláspont sem tartható, amelyet Antoine Campaux és Ferdinando Neri után Italo Siciliano képvisel. Villon születési idejének meghatározása szempontjából ugyanis mellékes, hogy a Nagy Testamentum hány részben készült s az egyes részek mikor keletkeztek. Itt csupán annak megállapítása fontos, hogy az első és nyolevanegyedik sor azonos időben keletkezett-e vagy sem? Erre a kérdésre azonban Italo Siciliano igenlő választ ad, amikor az általa „Bevezetés”-nek nevezett s a 729., esetleg a 793. sorig számított részt egyöntetűnek tartja.²² Italo Siciliano tévedését még nyilvánvalóbbá teszi a Nagy Testamentum zárórészét közvetlenül megelőző verssorok közül az 1846., amelyben a költő Jehan de Calais-ról, a testamentumokat hitelesítő Châtelet-beli jegyzőről²³ szólván, tréfásan azt mondja: „. . . nem látott engem harminc éve: Qui ne me vit des ans a trente.” Ez ugyanis azt jelenti, illetve azt is jelenti, hogy Villon a Nagy Testamentum utolsó részét is harminc éves korában írta, azaz 1461-ben.

Nem költői fogás tehát, hanem valóság az, hogy Villon a Nagy Testamentum szerzésekor harminc éves volt, s ezért hiteles adatnak vehetjük a mű korjelzését.

Ha azonban mindkét forrás hiteles s a bennük levő időjelzések között mégis ellentét mutatkozik, akkor ez az ellentét csak látszólagos lehet, s feloldásának lehetőségét eddig figyelembe nem vett körülmény vagy adat rejt-heti magában. Mivel pedig a Villon-kutatók ezt az ellentétet valóságosnak és feloldhatatlannak tekintették, szükségképpen meg kellett itt állniuk s meg is álltak, mint valamely szakadék előtt.

S ezt a szakadékot az a további két adat sem tudta áthidalni, amely egyfelől a „Szív és a test vitája” című párbeszédés ballada 12. sorában, másfelől pedig a Nagy Testamentumnak imént idézett 1846. sorában utal Villon életkorára. A ballada-sor, ahol ez áll: „Harminc éves vagy: Tu as trente ans . . .” azért nem, mert nem ismerjük a ballada keletkezési idejét, az 1846. sor meg azért nem, mert csak azt igazolja, hogy Villon a Nagy Testamentum írásakor valóban harmincadik évének esztendejében volt. A megtorpant kutatók emiatt vagy a kegyelmi határozat, vagy a Testamentum alapján vélekedtek Villon születési dátumáról, s így azt hol 1429-re, hol 1430-ra, hol meg 1431-re vagy éppen 1432-re tették attól függően, hogy a hivatalos dokumentumot vagy a költői vallomást tekintették iránymutatónak. Ez a szubjektív motiváció magyarázza tehát, hogy megoldáshoz nem juthattak, még csak a hipotézis síkján sem.²⁴

²² *ibid.* 451—454.

²³ Vö. P. CHAMPION: François Villon. *id. kiad. t. II.*, 333-334.

²⁴ A különféle véleményeket elemzi ITALO SICILIANO: *id. mű*, 64, 5. jegyzet. Legutóbb Tristan Tzara anagrammákkal vélte igazolni az 1429-es születési dátumot. Könyve azonban nem jelent meg s így nem lehet vele tudományos vitába szállni. A tudósítást Charles Dobzynski írta a *Les Lettres Françaises*-ban. Vö.: CHARLES DOBZYNSKI: *Le secret de François Villon. Les Lettres Françaises*, N° 803, Du 17 au 23 décembre 1959, 4.

Az a körülmény, amely objektíve motiválja a források látszólagos ellentmondását s feltárása révén természetesen fel is oldja azt, a sajátos párizsi időszámítási rendszerben keresendő, mert ez, amint a III. Calixtus pápa uralkodási idejének jelzésénél is tapasztalható egy évnvi eltolódás magyarázata bizonyítja, lehetővé teszi a forrásadatok ellentétének kiküszöbölését. A paszkális ciklus ugyanis, a húsvéti ünnep mozgása miatt az évkezdeteket is vándoroltatta, s ily módon meghatározott időközökben „átfedéseket” eredményezett egyes éveknél március és április hónapban, azaz a húsvéti ünnep mozgáskörén belül. Ha tehát, például, az egyik év áprilisban fejeződött be, a rákövetkező meg viszont márciusban, akkor mindazok, akik a példakezdő évben e két befejezési időpont közötti periódusban születtek, nem a második, hanem csak a harmadik évben tarthatták meg első születésnapjukat, mégpedig közvetlenül Húsvét után. De a paszkális ciklus miatt második születésnapjuk is a harmadik évre esett, a harmadik év végére, közvetlenül Húsvét elé.

Ennek az általános törvényszerűségnek egyedi példával való illusztrálására célszerű az 1454—1456-os „év-átfedést” választani, mert ez Villon születési dátumának keresését is elősegíti, hisz egyik forrás 1455-ben (st. ant.), tehát az „átfedett” évben kelt.

Az 1454-es esztendő a stilus novus szerinti 1455. április 5-én fejeződött be, következésképpen az 1455-ös (st. ant.) év április 6-án kezdődött. Ez azonban csak március 27-ig tartott (1456 st. nov.). Azoknak tehát, akik 1454. március 28 és április 6 között születtek (1455 st. nov.) nem 1455-ben (st. ant.), hanem 1456-ban (st. ant.) volt az első születésnapjuk, miként a második is; csakhogy amíg az első Húsvét előtt, a második Húsvét után, vagyis az új stilus szerinti 1457-ben. Nyilvánvaló, hogy életkoruk jelölésének is ezt az időszámítási törvényszerűséget kellett követnie, s ezért azokat az éveket, amelyekben nem volt születésnapjuk, az életkor-számítás szempontjából nem lehetett figyelembe venni. Ha ugyanis csak 1456-ban (st. ant.) lettek egyévesek és ugyanakkor kétévesek is, a bonyodalmakat csak úgy lehetett elkerülni, ha az 1454 és 1456 közötti időt egyértelműen két évnek vették. Emiatt viszont azokban az években, amelyekben nem volt születésnapjuk, életkoruknak mindig a születésnapokat tartalmazó, következő évhez kellett alkalmazkodnia, azaz eggyel többnek kellett lennie, mint amennyi valójában volt.

Ha tehát Villon 1455-ben (st. ant.) vagyis az „átfedett” évben 26 évesnek vallotta magát s ha, amint ez fentebb már kiderült, ebben az évben semmiképp sem tölthette be 26. évét, akkor csakis az imént elemzett törvényszerűség miatt jelölhette így életkorát. Ez viszont azt jelenti, hogy a kegyelmi kérvény megírásakor még 25. évét sem töltötte be; ezt is, meg a 26.-at is csak 1456-ban (st. ant.) érhetette el, Húsvét után, illetve Húsvét előtt. Ily módon azonban a régi stilusú 1430. március 28. és április 6. között kellett születnie (1431. st. nov.).

Ez a következtetés, amely objektív törvényszerűségből ered, összhangot teremt a két forrás adatai között, kiküszöböli az ellentéteket, betölti a szakadékot anélkül, hogy bármelyik forrás-dokumentum valódiságát kétségbe vonná. Hiteles a kegyelmi végzés, hiteles a korjelzése, de hiteles a Nagy Testamentum s annak korjelzése is. Mert ha Villon 1430. (st. ant.) március 28. és április 6. között született, akkor 1460 (st. ant.) azonos periódusában töltötte be 30. évét, mégpedig egy héttel 1461 (st. ant.) kezdete előtt, s így az 1461-et (st. ant.) természetesen tartotta 30. éve esztendejének a Nagy Testamentumban.

Március 28 és április 6 fogja tehát közre Villon születésnapját; jó egy hét, amelyet most már egy napra kell szűkíteni, ha van olyan adat vagy olyan körülmény, amely ezt lehetővé teszi.

A Szív és a test vitája című párbeszédés balladában Villon, mostoha sorsán keseregven, felteszi a kérdést: honnan van, miből ered az ő szerencsétlensége, az a sok rossz, ami életében rászakadt:

Honnan e rossz? — Balsorsom úgy esék,
Hogy Saturnus, midőn feltarisznyált,
Bajt rakott rám, azt hiszem. — Dőreség!
Ura te vagy, szolgálja ne légy hát.
Ládd, Salamon királynak mondását:
„A bölcs ember legyőzheti mindég
A planéták örök rendelését.” —
Nem hiszem én; mint kezdtem, végezem. —
Mit mondasz? — A magam véleményét. —
Nem folytatom. — Csak annyi baj legyen.

(Ford.: S. O.)

Dont vient ce mal? — Il vient de mon malheur.
Quant Saturne me feist mon fardelet,
Ces maux y meist, je le croy. — C'est foleur:
Son seigneur es, et te tiens son varlet.
Voy que Salmon escript en son rolet:
„Homme sage, ce dit il, a puissance
Sur planetes et sur leur influence.” —
Je n'en croy riens; tel qu'ilz m'ont fait seray. —
Que dis tu? — Dea! certes, c'est ma creance. —
Plus ne t'en dis. — Et je m'en passeray.

Villon tehát a Saturnus bolygó rendelésének tulajdonítja balsorsát, s jóllehet szíve, Salamon bölcsességére hivatkozva, kétségbevonja az égitestek hatásáról szóló asztrológiai tanítást, teste, ez a szenvedéstől meggyötört test, nem lel

más magyarázatot, mint a csillagok sorsmeghatározó tulajdonságát, amely a középkor hite szerint, az „art d’astronomie” szerint, Isten irgalmas akaratából kormányozza a teremtett világot s ennek minden élőlényét.²⁵ Ha azonban Villon a Saturnusra hivatkozik, amely az asztrológiában a balsors planétája, az „infortuna maior”,²⁶ akkor nyilvánvaló, hogy születése a Saturnus jegyében történt, hisz az asztrológia arra alapított, hogy az égitestek helyzete a születés pillanatában meghatározza az egyén életét: „. . . Deus a ordené es VII. planetes et es. XII. signes, qui le monde government et estaublissent les choses temporelles es nativités des gens par le muement dou firmament.”²⁷ A Saturnus napja azonban a szombat, s órája az első, a nyolcadik, a tizenötödik és a huszonkettedik óra. (Emiatt lett egyébként a szombat elnevezése Dies Saturni.²⁸) Mindez azt a következtetést sugallja, hogy Villon szombati napon született.

1430. (st. ant.) március 28 és április 6 között egy szombat van: március 31, amely egyúttal nagyszombat is, a Húsvét és az újév előestéje, s így feltámadási és „szilveszteri” hangulata révén már Húsvéthoz, az új évhez kapcsolódik.

Villon tudatában ily módon 1430. március 31., azaz 1430 nagyszombatja éltetett születési dátumként. A mi időszámításunk szerint ez 1431. március 31-nek felel meg. Mivel azonban ez a számítás még a Julianus-naptárt követi, hozzá kell adni nyolc napot, hogy ténylegesen a mi időfogalmainkkal rögzíthessük Villon születésnapját.

Így tehát, az elmondottakból következő feltételezés szerint Villon 1431. április 8-án született.

²⁵ Vö.: ROMAN DE SIDRACH; Vö. CH.-V. LANGLOIS: id. mű, 225, 259. — Roman de la Rose. publ. par. E. Langlois, Paris, MDCCCXXIV, E. Champion (SATF), 17506—17514. sor.

²⁶ Vö.: Placides et Timeo c. középkori „Imago mundi”. Bibl. nat. ms. fr. 212.; Vö.: CH.-V. LANGLOIS: id. mű, 301.—KARL BRANDLER—PRACT: Kleines Astrologisches Lehrbuch. é. n, Leipzig, Theosophisches Verlaghaus Dr. Hugo Vollrath, 23—25.

²⁷ ROMAN DE SIDRACH, CH.-V. LANGLOIS: id. mű, 243.

²⁸ Placides et Timeo, ibid, 302, — A középkori okiratokban a napok neveit az égitestekhez kapcsolva jelölték. Példákat idéz A. GIRY: id. mű. 114. 1. jegyzet, 118, 2. jegyzet, 120. 6. jegyzet.

KÖLTŐI ÖNTUDAT ÉS EGYÉNI SZERZŐSÉG A KORAI GÖRÖG KÖLTÉSZETBEN*

Ismeretes, hogy a hírnév (*κλέος*) és a tisztelet (*τιμή*) milyen jelentős szerepet játszik a görög arisztokrácia ideológiájában.¹ A hírnév a közösség részéről jövő elismerése annak, hogy valaki méltónak mutatkozott a nagy ősközhöz, benne is ugyanaz az *ἀρετή* nyilatkozott meg, mint azokban, s így ugyanaz a *τιμή* jár ki neki is, mint azoknak. Ennek a tiszteletnek az anyagi megnyilvánulása a közösség részéről juttatott tisztelet-ajándék (*γέρας*) vagy kihasított föld (*τέμενος*). Különösen nagy volt mindennek a jelentősége az átmeneti kor viszonyai között, hiszen Iónia másfél-kétezer lakosú településeiben az arisztokrácia a nép közt élt, a különbség nem volt olyan éles arisztokrácia és köznép közt, mint a mykénéi korban;² a nép és az arisztokrácia érdekei bizonyos mértékig közösek voltak, s így az arisztokrácia hőstettei az egész közösség érdekeit is szolgálták. Úgy érezhették, méltán követelik tehát az érte kijáró anyagi és erkölcsi elismerést, s a nép is úgy érezhette, hogy ezzel az egész közösségnek tett szolgálatokat honorál.

A mértéket, amelyet meg kellett ütni ahhoz, hogy valaki a hírnévre és annak anyagi velejáróira igényt tarthasson, a héroikus hagyomány adta meg. Nemcsak egyszerű elbeszélések gyűjteménye volt ez a régmúlt hőseiről, hanem példa, paradeigma, melyhez az utódnak magát szabnia kellett, mert csak ha ezt a mértéket megütötte, támaszthatott igényt arra, hogy neki is ugyanolyan tisztelet járjon ki, mint azoknak az ősöknek, akiket az egész közösség, arisztokraták és nem arisztokraták egyaránt tisztelték.³ A hagyománynak azonban e normatív jellegén túl még egy szempontból volt jelentősége az arisztokrácia számára (kivált a genealogikus hagyománynak): erősítette

* (Az Ókortudományi Társaság 1965. dec. 17.-i ülésén elhangzott előadás.)

¹ L. egyebek közt: G. STEINKOFF: Untersuchungen zur Geschichte des Ruhmes bei den Griechen. Diss. Halle 1937. és főleg M. GREINDL: *ΚΛΕΟΣ ΚΥΔΟΣ ΕΥΧΟΣ ΤΙΜΗ ΦΑΤΙΣ ΔΟΞΑ*. Diss. München 1938.

² Az átmeneti kor Ióniájáról legutóbb E. AKURGAL adott összefoglaló képet: *Early Period and Golden Age of Ionia*. *AJA* 66 (1962), 370—2.

³ A hagyomány paradeigmatikus voltáról és ennek jelentőségéről W. JAEGER: *Paideia I*. Berlin 1936.² 50—62.; TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: *A görög irodalom*. Bp. 1944. 114.; Uő.: *Bellerophon*és. *MTA I. OKözl.* 2 (1952) 512—3., 517. stb.

belső összetartozósági tudatát, a nem-arisztokratáktól való különbözőségének érzetét.

Mindez *így* természetesen csak egy olyan egyensúlyi helyzetben lehet érvényes, ahol ugyan van arisztokrácia és van köznép, de a kettő érdekei még nem egymást kizáróan ellentétesek, hanem, bár nem mindenben azonosak, de jelentős érintkezési pontjaik vannak. A származásra, az arisztokrata ősökre mint példaképekre való hivatkozás csak addig lehet a köznép irányában hatásos, amíg az arisztokrata ősöket és normákat a köznép is tiszteli, ez pedig csak addig lehetséges, amíg vannak közös érdekek, vagyis, míg az arisztokrata eszmények betöltése jelentős mértékben javára válik a köznéppnek is. Az, amit a régészeti leletek alapján a vándorlások utáni és 750 előtti Iónia társadalmáról mondhatunk, lényegében megfelel ennek a képnek.

Ezek a körülmények jelentős mértékben meghatározzák a hagyomány fenntartóinak, a *κλέα ἀνδρῶν*-t éneklő énekmondóknak a társadalmi helyzetét is. Az arisztokrácia kíséretéhez tartoztak, de helyzetük mégis más volt, mint az egyszerű therapónoké, nekik különleges *τιμή* és *αἰδώς* járt ki.⁴ Érthető is, ha az arisztokrácia az ő kiváltságos helyzetét ideológiailag alátámasztó epikus költészet fenntartóját megbecsüli, számára különleges *αἰδώς*-t kíván, hiszen ezzel nemcsak a személyeket becsüli meg, hanem annak súlyát is növeli, amit mondanak. Amíg tehát az említett egyensúlyi helyzet fennáll, addig a hírnevet és a hagyományt ápoló énekmondó is megbecsült helyzetet foglal el a társadalomban: Az arisztokrácia megbecsüli, mint aki működésével az ő helyzetét szilárdítja, s tiszteli a közösség többi része is, mert a hagyomány, amit ápol, az ő hagyománya is.

A 8. század folyamán végbemenő változások következtében azonban a társadalmi helyzet megváltozott, az egyensúlyi helyzet felbomlóban volt. Az arisztokrácia és a nép szembekerülése folytán az arisztokratikus hagyomány, a hírnév, s ennek kifejezője, az eleven orális epika csak egyre csökkenő mértékben tudta betölteni eredeti társadalmi funkcióját. Az egyéni dicsőség kérdése egyre inkább az arisztokrácia belügyévé vált, hiszen azok az eredmények, tettek, melyek révén az arisztokrácia a maga dicsőségét biztosította, szükségképpen egyre növekvő mértékben csak az arisztokrácia érdekeit szolgálták, anyagi hatalmát növelték, s ezzel a nép és az arisztokrácia közti ellentétet élezték. A dicsőséges tettek vagy a leszármazás felsorolása a köznép szemében egyre inkább csak az üres dicsekedés jellegét ölhette.⁵ Az arisztokrácia részéről erre kétféle visszahatás volt lehetséges. Egyfelől az arisztokrata hagyományok és ideálok nyomatékosabb hangsúlyozása, másfelől ezeknek az az ideáloknak újrafogalmazása, a régi forma fokozatos feladásával. A kétféle visszahatás nagyjából egymást követő két korban jelentkezett: a 8—7. szá-

⁴ Od. 8, 479—80.; vö. GREINDL: i. m. 140. is.

⁵ Vö. Acta Ant. Hung. 3 (1956) 296. Hasonlóra mennek vissza talán az olyan megjegyzések is, mint pl. schol. II. 5, 635 B., 10, 68 A., 22, 99 B.

zadban inkább az első volt túlnyomó, a 7—6. században inkább a második, de a kettő nem választható el egymástól élesen. Az ideálok nyomatékosabb hangsúlyozása készítette elő a talajt a nagyeposzi alkotások számára, melyek egy-egy nagy ünnepen az egész közösség előtt demonstrálhatták az arisztokrácia eszményeit és méltóságát.⁶

Az eszmények fokozott hangsúlyozása kétségtelenül kedvezően hatott az énekmondók helyzetére, hiszen, mint említettük, az arisztokráciának is érdekében állt, hogy az ő ideológiáját képviselő személyek társadalmi súlya meglegyen. Ugyanakkor azonban ennek a folyamatnak volt negatív hatása is. A hírnév az arisztokrácia belső öntudatát is erősítette, vagyis az arisztokratikus szemlélet egyre inkább különbséget tett arisztokrata és nem arisztokrata közt — ezt mutatja Odysseus magatartása is az Ilias 2. énekének gyűlés-jelenetében. Ez a különbségtevés annál is inkább megtörténhetett, mert a társadalmon belüli rétegződést nemcsak ilyen ideológiai okok segítették elő, hanem anyagiak is. Ha viszont az arisztokrácia öntudata megnő, nyilván el fogja határolni magát azoktól is, akik helyzetüknél vagy származásuknál fogva nem tartoznak közéjük, akik a héroikus arisztokráciától függő helyzetben vannak. Ezek közé tartoztak az énekmondók is, legalább is nagy többségükben, és a fejlődés során egyre inkább. Az énekmondó tehát egyre nyomatékosabban hangsúlyozza a hírnév jelentőségét, mert ezzel saját fontosságát is emeli vagy emelni gondolja, és ugyanakkor, minél nyomatékosabban hangsúlyozza az arisztokrácia hírnevét, annál jobban hangsúlyozza a távolságot a κλέος-szal bíró arisztokrácia és a κλέος-szal nem bíró önmaga közt.

A homérosi eposzok, elsősorban az Odysseia, számos adattal igazolják az énekmondók megbecsült voltát, ugyanakkor nem egyszer olyanokat is mondanak, amik ezzel nem látszanak összeegyeztethetőknek. Ez részben a fejlődésben egymás után következő fokok egymás mellé kerüléséből adódik, részben azonban abból, hogy az énekmondók helyzete a fentebbiek értelmében ambivalens volt. Ennek az ambivalenciának természetéből adódik, hogy a társadalom polarizálódásában az énekmondók helyzete nem az arisztokráciához kerül közelebb, hanem a néphez. Ezt diktálta anyagi helyzetük épp úgy, mint az arisztokratikus szemlélet vázolt fejlődése, melyet, helyzetéből kifolyólag éppen az énekmondó segített elő.

Ennek a néphez való közeledésnek a fokozatossága jól tanulmányozható az Iliasban és az Odysseiában. Az Iliasban a nép felé való fordulás még meg lehetőségen tartózkodó, s részben még a közönségigényekkel is magyarázható,

⁶ Az eposzok, különösen a homérosi eposzok ünnepeken történő előadásának gondolatát először G. WELCKER fejtette ki részletesebben (Der epische Cyclus. Bonn 1835. 371., 374., 394—6.), az újabbak közül elsősorban G. MURRAY foglalt mellette állást (The Rise of the Greek Epic. Oxford 1924.³ 187 kk.), s utána általánosan elfogadták. Nem régebben D. L. PAGE érvelt ezzel szemben (The Homeric Odyssey. Oxford 1955. 75—6.), de a fejlődés egész összefüggése arra mutat, hogy nem a Panathénaia előadásai voltak az első ünnepi epikus előadások.

olyan esetekben, mint a népi világ, a népi munka ábrázolása, elsősorban a hasonlatokban, de néha máshol is, elsősorban Achilleus pajzsának képeiben.⁷ Az arisztokráciától való távolodás azonban más esetekben is megmutatkozik: az arisztokrácia egyes képviselőinek finoman ironikus beállításában. Korántsem húzódik ez végig az eposzon, az Ilias világa még zavartalanul héroikus, de egy-egy ironikus szituációban, odavetett sorban a költő már meg tudja csillantani — talán a maga számára sem egészen tisztázott — véleményét arról az arisztokráciáról, melynek valójában maga is ideológiai támasztéka.⁸

Az Odysseiában mindez már sokkal élesebb színekben jelentkezik. Nemcsak Odysseus tutajépítő munkájának látható kedvteléssel való részletezésében, hanem az irónia sokkal nagyobb mértékében is. Mikor Odysseus Polyphémoszal, a mese szörnyeteg óriásával szemben, mint az eposz arisztokrata hőse a hírnévre hivatkozik, a szembeállítás már nem is irónikus, hanem torz. Joggal beszél Reinhardt arról, hogy a költő szemében, aki ilyen szembeállítást megenged, az arisztokrácia értékrendje megingott, hiszen a legfőbb arisztokratikus érték a hírnév, s Odysseus egész hírnévre appelláló héroikus magatartása nevetségesen kicsiny a szörnyeteggel szemben.⁹ A héroikus világnak ugyanebbe az irónikus megvilágításába illeszkedik bele a nestóri paradeigmákat szinte már parodizáló bunda-ainos, ahol az irónikus utánzás jelentőségét a paradeigmának az arisztokrata ideológiában betöltött fontosságát ismerve, nem kell hosszabban ecsetelnünk.¹⁰ Az irónikus beállítások közé tartozik Odysseus hamis elbeszélése Eumaios kunyhójában, amely különösen azért jelentős, mert ebben az esetben ott van a pozitív párhuzam is, egy nem-arisztokrata személy, Eumaios képében.¹¹ Már nem is irónikus, hanem határozott kritikai magatartásra ad lehetőséget Odysseus helyzete az Odysseia második felében; a kérők személyében megjelenített élődsi arisztokrácia kritikájára. Herm. Fränkel helyesen emeli ki, hogy az ithakai királyi palotát a legtovább a küszöb perspektívájából nézzük, s ez a „küszöb-perspektíva” ad a költőnek lehetőséget arra, hogy kifejezze érzéseit azzal az arisztokráciával szemben, mely a küszöbön túl van.¹² Az Odysseia természetesen ezzel az arisz-

⁷ S. E. BASSETT: *The Poetry of Homer*. Berkeley, California 1938. 95—6. TRENCSÉNYI-WALDAFFEL IMRE: *Hésiodos: Munkák és napok*. Bp. 1955. 8—9.

⁸ SZABÓ ÁRPÁD: *Homérosz világa*. Bp. 1956. 209—20. Az Achilleus ábrázolásában rejlő kritikáról FALUS RÓBERT: *Az ókori görög irodalom története*. Bp. 1964. 50—5. Nem számítanám az arisztokrácia kritikájának Achilleus Agamemnónhoz intézett szavait, még a Thersitész-beszéddel való hasonlóság ellenére sem, mint I. I. TOLSZTOJ teszi (Аэды. Москва 1958. 59—60.) bár FALUS is hajlik erre (i. m. 54—5.).

⁹ Od. 9, 263—4. — K. REINHARDT: *Von Werken und Formen*. Godesberg 1948. 81—2., vö. 68. is. A hírnév értékének csökkenéséhez vö. H. MAEHLER: *Die Auffassung des Dichterberufes im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars*. Göttingen 1963. 26. is.
¹⁰ Od. 14, 459—506. Vö. A. HEUBECK: *Der Odyssee-Dichter und die Ilias*. Erlangen 1954. 26—7.

¹¹ Od. 14, 199—359., ill. 15, 403—484., de kül. Eumaios véleménye: 14, 83—88. Az egész kérdéshez I. SZABÓ ÁRPÁD: *Az Odysseia-költő osztálytudatának kérdéséhez*. *AntTan* 2 (1955) 4—6.

¹² HERM. FRÄNKEL: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*. New York 1951. 14.; REINHARDT: i. m. 43—4.

tokráciával szemben még nem egy népi alakot, hanem a jó basileus, Odysseus alakját állítja, nyilván nem minden paradeigmatikus-protreptikus célzat nélkül. Hésiodos azonban — akinek költészetében, mint arra majd még visszatérünk, ez a vonal folytatódik — az Ergában már az ajándékfaló királyok kritikáját új, nem-arisztokratikus eszmények megrajzolásával párosítja.

Térjünk azonban egyelőre vissza a homérosi eposzokhoz. Az énekmondók tehát még ott vannak az arisztokrácia körében, még élnek a régi, megtisztelő formák, nem irreális Démodokos paradeigmatikusnak ábrázolt helyzete, de ott van másik végtelképpen Phémios is. Phémios, akinek már nem elég az aoidosnak kijáró *αἰδώς*-ra hivatkozni, nem elég az, hogy ő isteneknek és embereknek énekel, s Odysseusról is mint istenről kész énekelni — őt csak Télémachos közbenjárása mentheti meg.¹³ Rendkívül tanulságos ez a jelenet a Mnéstérophonia végén abból a szempontból is, hogy mit jelentett az énekmondó, mint a hírnév fenntartója ebben a korban az arisztokrácia számára. Az, hogy Phémios híressé teheti isten és ember előtt Odysseust, már kevés érv az életben maradáshoz. Éppen ezért hangsúlyozzák az énekmondók egyre jobban és egyre többet a hírnév fontosságát és saját szerepüket a hírnév fenntartásában.

Mikor Hektór az Ilias 6. énekében a városban jár, felkeresi Helenét és Parist. Helené magát vádolja meg Parist,

ránk Zeusz mérte a rossz sorsot, hogy majd a jövőben
énekeket rólunk zengjen sok megszületendő.¹⁴

Helené attól fél, hogy sorsuk a késő emberek ajkán is élni fog. A kiemelkedő tettek, rendkívüli sorsok tehát az Ilias világában is megénekeltekké lesznek, pozitív vagy negatív értelemben, amint megérdemlik. Az énekbe kerülés, az énekké válás lehetett így nagy dicsőség, a hírnév fennmaradása, de nagy szegén, hírhedté válás is, amitől félni kellett. Ismeretes, hogy az énekmondót más népeknél is azért tisztelik, mert neki hatalmában áll valakinek jó vagy rossz hírét megörökíteni.¹⁵ Alkamasint az Ilias-költő is saját szerepét finoman hangsúlyozandó említi itt meg, hogy Helené fél az utókor énekébe kerülni, hiszen éppen az előadott költemény bizonyítja a félelem alaposságát.¹⁶ Másfelől ugyanerre az összefüggésre utal, csak pozitívabb értelemben, az Ilias 2. énekének egy helye is, ahol Odysseus az Aulisban látott csodajelre emlékezik, amelyet Kalchas megfejtett, s melyet Zeus küldött, „későt, késve-betellőt, melynek

¹³ Od. 22, 344—53.

¹⁴ Il. 6, 357—8. Devecseri Gábor fordítása.

¹⁵ Vö. pl. L. FROBENIUS: Atlantis VI. Spielmannsgeschichten der Sahel. Jena 1921. 106—11.; A. И. КЛИМОВИЧ: Хрестоматия по литературе народов СССР. Moszkva 1947. 639.

¹⁶ W. MARG: Homer über Dichtkunst. Münster 1957. 18—9. Nem értek azonban vele egyet abban, hogy az *αἰδιμός*-szá létel vigasztaló Helené számára.

híre sosem vész”. Hiszen megint csak az, hogy az Ilias elmondja e csodajeleket, s világosan utal a jövőben való beteljesedésére, a bizonyítéka annak, hogy hírneve csakugyan nem vészett el, s Odysseus jövendőlköző szava épp úgy teljesült, mint Helenéé. Ha így volt ez a múlt és a jelen viszonyában, nyilván így lesz a jelen és jövő viszonyában is, s mindez a hírnév fenntartójától, a *κλέα ἀνδρῶν* éneklőjétől, az aoidostól függ.¹⁷

Már sokkal határozottabban hangsúlyozza hírnév és ének kapcsolatát az Odysseia-költő. Az Orestést felemlegető Nestórnak Télemachos azt válaszolja, hogy bizony, Orestés bosszút állott, „s az achájok is vinni fogják széles hírét, az eljövendők számára is énekül”.¹⁸ Kétségtelenül ének és hírnév összefüggésének hangsúlyozását kell látnunk az Odysseia egy másik, kissé különös fogalmazású helyén, ahol a költő odáig megy, hogy a trójai háborút s a város pusztulását is azért végezték el az istenek, „hogy ének legyen az eljövendő emberek számára”.¹⁹ A helyet részben az említett Odysseia-hely segítségével részben Helené Iliasbeli szavaival összefüggésben érthetjük meg, amire egyébként a scholion is hivatkozik.²⁰ A rendkívüli tetteknek, sorsoknak az emberek szertehordják a hírét, és szükségképpen énekké válnak. A kissé meglepő fogalmazás mögött pedig ez a gondolatsor húzódik: A nagy eseményeket az istenek intézik, így Trója vesztét, a „pusztulást az embereknek” is ők készítették. A nagy tetteket azonban az emberek hajtják végre, ők is halnak meg, és pedig azért, hogy dicsőségük, hírük biztosítva legyen. Ezt a hírnevet az ének adja és tartja fenn, az emberek célja tehát, hogy énekké legyenek. A két végpont összekapcsolásából született ez a fogalmazás, amelyet olvashatunk, melyben nyelviileg az emberi szándék célja és az isteni akarat következménye keveredik.²¹

Ugyanerre az összefüggésre mutat rá a második Nekyia egy helye, mely szerint Pénélopé kiválóságának híre (*κλέος*) nem enyészik, a halhatatlanok és az emberek közt kellemes éneket csinálnak belőle, Klytaimnéstra pedig átkos énekké lesz.²² Ez a hely az énekké válásnak ugyanazt a kettős lehetőségét veti fel, mint amelyre már Helené szavaival kapcsolatban is utaltunk,

¹⁷ Il. 2, 322–5. (Az idézett szavak Devecseri fordítása.) Némileg hasonlóan MAEHLER is, i. m. 11–2., akivel azonban nem érthetünk egyet, mikor tagadja, hogy az Ilias tudna arról, „hogy a költő az, aki a tetteknek énekével a dicsőséget biztosítja”, annál is kevésbé, mert a 14. lapon maga is mást mond (vö. 26. is).

¹⁸ Od. 3, 203–4. A szöveg nem bizonyos. A jó kézirati hagyományban a fent fordított szöveg olvasható (*οἴσουσι κλέος εἰδὸν καὶ ἔσσομένοισιν ἀοιδῆν*), s a kiadók javarészt el is fogadják ezt a szöveget, de van kézirat, mely *ἔσσομένοισι πῦθέσθαι*-t ad, s így olvasta Eustathios is. Ez ugyan még önmagában nem döntő, de súlyosabban esik a latba — az epikus nyelv formuláris jellegét ismervé —, hogy más helyeken mindenhol az *ἔσσομένοισι πῦθέσθαι* fordulat a használatos, s feltűnő lenne, ha ettől épp itt volna eltérés. Feltűnő, de nem lehetetlen, s ha *πῦθέσθαι*-t olvasunk sem változik a lényeg.

¹⁹ Od. 8, 586.

²⁰ Il. 6, 357–8.; schol. Od. 8, 579 T. Vö. G. W. NITZSCH: Erklärende Anmerkungen zu Homers Odyssee. Hannover 1831. ad loc.; MARG: i. m. 19.

²¹ Másképp MARG: i. m. 17–8.

²² Od. 24, 196–202.

csak hogy sokkal világosabban kifejezve. Ének és hírnév tehát az Odysseiában is éppen úgy összetartozik, mint az Iliasban, de az összetartozás sokkal hangsúlyozottabb, mint ott, a leghangsúlyosabb pedig az alighanem későbbi eredetű²³ második Nekyiaiban. Amire az Ilias-költő csak finoman utal, az itt sokkalta erősebb színekkel van érzékeltetve. Minthogy pedig az Odysseia ezt az összefüggést erősebben hangsúlyozza, mint az Ilias, minthogy az Odysseián belül is a második Nekyia erősebben, mint az Odysseia egésze, s minthogy ezt az összetartozást még határozottabban emeli ki Hésiodos, aligha tekinthetjük ezt véletlennek. Annál is kevésbé, mert ennek a hangsúllynak az erősödése párhuzamos az arisztokráciától való fokozatos távolodással, ami a fentebb mondottak után, úgy véljük, nagyon is érthető.

Mielőtt azonban még Hésiodos kérdésére rátérnénk, egy mozzanatra fel kell hívnunk a figyelmet. Phémios, mikor Odysseustól kegyelmet kér, nemcsak egyszerűen aoidos voltára s a neki kijáró *αἰδώς*-ra hivatkozik,²⁴ ezzel mintegy saját fontosságára mutatva rá az arisztokrácia szempontjából. Öntudatosan mondja, hogy Odysseus is meg fogja bánni, ha őt, az aoidost meg fogja ölni. Mert nem akármilyen aoidosról van szó: „A magam tanítványa vagyok, isten elmémbe mindenféle dalmeneteket ültetett...” Az epikus költészet jellegének ismeretében ezt lehetetlen úgy értenünk, hogy Phémiosot soha senki sem tanította, hanem úgy, ahogyan már Aristotelés értette: Phémiosnak megvolt a vele született képessége arra, hogy a tanultakat önállóan alkalmazza, új meg új meneteket teremtsen.²⁵ Ez természetesen az ő tudata számára mint isteni ajándék jut kifejezésre. Az, hogy Phémios a maga tanítványa és hogy a meneteket isten adja neki, ugyanannak a dolognak két oldala: Phémios független az iskolától, önálló, és közvetlen kapcsolatban van az istennel. Értékét éppen ez az önállóság adja meg.²⁶ Nemcsak tehetségtelen és gépies utána kántálója annak, amit mástól tanult, hanem a tanultak alapján önálló, új alkotásra is képes. Ez kétségtelen a költői öntudat első megnyilvánulása, s aligha véletlen, hogy éppen egy kiszolgáltatott helyzetben levő énekmondó ajkán tör fel. Phémios elhatárolja magát azoktól, akik szívébe az isten nem ültetett dalmeneteket, akik mindig a régi nótát fújják, mert a basileusokkal szemben éppen ez ad erőt, éppen ennek alapján érzi úgy, hogy öntudattal állhat meg bárki előtt. A költői öntudat tehát az énekmondók ideológiai erősítője az arisztokratikus hírnév-ideológia őket lenyomó erejével szemben, részben éppen erre támaszkodva. Mit ér a dicső tett, ha nincs istenáldotta költő, aki befonja az új levelet a hírnév koszorújába? A tehetségtelen erre képtelen, mert ő csak egyre a régit, a betanultat hajtogatja. Ezért hivatkozik Phémios éppen itt *αὐτοδίδακτος* voltára: Én istenáldotta énekes vagyok, aki mindig másképp

²³ PAGE: i. m. 103–4., 116–24.

²⁴ Od. 22, 344.: σὸ δέ μ' αἰδέο.

²⁵ Arist. Rhet. I, 1365 a 29–30.

²⁶ Vö. MARG: i. m. 11–12 is.

tudok énekelni rólad, minden új tettetted a régihez tudom fűzni: *αὐτοδίδακτος δ' εἰμί . . . ἔοικα δέ τοι παραιδεῖν.*

Ennek a magatartásnak egyenes folytatása a Theogonia prooimionja. Phémios egyfelől a többi énekmondóval szemben emeli ki saját tehetségét, másfelől ennek a tehetségnek a basileusok szempontjából való fontosságára céloz. Ugyanez az elhatárolás jut kifejezésre Hésiodos szavaiban, csak hogy sokkal határozottabban, kidolgozottabban. Hésiodos nemcsak tehetségében érzi magát többnek, mint aoidos társai, hanem mondanivalójában gazdagabbnak és igazabbnak is. Hésiodos maga szerzi meg az ismeretet, mely a csupa has pásztorok fölé emeli, de egyúttal a többi aoidostól is megkülönbözteti. Annak hangsúlyozásával, hogy őt személyesen avatták fel a Múzsák, s ő maga törte le a babérágot,²⁷ kilép az énekmondók kollektívumából. Nem emberek, más aoidosok, énekmondó nemzetségek azok, akik őt költővé tették, hanem a Múzsák és önmaga.²⁸ A Múzsák nyitják meg szemét a magasabb világ felé, de Hésiodos maga töri le az ágat, maga töpreng az igazságon, s ennek eredményeképpen és nem emberektől tanulva jut el azokra a felismerésekre, melyeket költeményében előad. A gondolkodásnak és az igazság megtalálásának az önálló volta, nem-más-emberektől-eredő jellege az, ami Hésiodos hite szerint mint a Múzsáktól való személyes elhívás jelenik meg. Önállóság és isteni ihletés tehát nála épp úgy nem egymást kizáró sajátosságok, hanem ugyanannak a dolognak két oldala, mint Phémiosnál.²⁹

De ahogyan a többi aoidosoktól való elhatárolás Phémiosnál együtt járt a basileusok irányába hangsúlyozott öntudattal, Hésiodosnak is van mondanivalója az arisztokrácia számára. A basileusok közül egyeseket tisztelnek a Múzsák, születésükkor már rátekintenek. Az ilyenek igazságos ítélettel ítélnék, nagy vizályt is rögtön lecsillapítanak, kárvallott embereknek igazságot szolgáltatnak. Tisztelik is őket a népek, és kitűnnek a tömegből. Ilyen a Múzsák ajándéka. De a Múzsáktól és Apollóntól származnak az összes aoidosok és lantosok, éppúgy, mint ahogy az összes basileusok Zeustól. Boldog azonban igazán csak az lehet, akit a Múzsák szeretnek. Az ilyen, ha basileus, a néptől szeretett, ékesszavú, igaz bíró, ha aoidos, akkor csodás hatású énekes. Basileus és aoidos tehát mindenképpen egy fokon áll, hiszen mindkettő istentől származik. Az eszmény azonban nemcsak ennyi, hanem az, hogy a Múzsák szeretettel tekintsenek rájuk. Az a basileus, akire szeretettel tekint a Múzsák, igazságos.³⁰ Ez az eszmény, mert Zeus, akitől a királyok származnak, maga is

²⁷ A szöveghez I. TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE: Vallástörténet és szövegkritika. Antiquitas Hungarica 1 (1947) 20–1.; Uő.: Hésiodos, 167. Újabban egyre inkább ez az olvasat az általános.

²⁸ Teljes joggal hivatkoztak itt többen is Ámosra mint párhuzamra, vö. TRENCSENYI-WALDAFFEL: Hésiodos, 158., 161–2.

²⁹ Vö. mindehhez K. LATTE: Hesiods Dichterweihe. Antike und Abendland 2 (1946) kül. 154., 162.

³⁰ TRENCSENYI-WALDAFFEL: Hésiodos, 15–6., 179.

igazságos. De az aoidos emellett sem marad el, ha a Muzsa szereti. Nem minden aoidos ilyen, de a prooimion elején elmondottak után nem lehet kétséges, hogy Hésiodos magát a Múzsák szerette aoidosok közé számítja. Ezzel újfent kiemeli magát az aoidosok átlagából, de egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy nincs olyan basileus, akinél alább való volna, a Múzsák thera-pónja ő, tőlük függ, nem a basileusoktól. Ezt az egyenrangúságot emelik ki azok a párhuzamos kifejezések is, melyek az igazságos basileus és a Múzsák szerette aoidos működését festik,³¹ s erre utal az a vonás is, hogy az ágat Hésiodos is *σκηπτρον*-ul kapta, a maga területén ő is *σκηπτωχος*, mint a basileusok.

Mindez nyilvánvalóvá teszi, amint azt már fentebb is érintettük, hogy a költői öntudat a költő helyzetének rosszabbodása és a költőnek a basileusokkal való egyre határozottabb szembefordulása folyamán nő. Így van ez Hésiodos esetében is, aki az Ergában már a sólyom karma közt vergődő csalogány helyzetében érezte magát: nem voltak többé illúziói a jó basileusokról, s éppen ezért nemcsak kritikájának hangja lett élesebbé, hanem egy gyökeresen új erkölcsi világrendet épített ki, mely a már a Theogoniában is fontos szerepet vívó Diké gondolatán és a munkában gyökeredző új *ἀρετή* eszmén épül. Hasonló a helyzet más költők esetében is, gondoljunk az első, egyéniségként is megfogható nagy lírikusra, Archilochosra. És így van nemcsak a költészet vonatkozásában, hanem — mint arra Szilágyi János György volt szíves figyelmeztetni — a képzőművészetek területén is: ez az első művész szignatúrák kora. A „szellem emberei”, akik nem az uralkodó osztályhoz tartoznak, hangsúlyozzák azzal szemben a maguk jelentőségét, mint ahogy az Odysseióban és Hésiodosban egyre növekvő mértékben figyelhető meg a szellemi tevékenység értékelése az arisztokrata eszménnyel, a harci vitézséggel szemben.³² Nem elvont költői büszkeségről van tehát szó, a költői öntudat is a költő társadalmi állásfoglalásának része.

A változó világ, s ennek következtében az epika hanyatlása azonban nemcsak a költő társadalmi helyzetét és a közönséggel való kapcsolatát változtatja meg, hanem művéhez való viszonyát is. Hésiodos, mikor elhatárolja magát a többi énekmondóktól, s a kollektivitásból, mint egyén kilép, nevével nevezi magát. Ennek lehettek bizonyos előzményei. A közép-ázsiai török népeknél, ahol az énekmondás még eleven gyakorlatként tanulmányozható, ismeretes, hogy egyes énekmondó iskolák (családok) stílus és repertoár tekintetében nagyon határozottan különböznek egymástól. Vannak epikus témák, melyek az egyik, s vannak, melyek a másik iskola sajátosságai. Sőt, egy-egy híres énekmondó valamely nevezetes epizódja névhez kötve marad fenn,

³¹ P. FRIEDLÄNDER: Das Proömium der Theogonie. Hermes 49 (1914) 10. 2. j.; FRÄNKEL: i. m. 150—1.

³² Vö. W. BURKERT: Das Lied von Ares und Aphrodite. RhM 103 (1960) 142.; MAEHLER: i. m. 25., 33., 39. stb.

s így fokról-fokra szokássá válik előadó (szerző) megnevezése. Amikor azután az epikus szövegeket lejegyzik, akkor a kéziratok már rögzítik és viselik a szerző nevét is. Itt tehát, mint Zsirmunszkij helyesen kiemeli, szinte szemünk előtt áll a személyes alkotónak a névtelen kollektívumból való kibontakozási folyamata.³³ Orális költészeti formák közt természetesen ez még nem jelentette azt, hogy az illető változat szóról-szóra öröklődött tovább, sőt azt sem, hogy a változat szerzője azt mindig ugyanúgy mondta el. A feldolgozás sajátos jellege így is megmaradt, s kötődött a megformálódó nevéhez. Ilyen előzményeket Hésiodos előtt a görög költészetben is bízvást feltételezhetünk. A 8—7. század viszonyai között azonban, mikor a költő egyéni teljesítményét már csak egyszerűen anyagi okokból is egyre nyomatékosabban tartotta szükségesnek hangsúlyozni, ez a folyamat felerősödött. Az epikus énekmondók elhatárolták magukat más énekmondóktól, istenáldotta tehetségüket hangsúlyozták (a fentebb tárgyalt okokból), nem akartak a hagyományozás nagy láncának személytelen és névtelen szemei lenni, hanem éppen hanyatló helyzetük folytán egyre jobban akarták hangsúlyozni egyéni fontosságukat, egyéni teljesítményüket, ha az még oly csekély volt is. A kyklikus eposzok szerzőségének kérdésében mutatkozó sok ingadozás is talán erre vezethető vissza. Nem egyszerűsmindenkorra szóról-szóra rögzített szövegek szerzőségéről van itt szó, hanem azonos témák iskolák vagy egyének szerint változó feldolgozásairól, változatairól.

A kollektívumból kilépő, új igazságokon töprengő, a változó világban a maga helyét kereső egyéniség állásfoglalása azonban már nem fért bele az eposz hagyományos kereteibe, új műformákat teremtett magának, az új kor eszméinek hordozója már nem az eposz lesz, ha mint irodalmi műfaj él is még egy ideig.

³³ В. М. Жирмунский: Народный героический эпос. Москва—Ленинград 1962. 248—50., 257—60.; В. М. Жирмунский—Х. Т. Зарифов: Узбекский героический эпос. Москва 1947. 38—40.

HORÁNYI MÁTYÁS

ANTONIO MACHADO POÉTIKÁJA

„Minden művészi termék, bármily szerény legyen is, viseli egy kor ideológiájának és érzelmvilágának jegyeit”¹ — írta Machado a húszas évek közepén, s ha valakire, akkor őrá érvényes ez a megállapítás.

A kortársi filozófia, — saját vallomása szerint — az irodalomnál is jobban vonzotta, költészete pedig szoros értelemben vett gondolati líra. Mikor azt írja, hogy a költő tulajdonképpen filozófus, a filozófus pedig költő,² elsősorban önmagára gondol. Ami az „érzelmvilágot” illeti, első kötete valóban a kor hű nyomata. A spanyol költészet élő, tizenkilencedik századi öröksége éppoly felismerhetően jelen van benne, mint a kor költészetét oly mélyen meghatározó francia szimbolizmus hatása, valamint a spanyol költészet sajátos útját jelző modernizmus és a „kilencvennyolcas” irányzat jegyei. A költő, aki többek között azért kedvelte Vergiliust mindenek felett, mert „költeményeiben más költők sok szép sorának adott menedéket”³, maga is művébe olvasztotta a kortársi vagy régebbi európai költészetből, amit magához közelinek érzett.

Bár már első kis kötetében is a maga félreismerhetetlen hangján szólalt meg, későbbi műveinek korszerűségét természetesen nem a hatások jelentik, hanem az a mód, ahogyan a modern költészet és filozófia fejlődését éberrel követő figyelme tükröződött bennük.

A mai spanyol költészetben a közelmúlt klasszikusai közül Machado műve hat a legnagyobb erővel.⁴ Ha magyarázatot keresünk, miért kerülhetett előtérbe olyan „költőibb” költők mellett is, mint Jiménez vagy Lorca, José María Castellet-tel és Eugenio de Nora-val együtt csak azt mondhatjuk, azért, mert az irracionálizmus talaján álló izmusok idején a spanyoloknál ő

¹ „Todo producto del arte, por humilde que sea, estará siempre dentro de la ideología y de la sentimentalidad de una época”

² Juan de Mairena, Losada, Buenos Aires, 1957. I. 102.

³ Los complementarios. Losada, Buenos Aires, 1957, 32.

⁴ L. JOSÉ MARIA CASTELLET: Veinte años de poesía española, Seix Barral, Barcelona, 1962; EUGENIO DE NORA: Machado ante el futuro de la poesía lírica. Cuadernos Hispanoamericanos, 1949, 583—592; CHARLES DAVID LEY: Spanish poetry since 1939. Washington, 1962, stb.

volt a költői hitelesség, a lírai realizmus legállhatatosabb képviselője. Ma, amikor a költészet újra az értelemhez, s az egyén a közösséghez keresi az utat, Machado vallomásai a költészetről, melyek a mű és emberi magatartás, költészet és világnézet szükségszerű összefüggésének elvéből indulnak ki, csaknem ugyanolyan erővel hatnak, mint megragadó, bensőséges lírája.

Egy új valóság-költészet számára Antonio Machado poétikája különösen azért figyelemre méltó, mert — mint Segundo Serrano Poncela írja — költészete párhuzamosan fejlődik többé-kevésbé rendszeres filozófiai gondolkodásával, mely mintegy a költészet „ellenpontjaként” jelentkezik lírájában.⁵

Ebből az észrevételből is kitűnik, hogy Machado művének nemcsak végső summája, hanem formálódásának folyamata is rendkívül fontos. Ennek ellenére sem Serrano Poncela, sem Machado többi monográfusa nem vállalkozott rá, hogy a lírai realizmus megfogalmazásának ezt a rendkívül jelentős kísérletét kialakulásában vizsgálja meg. Ezért maradt nyitva számos olyan fontos kérdés, mint: irányadók-e Machado kezdeti korszakára vonatkozó későbbi nyilatkozatai; milyen tényezők alakították poétikai elveit, stb. Nem régen Franco Meregalli hívta fel a figyelmet a Machado-életmű történeti vizsgálatának szükségességére, rámutatva, hogy Machadónak éppen bizonyos témák iránt megnyilvánuló és sokakat félrevezető „hűsége” bizonyítja a látszólagos változatlanság mögötti fejlődést. Tulajdonképpen „különös lenne, ha nem így lenne, annál inkább, mert olyan valakiről van szó, aki a költészetet így határozta meg: „szó az időben”.⁶ A történeti vizsgálat elvégzéséhez az első lépések már megtörténtek. A legértékesebb támpontokat Geoffrey Ribbans és Oreste Macrí szolgáltatják.⁷

A romantikus örökség

Machado első két kötetét nem vezette be manifesztum, programnyilatkozat. Költői elveit csak a *Campos de Castilla* c. kötet *Retratojában*, s még később, a tízes évek közepétől kezdte megfogalmazni jegyzetekben, levelekben, kritikákban, előszavakban. Ez természetesen nem jelenti, hogy ne lettek volna már korábban is költői elvei, hiszen fejlődése a tízes évek előtt is meghatározott irányt követ, s később így ír kezdeti felfogásáról: „akkori esztétikám”.⁸

⁵ SEGUNDO SERRANO PONCELA: Antonio Machado. Su mundo y su obra. Losada, Buenos Aires, 1954, 57.

⁶ FRANCO MEREGALLI: Antonio Machado y Gregorio Marañón. Annali della Facoltà di Lingue e Letterature Straniere de Ca' Foscari, 1962, Mursia, Venezia, 62.

⁷ GEOFFREY RIBBANS: La influencia de Verlaine en Antonio Machado. Cuadernos Hispanoamericanos, 1957, 180—201; ORESTE MACRÍ: Poesia di Antonio Machado. Studi introduttivi, testo criticamente riveduto, traduzione, note al testo, commento, bibliografia. II^a ed. Lerici, Milano, 1961.

⁸ Soledades, 1917, Prólogo.

Milyen esztétikát követett tehát első két kötetében?

Költészetének a posztromantikus líra fejlődésvonalaiban való elhelyezésével a kritika általánosságban egyetért, de pontos helyének, sajátos jellegének körülírásában már meglehetősen határozatlan. A ma már rendkívül kiterjedt Machado-irodalom a költő életművének számos részletkérdését mélyrehatóan megvizsgálta, de sem a részlettanulmányok, sem a művének egészét tárgyaló monográfiák nem szentelnek elég figyelmet költői fejlődésének, még kevésbé poétikája kialakulásának. Meregalli jól összegezi, hogy a legtöbb Machado-kritikus, még a legjobbak is (Rosales, Serrano Poncela, Zubiria), bizonyos „tematikai és stilisztikai topográfián” lovagolnak, amely „tagadja vagy elhanyagolja Machado irodalmi egyéniségének történetét”.⁹

Az eddigi részlettanulmányok Machado költészetében az álom szerepének szentelik a legtöbb figyelmet, amely Machado egész életművének valóban egyik kulcsproblémája. De az álom szemantikájának tanulmányozását nem mélyítik el, s alig foglalkoznak a vele kapcsolatos stílusjelenségekkel, pedig ezeknek a tisztázása vezethet majd el Machado költészetének a posztromantikus irányzatok szövevényében való végleges elhelyezéséhez.

Az álom mint költői téma és gondolkodásforma Machado költővé érésének éveiben a „levegőben volt”, mint az egykorú költészetet általánosan jellemző elvágódás egyik módja. Számunkra az a fontos, hogy Machado kitől, hogyan tanult álmodni, s költői magatartásában milyen szerepet töltött be az álom.

Gyermek- és ifjúkorában a legolvasottabb spanyol költő Bécquer volt. Folklor-kutató apja régi spanyol románcok mellett neki is legtöbbet Bécquert olvasott.¹⁰ Alig lehet kétséges, hogy ez volt az első s egyúttal a legmélyebb, egész életére kiható irodalmi élmény, amelynek emlékét a későbbi hatások s az önálló egyéni fejlődés eredményei sem felejtették el. Erről tanúskodik, hogy Machado a spanyol költők közül Bécquert említi a leggyakrabban és a legmelegebb akcentussal, s tőle örökölte költészetének legtöbb lényeges elemét is. Bécquernek ezt a szerepét a Machado-irodalom természetesen számontartja, de még adós mélyreható elemzésével és érdemi megítélésével. Ezen a helyen ezt természetesen mi sem pótolhatjuk. Machado költészete romantikus fogantatásának érzékeltetésére csak a legfontosabb Bécquerre visszavezethető motívumokat említjük.

A költői álom a spanyol irodalomban Machado előtt csak Bécquernél tölt be megközelítően olyan fontos szerepet, mint nála. José Luis Cano szerint Machado számára, éppúgy mint Bécquernek, az álom és a valóság világa egyen-

⁹ „Molta critica machadiana, anche la migliore (Rosales, Serrano Poncela, Zubiria) insiste su una topografia tematica e stilistica che implicitamente nega o trascura la storia nella personalità letteraria di Machado”. FRANCO MEREGALLI id. m. 62.

¹⁰ ALICE JANE MC VAN: Antonio Machado. The Hispanic Society of America, New York, 1959, 4.

értékű, „felcserélhető”.¹¹ José Moreno Villának úgy tűnik, hogy Machado korai költeményei Bécquer művének egyenes folytatásai.¹²

Machado valóban Bécquer legjobb értelemben vett „folytatója”, mert költészetének számos lényeges motívumát vette át, és tovább tudta fejleszteni azokat. Az egyik ilyen motívum az álom, amely nála, éppúgy mint Bécquernél, nem pusztán evázió, nem impresszionista hangulatábrázolás, hanem a költői megismerés lényeges formája. Talán ezért írja Oreste Macrí, hogy költészetének „egyik legnagyobb csodája a megfakult romantikus illúzió visszaállítása”.¹³

A költészet mindkét költő számára a tudat mélyén szunnyadó vagy áradó névtelen dolgok megszólaltatásának művészete. A múzsát a halállal és a szerelemmel rokon fogalomként, ködös kontúrú, változó lényegű, vonzó vagy kísértő alakként ábrázolják.

A költészetről való felfogásukat mindketten számos alkalommal megfogalmazták. Mindketten egy fajta „tisztá” költészetet műveltek, olyan értelemben tisztát, hogy kizártak belőle mindent, ami nem az önmagát vizsgáló költő lelkének rezdüléseit, töprengését tükrözi.

Machado a spanyol líra fejlődésmenetét vázoló elveszett tanulmányában Bécquert „tisztá lírikusnak” nevezi J. Ramón Jiménezzel együtt,¹⁴ jelezve egyúttal, hogy a modern költészet és Bécquer lírája közt rokonságot érez. A tízes években egyik legkorábbi költeményéről, a *Los cantos de los niños*ról (1898) írta, hogy a legújabb esztétikát megelőzve a lírának azt a jogát hirdette, hogy a történeti, anekdotikus elemet teljesen mellőzve, a tisztá érzelmet tekintse tárgyának.¹⁴ Ezt a gondolatot később a *Complementarios*ban úgy fogalmazta meg, hogy a dolgoknak csak érzelmi hatására emlékszik, minden mást elfelejt.¹⁶

Machado számára tehát a „tisztá érzelm” volt a költészet alapja, melyet a valóságos élmény fedezetét nélkülöző „tisztá képek” hódító divatától féltett.¹⁷

A két költő ezt a „tisztá érzelm”, ezt a definiálhatatlan lényegyet feltűnően hasonlóan fogta fel. Mindketten mint a lélek mélyének ritmusát, dobogását, dallamát érzékelték. Bécquer a *Rimas*ban háromszor is „cadencia”-nak (I, III), majd „armonioso ritmo”-nak mondja, s itt is, mint a hárfával vont ismert hasonlatban (VII), valami felszabadításra váró lényegnek tekinti, mely a lélek mélyén alszik (duerme en el fondo del alma). Vajon Machado oly sokat emlegetett meghatározásától — „a szellem mély lüktetése”¹⁸ — nemcsak a szavak különbsége választja el ezt a felfogást?

¹¹ JOSÉ LUIS CANO: *De Machado a Bousoño*, Madrid, 1955, 14.

¹² Idézve: José Luis Cano, id. m. 30.

¹³ „Il recupero della decrepita illusione romantica è uno dei maggiori prodigi dell'arte di Machado”. ORESTE MACRÍ, id. m. 108.

¹⁴ *Los complementarios*, 39.

¹⁵ *Los complementarios*, 39.

¹⁶ Sólo recuerdo la emoción de las cosas, y se me olvida todo lo demás (CLXXIX)

¹⁷ *Los complementarios*, 40.

¹⁸ „una honda palpación del espíritu”. Soledades, 1917, Prólogo.

Mindkét költő mintegy állandó félálomban figyel a tudat mélyén lüktető „tisztá érzelemre”, s ha fel kell ébrednie ebből az állapotból, valami helyrehozhatatlan, a halállal rokon törés következik be. Az ébredés szükségességének vagy elkerülhetetlenségének a halállal vagy más beláthatatlan következmény-nyel összekapcsolt motívuma Machado költészetének visszatérő eleme, s ennek is megvan Bécquernél az előzménye: „¡ Despertar es morir !”¹⁹

Az álom, a múzsa és a halál a két költőnél meghatározatlanságukban közös jellegük ellenére különbözőképpen jelennek meg, mert a kettejük közt kibontakozott szimbolizmus jegyei Machado művében nyilvánvalóan megmutatkoznak. Az a lényeges különbség, hogy az angyalszerű, tunikát viselő képzeletbeli szűz, vagy a titokzatos hívó hang Bécquernél sokkal konkrétabb keretben jelenik meg, mint Machadónál. Inkább illusztráció, mint sugallott lényeg, inkább allegória, mint szimbólum. Bécquer a félálmot mint valóságos fizikai állapotot érzékelteti, Machadónál a révülethez hasonló értelme van, s csak utalásokból vesszük tudomásul. A titokzatos szűz, ha változó, megfoghatatlan formában is, de Bécquernél megjelenik, a költő leírására, bemutatására vállalkozik, míg Machadónál csak egy suhanásból, személyes névmással történt utalásból, vagy egy láthatatlan baráti kéz dobogásából következtetünk állandó, lappangó jelenlétére.

Az álomhoz kapcsolódik Machado költészetének másik, Bécquerre szintén visszavezethető alapmotívuma, az életnek mint útnak (camino, sendero) a felfogása. A két költő szinte egyformán kérdezi- „¿ Adónde voy ?” (Bécquer, LXVI), „¿ Adónde el camino irá ?” (Machado, XI). Bécquer az életút céljának kifürkészését egyenesen a költészet létalapjának tekinti (Rimas, IV).

Mindkét motívum vizsgálata szempontjából egyaránt igen fontos Bécquernek kevéssel halála előtt összegyűjtött munkáihoz írott előszava.²⁰ Azt írja, hogy az álom és a realitás közti határ elmosódóban van, mert gyengül az álmok korlátja, a józan ész (flaquea el sentido común), ő pedig költeményei közrebecsátásával meg akar szabadulni az álmoktól, hogy az őt körülvevő világgal foglalkozzék, s ha majd a „nagy útra” kell készülnie, poggyászát ezek ne terheljék.

Bécquer művét ugyanúgy az utazás gondolatával kezdi, mint Machado a *Soledades*-ban a *Viajero*-val, amelynek ugyancsak egy illúzióval való leszámolás a magva. Az utazás motívuma Machado harmadik kötetében is, Bécquerhez nagyon közeli megfogalmazásban és szintén hangsúlyos helyen, a kötetet bevezető *Retrato*-ban bukkan fel újra:

Bécquer: para el gran viaje tendré que hacer la maleta . . .

Machado: . . . y cuando llegue el día del último viaje . . . A híres „ligero de equipaje”, amely a *Retrato*-n kívül az *El tren* című költeményben is megje-

¹⁹ Rimas, LXIX.

²⁰ Obras completas, Aguilar, Madrid.

lenik, szintén Bécquerre emlékeztet, aki a „nagy útra” nem akar „abigarrado equipaje”-val indulni.

A bevezetés másik részlete hasonlít ahhoz, ahogyan Machado 1917-ben első kötetének poétikáját magyarázza. Bécquer a léleknek a világgal való érintkezése folytán született álmokat a világba küldi, hogy ott mint egy lélek visszhangja megmaradjanak. A Bécquer szövegében előforduló „contacto” (érintkezés) és „eco” (visszhang) Machadónál is felbukkan, mikor a líra mibenlétét próbálja meghatározni: „lo que pone el alma . . . en respuesta al contacto del mundo . . . distinguiendo la voz viva de los ecos inertes”.²¹

Végül igen figyelemre méltó, amit ebben a bevezetőben Bécquer a józan észről mond. Úgy látszik, teljes súlyával érezte már annak a fejlődésnek abszurd voltát, amit alig másfél évtizede Flaubert oly megdöbbenő világgossággal jószolt meg: „mikor a külső világ utálatot kelt, fáraszt, zülleszt, eldurvít, a becsületes és finom emberek arra kényszerülnek, hogy valahol önmagukban keressenek tisztább helyet, ahol éljenek. Ha a társadalom úgy halad tovább ahogy most, azt hiszem, újra látunk misztikusokat, akik minden sötét korban felbukkantak”.²² Bécquer valóban „valahol önmagában” kereste a külvilágnál kedvezőbb klímát, ahol nem a józan ész, hanem az álom törvénye uralkodik, de nem akart még az előbbiről lemondani.

Ez az a pont, ahol Bécquer és Machado művészete, túl a közös motívumokon és szövegegyezéseken, melyeket bőven lehetne fejtegetni, lényegileg találkozik. Bécquer egy, a valóságtól messze távolodó költői fejlődés képviselője, aki hite szerint még az objektív világ törvényeinek alapján áll. Machado pedig a modernnek közt az egyik legelső, aki a költészetnek az objektív világhoz, a józan észhez való visszatérítésén munkálkodik. E törekvését, s Bécquerrel való kapcsolatát — Bécquer *Introducción*-ját szem előtt tartva — semmi sem bizonyítja jobban, mint Machadónak José Moreno Villa egyik könyvével kapcsolatban írott következő gondolatai: „A józan ész, ami közös értelmezést jelent, szintén változik az idővel: racionális korokban, mint nagyapáink, az Ész Istennőben hisz: agnosztikus korokban más fétisei vannak . . . A józan ész az álom bűvkörébe is kerülhet, s úgy érzi, árnyak közt kell hadakoznia. De ez az új ember, ha egyáltalán létezik, s közöttünk jár, éber akar lenni. Világa megvilágosul, be akar népesedni, nem szellemekkel, hanem valóságos alakokkal. Ezt az embert az álom már nem határozhatja meg, csakis az ébredés”.²³

²¹ Soledades, 1917. Prólogo.

²² „quand le monde extérieur vous dégoûte, vous alanguit, vous corrompt, vous abrutit, les gens honnêtes et délicates sont forcées de chercher en eux-mêmes quelque part un lieu plus propre pour y vivre. Si la société continue comme elle va, nous reverrons, je crois, des mystiques comme il y en a eu à toutes les époques sombres”. Robert Gibson, *Modern French Poets on Poetry*, Cambridge, 1961, 23.

²³ „El sentido común, que es común sentir, cambia con los tiempos también: en épocas racionalistas cree, como nuestros abuelos, en la Diosa Razón; en épocas agnósticas tiene otros fetiches. . . El sentido común puede caer también bajo el maleficio de un sueño, creerse obligado a guerrear entre sombras. Pero este hombre nuevo, si acaso existe y anda

A költői álomból a józan ész világába vezető fejlődés útján Machado első kötete a holtponthoz képviseli. Az önmagába visszavonult költőnek csak az álom és a lélek mélysége marad. Nem mint gyógyír, mint enyhítő evázió, nem mint „paradis artificiel”, hanem mint kényszerhelyzet. Számára az álomban nem a rejtély, a homály a fontos, nem maga az álom, hanem az erőfeszítés, hogy az álmot megfejtse, hogy a homály mélyére hatoljon.²⁴ Innen a *Soledades* belső feszültsége, s a különbségek ellenére is a *Rimas*-ra emlékeztető álomhangulata. Bécquer pátosát, őszinte retorikáját itt a töprengés állhatatossága, az „utakat álmodó” (*Voy soñando caminos*) szabadulnívágás ereje helyettesíti. Az irracionalitás és a racionális világ között nincs középút. Ezért keresi a „szív logikáját” (*lógica del corazón*), hogy Serrano Poncela kifejezésével éljünk,²⁵ valami költői, lírai logikát, ami az intuíció és az ész közös törvénye lehet. Így akarta áthidalni azt az úrt, amit a romantikus gyökerű, végtelenen szubjektív kortársi költészet, s egy új, még ismeretlen líra között érzett, amely majd megoldást jelent, feloldja a költő szorongató magabazártságát. Machado mai hatásának egyik titka, hogy ennek a kiútnak a szükségességét mindenkinél korábban átérzte, s volt ereje évtizedeken át kitartani álláspontjával teljesen ellentétes irányzatok térhódítása idején.

Útkeresés

Machado tehát nem „megkésett” költő, még olyan értelemben sem, hogy mélyebb, mint kortársai, s ezért nem csatlakozik a múltó divatokhoz. Igaz, hogy rokonszenve, költészetének néhány alapmotívuma, és számos félreismertetlen reminiscencia erős szálakkal fűzi Bécquerhez, sőt — mint Sobejano szép tanulmányában kimutatta — határozott archaizáló tendencia²⁶ is jelentkezik műveiben, mégsem mondhatjuk, hogy megállt egy korábbi fejlődésfokon, hogy ne lett volna korszerű. A Machado irodalom, amely a kései, filozófikus Machado megfejtésével még alig foglalkozott, bőven tárgyalja a költőnek a francia szimbolizmussal és a modernizmussal való kapcsolatát. Alice Jane McVan,²⁷ Oreste Macrí és mások írásaiból megtudjuk, hogy Baudelaire-től egészen Albert Samainig, Paul Fortig, Rodenbachig és Verhaerenig terjed azoknak a francia nyelvű költőknek a sora, akik Machado írásaiban vissz-

por et mundo, pretende haber despertado. Su mundo se ilumina, quiere poblarse, no de fantasmas, sino de figuras reales. Este hombre no puede ya definirse por el sueño, sino por el despertar”. Abel Martín. Cancionero de Juan de Mairena. Prosas varias Losada, Buenos Aires, 1943. 100.

²⁴ „Los buscará la mente reflexiva con el ánimo de penetrarlos; no de recrearse en ellos”. Los complementarios, 34

²⁵ id. mű, „Lógica de corazón, lógica de razón” c. fejezet.

²⁶ GONZALO SOBEJANO: Notas tradicionales en la lírica de Antonio Machado. Romanische Forschungen, 1954/II, 111–151.

²⁷ id. m.

hangra találtak. Tehát Machado nem volt érzéketlen a legújabb, egykorú költészettel szemben. Ha nem csatlakozott teljesen a szimbolizmus irányzatához, nem elmaradásnak, hanem annak a jele, hogy más megoldást keresett, túl akarta haladni a szimbolizmust.

Machado korai iránykeresésével kapcsolatban két kérdésnek van különleges jelentősége: mi volt Machado viszonya Verlaine-hez, akinek hatása alól akkoriban alig vonhatta ki magát bárki is, és hogyan ítélte meg a francia szimbolizmust követő spanyol modernistákat?

A *Soledades* 1903-as, szinte alig hozzáférhető néhány példányának a későbbi kiadásokkal való összevetéséből kiderül, hogy Machado tudatosan igyekezett ellenállni Verlaine varázsának, még ha nem is minden esetben sikerült neki. Példa erre a későbbi kiadásokból elhagyott, Jiméneznek ajánlott és Verlaine idézettel kezdődő *Nocturno* s még inkább az *Otoño*, amely határozottan Verlaine-ellenes programot foglal magába.²⁸

El cárdeno otoño
no tiene leyendas
para mí. Los salmos
de las frondas muertas,
jamás he escuchado,
que el viento se lleva.
Yo no sé los salmos
de las hojas secas,
sino el sueño verde
de la amarga tierra

Verlaine őszi inspirációjával szemben tehát Machadót a tavasz ihlette. Ribbans szerint ezért címezte a *Soledades* egy egész fejezetét *Salmodias de abril*-nak. Ribbans azt is megjegyzi, semmi nyoma, hogy Machado Verlaine éteri metrikáját igyekezett volna utánozni.²⁹ Ehhez hozzátehetjük, hogy később viszont (1924-ben) jegyzetei közt azt írja, hogy az egyszerű rímet kedveli, s a meghatározatlan asszonanciát.³⁰ Máshol pedig Bécquert éppen „meghatározatlan asszonanciával” jellemzi.³¹

Ezeknek az adatoknak rendkívüli értéke abban rejlik, hogy hitelessé teszik Machado későbbi, Verlaine-re és saját korai költészetére vonatkozó nyilatkozatait. 1914-ben 1902 körüli „esztétikájáról”, vagyis éppen a *Soledades* útkereső periódusáról azt írta: „Semmi köze Verlaine poétikájához.”³² Tíz

²⁸ GEOFFREY RIBBANS: La influencia de Verlaine en la poesía de Antonio Machado. Cuadernos Hispanoamericanos, 1957, 184.

²⁹ RIBBANS, id. m.

³⁰ „Prefiere la rima pobre, la asonancia indefinida

³¹ Juan de Mairena. Losada, Buenos Aires, 1957, 25.

³² Los complementarios, 40.

évvel később, akadémiai székfoglalója előtti legjelentősebb elvi megnyilatkozásában, a José Moreno Villa könyvével kapcsolatos *Reflexiones sobre la lírica*-ban pedig nagyobb távlatból és konkrétan, világnézeti összefüggéseiben fogalmazta meg Verlaine-kritikáját: „De la musique avant toute chose, — mondta Verlaine. De ez a Verlaine-muzsika nem Mozart zenéje, amelyben megvolt még a leibnitzi világ világossága, szellemessége és vidámsága... hanem saját korának muzsikája, Wagner muzsikája, a lét teljes homályának zengő költeménye, melynek Schopenhauer metafizikája a szövege.”³³

Ha a *Soledades* variánsait megvizsgáljuk, melyekből kiderül, hogy Machado meghatározatlan, atmoszférát teremtő impresszionista képeit következetesen konkrét képekké alakította át,³⁴ meggyőződhetünk róla, hogy ez az állítása sem a posteriori belemagyarázás kezdeti törekvéseibe. Machado a maga részéről mindent elkövetett, hogy a létnek ama „teljes homályából” a fény felé törjön. Ezért írja helyesen Vicente Gaos: „Machado egész költői fejlődését össze lehet foglalni az objektivitásra való egyre szenvedélyesebb és tudatosabb törekvésben”.³⁵

Talán természetes, hogy egy költő első kötetében a mégoly világos esztétikai elvek sem valósulnak meg tökéletesen. Machado, esztétikájáról szólva, fel is hívja a figyelmet, hogy szándék és megvalósulás két dolog. Ezért nem lehet ellentmondásnak tekinteni, hogy az eddig kifejtettek ellenére a *Soledades*-ben lépten-nyomon Verlaine és Rubén Darío, sőt Jiménez és Manuel Machado reminiscenciákkal találkozunk. A lényeges Machadónak az a törekvése, hogy megszabaduljon ezektől, és saját hangjára találjon.

Rubén Daríót sokszor és nagyon melegen említi, s bár utólag is elismerte, hogy hatással volt rá,³⁶ határozottan írta, hogy egészen más utat akart követni. Erre mutat, hogy a spanyol költészet történetének már idézett vázlatában Daríót a „neobarroquismo” képviselőjének tünteti fel, s mint látni fogjuk, poétikájában a barokk az autentikus költészet ellentétét jelenti. Egyébként is, 1904-ben Darío-hoz írott költeményében nem teljesen egyértelmű elismeréssel azt írta, hogy „ez a nemes költő Verlaine költészetében az alkonyat és az ősz hegedűinek visszhangjait hallgatta.” (CXLVII). Verlainenel kapcsolatos álláspontját pedig már ismerjük.

A *Soledades* 1917-es kiadásának előszavában említett, a Daríótól eltérő „camino bien distinto” irányát a *Soledades* első kiadását követő évben Machadónak Jiménez *Arias Tristes* c. kötetéről írott recenziója érzékelteti.³⁷ Machado itt világosan elhatárolja magát Jiméneztől, akiről még nem tudhatta, hogy

³³ Abel Martín, 98.

³⁴ Macrí, id. m. 96

³⁵ VICENTE GAOS: *Temas y problemas de literatura española*. Guadarrama, Madrid, 1957, 284.

³⁶ *Soledades*, 1917, Prólogo.

³⁷ I. RIBBANS, id. m.

egész életében háttérbe szorítja majd, mert az új generációk „modern” optikája őt mutatja mesterüknek.

Machado az *Arias tristes* varázsát abban látja, hogy nem szomorú alaphangú, mint a cím mutatja, inkább „Egy álmombeli ifjúság szép könyve”. Rendkívül jelentős, amit itt a szomorúságról és az álomról mond, hiszen maga is szomorú és álmodó költő volt. Nem hisz Jiménezzel szomorúságában, mert alig élt „aktív, valódi életet” (apenas ha vivido vida activa, vida real) mert a futó érzetek, melyek másoknál gyorsan ítéletté, esetleg tetté alakulnak, nála fantáziája révén mint formák, színek és ízek úgy elhatalmasodnak, hogy érzéketlenné teszik, képtelenné arra, hogy érzéseinek kifejezésével a külvilágra reagáljon. Az *Arias tristes* nem azt fejezi ki, ahogy Jiménezzel élt, hanem ahogy élni szeretne, s úgy tűnik, e homályos nosztalgiákban örömét lelte.

Ezekután jogosan tehetjük fel a kérdést: Machado, az álmok költője, hogyan bírálhatja a realitás talajáról Jiménezzel, ezt a másik „hombre en sueños”-t? Talán neki más felfogása volt az álomról? A cikk ismeretében bizonyosra vehetjük, Machado magát is azok közé a 98-asok közé sorolta, akikről jóval később azt írta, hogy ellenséges, süket és közömbös környezet ellen lázadtak (reaccionaban contra un medio enemigo).³⁸ Vagyis Machado álma valóban nem álmodozás, nem evázió, hanem kiútról való álmodás, útkeresés volt.

Az *Arias tristes*ről írott cikk olyan költő írása, aki már túljutott az útkeresés bizonytalanságán, és minden kétséget kizáróan egy új, az emberi értelmén és felelősségtudaton alapuló lírai realizmus útjára lépett. Ennek az új valóság-költészetnek a körvonalai még nem voltak világosak, de Machado abban már bizonyos volt, hogy a művészet kritériuma az élet, és nem megfordítva. Ezért ez a cikk válasznak tekinthető Jiménezzel 1902-ben a *Madrid Cómico*-ban írott soraira: „Azt hiszem, el kell feledkezni az életről, s költészetét az elkerülhetetlenül átélt emlékével vagy kitalálással kell megvalósítani.”³⁹

Machadónak a *Soledades* első megjelenése táján Verlaine-el, Rubén Daríóval és Jiménezzel kapcsolatos megnyilatkozásai eloszlatják a Machado irodalomnak azt az aggályát, hogy korai műveire vonatkozó későbbi, elvi jellegű megállapításai olyan poétikát tulajdonítanak a *Soledades* szerzőjének, amely csak a tízes évek filozófiába mélyedő költőjében érlelődtek meg. Emellett nyilvánvaló, hogy Machado új korszaka, amely a magányos töprengésből való kiszabadulást, a külvilággal, a valósággal való közvetlenebb kapcsolatot jelzi, nemcsak 1907-ben, a *Campos de Castilla*-ciklus kezdetén, hanem — legalábbis költői elveinek kialakulása szempontjából — már közvetlenül a *Soledades* első kiadását követően kezdődik. A *Campos de Castilla* nem meglepő fordulat Machado költészetében, hanem fejlődésének természetes állomása, amelynek feltételei megvoltak már a *Soledades* szerzőjének magatartásában is.

³⁸ Los complementarios, 38.

³⁹ Idézve: RIBBANS, id. m.

A *Soledades* útkeresésének lényege, hogy Machadóban végleg kialakult a felfogás, mely szerint a költészetnek a valóságos élettől nem távolodnia kell, hanem közeledni hozzá, mert hitelét csak az élet adhatja meg. A *Campos de Castillát* bevezető *Retrato*-ban — amely tulajdonképpen ars poeticájának első megfogalmazása — ezért hivatkozik Machado azokra a tulajdonságaira, amelyek eleve életközelségre, közösségi szemléletre predesztinálják: jóságára, emberszeretetére, s vérenek „jakobinus cseppjeire”.

De milyen úton lehet e valósághoz közelítő költészetet megvalósítani? A *Soledades* tapasztalata után a *Retrato*-ban Machado végleg leszögezi:

más no amo los afeites de la actual cosmética,
ni soy un ave de esas del nuevo gay trinar

E sorok nem támasztják alá egyértelműen Oreste Macrí állítását, aki Machado 1907 körüli fejlődését így jellemzi: „a dekadens és modernista hangok és tónusok letisztulása, felemelkedés az új szimbolisták által megújított nagy szimbolista hagyomány színvonalára”⁴⁰. Ha van párhuzamosság a korai szimbolisták esztetizmusától elforduló újabb irányok és Machado útkeresése közt, a különbség is jelentős. Machadónál nem egyszerűen újításról van szó, nem is csak egyéni megoldásról. A költészet fő fejlődésvonalának folytatását kereste, amely a szimbolisták kezdeményezése után túl sokfelé ágazott. Szerinte „A nyugati költészet végső, dinamikus kifejezője Rimbaud. Utána a francia költészet egy széteső periódusa következik.”⁴¹ Machado ezért nem annyira a közelmúltat, mint a régebben megszakadt hagyomány szálait folytatja, legmélyebb akcentusai ezért idézik Bécquert, s mellette Poet és Baudelairet.

A *Soledades* megjelenését követő évben Jiménez Espronceda példájával, az aktív élet példájával lekéztető Machadóban bizonyosan már ekkor megfordult a gondolat, amit csak később, Unamunóhoz írott levelében, a *Niebla* megjelenésével kapcsolatban fogalmazott meg: „Amit nem látok világosan, az, hogy ön a ködöt, vagy a fényt ajánlja-e nekünk. Hogy alszunk? Nagyon jó. Hogy álmodunk? Rendben van. De fel kell ébredni. Remélni kell, hittel kételkedni.”⁴²

A *Campos de Castillat* bevezető *Retrato* megírásának pillanatában Machado már „felébredt”. A kérdés, hogy klasszikus vagy romantikus-e, már nem fontos, de jellemző, mert a „modern kozmetika” elvetése után ez a két lehetőség

⁴⁰ „depurazione dei registri e toni decadentistici, ascesa al livello della grande tradizione simbolista rigenerata dai neosimbolisti”. id. m. 104.

⁴¹ „La poesía occidental tiene en Rimbaud su extrema expresión dinámica. Después de Rimbaud la poesía francesa entra en un periodo de desintegración”. Los complementarios, 25.

⁴² „Lo que no veo claro es si nos aconseja usted la niebla o la luz. . . ¿ Que dormimos? Muy bien. ¿ Que soñamos? Conforme. Pero cabe despertar, dudar en fe”. Los complementarios, 175.

maradt számára. A romantikát, ha inspirálta is, már túlhaladottnak érezte, de amint a *Soledades* 1919-es kiadásának előszavában említi, gondolt egy új klasszicizmus lehetőségére, melyet azonban lehetetlenné tett annakidején az uralkodó, és minden konstruktív kezdeményezést megghiúsító szubjektív ideológia. Ami a *Retrato*-ban a költészetre vonatkozik, egy kivétellel, az általános jellegű „imádom a szépséget” kivételével, mind negatívum, s Machado nem irodalmi, hanem emberi és világnézeti síkon fogalmazza meg programját:

„Dejar quisera
mi verso, como deja el capitán su espada:
famosa por la mano viril que la blandiera,
no por el docto oficio del forjador preciada.”

A *Campos de Castilla* az 1907 és 1917 közötti műveket foglalja magába. Ez az évtized Machado költői elveinek története szempontjából rendkívül fontos érlelődés időszaka, amely 1917- és 1919-ben zárul le, mikor addigi műveit új kiadásokban, rövid, poétikáját fejtegető előszavakkal vezeti be, amelyekre már eddig is hivatkoztunk. Az ezután következő periódusban, a húszas években, Machado már összefüggően, részletesen fejt ki poétikáját.

A *Campos de Castilla* évtizedében három fő mozzanat határozta meg Machado poétikájának alakulását: ifjú felesége, Leonor halála, Bergson filozófiájának megismerése és fokozódó társadalmi-történeti érdeklődése.

Leonor halála megerősítette és elmélyítette Machadóban azt a költői programot, amit legkorábbi költeményével kapcsolatban így fogalmazott meg: „a lírának ezt a jogát, hogy a tiszta érzelmet énekelje, eltekintve az emberi történet teljességétől.”⁴³ Csakhogy akkor ez a „jog” mást jelentett, mint a tízes években. Akkor az „ellenséges környezet” elleni közvetett reakció volt. Most ezt a környezetet nevéen nevezve, Machado más, közvetlenebb módon is reagált rá. Nemcsak befelé fordulással, magabazárkózással, hanem a 98-as nemzedék társadalmi szempontból radikális programjának költői kifejezésével is. A „pura emoción” eredeti jelentése ugyan nem veszett el, de Leonor halála konkrét tartalmat adott annak a lírának, amely a szellem „mély lüktetését” akarta megszólaltatni. Az álom és az emlékezés általános világnézeti problematika helyett valóságos élményhez kapcsolódik, s Bécquer és Machado közös, megfoghatatlan álombéli alakját is Leonor emlékképe testesíti meg. Ennek ellenére a Leonor halálával kapcsolatos tragikus élmény rendkívüli jelentősége abban rejlik, hogy a költőn kívülálló okokból bekövetkezett esemény megerősítette eredeti költészetfelfogását, az élmény, vagyis az érzelem, s az emlékezés súlyponti szerepét. Poétikájában ennek a két elemnek a jelentőségét fokozta Bergson hatása is.

⁴³ Los complementarios, 39.

Leonor halála nagyjából egybeesett azzal az időszakkal, amikor Machado behatóan foglalkozott Bergson filozófiájával. Igaz, korábban is ismerte, amint ezt 1919-ben már bizonyos kritikával említi is, de mélyreható tanulmányozásáról csak harmadik párizsi útja és filozófiai licenciaturája között lehet beszélni. Az olyan, kétségtelenül Bergson hatására valló kitételek, mint „a ma mindig „még”-et jelent”, „mennyei gondolkodás”, „a közvetlen pszichikai”, ettől kezdve jelennek meg írásaiban. Bergsonnál az életnek mint állandóan változó, önmagát alakító folyamatnak, a jelennek pedig mint a múlt eredőjének felfogása mély hatást gyakorolt Machadóra. Az „időbeliség” ekkor vált poétikája sarkalatos tételévé, melyet először 1914-ben így fogalmazott meg: „Egyszerűen arról volt szó, hogy a lírát az időben helyezzük el, s lehetőleg a térbelin kívül.”⁴⁴

Figyelemre méltó ellentmondás, és ezt Machado sosem tudta teljesen feloldani, hogy éppen akkor fogadta poétikájába a bergsoni elemeket, amikor egész gondolkodása a bergsoni intuicionizmus túlhaladásának irányába tartott. Ezzel kapcsolatban igen tanulságos a Babits-csal való párhuzam, aki 1910-ben „szabadítóként” üdvözli Bergsont, de 1919-ben már a háborúhoz vezető „veszedelmes világnézet” előkészítéséért találja felelősnek.⁴⁵ Machado is 1919-ben írja, hogy „Protágorasz új epigonjai, nietscheisták, pragmatisták, humanisták, bergsoniánusok harcoltak minden konstruktív, koherens, logikus munka-ellen.”⁴⁶ Ez a párhuzam is arra hívja fel a figyelmet, hogy a tízes éveknek főként a világháborúval kapcsolatos társadalmi és történeti eseményei mély nyomot hagytak Machado gondolkozásában, aki Bergsonban ettől kezdve a 19. század szubjektivizmusának filozófiai betetőzőjét látta, maga pedig egyre tudatosabban e szubjektivizmus túlhaladására törekedett.

Az említett ellentmondásosság sajátos módon nyilvánul meg Machado történelemszemléletében is. A 98-as nemzedék társadalom- és történelemszemléletének vállalása lendítette ki magabazártságából, s indította el egy reális költői világszemlélet kialakításának útján. Macrí szerint a 98-as nemzedék ideológiájának legrepresentatívabb műve a *Campos de Castilla*. Valóban az, de nemcsak határozott társadalombírálata miatt, hanem azért is, mert Machado is magáévá tette a főként Unamuno által kidolgozott „intraistoria” elvét, azt a sajátos felfogást, hogy a történelem igazi tartalmát nem a külső események, hanem a nép életének, karakterének, hagyományainak alakulása adja. Ez a felfogás azonban a tényektől való elszakadás veszélyét rejtette magában, s lényegesen nagyobb súlyt fektetett a múlt, mint a jelen vizsgálatára. A 98-as nemzedék nem utolsó sorban az „intraistoria” elv miatt nem jutott

⁴⁴ „Se trataba sencillamente de poner la lírica dentro del tiempo y, en lo posible, fuera de lo espacial”. Los complementarios, 40

⁴⁵ BABITS MIHÁLY: Gondolat és írás, Athenaeum, Budapest, 1922, 231.

⁴⁶ „nuevos epígonos de Protágoras (nietschianos, pragmatistas, humanistas, bergsonianos) militaban contra toda labor constructora, coherente, lógica”. Soledades, galerías y otros poemas, 1919, Prólogo.

el odáig, hogy a spanyol társadalom valóságos helyzetét, erőviszonyait, fejlődésének reális lehetőségeit felmérje.

Leonor halála és a Bergson hatás mellett tehát még a 98-as program is részben Machado szemléletének kezdeti, eredeti formuláját, az intuitív, befelé elmélyedő magatartást támogatta. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy Machado, nemzedékének és saját filozófiai gondolkodásának korlátain felülemelkedve, számos lényeges kérdésben helyesen ítélte meg a társadalmi és történeti fejlődés távlatait. Szellemi arcképének még megvilágításra váró, homályos oldala, hogy az európai általános politikai fejlődésről és a munkásmozgalom forradalmi megmozdulásairól milyen fogalmi lehettek, de ilyen vonatkozású megnyilatkozásainak pusztá áttekintése is elárulja, hogy vérenek a *Retratoban* említett „jakobinus cseppjeit” sokkal komolyabban kell venni, mint ahogy azt a Machado-irodalom eddig tette. Nem kevesebbről van ugyanis szó, mint arról, hogy a Bergsontól Heideggerig meggyőző, korszerű filozófia után eredménytelenül kutató Machado magatartását a társadalmi forradalom szükségességének és elkerülhetetlenségének felismerésétől a fasizmus bírálataig és a harmadik köztársaság aktív támogatásáig töretlen „jakobinus” vonal jellemzi, s ennek közvetlen hatása volt poétikájának alakulására is.

Világnézet és poétika

Machado úgy érezte, költői útkeresése nem járt teljes sikerrel. Ismételten kijelentette, hogy csak előkészítőnek, eljövendő költők előfutárának tekinti magát. Mégis bizonyos volt abban, hogy jó irányban haladt. Ezért foglalta össze költői elveit egyre tudatosabban, egyre átfogóbb igénnyel. Guillermo de Torre joggal írja, hogy Machado művének két fő része van: költészete, és gondolatai a költészetről. A kettő azonban elválaszthatatlanul egybetartozik, mert ugyanannak a magatartásnak kétféle megnyilvánulása: Machado mint költő és mint gondolkodó kortársai közt egyedül keresett konstruktív megoldást kora problémáira. Ezt a törekvését a tiszta költészettől való korai elfordulása után költői elveinek első összefoglalásáig, az 1917-es és 1919-es előszavak megírásáig, vázlatosan néhány kiragadott példa is érzékeltetheti.

A *Campos de Castilla* kötet legelején (A orillas del Duero) Machado könyörtelen és keserű kritikát mond az egykorú Spanyolországról:

Castilla miserable, ayer dominadora,
envuelta en sus harapos desprecia cuanto ignora.

Később, bár ez a keserűség továbbra is kísért, előtérbe kerül a társadalmi megújulásba vetett hit, mint az 1913-ban Azorínhoz írott *Desde mi rincón*-ban, melyben Machado egy szabadkőműves Spanyolország eljövö-

telét jósolja. 1914-ben az általa tragikusnak és szörnyűnek nevezett világháborúval kapcsolatban Unamunónak a következőket írja: „Utána valamivel többet, mint eszméket kell majd helyreigazítanunk; olyan érzelmeket, melyek előttünk szenteknek tűntek, s a valóságban bűnösök, embertelenek. Én kezdek kételkedni a hazafiság egészséges voltában”.⁴⁷ A következő évben már azt fejtegeti, hogy a belső reakció a spanyol társadalom tehetetlenségét a maga javára használja ki, s ezért a politizáló ifjúságnak „a néphez kell szólnia, és követelnie a nép jogát az öntudathoz és a kenyérhez, s előmozdítani a forradalmat . . . Mindennél fontosabb, hogy a lökés, mely kívülről jön majd, ne álmodásban érjen bennünket . . . Ha belül nem lobban fel a harc tüze, elvesztünk”.⁴⁸ A spanyol reakció magatartását később — a liberális forradalmakat vérbefojtó ferdinándi reakcióhoz hasonlítva — azzal magyarázza, hogy „ma egész Nyugat-Európa defenzív magatartást mutat az orosz forradalommal szemben”.⁴⁹ Ebből Machado szerint az következik, nagy hiba, hogy a baloldali erők nem mozognak, mert nem külső nyomástól, hanem csak belső akciótól lehet várni újjászületést. Machado következetesen forradalmat sürgető magatartásának jellemzéséhez még hozzátehetjük, hogy 1922-ben a reformistákat az „elkerülhetetlen forradalom” többé-kevésbé tudatos szabotálóinak nevezte.⁵⁰ Milyen távol van ez a Machado attól a fiatal költőtől, aki ezt írta valamikor: „Yo voy soñando caminos”!

Lássuk most, hogy a konkrét emberi összefogás értelmébe, a forradalom szükségességébe és lehetőségébe vetett hit érlelődése hogyan hatott költészet-felfogására.

1914-ben a modern líra problémáját a költői kép szerepének elemzésével kapcsolatban abban látta, hogy a „valores cordiales” fejlődtek, s ezért mély válság következett be. Ezt a válságot Machado úgy magyarázta, hogy a költészet előtt megrendült a szubjektív érzés hitele és értéke. „A szívek tanácsalánok, vagyis más irányt keresnek.”⁵¹

Három év múlva Machado igen tömören és szerencsésen meg is fogalmazta, hogy a líra problémájának mi lehet a megoldása: „Az érzelem nem az egyén műve, nem az ének a külvilág anyagával való kimunkálása. Az érzelemben mindig része van a Te-nek, vagyis mások együttműködésének. Az én

⁴⁷ „Después de ella tendremos que rectificar algo más que conceptos; sentimientos que nos parecían santos y que son, en realidad, criminales, inhumanos. Yo empiezo a dudar de la sanidad del patriotismo”. Los complementarios, 170.

⁴⁸ „La juventud que hoy quiere intervenir en la política debe, a mi entender, hablar al pueblo y proclamar el derecho del pueblo a la conciencia y al pan, promover la revolución. . . importa, sobre todo, que el empujón que vendrá de fuera no nos coja dormidos. . . Si no se enciende dentro la guerra, perdidos estamos”. Los complementarios, 173.

⁴⁹ „toda la Europa occidental está en actitud defensiva contra la revolución rusa.” Los complementarios, 56.

⁵⁰ „saboteurs más o menos conscientes de una revolución inexcusable”. Los complementarios, 182.

⁵¹ „Los corazones están desorientados; lo que quiere decir que buscan otro oriente” Los complementarios, 37.

érzelmem tehát nemcsak az enyém, hanem inkább a MIÉNK. Anélkül, hogy kilépnék magamból, érzem, hogy érzelmemben más érzelmek vibrálnak, s a szívem mindig kórusban énekel, bár számomra az ő hangja a legjobb hangzású hang. Hogy mások számára is az legyen, íme, ez a lírai kifejezés problémája.”⁵² Mindez azonban csak recept, s a probléma probléma maradt. Machado úgy érezte, hogy az egyéni és közösségi líra egységének megvalósítása még eljövendő költőkre vár. Ez a jövőbe tekintés új elem Machado szemléletében, melyet ismételten kifejezésre juttat. 1917-ben pl. válogatott költeményei elé írt előszavában ezt írja: „azt hiszem, . . . a spanyol líra fáján hozzájárultam a fölösleges hajtások növekedéséhez, s őszinte szeretettel munkálkodtam eljövendő, erőteljesebb tavaszokért.”⁵³ A két év múlva megjelent *Soledades, galerías y otros poemas* előszava mindennél ékeesszólóbban bizonyítja, hogy Machado a líra válságának megoldását mennyire a társadalmi haladással összefüggésben vizsgálta: „De sokkal jobban szeretem a közeledő kort, s az eljövendő költőket, mikor majd közös feladat tüzei a lelkeket . . . Ki kételkedik, hogy az emberiség fája kezd gyökereiből megújulni, s új élet hulláma tart a fény felé?”⁵⁴

Ezek az idézetek nyilvánvalóvá teszik, hogy Machado költői elveinek valóban volt története, kialakulási folyamata, s a költő bontakozó társadalomszemléletének alapvető szerepe volt abban, hogy kezdeti, romantikus gyökerű, az esztetizmustól elforduló, kutató magatartása a közvetlen jövőtől megoldást váró, azon munkálkodó, elveit tisztázó, aktív magatartássá váljék.

Összegezés

A huszas évek Machado költői fejlődésében az összegezés, a rendszerré érlelés periódusa volt, melynek eredményeit a költő 1931-ben foglalta össze akadémiai székfoglalójában, rövidebb formában pedig Gerardo Diegonak adott nyilatkozatában. E cikk keretein belül nem elemezhetjük részleteiben Machado poétikáját, csak a végső kialakulás fő tényezőire hívjuk fel a figyelmet.

Az általános elvi kérdések mellett Machado leggyakrabban a lírai kép problémájával foglalkozott, mivel ez volt minden új kezdeményezés központi

⁵² „El sentimiento no es una creación del sujeto individual, una elaboración cordial del yo con materiales del mundo externo. Hay siempre en él una colaboración del Tú es decir de otros sujetos. . . Mi sentimiento no es, en suma, exclusivamente mío, sino más bien NUESTRO. Sin salir de mí mismo, noto que en mí sentir vibran otros sentires y que mi corazón canta siempre en coro, aunque su voz sea para mí la voz mejor timbrada. Que lo sea también para los demás, éste es el problema de la expresión lírica.” *Los complementarios*, 41.

⁵³ „creo. . . haber contribuido. . . a la poda de ramas superfluas en el árbol de la lírica española, y haber trabajado con sincero amor para futuras y más robustas primaveras”. *Páginas escogidas*, 1917, Prólogo

⁵⁴ Pero amo mucho más la edad que se avecina y a los poetas que han de surgir, cuando una tarea común apasione las almas. . . ¿Quién duda que el árbol humano comienza a renovarse por la raíz, y que una nueva oleada de vida camina hacia la luz?

problémája. A lírai kép pedig Machado szemléletében az objektív értelem és a szubjektív érzelm viszonyának általános kérdéseivel függ össze. Szerinte mindkettő egyenrangú eleme az autentikus lírának, s a modern irányzatok szélsőségeit éppen abban látja, hogy azok vagy az egyiktől, vagy a másiktól el akarnak tekinteni. A szimbolizmus nagy vívmánya, hogy a lírai képnek, mint indirekt kifejezésnek fontos szerepet juttatott a „névtelen dolgok”, a szubjektív, intuitív tartalmak megszólaltatásában, de Machado szerint Mallarmé súlyosan tévedett a rejtély mágikus erejébe vetett hitében, s ezt tartotta költészete legsebezhetőbb pontjának.⁵⁵ „Mivel a valósággal való kapcsolatom is valóságos”,⁵⁶ nem helyes ott is homályt teremteni, ahol a világosság a természetes — írja. Mintha csak Bécquer programját akarta volna valóra váltani, egyik fő törekvése volt, hogy az irracionalista irányokkal szemben érvényt szerezzen a költészetben az értelemnek, a józan észnek. A modern ember legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy megszabaduljon a múlt század végletes szubjektivizmusától, „antiintellektualizmusától”, melynek betetőzését Bergson filozófiájában látta. Machado szemében a huszadik század alapvető jelensége, hogy „a mai ember nem mond le arról, hogy lásson”; „elvesztette hitét saját vakságában”; „új felvilágosodás felé haladunk.”⁵⁷

Az értelemnek a „romantikus század” örökségén való felülkerekedéséről annyira meg volt győződve, hogy a legszebb költői feladatként egy olyan eposz megírását említette, mely a világ „racionalizálását”, az értelem igájába hajtását, az emberi nem végső győzelmét énekelné meg. Ilyen feladat mellett sok modern kísérlet számára csupán „hangsúlytalan és mesterkelt elemek üres intimitásban való kezelésének”⁵⁸ tetszett.

Az emberi tudat átalakulásának ebből a perspektívájából ítélte meg a modern világirodalom legfontosabb jelenségeit is: Proustot, Joyceot, a szürrealizmust. A szürrealizmus szerinte azáltal, hogy a szubjektív tudat fragmentálódását ad abszurdum vitte, a jövő csíráját, a közeli tisztulás zálogát is magában hordozta. Ahogy Dante is visszatért a pokol megjárása után, hogy „vizontlássza a csillagokat”, a költészet is újra fel fogja fedezni az emberi tudat mélyében tett pokoljárása után az értelem és a külvilág csodáit.⁵⁸

Ha a szimbolisták képhasználatát Machado bizonyos mértékig túlzottnak tartotta, a szürrealisták képhalmozását kétszeresen annak, mert úgy érezte, sem gondolati, sem érzelmi fedezete nem volt, s az időtlen fogalmi kifejezés szerepét akarta betölteni. Kritikájának lényege, hogy a szürrealizmus nem felelt meg a költészet alapvető „hic et nunc” elvének, s Kant híres galambjához

⁵⁵ „la creencia supersticiosa en la virtud mágica del enigma. . . es la parte realmente débil de su obra”. Los complementarios, 33.

⁵⁶ „mi relación con lo real es real también” Abel Martín, 100.

⁵⁷ Los complementarios, 124, stb.

⁵⁸ „superfluo manejo de elementos átonos e inertes rebuscados en una vacía intimidad” Los complementarios, 124.

⁵⁹ Los complementarios, 119.

hasonlítható, mely nem ismerte saját röptének törvényét, s szárnyán a levegő ellenállását érezve arra gondolt, hogy légüres térben jobban repülhetne . . .⁶⁰

A romantikában azonban, s a modern költői irányokban, mint a romantika végső következményeiben Machado sem pusztán túlzást és bírálivalót látott. Poétikája szempontjából a romantika nagy jelentőségét mutatja, hogy már költői elveinek legkorábbi megfogalmazásában, a *Retratoban* felveti: „Klasszikus, vagy romantikus vagyok?” Élete alkonyán pedig, Gerardo Diego antológiájában azt jósolja, hogy a jövő költői „visszaállítják majd a romantikusok becsületét anélkül, hogy maguk romantikusok lennének.”⁶¹

Machado a romantika két aspektusát tartja mindenek felett fontosnak: egyetemességét, s azt az értéket, amit az időnek tulajdonított. Mindkettőt a költészet lényegéhez tartozónak tekinti, tehát ezek az elemek képviselhetik számára leginkább a romantika és korszerűség összefüggéseit.

Láttuk, hogy Machado nemcsak az értelmet, hanem az érzelmet is alapvetően közösségi jellegűnek tartja, s úgy gondolta, hogy a végletesen szubjektív modern líra az emberek közti kapcsolat e két legfontosabb formájának üzent hadat. Ezért hivatkozik a romantikára, melyben az „individualizmus nem zárta ki az egyetemességet, sőt arra törekedett. Azt gondolták, hogy a legégyénibb a legeggyetemesebb, s hogy minden ember szívében az egész emberiség énekel . . . Mikor a romantikus szellem hanyatlott, csak az én-kultusz maradt meg, az egyéni tiszta intimitás kultusza, s egy új, kissé perverz hit vegyült az egyén magányosságának romantikus felfogásába”.⁶²

A romantikus költő tehát egyetemesség-igénye ellenére is önnön tudatába zárkózva élt, képtelen volt a dialógusra. A 19. század emberének, minden századok „legkevésbé klasszikus emberének” nem volt reális kapcsolata az élettel, ezért jelenthetett számára mindenek feletti érzelmi értéket az idő.

Machado egyik jegyezte szerint kétféle romantikát különböztetett meg: az elégikusokét, akik egy régmúlt aranykorban hisznek, s a progresszíveket, akik egy eljövendő aranykorban. A romantikának ez a két formája — az arisztokratikus és a népi — időnként keveredik. A magáét Machado klasszikus romantikának nevezte, mely mindig kérdez: „Merre tartunk?”⁶³

Erre a kérdésre az élete derekán túljutott költő írásaiból számos idézettel válaszolhatnánk, melyek mind azt mutatják, hogy a saját múltjába és a spanyol költői hágyományba oly mélyen gyökerezett költőt a jövő, Spanyolország és az emberiség jövője, a múltnál egyre jobban foglalkoztatta. Ezért

⁶⁰ Los complementarios, 122.

⁶¹ „devolverán su honor a los románticos, sin serlo ellos mismos”.

⁶² „el individualismo romántico no excluía la universalidad, antes, por el contrario aspiraba a ella. Se pensaba que lo más individual es lo más universal y que en el corazón de cada hombre canta la humanidad entera. . . Cuando el espíritu romántico desfallece. . . sólo se salva el culto al yo, a la pura intimidad del sujeto individual. Y una nueva fe, un tanto perversa, se inserta en la fe romántica en la soledad del sujeto”. Los complementarios, 114.

⁶³ Juan de Mairena, 34.

mondhatjuk, hogy egyik költői alapelve, az „időbeliség,” élete második felében új értelmet nyert.

Akadémiai székfoglalójának utolsó, „A hónap” című fejezetéből megtudjuk, hogy a „merre tartunk” kérdést Machado nagyon is konkrétan, „hic et nunc” értelmezte, s azt is, hogy a poétikájában kezdettől jelenlevő romantika — klasszicizmus alternatívát hogyan értette. A romantikát s a hatása alatt álló modern lírát „inkább gesztusnak mint tett”-nek minősíti, vagyis szerinte a költészet még nem jutott túl a barokk mozzanatán, mely „mutatis mutandis minden mély átalakulás korszakában megjelenik”.⁶⁴ Machado eszménye tehát egy új klasszicizmus, mely asszimilálja ugyan a megelőző irányok értékeit, de nem az álmodó, válságban levő, hanem a cselekvő embert, a homo fabert fejezi ki: „A hónap, uraim, lehet, hogy visszatérés lesz egyrészt az objektivitáshoz, másrészt pedig a testvériséghez.”⁶⁵ Ezeknek a szavaknak különös hangsúlyt ad, hogy Machado a köztársaság kikiáltásának évében, 1931-ben írta le őket.

Lehet, hogy Machado a modernnek megítélésében szigorú és merev volt, s poétikájának történeti távlata túlságosan vázlatos, de el kell gondolkoznunk azon a véleményen, hogy „a régi századok sokkal kevésbé ismerték az egyén belső életét mint a 19. század, költészetük mégsem volt kevésbé mély, vagy emberi”.⁶⁶ A modernizmus legnagyobb alakja, Rubén Darío éppen a mélységet tartotta Machado legmegragadóbb vonásának. Róla írott mesteri *Arcképében* háromszor szerepel ez a jelző: „profundo.”

⁶⁴ Los complementarios, 127.

⁶⁵ Los complementarios, 126.

⁶⁶ Los complementarios, 113.

NYIRŐ LAJOS

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET ÉS AZ IRODALOMELMÉLET PROBLÉMÁI

A felvetett probléma időszerűségét megértjük, ha rövid pillantást vetünk az összehasonlító irodalomtörténet gyakorlatára, melyben az irodalomelméleti kérdések egyre döntőbb szerepet játszanak. A nemzetközi komparatista kongresszusok programjai éppenúgy tanúsítják azt, mint egyes francia illetve szláv nyelvű tanulmányok, hiszen egyre gyakrabban fordulnak az irodalom általános kérdései felé. Mindamellet indokolatlan lenne olyan következtetésre jutni, hogy az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet egy és ugyanaz, jóllehet tagadhatatlan rokonság köti őket össze. Ezt a rokonságot, amely az irodalomtudomány előbb említett két ága között fennáll, a *Yearbook of Comparative and General Literature* folyóirat címe is jól szimbolizálja. A két tudományág feladatainak összefonódása tehát tény. Ebből azonban következik olyan tendencia is, amely az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet funkcióinak összeecserélésére, összekuszálására vezet. Jelen tanulmányunkban megpróbálunk fényt vetni egyes olyan problémákra, amelyekben ilyenfajta zavar fellelhető.

Vázoljuk pár szóval az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet összekötő és eltérő vonásait. Az összehasonlító irodalomtörténet úgy ismeretes, mint az irodalomtörténet egyik ága. (Egyébként a fogalom magyar és német fordítása is jól mutatja ezt: összehasonlító irodalomtörténet vagy *Vergleichende Literaturgeschichte*.)

Az összehasonlító irodalomtörténet azoknak az irodalmi jelenségeknek a kutatását tűzi ki feladatának, amelyek az egyes nemzeti irodalmak közt meglevő kapcsolatból erednek, de nem kerülnek be teljes komplexitásukkal a nemzeti irodalomtörténetbe. (Például Ady és a francia szimbolizmus, vagy Goethe Franciaországban.) Másrészt, amikor az összehasonlító irodalomtörténet a különböző nemzeti irodalmak egybevágó és eltérő tényeit összeveti, kidomborítja azok nemzeti sajátosságait, vagy még pontosabban az irodalom vonásait. Tehát, amikor az összehasonlító irodalomtörténet túllép a nemzeti irodalmak határain, a nemzeti irodalomtörténetnél tágabb szintézis létrejöttét segíti elő, és hozzájárul a világirodalomtörténet megteremtéséhez. Miközben összehasonlít két vagy több irodalmat, hozzájárul az irodalmi tények általánosításához, te-

hát az irodalom lényeges kérdéseinek, az elméleti problémák megvilágításához. Ez hozza közel az összehasonlító irodalomtörténetet az irodalom-elmélethez.

Az irodalomelmélet nem kizárólag az irodalomtörténetből indul ki, hanem az irodalomtudományok összességéből. Az irodalomelmélet feladata az, hogy meghatározza, elemezze és megoldja az irodalom általános problémáit. Tehát magyarázatot kell adnia az irodalmat érintő összes alapvető kérdésre. Feladata, hogy kutassa, elemezze és értékelje az irodalmi jelenségeket az általánosítás, az absztrakció más logikai fokán, mint az irodalomtörténet, a stilisztika vagy a kritika. Célja, hogy behatoljon az irodalom minden területére, megvizsgálja a műalkotás nyelvét, szerkezetének általános kérdéseit, stílusát, az irodalmi áramlatokat, az író, költő egyéniségét, egyszersmint az irodalom társadalmi szerepét, a valóság visszatükrözésének funkcióját, stb.

Magától értetődő, hogy az irodalomteoretikus az irodalmi tények általánosítását, kutatását nem ejtheti meg egyetlen nemzeti irodalom tapasztalataira irányulva, hanem az egyetemes irodalom tényeire kell támaszkodnia, ha el akarja kerülni az egyoldalú, azaz a lényegében hamis következtetéseket. A nemzeti irodalmak határvonalainak ez a túlhaladása, az irodalmi tények általánosítása az, ami rokonságba fűzi az irodalomelméletet az összehasonlító irodalomtörténettel. Az irodalomelmélet módszere az általánosítás fokában, az absztrakció mértékében határozható meg. Vegyünk egy példát! A komparatista összehasonlítja Dosztojevszkij regényét Proust regényével. Ebből az elemzésből fontos következtetéseket von le az összehasonlított művek nemzeti sajátosságára, valamint a regénynek mint irodalmi műfajnak bizonyos specifikumaira. De ez mindenképpen csupán részmegállapítás marad a regény lényegét illetően, hiszen a komparatistának nem célja a regény általános vonásainak megvilágítása. Az irodalomteoretikus ezzel szemben a regényt a maga belső törvényeiben, teljes komplexitásában fogja tanulmányozni. Így az általánosítás érdekében figyelembe kell vennie a világirodalom minden ismert regényét, Apuleiustól a kínai regényig és Alain Robbe-Grillet nouveau roman-jáig. Meg kell tehát egyeznünk abban, hogy a két kutatási módszer általánosításai, amelyeket egyébként elemzésük tárgya szab meg, különböző logikai síkúak és gyakran éppen az absztrahálásnak ezeket a különböző fokait nem veszik figyelembe, és ez elkerülhetetlenül zavarhoz vezet.

Ez előzetes megjegyzések után igyekszünk megvilágítani az irodalomnak néhány olyan jelenségét, amelyekben az említett összezavarás tapasztalható az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet tanulmányozásának elveit illetően. Másrészt érinteni fogjuk azokat a kérdéseket, amelyeket a két irodalomtudományág közös erővel megoldani hivatott.

Úgy tűnik, hogy az összehasonlító irodalomtörténet tanulmányozásában éppen úgy, mint a nemzeti irodalmak történetében gyakran összetévesztik az

irodalom egyes általános kérdéseit a nemzeti irodalmak dialektikájának némely tényezőjével. Még pontosabban: a nemzeti irodalmak kapcsolatában vannak olyan jelenségek, amelyek az irodalom általános törvényei szempontjából nem jelentenek semmiféle sajáttságot, partikularitást, mert ugyanaz a folyamat érvényesül a nemzeti irodalomban is. Ennélfogva semmi értelme ezeket más természetűeknek tüntetnünk fel. Így például az irodalom fejlődésének kérdését, amely a nemzeti irodalom keretein belül éppenúgy megnyilvánul, mint több irodalom kapcsolataiból eredő jelenségeiben. Sok esetben a nemzeti irodalmak közötti összefüggésről értekezünk, valójában pedig egyszerűen az irodalom fejlődéséről van szó általában. Hogy helyesen értelmezhesük valamely irodalom történetét, elengedhetetlenül szükséges ismernünk az irodalom fejlődését meghatározó törvényeket. Az irodalom fejlődésének, történeti folyamatának helyes megítélésével jobban felfogjuk két vagy több irodalom összefüggéseit, dialektikáját. A nemzeti irodalmak között meglévő kapcsolatok hangsúlyozása gyakran azzal a kockázattal jár, hogy a nemzeti irodalom misztifikálásába eshetünk az irodalom immanens törvényeinek rovására, amelyeknek pedig meghatározó szerepük van az irodalom fejlődésében. Ha például a német romantika reakcióját a francia klasszicizmusra úgy magyarázzuk, mint a nemzeti irodalmak közötti egyszerű kapcsolatot, akkor félreismerjük ennek a reakciónak igazi okát, melynek gyökerei Németország társadalmi életéből és a német irodalom forradalmi fejlődéséből eredtek. Nem a két nemzeti irodalom, hanem két irodalmi irányzat közötti harc megnyilvánulása volt ez. A klasszicizmus és a romantika irodalmi törekvésének összeütközése egyébként, nemcsak a német, hanem a francia irodalom keretein belül is bekövetkezett. Hasonló tényeket állapíthatunk meg a realizmusra, szimbolizmusra és más irodalmi irányzatra vonatkozóan, amelyek több nemzeti irodalomban elterjedtek. A különböző országok azonos irodalmi iskolájához tartozó írói közelebb állnak egymáshoz, mint a más stílushoz, más irodalmi iskolához tartozó honfitárs írók. Ady Endre írói pályájának egy adott pillanatában közelebb érezte magát Rimbaud-hoz és Verlaine-hez, mint honfitársához, Arany Jánoshoz. Ugyanígy volt Majakovszkij, aki azt javasolta, hogy dobják ki Puskind kora irodalmi hajójából. Ezek a példák jól érzékelte-
tik, hogy a nemzeti irodalom határait nem lehet abszolút érvényűnek felfogni, ez ellentmond az irodalomtörténeti tényeknek. Ezért ítéljük teljes egészében elhibázottnak Van Tieghem koncepcióját, melyszerint a külföldi irodalomból származó hatás mindig intenzívebb, mint amely a nemzeti irodalomból eredő.¹ Íme a nemzeti irodalmak közötti kapcsolat misztifikálásának egyik csírája. A hatás intenzitása nem aszerint mérhető le, vajon az a nemzeti irodalomból, illetve a külföldiéből kapja-e az impulzust. -

Ahhoz tehát, hogy tájékozódni tudjunk a nemzeti irodalmak között lévő kapcsolatokban, tisztában kell lennünk az irodalom fejlődésének tör-

¹ VAN TIEGHEM: *La littérature comparée*, Paris, 1951. 13. o.

vényeivel, azokat nem helyettesíthetjük a nemzeti irodalmak elmisztifikálásával. A kölcsönzés, az utánzás, a hatások, a befogadás kérdései nem szűkíthetők le a nemzeti irodalmak közötti kapcsolatok kérdésére, hanem azokat meg kell világítani még az irodalom fejlődésének elméleti szemszögéből is. Az irodalomelmélet feladata, hogy napfényre hozza az irodalom fejlődésének belső törvényét, és ezzel járul hozzá az összehasonlító irodalomtörténet kutatásaihoz is.

*

Az összehasonlító irodalomtörténet gyakorlatában gyakran tapasztalható az a tény, hogy az irodalom fejlődésének folyamatát, az irodalmi mű születését meghatározó különböző jelenségeket nem veszik kellőképpen figyelembe. Megfigyelhetjük, hogy a hatások, utánzások problémáinak elemzésekor mereven szétbontják azokat az irodalmi jelenségeket, amelyek egyébként egységes egészet képeznek. Osztjuk Welles véleményét, amikor nyomatékosan azt hangoztatja, hogy az irodalmi művet a maga teljességében kell szemlélnünk, és felháborodik egyes komparatisták gyakorlatán, akik azon fáradozva, hogy megkeressék a forrásokat, a genetikai jelenségeket, az utánzásokat, az egymásrahatásokat, közben megfedkeznek arról a tényről, hogy az irodalmi művet alkotó elemek egy koherens és integráns egészet képeznek.² Ezek a komparatisták felbontják, szétarabolják a mű elemeit inkohereus jelenségekre. Természetesen az összehasonlító irodalomtörténet, melynek feladata az irodalmi mű előzményeinek elemzése, kikutatása, akarva – akaratlan eljut ehhez az analitikus módszerhez, amely szétbontja a művet alkotó elemekre. Ezek a komparatisták retrospektív szemlélettel közelítik meg az irodalmi műveket. Azaz csak a mű előzményeinek megállapítására korlátozzák elemzésüket és elfelejtik, hogy az irodalom miközben előrehalad, fejlődik, nem elégszik meg más nemzeti irodalmakban fellelhető elemek felhalmozásával, hanem új esztétikai értékeket, az irodalmi mű tartalmának és formájának új korrelációit is létrehozza. (Egyébként Veszolovskij meg is fogalmazta ezt a koncepciót a *Szüzsé poétikája* c. munkájában, amelyben azt bizonygatja, hogy egy új mű csupán a meglevő elemeket hozza új összefüggésbe). Az irodalmi jelenségek ilyen értékelése mélyén tehát az irodalom fejlődésének téves szemléletét, az esztétikai érzék hiányát látjuk.

Egy irodalmi mű elemzése mindig azzal a ténykedéssel kezdődik, hogy kiemeljük, elkülönítjük azokat az elemeket, amelyeket napfényre kell hoznunk és értékelnünk. A mű szétbontásának ez a gyakorlata nem csupán az összehasonlító irodalom sajátja, hanem ez a fajta műelemzés valamennyi

² R. WELLES: The Crisis of Comparative Literature, in Proceedings of the Second Congress of the ICLA, Chapel Hill, 1958. I. köt.

irodalomtudomány alaptörvénye. Az irodalomtörténet messze áll attól, hogy teljes képet nyújtson egy irodalmi műről, arra szorítkozik csupán, hogy megvilágítsa az irodalom egészének egy meghatározott oldalát. A stilsztika és a kritika sem képeznek kivételt e szabály alól. Amikor vizsgálatnak vetjük alá az irodalmi jelenségeket, kiemelve azokat kontextusukból, amelynek részét képezték, úgy kell azokat boncolgatnunk, hogy egyben felidézzük a mű egészéhez való tartozásukat.

Az irodalomtudományágak differenciálódása menthetetlenül az irodalmi jelenségek részleges szemléletéhez vezetett. Ebből ered a tartalom és a forma metafizikus elkülönítésének elmélete. A tartalom és a forma önkényes szétválasztásában tételezzük fel a sok nézeteltérésnek gyökerét. Az összehasonlító irodalomtörténet válsága körül kialakult vita tárgyát is a forma és tartalom korrelációja képezte. Nálunk hosszú időn át olyan irodalmi koncepció uralkodott, amely különösképpen az irodalmi mű tartalmát hangsúlyozta. A formai, esztétikai kérdések háttérbe szorultak. (Azóta már kialakult irodalomtudományunkban is egy egészséges tendencia, amelynek alapelve az, hogy az irodalmi jelenségeket összefüggésükben, tehát a tartalom és forma dialektikájában kell vizsgálni.) De tudjuk, hogy más irányzatok az irodalmi mű lényegét kizárólag a formában, a szerkezetben keresik. E két koncepció metafizikus, egyoldalú és csupán részigazságokat képes megérteni.

Az irodalmi művek alkotó elemeinek, a tartalomnak és a formának e kettéválasztó módszer, e két tényező egységének szemlélete a szíami ikrek összenövését juttatja eszünkbe, akik testeik egyetlen bőrréteggel összekapcsolódva szétválaszthatatlanul éltek. Valójában az irodalmi mű tartalma és formája ugyanazon dolognak egy-egy aspektusa.

Nem szabad elfelejteni, hogy az irodalmi műben a tartalom és forma bizonyultán összefonódik. Például egy regény hőse különböző szempontok szerint vizsgálva lehet éppenúgy tartalmi, mint formai kérdés. Tehát a mű egyetlen eleme is magában hordja a tartalom és forma dialektikáját. Oblomov jelleme forma az író eszmei mondanivalója kiindulópontjából. De a jellem tartalmi kérdéssé válik stílusmeghatározásában. A jellem mint tartalmi kérdés nagyon jelentős szerepet játszik a mű szerkezete szempontjából. Oblomov nyelvét, stílusát viszont jelleme határozza meg. Ennek alapján állíthatjuk tehát, hogy a tartalom részét képezi a formának éppenúgy, ahogy a forma a tartalom integráns eleme. Szétválasztásuk hamis következtetéseket eredményez.

A tartalom és forma metafizikus szétválasztása megfigyelhető Warren és Wellek Theory of Literature-jében. A szerzők áthidalhatatlanul szétválasztják a jelenségeket, az ő elnevezésük szerint a külső (extrinsic) jelenségeket a belső (intinsic) jelenségektől. B. Munteano Chapel Hillben igazat mondott, amikor megállapította: „Alig hogy elvégeztük e distinkciót, az a kényes kérdés vetődik fel, vajon hol végződik »a belső« (intrinsic) és hol kezdődik a »külső«

(extrinsic)?" El lehet-e valójában szigetelni egyiket a másiktól?³ És most lásuk, milyen következtetést vont le Wellek saját teóriájából a komparatista tanulmányok újjáélesztésére.

Wellek az összehasonlító irodalom válságáról értekezve azt tanácsolja, hogy vessünk véget a XIX. századi pozitívizmusnak. Ami az elavult pozitív módszer kritikáját illeti, amely szerint a pozitívizmus a faktualizmusban tévededett el, természetesen, teljes mértékben egyetértünk. A faktualizmus hamis szemléletét azonban nem oldhatjuk meg oly módon, hogy az irodalom fogalmából kizárjuk az extrinsic jelenségeket: „In such a conception of literary scholarship the literary work of art itself will be the necessary focus and we will recognize that we study different problems when we examine the relations of work of art to the psychology of the author or to the sociology of his society. The work of art, I have argued, can be conceived as a stratified structure of signs and meanings which is totally distinct from the mental processes of the author at the time of composition and hence of the influences which may have formed his mind.”⁴ Véleményünk Bataillon-éval egyezik, aki szembeszegül e koncepcióval bizonyítva, hogy az író eszmei beállítottsága, erkölce, életrajza és egyéb extrinsic jelenség is részét képezi az irodalomnak.⁵

Véleményünk szerint a külső (extrinsic) és belső (intrinsic) jelenségek az irodalom fogalmának koherens egészét képezik. Az erkölcsi, etikai, társadalmi kérdések, a pszichológiai, politikai vagy egyéb jelenségek, amelyek belépnek a műbe ugyancsak szerves részét képezik annak, és meggyőződésem, hogy azoknak a műben való elhelyezésének megértése nélkül nehéz lenne felfogni a mű szerkezeti-formai kérdéseit. De gyakran megfeledkezünk arról a tényről, hogy az eszmei jelenségek, az élet fenoménjei a műbe beépülve különleges szerepet játszanak, amelyek már nem erkölcsi, pszichológiai, politikai tények, mert ezek a mű esztétikai, művészi törvényeinek vannak alávetve. És ha ezek a tényezők nem idomulnak a mű esztétikai törvényeihez, az eredmény már nem lesz irodalmi. És az esztétikusnak tisztában kell lennie az irodalomnak ezekkel az immanens törvényeivel. Megmagyarázni az irodalomban kifejezett eszmét anélkül hogy ne vennénk figyelembe a mű specii

³ B. MUNTEANO: Situation de la littérature comparée. Sa portée humaine et sa légitimité. In Proceeding of the Second Congress of the ICLA, 125. o.

⁴ R. WELLEK, idézett mű 158. o.

„Az irodalmi tudományos munka ilyenfajta koncepciójában a művészi irodalmi munka szükségszerűen fókusszá válik, és felismerjük, hogy különböző problémákat tanulmányozunk, amikor a művészi munkának a szerző pszichológiájához való viszonyát, vagy társadalmának szociológiájához való kapcsolatát vizsgáljuk. A művészi munka — amint azt már bebizonyítottam — felfogható a jelek és vélemények rétegzett szerkezeteként, amely teljesen elválasztható a szerző szellemi folyamataitól az alkotás idején, és azokból a behatásokból ered, amelyek bizonyára szellemét formálták.”

⁵ M. BATAILLON: Nouvelle jeunesse de la Philologie à Chapel Hill. RLC 35 (1961), 292. o.

fikus sajátosságát, ez éppen olyan szarvas hiba lenne, mintha valaki formai kérdésekről értekezve nem ismerné el, hogy a forma, a szerkezet a műnek csak egyik oldala. Az igazat megvallva az irodalmi mű tartalmának esztétikai értékei még nincsenek teljes egészében tisztázva, ebből erednek a tartalom és forma összefüggésében uralkodó zavarok.

Wellek azt is megállapítja, hogy az irodalomtudományban a tartalom és a forma régóta szétváltak önálló tényezőkké. E dualizmus megszüntetése érdekében beolvasztja a mű tartalmát a szerkezetbe. „What is usually called content or idea in a work of art is incorporated into the structure of the work of art as part of its world of projected meanings.”⁶

Egyetértünk azzal a megállapításával, hogy a mű szerkezete részben tükrözi a tartalmat és az író eszméit. És bár a szerkezet, a művészi forma nagyon fontosak a művet alkotó elemek között, ennek ellenére ezek csupán egyik oldalát képezik a műnek.

Tehát, amikor Wellek a mű teljességét követeli, ő maga megszegi ezt az elvet, mert ennek a teljességnek egy részét már eleve kigyomláta. És a „holizmus”, amelyet a műalkotás elvének tekint, végeredményben sorompó, amelyet a mű, mint szerkezet és az eszmék, a tartalom, azaz a műben visszatükrözött valóság jelenségei közé állít. A mű egészet képez, mondja Wellek. És ezzel egyet is értünk. De ez a totalitás, ez az egységes egész nem jelent abszolút függetlenséget. Az irodalmi mű függetlensége relatív, mert a mű számos szállal kapcsolódik az élet más jelenségeinek egészéhez, más művészeti ágakhoz, a társadalomtudományokhoz, olyanokhoz mint a történelem, a szociológia, a filozófia, stb., sőt néha még a természettudományokhoz is (biológia stb.) Ez pedig arra ösztönöz bennünket, hogy felvessük az irodalom társadalmi funkciójának kérdését. A mű szerepe nem szűnik meg azzal, hogy megszületett, sőt fontos szerepet játszik a társadalmi életben, az erkölcsformálásban, a pszichológiában, az esztétikai ízlés alakításában, megtartva természetesen sajátosságait. És ezek a tényezők a maguk részéről ugyancsak hatással vannak az irodalom fejlődésére, tehát magára a műre is. Sőt meg kell állapítanunk, hogy ezek az irodalmi fejlődés hajtóerői. Ez is részét képezi a műnek. Az irodalmi mű tehát, állandó dialektikus viszonyban áll a valósággal. És ha nem kerülhetjük ki ezeket a jelenségeket sem, más oldalról mindig tudatában kell lennünk annak, hogy törvényei, és az előbb felsorolt jelenségek az irodalom eme törvényeinek prizmáján át kerülnek be a műbe. A komparatisták budapesti konferenciáján Sötér István előadásában bőszegesen beszélt az összehasonlító irodalomtörténet komplex módszeréről. Teljes egészében egyetértünk programjával, amikor megállapítja: „A jelenségek alaposabb megértése érdekében szükséges, hogy összevevessük azokat a zene, a szépművé-

⁶ R. WELLEK, id. mű 158. o. „Amit eszmének vagy tartalomnak nevezünk rendszerint egy művészi alkotásban, az beépül a műalkotás szerkezetébe a kivetített gondolatok világának részeként.”

szetek, az építészet, stb. megfelelő jelenségeivel, röviden: dolgozzunk ily módon a lehető legkomplexebb anyaggal.”⁷ (La littérature comparée en Europe orientale, Budapest, 1963, 23. old.) Érthető, hogy az irodalmi jelenségek jobb interpretálása érdekében szükségszerűen ki kell tágítanunk kutatásaink területét. De ennek a programnak semmi köze sincs Guyard és J. M. Carré-nak a népek pszichoanalízisével kapcsolatos tanulmányozásának programjával.⁸ Ezek a problémák érdekeseek lehetnek, de ennek ellenére nem tartoznak az irodalom szférájához. Az ezzel kapcsolatban elhangzott ellenvetésekkel egyetértünk.

Összegezve tehát: azonos állásponton vagyunk az irodalmi mű integritásának elvét illetően; a műnek kell tanulmányaink középpontjában állni; egy új mű nem összefüggéstelen elemek véletlen halmaza, hanem új esztétikai tulajdonságokat hordoz, és az irodalmi mű minden összetevője szétválaszthatatlan egésznek képez. De nem értünk egyet Wellek holista koncepciójával, amelynek az a célja, hogy gátat emeljen az irodalmi mű és az azt létrehozó valóság közé, amelyben aktív szerepet játszik. És jóllehet az irodalmi mű teljességéről beszél Wellek, de kizárja az irodalom fogalmának egyik legfontosabb komponensét, a tartalmat, amely meghatározza a mű szerkezetét és esztétikai funkciója is van a műben.

Látszólag ezeknek a felvetett problémáknak inkább közvetlen elméleti jelentőségük van és kevés közük van az összehasonlító irodalomtörténethez. Nem tekinthetjük azonban véletlennek azt, hogy az összehasonlító irodalomtörténet válságával kapcsolatban kialakult vitákban éppen ezek a kérdések kerültek előtérbe, mert hisz nemcsak az összehasonlító irodalomtörténet kérdéseiről volt szó, hanem az irodalom általános problémáiról. Az irodalom fejlődésének a kérdése, a mű integritása, az irodalmi mű tartalmának és a formájának a kérdései az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak, hiszen az összehasonlító irodalom gyakorlati kérdései az esetek többségében részproblémák felé irányítják a kutatók figyelmét. És hogy gyümölcsöző eredményekhez juthassunk kutatásainkban, nagyon tiszta koncepcióval kell rendelkezniünk a megvizsgált problémák kritériumainak egységéről. A különböző országok és földrészek komparatistái által felvetett problémák szembevető módon arról tanúskodnak, hogy az összehasonlító irodalomtörténet problémáinak megoldásához helyes nézetekkel kell rendelkezniünk az irodalom általános elveiről.

*

Joggal kötözködtek bele a komparatista tanulmányoknak a pozitivizmus, a faktualizmus és a relativizmus irányában tanúsított részrehajlásaiba. Ezek-

⁷ SÖTÉR ISTVÁN: Les problèmes de principe des recherches comparatives complexes, in *La littérature comparée en Europe orientale*, Budapest, 1963. 23. o.

⁸ J. M. CARRÉ: *La littérature comparée*, Paris, 1951.

nek elsődleges okai a jól megalapozott perspektíva hiányában rejlenek. Az összehasonlító irodalomtörténet tárgyának és módszerének bizonytalan és homályos meghatározása béklyóba veri ezeket a munkákat. És mint már az előzőekben említettük, az összehasonlító irodalomtörténet válsága körül a vita is azért bontakozott ki, mert nem sikerült meghatározni feladatait és módszerét. Valójában máig sincsenek megfelelő irányadó elvek céljáról és módszeréről. Az összehasonlító irodalomtörténet célját egyes komparatisták a hatások, közvetítések, utánzások és más ilyenfajta kérdések kutatásában jelölték meg. De a felsorolt célok nem szolgálhattak a kutatások biztos és szilárd alapjául. Még pontosabban, a kitérített célokról adott meghatározások nem deríthettek fényt azokra az irodalmi jelenségekre, amelyeket az összehasonlító irodalomtörténet hivatott feltárni. Van Tieghemnek e jelenségre vonatkozó definíciója mértéktelenül bizonytalan volt. Íme: „Az összehasonlító irodalom nem külön tudomány; olyan problémáknak és eredményeknek a mesterséges csoportosítása, amelyek mindegyikének be kell olvadnia annak az irodalomnak a problémakörébe, amelyhez tartozik”.⁹ A „mesterséges csoportosításnak” ez az elve szabad kezet adott a véletlennek. Ez volt az eredendő oka az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások perspektívatlenségének. Ez az oka továbbá annak, hogy az egyes művek forrásainak, hatásának, utánzásának kutatása az esetek legnagyobb részében formális és véletlen lett.

Közismert, hogy Van Tieghem a nemzeti irodalom keretein kívüli irodalmat felosztotta összehasonlító irodalomra és általános irodalomra. Kimutattuk már, hogy ez a felosztás és elkülönítés önkényes, mert a két jelenség között nincs merev határvonal. A kérdés más szempontból is érdekel bennünket, nevezetesen a komparatista kutatások távlatai szempontjából. Amikor Van Tieghem az előbb említett felosztását megejtette, nem vette szemügyre az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak azt a lehetőségét, hogy magasabb szintű irodalomtörténeti szintézis létrehozását előmozdíthatná. Ily módon az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások problematikájának kiválasztása teljesen a komparatisták egyéni és véletlen tetszésétől függtek. Ez egy kissé szembekötősi játék volt. Ez ad részmagyarázatot arra a rejtélyre, hogy miért uralkodott az összehasonlító irodalomtörténetben az empirikus pozitívizmus, amely csak arra volt alkalmas, hogy felhalmozza az irodalmi tényeket a kapott eredmények általánosításának legkisebb igénye nélkül. És a pozitívista és empirikus szellemben végzett kutatások eredménytelensége miatt egyes komparatisták tagadni kezdték a problémák elvi, elméleti megközelítését, és arra a következtetésre jutottak, hogy a baj az irodalom történeti jelenségeinek, a témának, az eszméknek stb. kutatásából ered, egyszóval azoknak a jelenségeknek a kutatásából, amelyeket Welles extrinsic-nek (külsőknek) nevezett. De véleményünk szerint az irodalomnak

⁹ P. VAN TIEGHEN, id. mű 47. o.

az előbb felsorolt területeit a komparatista kutatásokban nem lehet mellőzni. A genetikus jelenségek az összehasonlító irodalomtörténet egyik kutatási területe marad. Az írók kapcsolatát, a témakölcsönzést, az eszmék hatását meg kell vizsgálni és világítani, mert ezek nélkül nem lehet létrehozni igazi nemzeti irodalomtörténetet, másrészt a történelmi empirikus munkák nélkül lehetetlen lenne felfedezni a rejtett törvényszerűségeket a nemzeti irodalmak kapcsolataiban, egymásrahatásában, a világirodalom fejlődési irányában, stb. Tehát ezek a kutatások nélkülözhetetlenek és nagyon gyümölcsözőek is lesznek akkor, ha úgy fogjuk fel őket, mint a szélesebb alapokat teremtő irodalomtörténeti szintézis kiegészítő részét. Másrészt helyes koncepciónk kell hogy legyen az irodalomról, az irodalmi műről, hogy világosan lássuk a megvizsgált jelenség helyét a mű egészében, az irodalom folyamatában és fejlődésében. Az irodalomnak ez az elve megmenti majd a komparatista tanulmányokat a vak empirizmustól, a relatív historizmustól, a cél nélküli pozitívizmustól.

*

Az összehasonlító irodalomtörténet elméleti kérdéseinek szánt írásokban gyakran hivatkoznak arra a tényre, hogy az összehasonlító irodalomnak nincs esztétikai célja, csak történelmi igénye. Íme mit mond Van Tieghem: „Az összehasonlító szót meg kell fosztani minden esztétikai értéktől, és kapjon történeti értéket . . .”¹⁰ Welleknek és másoknak igazuk van, amikor tiltakoznak a komparatista tanulmányok ilyenfajta szemléletmódja ellen, hiszen minden irodalmi kutatás egyik célja a mű esztétikai tényének az értelmezése. Az elemzés nem sértheti meg a mű eredetiségét, hanem hozzá kell járulnia az esztétikai tulajdonságok feltáráshoz. Zola írta barátjához, Baille-hez: „Az irodalmak összehasonlító történetéből le kell vezetni, hogy a nagy költő milyen törvény szerint nyilatkozik meg.” Az összehasonlító irodalomtörténet csaknem valamennyi elméleti munkája hivatkozik erre az idézetre, így Baldensperger, Van Tieghem és mások. De nem értették meg Zola szavainak a lényegét, mert ahelyett, hogy megmutatnák a nagy költőt formáló tényezőket, az összehasonlító irodalomtörténet egyfajta összeesküvés lett az írói eredetiség ellen. A komparatisták ugyan buzgón keresték, hogy az írók honnan merítették a műbe került elemeket, de már igen kevés figyelmet fordítottak az irodalmi mű egyedi sajátosságainak a kimutatására. Ennek a gyászos gyakorlatnak egyik oka abban nyilvánult meg, hogy úgy közelítették meg az irodalmi műveket, mint statikus, holt tényeket. Pedig az irodalom él, előrehalad és nap mint nap új esztétikai értékeket teremt.

Ezért osztjuk azoknak a komparatistáknak a véleményét, akik az összehasonlító kutatások esztétikai értékelését követelik. Nagy szükség lenne ennek az érvényre juttatására az összehasonlító irodalomban. De tudnunk illene, mit

¹⁰ Uo. 21. o.

értsünk ezen az elven. Vajon ez az igény magával hozza-e a komparatista kutatások tárgyának valamiféle átcsoportosítását, módosítását vagy új módszer alkalmazásáról van szó az összehasonlító elemzésben? Amikor Welles a komparatista tanulmányokat szem előtt tartva általában beszél az irodalomtudományról, azt javasolja, hogy a kutatás középpontjába a művet, azaz az irodalmi struktúrát kell állítani. Már a *Theory of literature*-ben megállapítja: „The history of themes and formes, devices and genres, is obviously an international history.”¹¹ Etiemble a budapesti komparatista konferencián tartott expozéjában szintén hasonló kutatásokat indítványoz. Kijelentette: „Egyébként, hogy lehessen összehasonlító irodalomtörténet, az irodalmaknak az elképzelésünk szerinti összehasonlító története, szabaddá kell tenni az utat a műben a szép számára, azaz a szerkezetek összehasonlító tanulmányozása számára: a részletek szerkezete, a stilisztika, az összehasonlító verstan (az egyik legjobb angol író nem azt vallja, hogy az egyedül érvényes kritika a részlet kritikája), a mű egészének a szerkezete és máris beletorkollunk a műfajok tanulmányozásába.”¹² Tökéletesen egyetértünk azokkal az elgondolásokkal, amelyek nagy perspektívát nyitnak az összehasonlító irodalomnak. És ezeknek a kutatásoknak különösen nagy jelentőségük van az irodalomelmélet számára, mert azzal, hogy az általános kérdések felé irányítja a kutatásokat, eléri és megoldja az irodalom elméleti kérdéseit. És Wellesnek teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy a szerkezeti elemek nemzetköziesek, és felölelik nemcsak egy nemzeti irodalom és egy adott kor irodalmi sajátságait, hanem az egész irodalomtörténetet kezdetétől napjainkig.

Mindamellett felvetődik néhány kérdés, nevezetesen: a struktúrák kutatása automatikusan az elemzett mű esztétikai értékelésébe torkollik-e, és a szerkezeti jelenségek általánosításával, abszolutizálásával többé már nem történeti, hanem elméleti tanulmányokkal állunk-e szemben?

Az irodalmi mű szerkezeti tényezőinek a megállapítása még nem vezet el bennünket a mű egyes összetevőinek a meghatározásához, és a ritmus vagy a rím elemzése még nem oldja meg az irodalmi alkotás esztétikai tulajdonságainak komplex rendszerét. Másrészt pedig szükséges, hogy közelebbről meghatározzuk a szerkezeti kutatások általánosításának fokait, hiszen a mű formai elemeinek tanulmányozása között lesznek olyanok, amelyeket történeti szinten ragadhatnak meg, másokat pedig elméleti szinten. Az olyan könyvek, mint Horváth János *Rendszeres magyar verstana* (Budapest, 1951.) vagy Vargyas Lajos: *A magyar vers ritmusa* (Budapest, 1952.) konkrét és történeti alapon nyugvó kérdést tárgyalnak. De a strukturális jelenségek tárgyalása közben már azok nemzetközivé tételére törekedhetünk, azaz magasabbfokú

¹¹ R. WELLES—A. WARREN: *Theory of Literature*, London, 1955. 42. o. „A témák és formák, a formai újítások és műfajok története nyilvánvalóan nemzetközi jellegű.”

¹² R. ETIEMBLE: *Histoire des genres et littérature comparée*, in *La littérature comparée en Europe orientale*, Budapest, 1963. 205. o.

általánosításra. Ez pedig azt a feladatot rója ránk, hogy világos képzeteket szerezzünk az irodalomtörténeti és irodalomelméleti kutatásokról. Jóllehet nincs közöttük áthidalhatatlan szakadék, mindamellett felmerülnek a tárggyal és a módszerrel kapcsolatos problémák.

Az irodalomtudományban, mint minden más tudományban a megvizsgált jelenségeket különböző szintű általánosításnak lehet alávetni. Az elméleti kutatások feladata olyan jelenségek feltárása, amelyek közösek valamennyi irodalmi műben. És ha ily módon általánosít az irodalomelmélet, akkor az irodalom véletlen jelenségeit félretolja, hogy meghatározhassa az irodalom belső törvényeit. Tehát a szerkezeti jelenségek kutatása is képezheti az általánosítás tárgyát, amelynek az a célja, hogy kiemelje annak lényeges vonását. Nincs szándékunkban tagadni és lebecsülni az ilyenfajta kutatások szükségességét, mi magunk is gyakoroljuk és ennek tanulmányozására ösztöNZünk másokat is. Az általános jellegű problémák kutatása közben olyan problémákkal kerülünk szembe, amelyek már a nemzeti irodalom határain kívül vannak, azaz valóban nemzetközi és egyetemes jelentőségük van. Az ilyen jelenségeket szemügyre véve nem tekinthetjük megoldottaknak azokat a kérdéseket, amelyek felvetődnek a nemzeti irodalomtörténettel és a világirodalommal kapcsolatban, amelyeknek lehet helyi jelentőségük, de ezek nélkül a helyi jelenségek nélkül nem tudjuk megoldani egy magasabb szintű irodalomtörténet szintézisének kérdéseit, sőt nem is törekedhetünk az irodalmi elemek elméleti általánosítására az irodalom történeti elemeinek megvilágítása nélkül.

Feltételezhető-e, hogy az irodalom szerkezeti elemeinek kutatása közben közel jutunk a mű esztétikai jelentőségéhez? Igen is, nem is. Igen, minthogy minden irodalmi műben meglevő azonos tényezőket fedünk fel és ez elősegíti az irodalmi alkotás lényeges elemeinek vizsgálatát. De távolodunk is attól, mert minden esztétikai ítélet magában foglalja a mű történeti tényezőit, amelyeket a jelenségek általánosítása elvet. Meg lehet-e ítélni Homérosz vagy Stendhal művének esztétikai értékét csupán a szerkezetében? A szerkezetének vizsgálata hozzájárulhat egy mű esztétikai értékeinek felfedéséhez, de annak elködösítéséhez is. Például Ady és Rimbaud szimbólumai még nem fedik fel önmagukban esztétikai tulajdonságaikat és értékeiket, mert ez utóbbi még történeti kritériumokat is feltételez.

Az irodalmi mű lényegének kutatása közben lehántjuk arról a véletlen elemeket, míg nem marad más, mint a mű váza. És ez a minden „relatív historizmustól” megszabadított szerkezet internacionális jelenség lesz, de ez már nem élő valami. Több mint száz éve, hogy Belinszkij polemizálva azokkal, akik Gogolt Homérosszal azonosították, a következő megjegyzést tette: „Aki a művészetet kizárólag esztétikai szempontból akarja megítélni, nem törődve sem annak történetével, sem az emberiség fejlődésének történetével, az nagyon könnyen azonosságot fog találni Homérosz Iliásza és Gogol Holt lelkek

c. műve között.”¹³ Belinszkijnek tökéletesen igaza van, amikor bírálja azokat az ellenfeleit, akik Gogolt a legmagasabb szintre akarván emelni elhalványították eredetiségét. Welleknek a struktúráról vallott elvei is az irodalmi jelenségek „internacionalizálásához” vezetnek, megfosztva azokat történetiségüktől, társadalmi jellegüktől, ugyanakkor felbontja esztétikai értéküket. Ha a szerkezetet fogadjuk el a szép egyedüli mértékének és elvének, akkor Vergilius és Tasso, Apuleius és Alain Robbe-Grillet, Petrarca és Rimbaud, a klasszicista Racine és az expresszionista Brecht, a realista Balzac és a szürrealista Breton a futurista Marinetti és a futurista Majakovszkij egyazon kategóriába kerülnek.

Az irodalomesztétikában és az irodalomelméletben Wellek elméletéhez hasonló jellegű törekvés is ismeretes, ez pedig a történelmietlen „realizmus-anti-realizmus”, a „nagy realizmus” koncepciója, amelyet több esztétikusunk és irodalomtörténészünk vall. Balzac, Stendhal és Tolsztoj realizmusának múlhatatlan eredményeiből kiindulva egyes irodalomesztétikusok és irodalomtörténészek abszolutizálták a realizmus vívmányait és minden művészi munkára érvényes esztétikai mércét alkottak azokból, és ez analóg vonást mutat az irodalmi szerkezet „internacionalizmusával”. A realizmusnak ez a koncepciója bizonyos mértékig áttörte az irodalmi mű esztétikai értékelésének történelmi határait, és zavart okozott az esztétikai ítéletben. És így történt, hogy a realizmus határai napról napra tágultak, előbb Homérosz, Cervantes, Rabelais, Shakespeare és mások lettek realisták, de minthogy a romantikus, naturalista, szimbolista írók esztétikai értékeit sem lehetett kétségbevonni, kezdték Victor Hugot, Zolát, Baudelaire-t és Adyt és még másokat is a realistákhoz sorolni. Ez történt az utóbbi időkben Kafkával, Camus-vel, Musillel, akiket pedig sokáig úgy tartottak számon, mint az antirealizmus prototípusait, ma realistákká keresztelték őket. A realizmusnak ez az antihistorikus koncepciója sok közös vonást mutat a szerkezet történelmietlen koncepciójával. Amikor pedig valaki a realizmusnak ilyenfajta absztrakt értelmezésében kételkedni kezdett, „relativista történésznek” kezdték nevezni. Ez ugyanaz a kifejezés, amelyet Wellek használt azokkal szemben, akik nem tették magukévá a történelmietlen irodalmi koncepciót.

Henri Roddier a Chapel Hillben tartott expozéjában felhívta a figyelmet az ilyen művészeti koncepció veszélyeire. Többek között ezeket mondta: „Az irodalomkritika a genetikus módszernek köszönheti a valóság relativitásának a felfedezését, amely szemben áll az elméleti fogalmakkal, amelyeknek absztrakt és egyszerűsítő jellege egyre inkább elégtelennek látszik: Attól lehet tartanunk, hogy ennek a módszernek csetleges megszűnése például az új, formális kritika javára, egy szép napon olyan abszolút, hajthatatlan irodalmi szabályok helyreállításához vezetne tudományos formalizmusá-

¹³ V. BELINSZKIJ: Polnoe szobranie szocsinenij, VI. Moszkva, 1955. 588. o.

ban, mint a nagy francia század kánonjai voltak, vagy végtére olyan sterilizátorokká válnának, mint a XVI. századi olasz esztétikusok szabályai voltak, akik Arisztotelész klasszifikátori törekvéseire vágytak az irodalomban.”¹⁴ Ugyanolyan vegyes érzelmeket táplálunk Wellek struktúra koncepciója iránt, mint eziránt a minden történelmiségtől megfosztott, abszolutizált realizmus iránt.

Osztjuk Bataillon állásfoglalását, amelyet a strukturalista koncepcióval kapcsolatos válaszcikkében fejtett ki, amikor ezt írja: „Az eszmék és az irodalom együtt élnek, még ha, mint tisztátalant, el is ítéljük ezt az együttélést. Ha igaz is, hogy az irodalomtörténet nem lehet sem az eszmék történetével vagy még kevésbé a vallásos érzés vagy a politikai elméletek történetével összekeverni, mégis e tudományágak segítsége nélkül egy (tőlünk időben és térben kissé távol álló) művet sem árnyalataiban, sem szándékában, sem teljes strukturájában nem tudunk felfogni. Mint ahogy a kritikát (vagy a strukturák és az irodalmi értékek jelentését), a történeti tájékozódást sem lehet az irodalom ismeretéből számúzni.”¹⁵ Ez jól bizonyítja, hogy az irodalom kizárólagos belső világának feltárását nem lehet a mű tanulmányozására korlátozni, és azt nem függetleníthetjük a történelmi és társadalmi jelenségektől.

Wellek azt állítja, hogy mindannak kutatása, ami nem az irodalmi mű strukturájárvonatkozik, relativista történetiségbe torkollik. Egyetértünk a szerkezeti, az általános formák, irodalomelméleti kérdések kutatásával. De ezek a kutatások nem számolhatják fel azoknak a történelmi tényeknek a felderítését és elemzését, amelyek elsőrendű szerepet játszanak az irodalmi mű értékelésében. És ezek a kutatások is vannak olyan hasznosak és fontosak, mint a tisztán elméleti kutatások. Ahhoz, hogy az elméleti kutatások eredményesek lehessenek, a tapasztalati, a történelmi kutatásokra kell alapozni azokat. És a történelmi empirikus, a pozitivisták kutatások teljes egészében relativista historizmusba süllyednek? Semmiképpen sem, hiszen a történelmi tényeknek történelmieknél kell maradniuk. És ha Wellek az empirikus kutatásokat relativista historizmusnak tekinti, az azért van, mert nem veszi figyelembe az általánosítás különböző fokait, a logikai gondolkodás különböző fázisait.

Bataillon cikke arról győzött meg bennünket, hogy a komparatista kutatásokat nem szabad csupán az irodalmi struktúra kutatására korlátozni. Megmarad a kritika kérdése, tehát az esztétikai értékelés a komparatista tanulmányokban. Mint már előbb is említettük, a viszonyok, a hatások, tehát egyes művek analízise közben mindig szem előtt kell tartani az elemzett mű esztétikai jelentőségét. A részlemek tudományos feltárása során nem szabad megfélekedezni az irodalom általános törvényeiről. Tehát, hogy ne essünk a

¹⁴ H. RODDIER: De l'emploi de la méthode génétique en littérature comparée, in Proceedings of the ICLA, I. 114–115. o.

¹⁵ M. BATAILLON, id. mű, 292. o.

relativista historizmusba, a pozitívizmusba, figyelniük kell az irodalomelméleti kérdésekre, a kutatás világos perspektívájára és az irodalmi mű esztétikai értékelésére.

Ha már az irodalom elméleti és általános kérdéseiről beszélünk, el kell ismernünk, hogy a szerkezeti és formai kérdéseken túl is vannak még kérdések, amelyek nem kevésbé nemzetköziek, és amelyek ugyancsak kutatásra várnak. Ilyen például: az irodalom funkciója a társadalomban, az irodalmi mű és a valóság viszonya, a műben található eszmék esztétikai fontossága, az író egyéniségének visszatükröződése a műben, a tartalom és forma dialektikája, stb. Ezek a kérdések épp úgy nemzetköziek, mint az irodalmi struktúra kérdései.

*

Az összehasonlító irodalomtörténet komoly segítséget adhat ezeknek a nem csupán egy irodalomra jellemző kérdéseknek a megoldásához. Űg tekinthető tehát, mint az irodalom általánosításának egyik fázisa. Az irodalomelmélet az irodalmi jelenségek általánosítása közben túllép a nemzeti határokon, de ennek ellenére nem helyettesíti sem az irodalomtörténetet, sem az összehasonlító irodalomtörténetet. Az irodalomelmélet az irodalomtörténetre és az összehasonlító irodalomtörténetre támaszkodva nagy segítséget adhat az irodalom általános kérdéseinek a megvilágításához. Az általános kérdések kutatása közben fényt vet az irodalmi mű egészére, és így elősegíti az irodalom részkérdéseinek a tanulmányozását is. Tehát az irodalomelmélet bizonyos fokig összekötő kapocs az irodalom különböző ágai között, a nemzeti irodalmak, az irodalomtörténet és az irodalomesztétika között. De az irodalomelmélet nem azonos az összehasonlító irodalomtörténettel. Az irodalomelmélet bár túlmegy a nemzeti irodalmak határain, nem tagadja azok nemzeti jellegét, még kevésbé az irodalom történeti jelenségeit, ellenkezőleg, állandó kölcsönhatásban van azok kutatásaival. Ezt kell figyelembe venni és nem szabad összezavarni az egyik tudományág feladatait a másikéval. Az irodalmi jelenségek összefüggő egészet képeznek, nem lehet megérteni az irodalmi művet, ha nem vesszük figyelembe minden összetevőjét, szétválaszthatatlan egységét.

KÓKAY GYÖRGY

GÖTTINGA, RÁT MÁTYÁS ÉS FELVILÁGOSODÁS KORI IRODALMUNK KEZDETEI

Irodalomtörténeteink Rát Mátyás szerepét többnyire csak azzal a néhány szóval szokták elintézni, hogy ő volt a magyar nyelvű újságírás megindítója.¹ Ha más nem, legalább az olyan neves kortársaknak, mint Kazinczynak vagy Batsányinak az elismerő nyilatkozatai már régebben felkelthették volna irodalomtörténetírásunk érdeklődését Rát Mátyás munkássága iránt. Kazinczy ugyanis Rátot „nemzetünk Prometheusá”-nak nevezte, „akinél Pázmány és Szenczi Molnár óta senki sem tett többet a magyar nyelv érdekében”, Batsányi pedig szintén többször nyilatkozott visszaemlékezéseiben nagy elismeréssel Rát jelentőségéről.² E kortársi nyilatkozatok, amelyeknek számát tovább is bővíthetnénk, valóban aránytalanoknak és túlzóknak tűnhetnek, ha Rát tevékenységének csak azokra a mozzanataira gondolunk, amelyeket az eddigi kutatás feltárt: a Magyar Hirmondó megindítása mellett arra a szerepre, amelyet nyelvújítás és a kritika történetében játszott, valamint a Rajnissal való vitájára. Kutatóink közül egyesek fel is figyeltek erre az aránytalanságra, de ezt úgy próbálták kiegyenlíteni, hogy Kazinczyék nyilatkozatait nevezték túlzóknak, és azokat „kellő” mértékre igyekeztek leszállítani, és némi vállveregetéssel kárpótolták a „derék” Rát Mátyást.³ A magyar időszaki sajtó kezdeteinek tanulmányozása során megkíséreltük Kazinczy és Batsányi értékelései alapját Rát munkásságában megkeresni. Amit e munka során tapasztaltunk, nem csak a fenti nyilatkozatok realitását bizonyították be, hanem felvilágosodáskori irodalmunk kezdeteinek teljesebb megértéséhez is vezetett. Rát Mátyás irodalomtörténeti szerepének és tevékenységének az idő és a feledés homályából való feltárása ugyanis egyszersmind a felvilágosodáskori magyar irodalmi és kulturális törekvéseknek a magyar társadalomból való

¹ Rát Mátyás életrajzát SZINNYEI JÓZSEF írta meg. (Figyelő 1880. VIII. 161—174, 286—296.) Életének és munkásságának újabb feldolgozása folyamatban van; e tanulmányban csak irodalomtörténeti jelentőségű tevékenységére szeretnénk felhívni a figyelmet.

² KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. Vál. műv. I. 43—44. — BJÖM III. 147, 298, 471, 492.

³ L. pl. BORZ GYULA: Kazinczy irói összeköttetései fogsága idejéig. Esztergom 1916. 9. l. és NÉMEDI LAJOS: Nemzeti művelődésünk ügye a felvilágosodás korában. (1963.) (Kézirat.)

szerves kisarjadására, de ugyanakkor a nyugati, elsősorban a német haladó törekvésekkel, irányzatokkal való eddig kevésbé ismert kapcsolataira is rá fog világítani.

2.

Rát Mátyás annak a városunknak a 18. század végén számban is jelentősen gyarapodó polgárságából került ki, amelyik — a hazai viszonyok között — nemcsak jelentékeny ipari és kereskedelmi központnak számított, hanem azzal is magára vont a figyelmet, hogy lakossága, még a polgárság jelentős részét is beleértve — ellentétben városaink nagy részével —, túlnyomó részben magyar anyanyelvű volt. Győr volt e város, ahol Rát született, 1749-ben egy német eredetű, evangélikus iparos-kereskedő családból. Atyja, Ráth János, mészárosmester, édesanyja, Raitz Zsuzsánna volt. A család és általában a győri polgárság közé beáramló külföldi polgárok elmagyarosodási folyamatát jól jellemzi Rát példája, aki munkásságával teljes egészében a magyar polgári törekvéseknek a szószólója lett. (Elmagyarosodását külsőleg azzal akarta jelezni, hogy elhagyta nevéből a h betűt.) Hogy Győr magyar jellege mennyire ismert volt, mi sem bizonyítja jobban, mint Schlözer híres munkája, az 1771-ben megjelent *Allgemeine Nordische Geschichte*. Ebben, mint ismeretes, a Magyarországról szóló fejezetben a szerző a valóságosnál lényegesen rosszabb arányt számított a magyaroknak és azt hangsúlyozta, hogy Magyarországot jórészt szlávok lakják. Azonban még az ő kimutatása szerint is Győr megye és Győr városa színmagyar lakosságú volt.⁴ A győri polgárságnak e zömében magyar jellegére és a bevándorlókat magyarrá asszimiláló tendenciájára érdemes már itt felfigyelnünk, mert ennek Rát Mátyás fejlődésére nézve nem kis hatása volt.⁵

De Rát szülővárosa egyszersmind a főleg a 18. század első felében virágzó, de a másodikba is átnyúló hallei pietizmusnak is egyik központja volt. E szellemi irányzat fogadta Rátot a többi hazai iskolában is, amelyeket Győrt elhagyva felkeresett. Modorban, Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen nagyjából ugyanazzal a pietista színezetű felvilágosultsággal ismerkedett meg, amelyet a dogmamentes vallásosság és az utilitarizmus jellemezett, és a német, főleg a jénai államismereti iskolának a hatása. Ennek az irányznak a legnevesebb képviselője Bél Mátyás volt, akinek a hagyományait ápolták az utódok is: Thomka-Szászky János és Benczur József. Ez a hagyomány, különösen a pozsonyi evangélikus iskolában, Rátra több vonatkozásban is erősen hatott. Bél Mátyás volt az első, aki Pozsonyban megindította az újságírást, a latin nyelvű *Nova Posoniensia* kiadásával. Ő volt a német államtudományi iskola nyomán kifejlődő leíró statisztika első jelentős hazai képviselője, akinek

⁴ SCHLÖZER, AUGUST LUDWIG: *Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle, 1771. 239—240.

⁵ Vö.: DÁNYI DEZSŐ: *Győr polgársága a XVIII. század végén*. Arrabona VI. 1964. Győr, 1964. 109—131.

a „Notitia Hungariae Novae” című munkája az ország népeinek gazdaság-földrajzi leírását adta. Rátnak mind az újságírás, mind pedig a statisztika iránt kifejlődő érdeklődése Bél példájától kapta az első indítékot. De a pozsonyi iskola egész tanulmányi rendszere, amelyet Thomasius és Francke nyomán honosítottak meg Bél és utódai, szintén jó alapokat adott Rátnak a további, németországi tanulmányokhoz, hatások befogadásához. Az oktatás ugyanis — ellentétben az ortodoxiával — a reális tárgyak: a számtan, a földrajz, a történelem, a csillagászat és a növénytan bevezetését eredményezte.

Bél Mátyás utódai közül Rát Benczur Józsefről hálával emlékezett meg akkor, amikor lapját megindította. Azt írta ekkor, hogy amit ő az újságírással kapcsolatos tudományokról tud „nagyreszt néhai legjobb tanítójának . . . Benczur József Uramnak köszönheti”. E megjegyzés mögött nemcsak a volt tanítvány háláját kell látnunk egykori tanára iránt, hanem annak a jelentős indításnak és alapozásnak az elismerését, amely előkészítette Rátot a Göttingában megismert újabb német felvilágosodás eszméinek a befogadására. Persze Rát arról nem beszélt, mivel tudta, hogy Magyarországon „nem lehet, nem tanácsos, nem illő, nem is szabad mindent ki mondani, nem hogy írásban hírelni” hogy ugyanakkor, amikor valóban Benczuréktól indult el, számos kérdésben túl is szárnyalta egykori tanárainak a felvilágosultságát. Benczur nagyhatású nevelő volt, keze alól kerültek ki a hetvenes-nyolevanes évek evangélikus nemesi értelmiségi köreinek a legnevesebb képviselői — közöttük Hajnóczy és Berzeviczy Gergely.⁶ Kollár Ádámmal együtt, akihez baráti szálak fűzték, ő is ellensége volt a rendi előjogoknak, és mindketten Habsburg-barát beállítottságúak voltak: a nemesi előjogok ellen harcoltak, de ugyanakkor elítélték a nemzeti irányú törekvéseket is. Kollár irreális adatai a magyarság számáról, és jövőjével kapcsolatos vészjósló megállapítása Schlözer munkáján keresztül Herder művébe is bekerült, és nem kis hatással volt irodalmunkra.⁷ Benczur pedig a rendi mozgalmak között elítélte Rákóczi szabadságharcát is. Jellemző mindkettőjükre, hogy amikor az udvar Lengyelország felosztásának indokolásához történeti érveket keresett 1771-ben, Kollárt és Benczurt is bevonták a munkálatokba.

Rát valóban túlnőtt Kollárék és Benczurék Habsburg-hű, barokkos színezetű aufklärizmusán, amelyből csak az antifeudális magot tartotta meg; és azt a polgári felvilágosodás leghaladóbb ideológiájával gyarapította, amely elismerte minden nép jogát független polgári nemzetállam kialakításához. Rát nemcsak a magyarságnak, hanem a többi hazai népnek is e jogáért harcolt, elsősorban természetesen nyelvi, irodalmi és kulturális téren. Ezzel is azonban kiemelkedő — de egyszersmind elszigetelt — szerepet játszott, mert nacionalizmusunk nemesi és feudális eredete miatt, különösen hajlamos volt arra, hogy

⁶ H. BALÁZS ÉVA: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. L. Schlözer és magyar tanítványai. Századok 1963. 6. sz. 1192—1193.

⁷ DÜMMERTH DEZSŐ: Herder jóslata és forrásai. Fil. Közl. 1963. 181—183.

összeütközzön az egyetemes haladás érdekeivel és más népek nacionalizmusával.⁸ Rátnak egy magyar város polgári környezetéből való származása, másrészt a felvidéki evangélikus iskolák bélmátyási és benzuri-kollárádami aufklárizmusa Göttingában hozta létre azt a szintézist, amely — Kazinczy szavai-
val élve — egyszerre tette őt „igaz hazafivá” és a „világosság fiává”.

3.

Rát hazai tanulmányai végeztével 1772-ben — a honismereti iskola gyakorlatának megfelelően — országjáró körútra indult. Beutazta az országot, járt Erdélyben, és hosszabb időt töltött Debrecenben. A különböző vidékek lakossága életmódjának tanulmányozása mellett megismerkedett nyelvjárásainkkal is, és széleskörű személyes kapcsolatokra tett szert. Mindennek a későbbiek során mint újságszerkesztő jó hasznát vette: levelezői, tudósítói, előfizetői nagyrészt ebből a körből kerülhettek ki. De előbb hátra volt számára életének legnagyobb szellemi élménye: a göttingai egyetem, amelynek anyakönyvébe mint „magyarországi teológus”-nak („Hungarus theol.”) 1773. máj. 2-án jegyezték be a nevét.⁹

Mária Terézia intoleráns valláspolitikája, amely nem tette lehetővé hazai protestáns főiskolák létesítését, bár kétségtelenül sújtotta a magyar művelődést, mégis bizonyos szempontból — miként az uralkodónó más intézkedései — visszajára is fordult. Azáltal ugyanis, hogy a magyar protestánsok külföldi főiskolákon kényszerültek teológiai és egyéb tanulmányokat folytatni, belekóstolhattak a német, holland és svájci egyetemeken és főiskolákon a felvilágosodás eszméibe, amelyek a Habsburg birodalomba csak erős szűrőn keresztül jutottak el. E külföldön tanuló diákokból került ki azután a magyar felvilágosodás számos jelentős képviselője. Ebből a szempontból a 18. század második felében a göttingai egyetem számunkra különösen fontos szerepet töltött be. A Nagy-Brittaniával perszonálunióban levő Hannover fejedelmének, Ágost Györgynek nagy anyagi áldozatok árán létrehozott egyetemével valóban sikerült célját elérni: túlszárnyalta a szász király lipcei és a porosz uralkodó hallei egyetemét. A Georgia-Augusta egyetemen már nem a teológia volt az elsődleges tárgy, hanem a jog és az államtudomány; a német felvilágosodás angol hatásokkal gazdagodott.¹⁰ Az egyetemet túlnyomórészt előkelő hallgatóság látogatta, akik Angliából csakúgy, mint más európai országokból, köztük a Habsburg birodalomból is felkeresték a neves professzorokat, akiktől jövendő politikai pályájukra hasznos tudást és ismereteket meríthettek. A göttingai universitas liberális légköre — az egyetem tanárait a cenzúra sem korlátozta — egyedülálló volt a korabeli német egyetemek között is.¹¹

⁸ KLANICZAY TIBOR: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. 110—130.

⁹ BORZSÁK ISTVÁN: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 191.

¹⁰ Selle, Götz v.: Die Georg — August — Universität zu Göttingen. Göttingen 1937.

¹¹ THIENEMANN TIVADAR: A göttingai egyetem 200 éve. Tükör 1937. 546—548.

Rát Mátyás göttingai éveiről alig ismerünk egyéb feljegyzést, visszaemlékezést, az idézni szokott két verssornál, amely Göttinga tudományossága utáni vágyódásáról tanúskodik.¹² Ezenkívül ismerjük emlékkönyvének név-aláírásait, amelyekből kiderül, kikkel volt egyetemi évei alatt jó barátságban. Ezek közül érdemes kiemelni Sófalvi József és Br. Podmaniczky József nevét. Sófalvi volt az, aki hazánkban először hívta fel a figyelmet Addison, Steel és Pope morális hetilapjaira, és ezek követőire. Erről annak a fordításának az előszavában írt, amelyet Faludi is elkészített latinos-franciás ízléssel, míg ő és Horányi a felvilágosodás újabb irányzatainak, szinte Batsányi elveinek megfelelően ültetett át magyarra.¹³ Egyébként az 1777-ben megjelent könyvről Rát is nagy elismeréssel írt lapjában.¹⁴ Br. Podmaniczky József pedig, aki 1776—1779-ig tanult Göttingában, később fiumei tanácsos, majd a helytartó-tanács tanácsosa lett, mint a protestáns ellenzék vezére, kétségkívül kapcsolatban volt valami módon Ráttal, aki Fiumével különösen sokat foglalkozott — talán éppen Podmaniczky tudósításai révén a Magyar Hirmondóban.

Rátnak e néhány soros göttingai vagy Göttingával kapcsolatos emlékeinél sokkal többet tudunk meg az őt ott ért hatásokról, ha átlapozzuk újságjának, a Magyar Hirmondónak 1780—1782 végéig általa szerkesztett évfolyamait, amelyeknek minden számát maga írt. Az itt olvasható cikkei, recenziói, megjegyzései alapján, világosan kirajzolódik előttünk Göttinga szellemi hatása, amely nélkül mindez nem jöhetett volna létre. Bár Rát neveket a legritkábban említ, cikkeinek tartalmából kielemezhetők azok a göttingai tanárok és a német felvilágosodás más jelentős személyiségei, akiknek nézeteit magáévá tette, egyáltalán nem eklektikus rendszertelenséggel. Mert Rát számára Göttingában alkalom nyílt nemcsak az ottani tanárok tanításainak, és a göttingai szellemnek a megismerésére, hanem — főleg a világhírű könyvtár révén — más eszmék befogadására is.

A legközvetlenebb élményt azért mégis a neves professzorok előadásai jelentették. Rát tulajdonképpen teológus volt, és mint ilyen, kétségkívül hallgatta Michaelis előadásait. Rátra és a göttingai egyetemre azonban egyaránt jellemző, hogy publicisztikai és irodalmi tevékenysége során semmi jelét nem adta annak, hogy ő tulajdonképpen evangélikus teológusnak készült: a teológia őt is, miként Goethe Faustját, csak utolsósorban, a vallási kérdések az újságíró Rátot pedig egyáltalán nem érdekelték. Igaz, hogy Michaelis sem igen érdeklődött a dogmatika iránt, és a Bibliával is racionalista módon foglalkozott. Leghíresebb munkájában, amelyet a mózesi Törvényről írt (*Das Moseische Recht*, 1770—75.), nem a teológiai irodalmat, hanem Montesquieu-t követte,

¹² „Göttinga! óh dicső tudomány Kormányja, Melytől elválását szívem most is bánja.” (Búcsúztató versek Perlaky Gábor halálakor. Győr, 1786.)

¹³ TARNAI ANDOR: Egy tibetinek álcázott laikus erkölestana a XVIII. századi magyar irodalomban. ItK 1958. 177—186.

¹⁴ Magyar Hirmondó (MH) 1780. jún. 17. 398.

aki számára is, miként Göttinga több tanára szerint is, a felvilágosodás legjelentősebb képviselője volt. Így Rát a teológiai stúdiumokon is vallási fanatizmus- és ortodoxia-ellenességet sajátíthatott el, és a bibliamagyarázatok során racionalista filológiai és szövegkritikai módszereket.

Sokkal nagyobb jelentőségű volt számára a göttingai egyetemnek az a professzora, aki éppen Michaelis hatására hagyott fel teológusi terveivel és lett az összehasonlító nyelvészet és a forráskritikán alapuló történeti kutatások egyik úttörője, valamint a göttingai egyetem legnépszerűbb előadója. Ez a tanár Schlözer volt, aki Rát számára már Pozsonyból ismerős témáról, az államismereti kérdésekről adott elő, miután éppen Rát Göttingába érkezése előtti években, Achenwall halála után, átvette annak kollégiumát, „Über Statistik und Politik” címmel. Schlözer népszerűségét és hatását még fokozta, és Göttinga határain kívül is messze kiterjesztette az általa alapított és szerkesztett folyóirata, amely kezdetben Briefwechsel, később Statsanzeigen címen jelent meg — 4400 példányban. E folyóiratok révén csakúgy, mint előadásai által, nagy hatást gyakorolt Schlözer a magyar értelmiség egy részére is. Erre újabban felfigyelt történeti kutatásunk, de Rátnak mint egyik legjelentősebb Schlözer-tanítványnak a szerepét ezúttal is éppen csak hogy érintette.¹⁵ Pedig kétségkívül schlözeri példa követését kell látnunk magában a magyar nyelvű újságírás megindításában is, amely Schlözer tanítványához, Rát Mátyásnak a nevéhez fűződik.¹⁶ Schlözer ugyanis nemcsak folyóirataival hatott, hanem azokkal az újságkollégiumaival is, amelyeknek tanulságait Rát nem egy vonatkozásban felhasználta és magáévá tette. Rát ezeken az előadásokon ismerte meg a publicisztikának, Schlözer szavaival élve, a „szabadság érverésének” („Puls’ der Freiheit”) a jelentőségét.

Más helyen részletesebben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy mit tanult Rát a neves göttingai professzor statisztikai előadásából.¹⁷ Ezek alapján továbbfejlesztette a német államtudományi iskola már otthon megismert Conring—Achenwall—Bél-féle leíró statisztikai irányzatával kapcsolatban szerzett ismereteit, de kiegészítette ezt az újabb statisztikai áramlatokkal. Újságjában, de a későbbiek során — miként levelezéséből kitűnt — az egyébként soha meg nem valósult önálló munkái tervezetében már a politikai aritmetikának az ismerete is kiviláglik. Ez az ága a statisztikának már nem elégedett meg a gazdasági és társadalmi jelenségek egyszerű leírásával, hanem azok mélyére igyekezett behatolni. Rátnál a népesedési kérdésekkel való foglalkozás nem csak a felvilágosult gondolkodók Montesquieu nyomán elterjedt burkolt társadalombírálata volt, hanem patrióta tett is: a magyar anyanyelvűek számának kimutatása a németesítő tendenciák ellenében.

¹⁵ H. BALÁZS ÉVA: I. h.

¹⁶ Göttinga és a magyar újságírás kezdetei. MKSz 1965. 2. sz.

¹⁷ KÓKAY GYÖRGY: A politikai aritmetika magyarországi történetéhez. Statiszt. Szle. 1966.

De e kérdésben, miként számos más területen is, Rát már nem lehetett Schlözer tanítványa. Schlözer annak a nagypolgári felvilágosodásnak volt a képviselője, amelyre leginkább Montesquieu és Voltaire hatott. Világnézetének társadalmi és politikai alapja a német polgári fejlődés elmaradottsága és Göttingának Angliával való szoros politikai és szellemi kapcsolatai volt. Ez eredményezte Schlözer nézeteinek az élességét csakúgy, mint korlátait. Míg ugyanis társadalmi téren a német felvilágosult nagypolgárság politikai és kulturális jogaiért küzdött, ugyanakkor harcában nem a nép szövetségét kereste a nemességgel szemben, hanem a nemességét, a néppel (parasztsággal, kispolgársággal) szemben, amelyet nem tartott érettnak sem a felvilágosodásra, sem pedig politikai jogok birtoklására. Kompromisszumos magatartására jellemző volt, hogy az angol, orosz, dán és svéd nemesség volt a példaképe, ahol a nemességbe a polgárság is behatolt. A nemesség szükségességét azzal a montesquieui-achenwalli elvvel igazolta, hogy gazdasági hatalmánál fogva ez az osztály a legalkalmasabb az uralkodó hatalmának korlátozására. A monarchiák közül is a felvilágosult monarchiát, így pl. II. József abszolutizmusát tartotta kezdetben a legideálisabbnak. E nézeteiből következett az az ellen-szenv, amellyel a polgári nemzetállamok kialakulását szemlélte. Demokratikus jellegük miatt ítélte el az amerikai függetlenségi háború mozgalmait, csakúgy, mint a hollandiai zavargásokat. Ez magyarázza meg Svájc negatív értékelését és a német klasszicizmus görögök iránti lelkesedésének az elutasítását. Lomonoszovval támadt ellentéteit is az ébredező orosz nemzeti öntudatnak a meg nem értése magyarázza meg. Ezért támadta Schlözert Mirabeau, elvitatva tőle azt, mintha ő az igazság és szabadság bajnoka lenne.¹⁸

Természetesen, ha Schlözert támadták is a radikálisabb polgári irányzat képviselői, kétségtelen, hogy ha a felvilágosodás korábbi fokán is, de jelentős érdemei voltak. Az erőszakot igaz hogy elítélte, ha azt forradalmi megmozdulásnak nyilvánította, de ugyanakkor felemelte ellene a szavát akkor is, ha az hatalmi önkény megnyilvánulása volt. Hasonlóképpen élesen harcolt a vallási vakbuzgóság és babonáság ellen, és mint merkantilista, a kereskedelem szabadságáért küzdött. A fejlődésben való feltétlen hite következményeképpen látott a múltban csak sötétséget és barbárságot. Nem volt érzéke sem a múlt emlékei, sem pedig a nemzeti sajátosságok iránt; ezért keveredett vitába Heynével, Herderrel és ezért nem tudta megérteni a Sturm und Drang hiveit sem. Ha tanítványai ezért, miként pl. Johannes von Müller, el is távolodtak tőle, módszereiből sokat átvettek. Ugyanezt tapasztaljuk majd Rát Mátyás esetében is, aki azért is jelent új színt Schlözer magyar tanítványai között, mert őrá a neves göttingai professzor sokban hatott is, de éppen azon a téren, ahol

¹⁸ Schlözerről a legrészletesebb munka: FÜRST, FRIEDERIKE: August Ludwig von Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert. Heidelberg, 1928. — Újabban: A. L. v. Schlözer und Russland. Eingeleitet v. L. Richter und L. Zeil. Hrsg. von E. Winter. Berlin, 1961. és E. WINTER: Lomonosov, Schlözer, Pallas. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. XII. Berlin 1962. 107—114, és H. BALÁZS ÉVA: I. h.

sokakra — pl. Berzeviczyre — a nemzeti nyelv és kultúra kérdéseiben közömbösítő hatással volt, Rát el tudott tőle szakadni és más irányzatok felé orientálódott.

Göttingában, a filológia hazájában erre is bőven kínálkozott alkalom. Ott működött Heyne is, aki elődjével, Gesnerrel együtt a német újhumanizmus legjelentősebb előfutára volt. Rát Heynét bizonyosan hallgatta, mert, miként Szinnyeitől tudjuk, „a régi klasszikai literatúrát” különösen megkedvelte. Míg Schlözer — mint történész — a racionalista forráskritikára helyezte a fősúlyt, és az irodalomért és a művészetekért nem lelkesedett, addig Heyne az ifjúság nevelésénél nagy jelentőséget tulajdonított az irodalomnak, művészeteknek és általában az esztétikai vizsgálatoknak. Esztétikájában a szabályokba nem foglalható természetes szépségről beszélt az irodalomban, és a művészetekben, valamint a képzelet erejéről.¹⁹ Schlözerrel ellentétben az antik, főleg a görög irodalmat, és különösen a költészetet tekintette példaképnek. Schlözer a racionalista forráskritikus szemével lenézte az egyes népek hagyományait, mondáit, Heyne pedig nagy figyelmet szentelt nekik. Éppen e lényeges különbségek miatt voltak ellenfelei is egymásnak. Ha Rátra, mint ahogy általában az ott tanuló magyarokra, Schlözer is nagy hatással volt, Heyne újhumanizmus érzelmileg közelebb állt hozzá, már csak azért is, mert a kis népek nemzeti irodalma és hagyománya iránt nagyobb megértést mutatott, mint Schlözer.

Schlözer ellenfelei közé számított Göttingában Kästner is, a matematika professzora. Rát őt is hallgathatta, hiszen a matézis volt tulajdonképpen, sokoldalú érdeklődése mellett is, az egyik főtárgya. Kästner, akinek később Gauss és Bolyai Farkas is a tanítványai közé tartozott, Rátra szintén jelentős hatással volt; különösen azért találta követésre méltónak, mert tudománnyal és költéssel egyaránt foglalkozott. Rát matematikai képzettségéről csak annyit tudunk, hogy 1786-ban e tárgyból megpályázta a budai egyetem megüresedett katedráját, de nem volt sikere. Könnyen lehetséges, hogy Kästnertől hallhatott Rát a valószínűségszámításról, amelynek ismeretét politikai aritmetikai tevékenysége során árulta el.

Rát göttingai tartózkodása idején, 1773-ban alakult meg a Göttinger Hain (Hainbund), amelynek tagjai — többek között Miller, Hahn, Boie, Cramer, Hölty, Voss, a Stolberg-testvérek — Klopstockban látták a példaképüket és fő ellenfelüknek Wielandot tekintették, akiben nem láttak mást, mint a franciás, udvari stílus utánzóját. A Hainbund annak a szellemi forrongásnak volt egyik megnyilvánulása, amelyik a haladó német ifjúság körében, a 18. század hetvenes éveiben kifejlődött, és amely a Sturm und Drangban találta meg a kifejezését. A nép szellemi és politikai leigázása elleni gyűlölet őszinte és mély patriotizmussal kapcsolódott. Klopstock példájára e kör tagjai a német múlt irodalmi emlékeit, a Minnesängereket, Hans Sachsot és Luthert

¹⁹ RIGHI, GAETANO: Breve storia della Filologia classica. Firenze, 1962. 184.

kezdik tanulmányozni. Német szótár, népi mondások és szólások gyűjteményének a kiadása tervével foglalkoztak és meg voltak győződve arról, hogy német nyelven ki lehet fejteni az antik irodalom költői finomságait.²⁰ Rát kétségkívül tudomást szerzett e szervezkedésről, hiszen e rövidéletű társaság a Göttinger Musenalmanach köré tömörült. (A Musenalmanach egy Magyarországra elkerült kötetének Kazinczy fejlődésére is volt hatása.)

Klopstocknak egyébként szintén ezekben az években jelentek meg az Ódái (1771) és a Messiás utolsó kötete (1773). Lelkes göttingai visszhangjuk adott lendületet Klopstocknak, hogy 1774-ben kiadja legjelentősebb prózai művét, a „Die deutsche Gelehrtenrepublik”-ot, amelyben a tudomány igazi célját, az „új” keresésében, és nem az utánzásban jelölte meg. Elítélte az irodalmi diktatúrát, az idegen nyelv használatát és a különböző irodalmi iskolák megkötöttségei helyett a „genius” szabadságát hangoztatta. Klopstock 1774-beli ott-tartózkodása idején kísérletet tettek arra, hogy a Hainbundot Gelehrtenrepublikká alakítsák át.²¹

Nem feledkezhetünk meg Rát göttingai hatásai között azonban azokról sem, amelyek nem közvetlenül: professzorok előadásai vagy az ottani írók szervezkedése révén érték, hanem közvetve juttatták el hozzá a német felvilágosodás és klasszicizmus különböző irányzatait. Ezek Ráthoz való eljutásának leghatékonyabb közvetítő eszköze a híres göttingai könyvtár lehetett, amelynek gazdagságát és minden hallgató általi szabad használhatóságát nem győzték eléggé dicsérni a volt göttingai diákok. E könyvtárban, amelynek szellemi atyja Leibniz, megalapítója pedig Münchhausen volt, ezekben az években a több mint hatvanezer kötet könyv mellett, mindinkább jelentős szerepet kezdtek játszani a folyóiratok, újságok és magazinok. Heyne, a könyvtár akkori vezetője, gondos, betűrendes nyilvántartást vezetett a periodikákról, feltüntetve még azok hiányait is.²² Így semmi akadály nem lehetett annak, hogy Rát más korabeli írók műveivel is megismerkedjék. A könyvtárban megtalálható munkáik alapján beleolvashatott a korai felvilágosodás képviselőinek, mint pl. Albrecht Haller és Erich Kästner munkáiba, akik mindketten irodalmi működésük mellett, tudományos tevékenységet is fejtettek ki. De kétségkívül ismerte Rát a német felvilágosodás legjelentékenyebb képviselőjének, Lessingnek a nevét és munkásságát. Bizonyosan olvasta Nicolai berlini folyóiratának („Briefe, die neueste Literatur betreffend”) régebbi évfolyamait, amelyekbe 1759–60-ban Lessing sokat írt. Rát irodalmi vonatkozású cikkei bizonyítják, hogy közvetve vagy közvetlenül ismerte a híres 17. levelet, amelyben Lessing leszámolt Gottscheddel és az egész 17. századi

²⁰ REINMANN, PAUL: Hauptströmungen der deutschen Literatur 1750—1848. Berlin, 1963. 156—157.

²¹ HELMUT DE BOOR—RICHARD NEWAL: Geschichte der deutschen Literatur 1750—1832. München, 1957. 207.

²² Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek. Verfasst von Göttingen Bibliothekaren. Hrsg. v. K. J. Hartmann und Hans Füchsel. Göttingen, 1937. 79—80.

eredetű, udvari francia irodalommal és azt a feladatot tűzte ki a német írók számára, hogy a külföldi irodalom legjobb mintái felhasználásával, saját lábón álló, a német népnek megfelelő irodalmat hozzanak létre.

E közvetett hatások közül a legnagyobb azonban mégis attól a német írótól származott, akinek a német feudális viszonyok éles bírálata és a német nemzeti törekvések szolgálata mellett volt szava más népek hasonló törekvései érdekében is. A Heynéhez és a göttingai Hainbundhoz közelálló Herdernek a korai művei, cikkei, csakúgy mint a Volkslieder c. gyűjteménye Rát munkásságán éles nyomokat hagyott. Herder demokratizmusa, amely magába foglalta Rousseau és Diderot radikális nézeteit, Schlözerrel ellentétben nem a nemességben, hanem a népben kereste a demokratikus értelmiség és polgárság szövetségét. Ezért ítélte el élesen a francia udvari irodalmat és hirdette, hogy a tudománynak és az irodalomnak a népre kell épülnie. Ezért vált a nemzeti nyelv lelkes apostolává is. Német patriotizmusa, ellentétben számos német nacionalista, sőt olyan aufklärista íróval és tudóssal is, mint Schlözer, akik a németeket nyugatról ért lekicsinylő véleményekkel úgy szálltak szembe, hogy a tőlük keletre fekvő népeket ők is barbároknak nevezték, Herder minden nép jogát és alkalmasságát hangoztatta a fejlődéshez. Noha ő a nemzeti sajátosságok legnagyobb hirdetője volt — miként filozófiájában is az általánosnak és a különösnek a szoros kapcsolatából indult ki, abból, hogy a rész, az egésznek a láncszeme —, ezeket a nemzeti sajátosságokat sohasem kívánta az általános emberitől elválasztani, egymás lenézésére vagy valamiféle nemzeti büszkeségre felhasználni. Gondolatokban gazdag korai munkásságából ezek lehettek azok a fő motívumok, amelyek Rátot Göttingában különösen megragadták.

4.

Rát négy és fél évi göttingai tanulmányút után, 1777 végén tért haza. Itthon szembe találta magát azzal az izzó, forrongó világgal, amely — legalábbis íróink kisebb csoportján belül — a szellemi élet megújítása érdekében alakult ki. Az egyetem Budára helyezését, Bessenyei kultúrpolitikai munkáival, új költői irányok nyilvánosság elé lépésével, a pesti Hazafiui Társaság szervezkedésével és még számos jelenséggel találkozott, amelyek optimizmussal töltötték el, de ugyanakkor felébreszthették benne a göttingai élmények és tapasztalatok alapján a vágyat, hogy ő is részt vállaljon kulturális életünknek nemzeti alapokon és a felvilágosodás szellemében való megújításában.

Rövid nevelői tevékenység után Pozsonyban, egykori tanárai és barátai segítségével — akik között Windisch Károly Gottlieb, a Pressburger Zeitung alapítója és Benczur József, egykori tanára, befolyásos emberek: városi tanácsosok voltak — megindította a Magyar Hirmondót, az első magyar nyelvű újságot. A lap kiadója Patzkó Ferenc nyomdász volt, aki azonban csak a lap anyagi előállításával törődött, a szerkesztés szellemi része teljesen és egyedül

Rát Mátyásra hárult. Ez azt jelentette, hogy Rát írta a hetenként kétszer megjelenő újság minden számát.

Az újság programja, csakúgy mint a program megvalósítása, sokban emlékeztetett Schlözerre. Jellege, érdeklődési köre szerint elsősorban politikai lap volt, amely beszámolt a jelentősebb hazai és külföldi eseményekről. Ezek során Rát tájékozódást kívánt adni a hazai kapitalizálódásnak induló nemesi rétegeknek azokról a gazdasági vonatkozású fejleményekről, amelyek jelentőségét a schlözeri államismereti órákon ismerte meg. Ő is, miként egykori tanára, a kereskedelmet tartotta a legfontosabbnak, de e merkantilista jellegű érdeklődés mellett, fiziokratizmusáról is tanúságot tett, amikor Tessedikkel együttműködve, mezőgazdasági vonatkozású cikkeket is közölt lapjában. Bár II. Józsefről tisztelettel és elismeréssel nyilatkozott, nem egy megjegyzése bizonyította már akkor, hogy tisztában volt az ország gyarmati helyzetével. Jellemző pl., hogy ő a külföldi hírek közül az amerikai függetlenségi háborúval kapcsolatban, ellentétben Schlözerrel, nem az angolokkal, hanem az amerikaikkal érzett együtt; Raynalról, a gyarmatosítás leleplezőjéről pedig szintén rokonszenvvel írt. Cikkeivel, a lehetőségekhez képest, küzdött a kereskedelmi szabadságért, a gazdasági reformokért és felemelte szavát a rendi önkény kirívó esetei, valamint a vakbuzgóság és a babonaság ellen. Gazdasági és politikai jellegű publicisztikai tevékenységén túl azonban érdeklődése kiterjedt nyelvi és irodalmi kérdésekre is. Itt vált el útja nem csak Schlözertől, hanem Schlözer számos magyarországi tanítványától, mint pl. Berzeviczyétől, Rumyétól, Schwartnerétől, valamint olyan hazai felvilágosultakétól, akik mint pl. Windischék, a pozsonyi „hungarus”-tudatban éltek vagy mint Tessedik, aki a német filantropizmus hatására, a hasznos állampolgári ismeretek fontosságát hangsúlyozta, a nemzeti nyelv és irodalom egyidejű háttérbeszórásával.

Rát azt a jelenséget, hogy politikai lapban irodalmi és tudományos jellegű anyagot is közölt, azzal indokolta, hogy „nintsenek a Magyaroknak a'féle hét vagy hónap számra nyomtatott írásaik, mint más nemzeteknek (Wochenschriften, gelehrte Zeitungen, Intelligenz-Blätter, Magazine, etc.). Ezeknek fogyatkozását kell, ha lehet a M. Hirmondónak ki-pótolni.” Ezzel kapcsolatos programjában azonban mindössze könyvismertetéseket, és bizonyos versek, régi történetek közlését ígérte. A megvalósítása e programnak azonban több volt ennél: a Magyar Hirmondó első három évfolyamának lapjairól a Teréziánus-korszak végének és a nyolevanes évek elejének sarjadó irodalmi élete tükröződik. De nemcsak regisztrálni akarta Rát nemzeti irodalmunk és tudományosságunk kifejlesztéséért folyó harcot, hanem maga is részt vállalt belőle, főleg mint — újságja révén — annak egyik szervezője. Jelentős tett volt annak a négy-öttszáz olvasónak a magyar irodalmi eseményekről való tájékoztatása, egyes írók és munkáik bemutatása, ismertetése. Ehhez járult még Rát-nak számos fontos kérdéssel kapcsolatban kifejtett vagy néha csak röviden

vázolt véleménye, amelyekben felismerhetjük Göttinga hatását, és az újabb német felvilágosodás irodalmi irányzatainak az állásfoglalásait. Ennek jelentőségét akkor érzékelhetjük igazán, ha meggondoljuk, hogy a magyar szellemi élet mennyire el volt ezektől zárva, hiszen — legjobb esetben — a bécsi felvilágosultság hatása alatt állt, amely sokkal korábbi fejlődési fokot képviselt. (Gondoljunk pl. arra, hogy Kazinczy számára egy véletlenül kezébe került göttingai folyóirat milyen értékes kincs volt.)²³

A Magyar Hirmondóban megtaláljuk a korszak csaknem valamennyi jelentékeny, szám szerint mintegy félszáz írójának a nevét. E nevek közül, ez a legszembetűnőbb, éppen azé az írónké hiányzik, akiben felvilágosodáskori irodalmunk nagy úttörőjét, és nemzeti nyelvünk és kultúránk megújításának kezdeményezőjét látjuk: Bessenyeiét. Az ő nevét Rát három év alatt csak egyszer írta le, de akkor is csak egy futólagos megjegyzés formájában. Ennek magyarázata kétségekívül abban rejlik, hogy Rátot származása, indulása, neveltetése és egész tevékenysége — számos közös érintkezési pont ellenére is — nem a Bessenyei-féle köznemesi és bécsi hatásokkal bíró oldalhoz, hanem a másik pólushoz: az aufklárista, később jozefinistává váló táborhoz kapcsolják. Csak amíg e tábor egy része — köztük Rát egykori tanárai, Benczurék, Kollárék, Windischék luteránus köre — megmaradt az udvari színezetű felvilágosultság mellett, Rát a vázolt győri polgári-nemzeti hagyományok, bizonyos nemesi rétegek kapitalizálódása, valamint a Göttingában megismert német patrióta irányzatok tudatosító hatására elszakadt e körtől. Ennek a szakításnak egyik leglényegesebb következménye a nemzeti nyelv kérdésében elfoglalt véleményeltérése volt.

Az Ungrisches Magazin II. kötetének 2. darabjában, többek között a következő kérdés megválaszolását kérték az olvasóktól: „Vallyon hasznos-é a tudományoknak közönséges gyarapodására és a Magyar nemzet betsületére nézve, ha azonn igyekezük, hogy a Magyar nyelv tudós és könyvbéli nyelvvé tétessék?” Rát a kérdésre a következő választ adta: „Hogy ez igen-is hasznos, és egygy-általjában szükséges dolog legyen, hanemha még nagyobb tudatlanságba akarunk merülni, azt minden előbb s mostani virágzó népeknek példáikból igen könnyű megmutatni. Mindenkor egygyütt szokott járni a nyelvnek ékesedése a nemzetnek tudósodásával és hiresedésével.”²⁴ Ez eddig Bessenyei álláspontját is fedő vélemény volt, de a cikk folytatásából és Rát több, e kérdéssel kapcsolatos megjegyzéséből kiviláglik, hogy kettejük között a nemzeti nyelv kérdésében is voltak eltérések, sőt lényeges ellentétek is.

Bár mindketten a tudományok elterjedése érdekében harcoltak a nemzeti nyelvért, Rát indokolásai arra vallanak, hogy ő nemcsak a köznemesség kiművelésére, hanem a nép szélesebb rétegeire is gondolt akkor, amikor a magyar nyelvű és népszerű tudományos munkák kiadását szorgalmazta.

²³ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. Válogatott művei. Bp. 1960. I. 21—22.

²⁴ MH 1782. ápr. 20. 245—247.

Amikor sorra ismertette az akkor még hivatalos támogatást is élvező magyar nyelvű természettudományi és orvostudományi szakirodalom első jelentős képviselőinek, Molnár Jánosnak, Rátz Sámuelnek és Benkő Józsefnek a munkáit, nem győzte hangsúlyozni, hogy a tudományok magyar nyelvűsége „a közönséges világosodásnak egyáltalánban szükséges eszköze”. Rát hitt a haladásban, és különösen a természettudomány eredményei töltötték el büszkeséggel, mert ezek felmentik az embereket a régi babonás képzeletektől, szorongásuktól. „Ánnyival inkább méltó arra — ti. a természettudomány — hogy minden értelmes ember aki a természetnek ezen leg-ditsőségebb munkáján nem csak bámulni, hanem arról voltaképpen gondolkodni-is akar, annak rendi szerint értekezék, mit tanítanak felőle a mi időnk béli természetvisgáló Tudósok.” Annak a reményének is kifejezést adott, hogy a magyar nyelvű természettudományos munka tanítása — legalább közvetve — eljut „a könyveket nem olvasó köznéphez” is.²⁵ De számos, más jellegű munkával kapcsolatban is többször hangoztatta, hogy a magyar nyelvűség azért fontos, hogy a „deáktalanok” is megértsék a könyveket. E művekkel egyszersmind bizonyítani is kívánta az Ungrisches Magazin kérdésére adott válasza igazát, amely szerint a tudományok elterjedése és gyarapodása szempontjából is hasznos és szükséges az anyanyelv használata. Rát demokratizmusa a humanizmus még magasabb fokára hág, amikor a nemzeti nyelv kérdésével kapcsolatban a többi nép hasonló törekvéséről — ellentétben Bessenyei és általában a nemzeti nacionalizmus intoleranciájával — szintén megértéssel nyilatkozik. Míg ugyanis Bessenyei az 1781-ben írt „Jámbor szándék”-ában a hazai nemzetiségek nyelvével szemben türelmetlen álláspontot képviselt és azt akarta, hogy az idegenek is tanulják meg a mi nyelvünket, Rát egy évvel később így írt e kérdésről: „Azt pedig el-hittettem magammal, hogy a két hazábann lakozó nemzetek közül egygyik sem fogja soha a maga nyelvét itten közönségessé tenni, sőt minekelőtte ez meg lenne, sokkal elébb mind valamennyiből valamely új nyelv fog köztünk támadni, melynek tsinosodására az-után ismét egy-néhány száz esztendő fog kívántatni.” Ennek az irreális elméletnek az alapja talán az az elképzelés lehetett, hogy amint a magyar nyelven belül az egyes nyelvjárások összeötvözéséből kívánta az egységes magyar irodalmi nyelvet kialakítani, hasonlóképpen képzelte el a különböző magyarországi népek nyelvéből egy egységes nyelv kialakulásának a lehetőségét. De Rát következő mondataiból tudjuk, hogy e távoli elképzelés helyett (amelyben keveredett a jozefinisztikus közös állami nyelv programja a nemzeti nyelvek kifejlesztésének a programjával), a közelebbi fejlődést reálisan látta: „Nints hát egyéb hátra, hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapodásán tellyes igyekezettel rajta légyen.” Majd a nyelvi programhoz figyelemre méltó kulturális hivatást is szánt a magyarságnak és a többi magyarországi népnek:

²⁵ MH 1782. jún. 12. 353—355.

„S ezzel azt fognánk meg-nyerni — írja, folytatva az előbbi gondolatot —, hogy Magyar ország Europa tudományjának tárházává és Depositoriumává lehetne. Ugyan-is a Magyarok a Török s más Napkeleti nemzetek tudományját, a Tótok s horvátok az Oroszokét, Lengyelekét és Csehekét, a Németek az ő vélek atyafiságos népeket, a görögök, Örmények és Oláhok hasonlóképpen a magok nemzete féle országokét közölhetnék egyebekkel; s néminemüképpen azoknak tanítóik lehetnének. Távol légyen tehát, hogy valamelly nyelveket, anynyival inkább saját Hazánk nyelvét ki-irtani egyekezünk!”²⁶ Rát tehát a magyar nyelv jogaiért és kifejlesztéséért harcolva — magyar kortársai közül ekkor még szinte egyedül — síkraszállt a többi hazai nép nyelvéért is. Rát mély emberi együttérzése és rokonszenve a magyarországi népek iránt a nyelvi kérdésen túl, művelődési, sőt jogi vonatkozásokban is megnyilvánult, különösen a hazai szláv népek irányában. Ezzel kapcsolatban ő is, miként Herder, felidézte a németországi századok egykori kegyetlenségeit a szláv népekkel szemben.²⁷

Ami pedig a magyarországi népek Kelet—Nyugat közötti közvetítő hivatását illeti, azért figyelemre méltó Rát javaslata, mert ő közvetítésem két irányú tevékenységet értett: „Közbennjárók lehetnénk — írja máshol — a napkeletiek és nap-nyugatiak között, amazoknak kintseiket s tudományjokat emezekkel közölhetvén . . .”²⁸ Míg két évtizeddel később, a szintén Göttingában tanult Schwartner Nyugatban csak műveltséget és fényt, Keletben pedig sötétséget és barbárságot látott, és az átmeneti Magyarország hivatását a nyugati kultúra védelmezésében jelölte meg,²⁹ Rát határozottan azt vallotta, hogy a keleti népek is rendelkeznek tudománnyal, „kincsekkel”, amelyeket azonban Nyugaton alig ismernek. A magyarsággal kapcsolatban is ezt tapasztalta Göttingában.³⁰ Ezért látta szükségesnek e népek kultúráját közvetíteni, amire a sok nemzetiségű Magyarországot, ahol egész Európa tudományát kívánta összehordatni, találta a legalkalmasabbnak.

Rát Mátyást a nemzeti nyelvvel és kultúrával kapcsolatos demokratikus felfogására, és a többi nép hasonló törekvései iránti humanista megértésére Győr iparos-kereskedő köreiből való származása tette társadalmi szempontból fogékonyá. Csakúgy, mint azt a német író, akinek hatását a fentiekben nem nehéz felismernünk: Herderre szintén egy jelentős kereskedő-, egykor Hanza-városnak, Rigának a légköre hatott és tette alkalmassá más

²⁶ MH 1782. ápr. 20. 245—247.

²⁷ KÓKAY GYÖRGY: Rát Mátyás a hazai nemzetiségekről és a magyarországi népek Kelet—Nyugat közti közvetítő szerepéről. Fil. Közl. 1965. 3—4. sz.

²⁸ MH 1780. nov. 11. 737—739.

²⁹ SCHWARTNER, M.: Statistik des Königreich Ungarns. 1789. 38.

³⁰ Batsányi így idézte 1791-ben Rátot: „Ipsi (Germani) quoties de vicina sibi gente, regioneque Hungara quidquam scribunt, aut proluquuntur; quam misere, quam praeopostere, quam false aut certe deprauate fere omnia ut saepe ego, atque una mecum populares mei cum Goettingae magni nominis in Germania Professores audiremus, nos comprimere, ne is cachinnos effunderemur, necesse haberemus.” BJÖM II. 1. köt. 255—256. 264.

nemzetek iránti méltányosság. („Billigkeit gegen andre Nationen”) hirdetésére.³¹ Az ottani élénk kereskedelmi élet során kifejlődött nemzetközi kapcsolatok és együttműködés bizonyította be számára, hogy ostoba dolog más népeknek az a kispolgári lenézése, amely német és osztrák írók körében nem volt ritkaság. „Wie oft muss man glauben in China zu seyn, wenn man im gemeinen Leben täglich solche chinesische Urtheile höret, die aus Unwissenheit und Stolz (zwei werthe Schwestern, die sich niemals trennen), alles das verwerfen, was ihrer Denkart und Fassung widerspricht. Sie sind in Behauptung ihrer Meinungen und Empfindungen so eigensinnig, dass sie mit den Namen: dumm und albern so fertig sind, als die Griechen und Römer mit dem Titel Barbar, den sie mit souveräiner Majestät allen Völkern gaben, die nicht — Griechen und Römer waren”.³² Rát számára e gondolatok már csak azért is rokonszenvesek lehettek, mert ő is, miként a nyugaton tanuló diákok jórésze, kénytelen volt a magyarsággal kapcsolatban, nyugati részről e lenézéssel és barbárrá nyilvánítással találkozni.³³ Maga Rát kétszer is hivatkozik Born Ignác bécsi természettudósna és mineralógusna a magyarokkal kapcsolatos megállapítására, amelyben Senecának a vad, barbár nemzetekről írt jellemzését alkalmazta a magyarságra. Rát másrészt tisztában volt a magyarság elmaradottságával és ennek felszámolásához a legfontosabb eszközt a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra kifejlesztésében látta. Miként Herder írta: „In unsern Zeiten lässt, sichs nicht mehr Barbar seyn, man wird als Barbar hintergangen, untertreten, misshandelt. . . Vaterländische Cultur gehört hiezu, und in dieser auch Cultur der Sprache.”³⁴

Folytathatnánk tovább azokna a párhuzamokna a sorát, amelyek Herder korai cikkeiben, tanulmányaiban és munkáiban, valamint Rát Mátyás újságjában fellelhetők. De az eddigiek is nyilvánvalóvá teszik, hogy Rát a nemzeti nyelv szerepének jelentőségét a nemzeti kultúra és tudomány szempontjából, a tudás népszerűsítésének a szükségességét, valamint a többi nép hasonló törekvései iránti megértést jelentős részben Herder munkáiból tanulhatta, amelyek a göttingai könyvtárban, Herder barátjának, Heynének alapos könyvtárgyarapítói gondoskodása folytán, bizonyosan rendelkezésére álltak.

5.

A nemzeti nyelv mint nemzeti kultúránk alapvető kérdése mellett Rátot foglalkoztatták az irodalom más kérdései is. Nézeteit általában egy-egy

³¹ MUNDORF, GERDA: Die Muttersprache im pädagogischen Werk Herders. Berlin, 1956. 69—70.

³² Herders Sämtliche Werke. Hrsg. B. Suphan. Berlin, 1899. Bd. 32. 19—20.

³³ Ennek a becsmérésnek már régi hagyománya volt. L. pl. TURÓCZI—TROSTLER JÓZSEF: Czwittinger Specimenjének német visszhangja. Magyar irodalom—Világirodalom II. Bp. 1961. 64—75, és ECKHARDT SÁNDOR: A magyarság külföldi arcképe. Mi a magyar? Szerk. SZEKFI GYULA. Bp. 1939. 87—136.

³⁴ I. k. Bd. 17. 318.

író valamelyik művének ismertetése kapcsán fejtette ki, helyesebben szólva: jelezte röviden, néhány mondattal. Mert egy-egy ilyen ismertetés során csak nagyon kevés általános megjegyzést tett; ezek az elszórt megjegyzések azonban összegyűjtve, világosan feltárják számunkra Rát idevágó nézeteit. Ha ezeken többféle irányzat nyomait is felismerhetjük, kétségtelen, hogy mégis bizonyos egységes képet adnak Rát irodalomfelfogásáról. Erre nézve, a legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy többnyire élesen elhatárolható — noha érintkezőpontok természetesen akadnak — a voltaire-i, a gottschedi-sonnenfelsi franciás-udvari klasszicizmustól és a lessingi és Lessing utáni német irodalmi irányzatokhoz kapcsolódnak. E szétszórtan elejtett megjegyzések nem kerekednek valamiféle mélyebb esztétikai rendszerre, nemcsak szétszórtságuk miatt, hanem azért sem, mert Rát irodalomszemlélete még szorosan kapcsolódott a hagyományos humanista felfogáshoz is: litteraturán nem csak szépirodalmat, hanem a „tudományok folyamatját” is értette. Cikkei egy része azonban arról tanúskodik, hogy esztétikai kérdések vonalán is megérintették őt az újabb irodalmi irányok szelei.

Ez érezhető mindenekelőtt a feudális-barokkos ízlés elleni állásfoglalásaiban. Többször felemelte szavát az irodalom és a tudomány latin nyelvűsége ellen, és határozottan kijelentette, hogy latin nyelvű verset nem hajlandó lapjában közölni. Rát, aki általában nem tartotta magát merev szabályokhoz, hanem a közízlésnek taktikából engedve, gyakran bizonyos kompromisszumos megoldásra törekedett, e téren nem ismert megalkuvást.³⁵ Rugalmasabb volt az alkalmi költészettel kapcsolatos véleménye, noha világosan értésére adta olvasóinak, hogy szerinte e barokkos műfaj felett eljárt az idő. Igaz, hogy ő maga is egy kis verssel köszöntötte az újság első számában a jóakaróit, de hozzátette: „a mostani világ nem kedveli a felettébb való hálálkodást”, és csak az „illendőségnek” engedett. Máskor pedig azt írta, olyan verseket adott közre, „mellyek nem tsak azon nagy érdemü Méltóságra nézve, a kinek tiszteletire irattattak, (mert néha nagy uraknak tisztességére rossz verseket-is szoktanak koholni), hanem önnön magokra nézve-is, akar a gondolatokat és képzéseket tekéntjük, akar pedig a szollásokat és a sorok végeknek egygyeztetését, igen-is megérdemlik, hogy közönségesekké tétessenek.”³⁶

Rát tehát csak annyiban értékelte az alkalmi verseket, amennyiben azok önmagukban is jók voltak, függetlenül attól, hogy kinek a tiszteletére írták. Hasonló, taktikai-kompromisszumos magatartást tanúsított a leoninusokkal szemben. E műfaj jellegzetes képviselőjéről, Gyöngyösi Jánosról mindig elismerő hangon ír, dicséri verseit, de egyszersmind bírálja is őket. Pontosabban: nem kívánja, hogy az effajta verselés elterjedjen, de azt állítja: amíg a közízlés felnő a klasszikus verseléshez, addig Gyöngyösi költészete is nevelő

³⁵ MH 1782. ápr. 20. 248.

³⁶ MH 1780. márc. 8. Toldalék.

hatású lehet.³⁷ Rát így is az első volt irodalmunkban, aki a leoninus ellen fel-emelte a szavát.³⁸

Rát azt az irodalmi irányzatot, amelyért lelkesedett, szintén az általa túlhaladottnak vélt ízlés ellen harcolva fejtette ki. A feudális-konzervatív ízlésre jellemző latin nyelvű munkák, valamint az alkalmi költészet és a leoninusok túlzásai, értéktelenségei mellett elítélte a francia és a német rokokó költészetet is. Ugyanakkor kifejtette, hogy a saját ízlésének megfelelő irányzat ahhoz a humanista ízléshez áll közel, amelynek összetevői között megtalálható az ő régebbi, iskolás humanizmusának, valamint a göttingai új-humanizmusnak a nyomai. Révai Miklós egyik fordításáról írt recenziójából kitűnik, hogy az irodalmat alárendelte a tudománynak. „A ki emezt olvassa, alig fogja azt képzelhetni, hogy annak fordítója, a ki olly mélységes tudományokra adta magát, egyszer-s-mind a gyönyörködtető elmefuttatásokra-is le-tudjon ereszkedni. De maga mondja a többi között a 7dik Alagya végénn: 'A vers én gondom s a drága Matézis.' — S én ezt ollybá tartom, mint a tudományoknak ditsőül fel-derülő napját jelentő hajnalt, midőn látom, hogy a mi Poétáink, nem tsak rendbe szedett szóknak számlálói, hanem Haller és Kaestnerként mindennemű hasznos tudományokban gyakorlott elmének ki-fejezői”.³⁹ Haller és Kaestner személyében a korai felvilágosodás olyan képviselőire utal, akik egyaránt foglalkoztak természettudománnyal és irodalommal is.

Rát fenti véleménye az irodalomról más alkalommal tovább árnyalódik, színeződik. Így pl. amit Ányos Pálnak a budai egyetem felavatására írt versével kapcsolatban írt, kapcsolódik az előbbiekhöz — de tovább is megy és határozottan állást foglal a görög és a római költők mellett, a francia és a német rokokó költészet ellen: „Illyen versszerzőket óhajtok én sokakat nemzetünknek, akik minekelőtte verseket kezdenek koholni, mindennemű mélységes és hasznos tudományokban tanultak légyenek, valamint szinte a régi Görög és Római Poéták, kik ugyan azon okra nézve mindenkoron fenn-tartják régi betsületüket, nem pedig olyanokat, a millyenek nagyobb részént a mostani Frantzia és Német vers-írók, kiknek írásaikból ha ki-szakasztatnak az edjmástól költsönzött (néha lopott) tarka barka tzifra szóllásoknak szem-fény vesztő tollai, se tsont se hus nem látszik benne, hanem holmi edjbefüzött pelyhek maradnak.”⁴⁰ E nézetek, a már említett humanista irányok mellett, a Hainbund Wieland-ellenes és a rokokó-költészetrel szembeálló képviselőinek a hatását is mutatják.

Rát, amikor irodalomról beszélt, többnyire a költészetrel foglalkozott. E mögött tudatos, elvi álláspont húzódik meg, amely szerint — éles ellentétben

³⁷ MH 1780. aug. 23. 551—553.

³⁸ Tehát megelőzte Baróti Szabót — és valószínűleg hatott is rá e téren —, akit pedig TARNAI ANDOR az első leoninus-bírálnak nevezett. (ItK 1959.)

³⁹ MH 1781. jún. 13. 361—363.

⁴⁰ MH 1780. 647—648.

Bessenyei véleményével — a versírás a legjobb eszköz a nyelv bővítéséhez és a nemzeti tudományosság fejlesztéséhez. „A régi és mostani népeknek példája azt mutatja — írja egy helyen — hogy a vers-szerzés szokott leginkább a nemzet tudósodásának és híresedésének kezdete lenni. Nem-is ok nélkül. Mert a vers-szerzőnek, az elevenen való képzelés a nyelvnek bővítésére, ékesítésére és könnyen-hajóltatására leg-jelessebb alkalmatosságot szolgáltat; a verseknek szabott mértéke pedig mentség gyanánt-is szokott nékie lenni, ha hol új szóllásokot költ avagy régi szokat szokásba veszen. Ugyanis lehetetlen dolog, a tudományokat valamely nyelvenn türhetőképpen magyarázni, valameddig a szóknak és szóllásoknak alkalmas bősége nintsen. Ezeket így gondolóra vévén, abból sok jót jövendölhetünk hazánknak és nemzetünknek, hogy most köztünk a versírásnak olly jeles divatja vagyon, és hogy a mélységes tudományokat-is Magyar versekben kezdik fejtegetni . . .”⁴¹ Bessenyei ezzel szemben az 1781-ben írt Jámbor szándék-ban azt írta, hogy a próza mélyebben formálja a nyelvet és hogy a versírás csak az elmét élesíti, de a nyelvet nem formálja. Rátnak a költészet vezető szerepével kapcsolatos nézetei ismét visszavezethetők még a hazai iskolás emlékekre,⁴² de ezeket kétségtől felerősítették a göttingai tapasztalatok: Herder sokban hasonló nézetei a költészet szerepéről a műveltség alacsonyabb fokán álló népek irodalmában, valamint Klopstock példája.

Klopstock, aki egyébként a már említett Halleren és Kästneren kívül — az egyetlen, akit név szerint is megemlíti a német költők és írók közül, valószínűleg hatott Rátra az antik verselés metrikai kérdései iránti érdeklődésével is. Talán éppen őra hivatkozik, aki úttörő szerepet játszott az antik versformáknak a német költészetbe való bevezetésében, és aki az 1779-ben kiadott „Ueber Sprache und Dichtkunst” c. művében elméletileg is foglalkozott a német hexameternek a görögtől való eltérése kérdéseivel. Rát ugyanis így ír: „A Németek eddig elé úgy vélekedtenek, hogy most az élő nyelvek közül egygy sints, az övékét ki-vévén, amellyen minden táttatnak (Syllabának) bizonyos mértéke volna; és hogy ezen okra nézve egyedül tsak ők koholtatnak a régi Görögöknek és Rómaiaknak szokások szerént verseket. De ez tsak attól vólt, hogy tellyességgel nem esmerték napkeleti szomszédjaikat. Mert a Magyarok, Tsehek és Tótok azon módonn nem tsak a sorok végekenn egygyező, hanem mértékre vett verseket-is írhatnak s irtanak régtől fogva, sőt előbb-is hogy sem a Németek, a kiknek hat lábú verseik igen alkalmatlanok, mivel mind ugrándozók: kevés ollyal szavaik lévén, a mellyekbenn egymás után két hosszú táttat következnek.”⁴³ Jellemző Rátra, hogy ezúttal is, nem csak a magyar, hanem a cseh és a többi szláv nyelvre is hivatkozik, amikor azt állítja: a németek csak

⁴¹ MH 1781. aug. 1. 467—468.

⁴² SZAUDER JÓZSEF hívta fel a figyelmet arra, hogy e nézetek a korabeli tankönyvekben is megtalálhatók.

⁴³ MH 1780. jan. 8. 23—24.

keleti szomszédai nyelvének és irodalmának a nem-ismeretében helyezhetik magukat az időmértékes verselés terén az első helyre. Hogy állítását bizonyítsa, előbb XVII. század eleji, majd XVI. századi magyar emlék, Vilmányi Libecz Mihály Székely Crónicája előtt található distichonokra utal. Ezután közli Szarka János levelét, aki feltehetően az ő cikke nyomán tudósította „felfedezése”-ről, arról, hogy a bécsi könyvtárban Sylvester distichonjaira akadt.⁴⁴ Rát Mátyás e cikkei, amelyekben a magyar időmértékes verselés hagyományait kutatta, szerepet játszottak az új klasszicizáló verselésünk népszerűsítésében és úttörők voltak azoknak a visszatekintéseknek a sorában, amelyek között 1781-ben Révai és Rájnis, 1786-ban Sándor István, 1804-ben Virág Benedek hasonlóképpen kutatták időmértékes verselésünk kezdeteit.

Ebből is látszik, hogy Rát Mátyásnak a magyar kultúra hagyományai iránti érdeklődése szoros kapcsolatban állt a feudális ízlés elleni harcával, és a görög—római klasszicizáló, lényegében polgári és nemzeti törekvéseivel. Ugyanúgy, ahogy a Sturm und Drang, amelynek előszele Rátot kétségtelenül megérintette, a német társadalmi fejlődés elmaradottságait tükröző ellentmondásai ellenére — amelyek miatt Lessing bizonyos kinövéseit joggal bírálhatta — főirányaiiban mégis lessingi, antifeudális célokat követett.⁴⁵ Jellemző mindenestre Rátra, hogy az új német nemzedék e mozgalmának a múltbafordulásából, csakúgy mint az arra jelentős hatást gyakorló Klopstocktól nem a vallási pátoszt, hanem a patriotizmust és nemzeti irodalmunk hagyományai, valamint a népdalok gyűjtése jelentőségének a felismerését vette át. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert Rát tulajdonképpen teológus volt, publicisztikájában még sem volt semmi nyoma vallási vonatkozásoknak. A nemzeti hagyományok és a nép dalai iránti érdeklődése mögött végső fokon természetesen a hazai társadalmi fejlődés nyomán a köznemesség egy részében lábrakapó polgárosodó és függetlenségi tendenciák rejlenek; de ezek tudatosításához és formába öntéséhez jelentős hatással voltak Rátra göttingai élményei, a Hainbund, Klopstock és Herder párhuzamos társadalmi viszonyokból kisarjadó példái. Ezek hatására nyilatkozott e téren is Bessenyeivel ellentétesen, aki Voltaire—Gottsched—Sonnenfels nyomán felvilágosultságával ellentétesen érezte a hagyomány és a népdal megbecsülését.

Az a felhívás, amely — eredménytelensége ellenére is — oly jelentős esemény volt népköltészetünk gyűjtésének történetében, mint ismeretes, a Magyar Hirmondó 1782. jan. 16-i számában jelent meg Révai és Rát tollából. Már Horváth János rámutatott arra, hogy Révai e tisztán magyar szempontú

⁴⁴ MH 1780. máj. 27. 347—348.

⁴⁵ Az újabb német marxista irodalomban korrekció alá vették Mehringnek a Sturm und Drang-gal kapcsolatos egyoldalú, annak csak a visszahúzó mozzanatait kidomborító kritikáját és rámutattak arra, hogy maga Lessing sem csak eltérést látott benne a felvilágosodás fő-irányától, noha hibáira is rámutatott, hanem felismerte benne saját antifeudális eszméinek a továbbfejlesztését is. (REIMANN: I. m. 76.)

felhívásának megalapozásában és európai háttérrel való kiegészítésében milyen jelentős szerepe volt a Göttingában tanult és a német előzményeket jól ismerő Rát Mátyásnak.⁴⁶ Ehhez még hozzá kell vennünk azt, hogy Rát szerepe ezentúl még az volt e felhívás létrejöttében, hogy korábbi hasonló jellegű cikkeivel, felhívásaival Révainak egyébként is ebbe az irányba tájékozódó és Denistől is táplált érdeklődését segítette e formában megnyilatkozni. Rát ugyanis már 1780-ban így buzdította olvasóit a Sylvester- distichonjáról hírtadó cikkében: „Méltó, hogy ezen régiség felől tett tudósításának bé-iktatásával, a régi dolgokbann gyönyörködő Tudósokat-is tápláljam, s fel-indítsam, higy á kiknek rejtekekbenn még olyan kintsek találkoznak, ők-is hordogassanak valamit öszve, mellyel másoknak gyönyörüséget vagy hasznot-is szereznének.”⁴⁷ E felhívás eredménye lehetett Benkő Józsefnek az „Erdélyi Históriaiás Szekrény” címmel tervezett gyűjteménye, amelyről hírt adva, Rát ismét egy újabb felhívást közölt, a lapban: „Méltó s igen hasznos dolgot tenne, ha valaki a Históriaiás vagy akár Mesés énekeket, sőt akár-melly régi Meséket Magyar-országonn-is öszve szedné s egygyüvé kinyomtattatná; leg-alább a magyar szó-nak bővülése s gyarapodása mellett, eleinknek szokásaikra, rend-tartásaikra és vélekedéseikre nézve igen-is sokat tanulhatnánk belőlök. Hogy nem hijába való dolgot óhajtok, azt más tudós nemzeteknek példáikból könnyü volna meg-bizonyitanom.”⁴⁸ Horváth János Rát e megjegyzését tekintette az első hazai felhívásnak mesék, történeti és más mesés énekek (valószínűleg széphis-tóriái) gyűjtésére.

Ezek voltak az előzményei annak a felhívásnak, amely a Magyar Hírmondó 1782. jan. 16-i számában „Tudománybéli dolgok” címmel megjelent. Révai felhívását Rát terjedelmes, szinte ünnepélyes hangú bevezetése és befejező megjegyzései fogták közre. Ebben az európai példákra hivatkozott, az angolokra, franciákra és olaszokra, akik szorgalmasan gyűjtik „nem tsak az önnön magok eleinek régi verseit s énekjeiket, hanem a távol lakozó népekéit-is”. A németeknél is nagy becsben vannak „a régi Német históriaiás, mesés s több afféle énekek”. „Ki nem tudja, mint kapnak ők a köznépnek szájábann forogni szokott régi versekenn, amellyeknek Volkslieder a nevezetek?” — teszi fel a kérdést és először írja körül magyar nyelven a népdal fogalmát. Ezeket szerinte azóta gyűjtik a művelt népek, amióta hozzákezdték nemzeti nyelvük és tudományuk kifejlesztéséhez. Még indokoltabb, hogy mi is ezt megtegyük, akik jobban elmaradtunk e téren. „Kivált született nyelvünkre nézve, melly a fő rendűektől mintegygy árvául hagyatott, igen is szükölködünk afféle segédek nélkül, nem-is birunk olly igen sokkal, hogy előttünk élt Hazánk-fiainak jelessebb költeményeiket képes vólna meg-vetnünk, vagy-is azoknak sokságoktól el-ijednünk.” Majd neve említése nélkül közli és olvasói figyelmébe ajánlja

⁴⁶ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927.

⁴⁷ MH 1780. máj. 27. 347–348.

⁴⁸ MH 1781. okt. 10.

Révai felhívását, amelyben a profán költői emlékek, valamint népköltészeti értékek gyűjtésére buzdít.

A népköltészet gyűjtésére buzdító első országos felhívás, amely elválaszthatatlan egységben látta a nemzeti irodalmat és a nép költészetét, ezek szerint jelentős mértékben — Révai mellett — Rátnak köszönheti létrejöttét, aki Herder régebbi művei mellett a Volkslieder c. 1779-ben megjelent munkáját is kétségtelenül ismerte. De Rátnak a magyar kultúra — nyugodtan mondhatjuk: haladó-hagyományai iránti érdeklődése nem merült ezzel ki. Az időmértékes verselés hazai úttörői: Sylvester és Vilmányi Libecz Mihály valamint a profán költői emlékek iránti érdeklődése mellett hivatkozott mindazokra, akiket nemzeti művelődésünk és nyelvünk kifejlesztése szempontjából elődei-nek érzett. Ezek sorában Apáczai Csere Jánosról és Enciklopédiájáról írva, így nyilatkozott: „Bár követték volna az utánna élt Tanítók, ditséretes példáját; bezzeg más karba vólnának most a tudományok nálunk helyeztetve!”⁴⁹ De ismerte Szenci Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós munkásságát is.

Itt említhetjük még azt is, hogy Rát noha a klasszikus verselés híve volt, és annak hazai előzményeit kutatta, megértést tanúsított a magyar hagyományos versformák: pl. a Gyöngyösi-féle alexandrinusok és a Faludi által divatba-hozott és a későbbi Himfy-strófa alapjául szolgált rokokó sorok iránt. Ő ugyan magasabbra értékelte az időmértékes verselést, de figyelembe vette, hogy a magyar fül még nem szokott hozzá a „tátatok (Syllabák)-nak hosszú vagy rövid hangja szerént alkalmaztatott versekhez”.

Rátnak nemzeti irodalmi hagyományaink iránti érdeklődése, valamint a latin nyelvű irodalom elleni fellépése és általában a nemzeti nyelvű irodalomért és tudományosságért folytatott harca felvilágosodott humanizmusának megfelelően, szorosán összefonódott más népek irodalmi és tudományos értékeinek a megbecsülésével. A kapcsolat a kettő között a fordítás volt, amelynek jelentőségét Rát is, miként más felvilágosult íróink, abban látta, hogy általa szélesebb körhöz juthat el a tudomány. A fordítás tudomány-népszerűsítő szerepe mellett rámutatott a nyelvi jelentőségére is: arra, hogy — amit újságírói gyakorlata során magának is tapasztalnia kellett — az idegen nyelvekből való fordítás szükségszerűen szóújításhoz vezet. Többször hangsúlyozta azt is, hogy a fordítások szaporodása nem teszi fölöslegessé az idegen nyelvek tanulását sem.⁵⁰ Bár Rát felismerte a fordítás elvi jelentőségét, sőt a gyakorlatban is — a készülő munkák kihirdetésével — igyekezett támogatást nyújtani a fordítóknak; mégis hiányoztak még nála azok a fejlettebb irodalmi szempontok, amelyek néhány év múlva Batsányit vezették akkor, amikor e témáról szóló cikkeket megírta. Pedig Batsányi éppen egy göttingai professzornak,

⁴⁹ MH 1780. jún. 17. 395—398.

⁵⁰ E téren is összevethetjük Herderrel, aki szintén hangsúlyozta az idegen nyelvek tanulásának a szükségességét. (I. k. Bd. 30. 9.)

Gatterernek valamelyik munkája alapján dolgozott; Rát azonban úgy látszik nem ismerte ezt: ő a fordítás hűségének a kérdésével nem törődött; sőt a Vanier-fordítások kapcsán még jóformán érdemként emlegette azt, hogy a fordítások olyan részeket is tartalmaztak, amilyenek az eredetiben nem voltak meg.⁵¹

A költészet, ezen belül különösen az időmértékes verselés, valamint a fordítás kérdései mellett Rátot a dráma problémái lényegesen kisebb mértékben foglalkoztatták, ezzel is dokumentálta a gottschedi—sonnenfeli—Besse-nyei-féle irányzattól való különbözőségét. A hazai iskolai színpadokon előadott német nyelvű színjátékok a magyar nyelvű játékszín szükségességére figyelmeztették, csakúgy mint a lengyelek példája, noha, miként hozzátette, írott magyar nyelvű darabjaink nekünk is vannak.⁵² Hangot adott lapjában Frenzel 1779-ben kiadott röpiratának és így lényegében az elsők között sürgette a nemzeti játékszín megteremtését.

Rát irodalmi vonatkozású megnyilatkozásai többnyire egy-egy recenzió keretében jelentek meg. E recenziók mintái is nyilvánvalóan a német folyóiratok, ezek között is talán leginkább a Göttingische Gelehrte Anzeigen lehetett, amelybe Heyne egymaga 8 ezer recenziót írt. Bár Rátnak ezek a cikkei inkább ismertetések voltak, mint kritikák, de azért tartalmaztak bírálatot is. Igaz, hogy Rát — és ezt szokták kritikai módszerére vonatkozóan idézni — Rájnis támadására a Magyar Hírmondó utolsó általa szerkesztett számában azt írta: az alább való könyveket, amelyeket jó lelkiismerettel nem lehetett dicsérni, elő se hozta; ami jót talált, megdicsérte anélkül, hogy a hízelkedés gyanújába esett volna; ahol pedig más véleményen volt, azt vagy elhallgatta, vagy úgy intézte, hogy ez másnak ne legyen kisebbségére — de nem szabad elfelejteni, hogy Rát ezt Rájnis ellene intézett éles, Megszerzés című munkájára írta, védekezésül. Az a körülmény, hogy Rát recenziói, minden óvatossága mellett is a Rájniséhoz hasonló visszhangot válthattak ki, azt mutatja, milyen nehéz helyzetben volt hazánkban az az újságíró, aki meghonosította az irodalmi kritikát időszakai sajtónkban.

6.

Noha Rát recenziói alapjául szolgáló könyvek sokszor a véletlen függvényei is voltak — ti., hogy kezébe kerültek-e vagy nem — mégis megfigyelhető érdeklődésének bizonyos fő irányai. Az általa ismertetett könyvek közül általánosságban mindre érvényes volt az a feltétel, hogy többnyire nemzeti nyelven íródtak. E munkák és szerzőik néhány tudományos gócpont köré csoportosíthatók. A budai egyetem, a pozsonyi tudományos kör, és az erdélyi tudósok törekvései keltették fel elsősorban Rát érdeklődését. Ezek közül is különösen

⁵¹ MH 1781. jún. 13. 363—366.

⁵² MH 1782. jan. 19. 43.

Budára, az egyetem magyar nyelven előadó és publikáló tanáraitra figyelt azzal a várakozással, amely Benyák Bernát általa is idézett versében is megnyilvánult. Molnár János, Rátz Sámuel, Horányi Elek, és Szerdahelyi munkássága büszkeséggel töltötte el és szinte Lessing humanizmusát elérő toleranciáról tett bizonyosságot akkor, amikor Öszterreicher Mánes József orvosdoktori kinevezésének azért örült, mert II. József rendeletére e címet már nemcsak a protestánsok, hanem a zsidók is elnyerhették.⁵³ (Érdemes emlékeztetni arra, hogy pl. Schlözer nem volt híve a zsidók szellemi emancipációjának.) Pest-Buda mellett figyelemmel kísérte Rát a pozsonyi evangélikus tudósok munkásságát, akiknek maga is részben tanítványa, és felekezeti társa volt, de akiktől sokban el is távolodott. Windisch Károly Gottlieb, Tomka-Szászki, Korabinszki statisztikai és népismereti munkáiról is rendszeresen beszámolt, valamint folyóiratokról, az Ungrisches Magazinról. Végül, a tiszántúli és erdélyi tudósok közül hírt adott Tessedik Sámuel, Miller Jakab, Koppi Károly, és Benkő József munkásságáról. E tudósok közül többel — így a pozsonyiakon kívül Tessedikkel, Benkővel — közvetlenül is kapcsolatban állt.

Rátnak az írókkal való kapcsolata talán még ennél is szélesebb körű volt. A klasszicista költészetért való lelkesedése után nem meglepő, ha hozzá legközelebb az a három költő állt, akik azokban az években léptek fel időmértékes verseikkel. Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnis József munkáival foglalkozott Rát a legtöbbit. Mindhármukhoz rokonszenvvel közeledett, de míg Révai és Baróti Szabó ezt hasonló érzelmekkel viszonyozták, Rájnis, mint ismeretes, élesen megtámadta Rátot és kétségbevonta az újságíró jogosultságát az irodalmi kritikához. Vitájuk némileg előjátéka volt a pennacsata további részében Batsányi és Rájnis által képviselt két irányzat összecsapásának, amelyben ezúttal Rát képviselte a felvilágosodás modernebb irányát, Rájnis pedig már akkor is a gottschedi vonalat. A vita folyamán Baróti Szabó Rát mellett foglalt állást — érvei között Rátéit is felhasználva —, de Révai is, noha Rájnishoz baráti szálak fűzték, kifejezte Rájnis eljárásával kapcsolatban a nemtetszését. És míg Rájnis éles, Rát elleni támadásának része lehetett abban, hogy három évi szerkesztés után megvált a laptól, addig Révai éppen ellenkezőleg: azután is kapcsolatban állt Ráttal, és bevonta őt akadémiai és lapalapítási terveibe. Révaira kétségkívül hatással volt Rát modernebb és demokratikusabb felvilágosultsága, és azokat a herderi és klopstocki hatásokat — különösen a régiség és a népi utáni érdeklődést — amelyeket ő csak közvetve ismerhetett Denistől, Rát közvetlenebb módon, saját élményei alapján erősíthette fel benne.

A fiatal, pályája kezdetén álló Kazinczyval való kapcsolata az újsággal, az újságban megjelent és munkásságáról hírt adó közleményekkel kezdődött. A továbbiak során is leveleztek egymással, és Kazinczy több helyen nagy elis-

⁵³ MH 1782. márc. 2. 137.

meréssel nyilatkozott róla. Kétségtelen, hogy Rát sok indítékot adott számára, a későbbi nyelvújító és irodalomszervező tevékenységéhez csakúgy, mint a göttingai felvilágosultsággal sok szempontból rokon világnézetének és klasszicista irányának a kialakításához, és nem utolsó sorban folyóirat-alapításaihoz.⁵⁴

Rát szerkesztési éve alatt Batsányi még tanulmányait folytatta, költőileg még nem lépett színre. De a későbbiek során ő is lelkes olvasója lett a Magyar Hirmondónak, és Rát Mátyás érdemeit a magyar nyelvű időszaki sajtó megindítása mellett is sokra tartotta. Joggal láthatta benne bizonyos fokig az elődjét nemcsak a pennacsatában, hanem általában a felvilágosodás világnézetének és a patriotizmusnak elválaszthatatlan összekapcsolásában is.

Rajtuk kívül még számos írónkkal állt Rát valamilyen kapcsolatban és hatást is gyakorolt rájuk. Közölte a lapban Ányos, Benyák Bernát és Ráday Gedeon verseit és többször foglalkozott Teleki József munkáival. Ami pedig hatását illeti, kétségtelen, filológiai is kimutatható nyomokat hagyott Révai, Baróti Szabó, Kazinczy, Batsányi, Sándor István és a későbbiek során Aranka György munkáiban, példájával pedig még sok más írónkra, így pl. Péczelire, sőt, különösen a műveltségközvetítő szerepet illetően, Rummy Károlyra és Csaplovicsra is hatott.

Rát ugyanis 1782 végén csak az újság szerkesztésétől lépett vissza, amikor az újságírói pályát feleserélte a lelkesével, de tudományos és irodalmi terveiről nem tett le. Révaival Győrött együttműködve, Szerencsi Nagy István társaságában új terveket szőtt: új folyóiratot akart kiadni, statisztikai, matematikai jellegű munkákat szándékozott elkészíteni és egy magyar—német—latin-nyelvű szótárat. Ezeknek tervei és az utóbbi szótárról kiadott Tudósítása azt bizonyítja, hogy Rát a nyolcvanas évek második felében, egykori jozefinista rokonszenvét a II. József nyelvrendelete utáni fejlődés hatására feladta, és az utóbb említett kiadványában, amely tulajdonképpen élehangú politikai röpirat volt II. József nyelvrendelete ellen, a magyar nyelv védelmében, statisztikai, nyelvi és politikai érvekkel támadta az uralkodónak az egyes népek nemzeti fejlődését meg nem értő, központosító politikáját. Bár a szótár nem valósult meg, e röpiratnak nagy visszhangja volt: Kazinczy tisztelettel írt róla, és ki is akarta újra adni.⁵⁵ Volt Rátnak még egy tervezett munkája, amelynek a címe ez lett volna: „Genie, Sprache und Literatur der Ungarn”,⁵⁶ amely ismét arról tanúskodik, hogy Klopstock és Herder hatása Rátra ekkor sem szűnt meg, sőt II. József uralkodása végére még inkább felerősödött. De e patrióta tendenciák növekedésével Rát nem került a kilencvenes évek nemesi mozgalmainak a nacionalista uszályába: antifeudalizmusát ekkor is megőrizte. Ezt bizonyítja ezekből az évekből Rátnak Hajnóczyval való kapcsolatai csakúgy, mint az a

⁵⁴ VÁCZY JÁNOS: Kazinczy és kora c. munkájában is már hivatkozott Rát hatására.

⁵⁵ E röpiratot, valamint Rát írónkkal való kapcsolatait más alkalommal részletesen fogjuk ismertetni.

⁵⁶ Erd. Prot. Közl. 1873. 6. sz. 45.

levele, amelyet 1798-ban Batsányihoz írt, aki Rátot ismét munkára igyekezett búzdítani, valószínűleg a bécsi Magyar Minerva-sorozat kapcsán.⁵⁷ Rát válasza azonban azt mutatja: a sok küzdelem megtörte, nem érez erőt magában ahhoz, hogy újabb munkához fogjon. Különösen a főrendek előszobáiban eltöltött órákra emlékezik keserűen vissza és a „főméltóságoknak a nem-nemes ember önérzetét sértő gőgjére”, valamint a „paloták uraira” és „az uzsorával nemeséget kereső s könnyen nyerő könyv-nyomtatókra.” Azt válaszolja Batsányinak: ő már le is tett arról a reményről, „hogy a Magyar Nemzet önnön nyelvén s tudományjában valaha virágozzék.” Halála előtti évében, 1809-ben pedig így summázta kudarcainak okát: „A Magyar Világ részre hajló, magával tusakodó, s ugyan azért semmire se mehető.”⁵⁸

Halála még élénk visszhangot keltett írói körökben, hogy azután emlékét és azt a szerepet, amelyet felvilágosodás kori irodalmunk megszervezésében, nyelvünk kifejlesztésében Rát Mátyás betöltött, átadja a lassú feledésnek. Pedig, miként e vázlatos összefoglalásból is talán kitűnt, ez volt méltatlan hozzá, és nem Kazinczyék elismerése túlzó: Rát tette valóban prométheuszi volt: a német felvilágosodás legtisztább, legsalaktalanabb tüzét, Lessing, Klopstock és Herder humanista eszméit „lopta” el Göttingában hazája megvilágosításához.

⁵⁷ OSzK — Batsányi iratok. II. 1315/Fol. Hung. 35—38. f.

⁵⁸ OSzK — 2225/Quart. Lat. 361. f.

A FINNUGOR MAGÁNHANGZÓRENDSZER KÉRDÉSÉHEZ*

A finnugor magánhangzórendszer kérdéséről WOLFGANG STEINITZ „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus” c. alapvető művének 1944-ben történt megjelenése, különösen pedig ERKKI ITKONEN emlékezetes bírálata („Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen”, FUF. XXX [1946], 222–337) óta rendkívül széles polémia alakult ki, melynek hullámai még ma is meglehetősen intenzitással fodrozódnak (vö. BÁRCZI, Htört.² passim, különösen 30 kk., 82 kk.; COLLINDER, CompGr. 149 kk., 206 kk., Introdution . . . 123 kk.; K. SAL: NyK. LXII, 243–5; CIFU. 112–4; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 13–7, 55–9; HAJDÚ, A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest, 1965. [Kézirat. Egyetemi jegyzet.] 54–63, 143–7; l. még E. ITKONEN: UAJb. 34, 196–201; STEINITZ, FgrVok.² VI–VII, 142–54).

1956 és 1957 folyamán alkalmam nyílt vahi-osztják nyelvi gyűjtésre. Mint ismeretes, a vahi nyelvjárásnak a magánhangzórendszere szolgált W. STEINITZnek finnugor magánhangzóelmélete sarkpontjául. Vahi-osztják nyelvi anyagom feldolgozását 1964-ben sikerült befejezmem (l. „Vahi-osztják nyelvtanulmányok.” NyK. LXVII, 181–216, stb.). E feldolgozás során lettem figyelmes a magánhangzók körében némely olyan jelenségre, melyeknek — úgy vélem — fontos mondanivalójuk lehet a finnugor vokalizmus bogos kérdésének a megnyugtató megoldásában is.

1. Az archaikus voltáról ismert vahi-osztjában feljegyzéseink szerint a következő magánhangzók vannak: *u, i; ü, í — o*, (nyílt) *o*, (redukált) *ø, ö, ä, õ; e; ə â — a, ă; ä*.¹

* Első kidolgozásban elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1964. december 8-i felolvasó ülésén. (L. MNy. LXI, 383.) E közlemény nem tartalmazza a teljes előadást, az ott érintett összes kérdéseket, de lényegesebb tételei azonosak az előadásban elhangzottakéval.

¹ A nyelvjárás magánhangzóállományáról l. még KARJALAINEN, OL. passim.; STEINITZ, Ost. Vok. passim, különösen 26–8, 33–42; TYERJOSKIN, Ocserki I., 5–12, 17–23 stb.

1.1. Az említett magánhangzók előfordulásuk feltétele szerint a vahi-osztják magánhangzórendszerben különböző helyet foglalnak el.

1.1.1. Az *ö* és az *o* magánhangzók főként *k* után, valamint labiális jellegű *γ*, *η*, *ηk*, ritkábban *m*, illetőleg *w* (*< *p*) mássalhangzók előtti helyzetben fordulnak elő. W. STEINITZ (OstjVok. 27—8) véleményünk szerint is helyesen mutatott rá, hogy e hangoknak az *ö*, illetőleg az *o* magánhangzókkal való szembenállásukban nincs jelentésmegkülönböztető szerepük.

1.1.2. Az *ü* és az *ö* magánhangzók előfordulási előfeltétele szintén szókezdő *k* vagy rákövetkező *γ*, *η*, *ηk* és *k* mássalhangzó. Abban a néhány szóban is (pl. *mül* 'Mütze', *pütkáli* 'Vögelchen' stb.), melyek magánhangzója az említett szabályosságtól látszólag eltér, szintén labiális jellegű mássalhangzókönyezet van. Ily módon a labiális jellegű mássalhangzókönyezet, mint az *ü* és az *ö* magánhangzók előfordulásának a feltétele, kivétel nélküli szabályosságnak látszik. Az *ü* fonematikus megterheltsége igen kicsiny, abszolút szókezdőként például szinte alig fordul elő. Az *ö* magánhangzó mintegy az *e* „kiegészítő” párja. Ez az utóbbi ugyanis — egy-két szórványos kivételtől (pl. *mevi* 'Flussbiegung', *tevan* 'Stille, Ruhe' stb.) csak azokban a fonetikai helyzetekben van meg, melyekben az *ö* nem szokott előfordulni.

1.1.3. Az ismertetett szabályosság — az ide tartozó szók körében sajátos módon egyaránt mintegy 70—70 százalékos arányban — vonatkozik az *ö* és az *o* magánhangzókra is. A fennmaradó mintegy 30—30 százalékban e két magánhangzó *r*, *l*, valamint *j* előtt jelentkezik. Az *o* magánhangzó *j* előtt — anyagunkban — nem fordul elő. Néhány szóban (kakuminális) *č* előtt is fel tűnnek.

1.1. 4. Az *ä* magánhangzó csak első, az *ê* pedig csak nem-első szótagban állhat.

1.2. Ha igaz a történeti fonológiának az a tétele, mely szerint a leíró (szinkron) rendszer szempontjából másodlagos jelenségek történetileg (diachron) szintén másodlagosak (l. GREENBERG, IJAL. 23/1957, 68 kk.; JAKOBSON, Proceedings . . . Oslo, 1958, 17—25; stb.), akkor a vahi-osztják magánhangzórendszer előzményének a további vizsgálatából az *ö*, *o*, *ü*, *ö*, *ö*, *o* és *ê* magánhangzókat kirekeszthetjük. Ez végső soron egyúttal azt is jelenti, hogy az említett magánhangzók nem tartozhattak az elő-osztják magánhangzófonéma-állományhoz.

1. 3. Az elő-osztják magánhangzórendszer tehát a következő magánhangzókból állhatott:

<i>u</i>	<i>í</i>	<i>i</i>
<i>o</i>		<i>e — ə</i>
<i>ä — a</i>		<i>ä</i>

E magánhangzóállományt érdemes a vahi-osztjában is meglevő „teljes-redukált” ellentét figyelembevételé alapján is felírunk:

	<i>u</i>	<i>ï</i>	<i>i</i>
teljes hangok	<i>o</i>		<i>e</i>
		<i>a</i>	<i>ä</i>
redukáltak	<i>ä</i>		<i>ə</i>

2. A mai vahi-osztják magánhangzórendszer ismert jelensége a paradigmatis (és lexikális) magánhangzéváltakozás (l. KARJALAINEN, STEINITZ, TYERJOSKIN, GULYA). Pl. *ämp* 'Hund': *impəm* 'mein Hund', *toÿâr-* 'zuschliessen': *täÿri* (imperativusz) stb. A magánhangzéváltakozás egyes esetei a következők:

<i>ä</i> ~ <i>i</i>	<i>a</i> ~ <i>u</i>	<i>ö</i> ~ <i>ü</i>
	<i>a</i> ~ <i>ï</i>	<i>o</i> ~ <i>u</i>
<i>e</i> ~ <i>ə</i>		<i>o</i> ~ <i>ä</i>
<i>ö</i> ~ <i>ə</i>		<i>ä</i> ~ <i>o</i>

2.1. A magánhangzéváltakozásokban — amint ezt várni lehetett — az *ö*, *õ* és *ê* magánhangzók nem vesznek részt. Az *ä*, *o*, *ü* és az *ö* magánhangzók, amint ezt az előzőkben már mondtuk (l. 1.1., 1.2.), másodlagos jellegűek.

2.2. Mindezek (1.2.1.) alapján valószínű, hogy a mai magánhangzéváltakozási rendszer ősi alapformája a következő volt:

2.3. E rendszerben a függőleges irányú (az alsó és a felső nyelvállású magánhangzók közötti) váltakozások (l. *a* ~ *u*, *a* ~ *ï* és *ä* ~ *i*) kvantitatívak, a vízszintes irányú (a középső nyelvállási soron történő váltakozások) (l. *o* ~ *ä*, *ä* ~ *o* és *e* ~ *ə*) pedig kvantitatív jellegűek.

3. Az elő-osztják magánhangzórendszer meglepő egyezést mutat az előfinn (finn-permi) magánhangzórendszerrel.

3.1. A finn **ü* magánhangzó előfordulásának feltétele lényegében azonos az osztják palatális-labiális magánhangzók (*ü*, *õ*, illetve *ö*) előfordulásának a feltételével. Az eltérés a finn tekintetében mindössze annyi, hogy a finnben az **ü* magánhangzó előfordulhat finnugor **ð* és **ð'* mássalhangzók környezetében is (az általunk megvizsgált szók mintegy 9–10 százalékában).²

² A finn **ü* magánhangzóra vonatkozólag a következő szókat vizsgáltuk meg: *hyvä*, *jyvä*, *kylmä*, *kylä*, *kymi*, *kynsi*, *kyte-*, *kytke-*, *kyy*, *kyynärä*, *kyynel*, *lykkää-*, *lyly*, *lyö-*, *lysi*, *lyy*, *myö-*, *myy-*, *nyki*, *nyhtää*, *pyörä*, *pyy*, *sydän*, *syksy*, *syli*, *sykli*, *syö-*, *sysi*, *syvä*, *syä*, *syylä*, *tymä*, *tyrity-*, *tyvi*, *tyven*, *vyö*, *ydin*, *yksi*, *ylä*, *yö*, *yrkä* és *yskä*.

3.1.1. Az **ü* magánhangzó — úgy látszik — meghatározott fonetikai helyzetben allofónként meglehetett a finnugor alapnyelvben, s ugyanazon fonetikai feltételek mellett bármikor felléphetett a későbbi finnugor nyelvekben is.³

3.2. A hosszú és a rövid magánhangzók egymáshoz viszonyított gyakorisága ERKKI ITKONEN adatainak (FUF. XXXI) a tanúsága alapján arra mutat, hogy a hosszú—rövid ellentét a finn-permi nyelvekben csakis másodlagos lehet. (Már ennek előtte más módon sokban hasonló véleményt fejtett ki W. STEINITZ, i. m., a későbbiekben pedig B. COLLINDER, i. m. is.)

3.2.1. Nézetünk szerint a finn-permi nyelvekben a hosszú—rövid ellentét fonológiaiilag először a középső nyelvállási soron alakult ki (*o—ō, e—ē*). Ha a finn-permi középső nyelvállási sor kettős kvantitásrendjét az elő-osztják középső nyelvállási kvantitatív magánhangzó-váltakozási párral (*o ~ ä* és *e ~ ə*) összehasonlítjuk, kétségtelen, hogy a finn-permi rövid—hosszú ellentét az elő-osztják kvantitatív magánhangzóváltakozás pendantja, pontos megfelelője.

3.2.2. Mindez végső soron azt jelenti, hogy a finn-permi és az elő-osztják magánhangzórendszer l é n y e g é b e n azonos. A két magánhangzórendszernek ez az egyezése véletlen műve semmiképp sem lehet s benne a finn-permi és az ugor vokalizmus összekötő pillérét sikerült felfednünk.

3.3. Az eddigi kutatások eredménye (melyek közül elsősorban W. STEINITZ, E. ITKONEN és B. COLLINDER munkásságát említjük meg), valamint az itt elmondottak alapján mindkét magánhangzórendszer a következő *szimbolikus* magánhangzóállományból származtatható le:

<i>u</i>	<i>ɜ</i>	<i>i</i>	\mathfrak{z} = közép-magánhangzó, melynek hangszíne függ a hangnak a szóban elfoglalt helyétől
<i>o</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	
	<i>ä</i>	<i>ä</i>	
	<i>a</i>	<i>ä</i>	

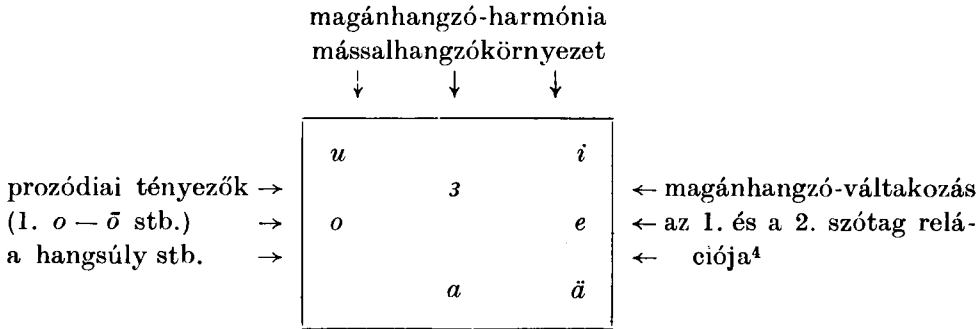
4. A 3.3. pontban említett magánhangzók mindegyike előfordulhatott a szók első szótagjában, míg a második szótagban minden bizonnyal csak *ɜ* és *a* állhatott. Ez utóbbi kettőből (és allofónjaikból) alakult ki a későbbi finnugor nyelvek végmagánhangzó-rendszere, illetőleg a szavak második szótagbeli magánhangzóállománya.

5. E magánhangzóállományból (l. **3.3.**) az egyes finnugor nyelvek magánhangzórendszere főként a következő dinamikus tényezők belső hatása alatt jött létre: *a*) palatális—veláris magánhangzó-harmónia, *b*) a környező mássalhangzók motiváló hatása, *c*) prozódiai sajátosságok, nyelvrítmus, a szó hangszerkezete, a hangsúly (l. TRUBETZKOY, MARTINET, MENZERATH és mások),

³ A kérdés irodalmához l. még K. SAL: CIFU. 113—4.

d) magánhangzó-váltakozás (? = horizontális magánhangzó-harmónia), e) az első és a második szótag magánhangzójának kölcsönös relációja stb.

6. A statikus jellegű mássalhangzó-állomány és a rá ható különböző dinamikus tényezők hatásirányát a következő egybeállítás mutatja:

7. A finnugor vokalizmus kérdése kétségtelen bonyolult és súlyos probléma. Ennek ellenére a nyelvelmékekkel alig rendelkező finnugor nyelvek körében már e területen is számos szilárd ismerettel rendelkezünk. Hogy az eddigi kutatások azonban mégsem vezettek általánosan elfogadott eredményekhez, annak megítélés szerint módszertani oka is van: az eddigi kutatások nagyrészt főként etimológiai egybevetéseken alapultak. E módszertani elvet a továbbiakban sem szükséges elvetnünk, azonban a további kutatómunkában ezt feltétlenül ki kell egészítenie az egyes finnugor nyelvek (és nyelvcsoportok) magánhangzóállománya belső vizsgálatának, belső rekonstrukciójának. E két módszer együttes alkalmazása minden bizonnyal gyümölcsöző megoldást fog eredményezni. A magunk részéről jelen dolgozatunkkal ez irányban szeretnénk volna egy szerény kis lépést megtenni.

⁴ A finnugor magánhangzórendszernek szélesebb körben és nagyobb összefüggéseiben való megvizsgálása arra mutat, hogy a finnugor (uráli) vokalizmus jelentős számai a paleo-ázsiai nyelvek felé vezetnek.

RIGÓ LÁSZLÓ

A PETŐFI-ÉRTELMEZÉSEK TÖRTÉNETÉBŐL

SALAMON FERENC PETŐFI-KÉPE

Már három éves kritikai tevékenység van Salamon Ferenc mögött, amikor 1858 őszén megírja Petőfi-tanulmányát — „Petőfi Sándor újabb költeményei. 1847—1849” —, mely Csengery Antal Budapesti Szemléjében jelenik meg, két részletben, az év végén és 1859 elején.¹ A tanulmány csak címében kritika. Bevallott célja: Petőfi „szellemi arcképének”, egyéniségének, líraköltői hajlaimainak megrajzolása.

A Petőfi-értékelés főbb tételei

Salamon kiindulópontja: Petőfi fellépése jótékony hatással volt költészetünkre. Lírájának fő jellegzetességei, a természetesség, az őszinteség és egyszerűség, a férfias egyenesség és gyermekes naivság, a valóság visszaadására való törekvés, élethűség, az érzelmek, vágyak konkrét megjelenítése, saját életviszonyainak dalban való megelevenítése, mondhatni: drámai szerepként való eljátszása, szembeállítják korának más költészeti irányjaival, mind az érzelgős, szentimentális, úgynevezett „szobai” lírával, mind Vörösmarty utánczóinak dagályos, pátoszos, szónokias költészetével.

Petőfi lírai géniuszt az jellemzi, hogy az élet benyomásait híven követi, ezekre reagál. Célja e benyomások kiváltotta érzelmek, gondolatok hű közlése, *megtestesítése, tárgyiasítása*. Verseinek értékét is a tárgyilagosság mértéke szabja meg: így legsikerültebbek az 1842—44-i időszak dalai. Ha hiba van műveiben, az mindig a gondolatban, a tárgyban van, sohasem az előállításban. Az igazi Petőfi tehát befogadó típus, akinek lírikusi tevékenysége a külső hatásokra való spontán, egyszeri válaszadásban nyilvánul meg. Ezért nem alkothatott az elbeszélő nemből maradandót. Nem gondolkodó költő, elemzésre, magába mélyedésre, vizsgálódásra vagy absztrakcióra csekély képességet mutat, s ezen rendszeres tanulmányokkal sem próbál segíteni. Ösztönös, az impulzusok, s nem az értelem vezeti tetteiben: „Nem az akaratnak, hanem az impulsu-

¹ S.F.: Petőfi Sándor újabb költeményei. 1847—1849. Pest, Ernich Gusztáv sajátja. 1858. Két kötetben. BpSz IV. 1858. 502—516. V., 1859. 288—306.

soknak engedő *munkátlan* tevékenység és mozgalmasság jellemzi egész életét.”²

Az életjelenségekre, benyomásokra való önkéntelen, gyors reagálás azonban számos esetben nem költői eszmék tolmácsolása. Petőfi megmutatja, hogyan lehet az élet benyomásait azonnal átültetni a költészetbe, de azt is, „mint lehet a költészetet az élethez alázni le”. Az élet jelenségeit gyakran *szelektálás, válogatás nélkül*, s nem az érzelmek nemesítése, a lélek felemelése végett viszi be a költészetbe — *nem eszményít*. Költészete valószerűbb, mint elődeié, de nagy eszmék, az érzelmek nemessége dolgában nem viszi előre líránkat. Együtt érez korával, de benyomásain nem tud felülemelkedni. Eltalálja a kor hangulatát — „de nem a költő dolga, hogy a *napi* kérdések és szenvedélyek hangján szóljon”; és: „Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nemcsak költő, hanem *democrata*, vagy politikai szerepre hivatott ember, s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek.”³

A Petőfi-líra *kettősségének* magyarázata a költő egyéniségében rejlik. Az eszményi művésszel ellentétben „Petőfi lelkületében a szelidebb érzelmekkel, csöndes hangulattal szembetett sark nem az érzelmek mélysége vagy emelkedettsége volt, hanem a szenvedélyesség, az indulat, a vér és képzelet fölhevülése.”⁴ Két Petőfi van. Az igazi: egyszerű, őszinte, komoly, megfontolt jellem, lelke mélyén a szemlélődés, enyvelgés és a csendes hangulatok embere. Pszichikumának eme alaptulajdonságán azonban a másik sarok, a rossz hajlamok, a vérmérséklet gyakran urrá lesz: ilyenkor szenvedélyes, túlzó, gyermeketegen dühöngő. A kétféle lelkiállapot szülte művek közül azok az igazi, petőfies alkotások, melyek a nyugodt, csendes, szemlélődő percek termékei, nevezetesen a *genre*, a népdal s bizonyos tájversek. Ezekben mértéktartó, ízlése nemes. Kevésbé értékesek vagy egyenesen értéktelenek viszont az izgató, lázító, idegen ízű politikai ódák, melyek az érzelmek nemesítése, a lélek felemelése helyett az indulatok, a bosszú fölzaklatását tűzik ki célul, s melyekben messze elmarad Vörösmarty mögött, valamint a szenvedélyes, tüzes, érzéki szerelmes versek, lelkiségének alaphajlamairól elidegenedett, haragvó, a néptribun és próféta szerepében tetszelgő vagy a szerelmi szenvedélytől elragadott, képtelenségekbe tévedő, csapongó költő torzszüleményei.

Petőfi népköltő. Népisége a naivitásában, közvetlenségében, költői nyelvének egyszerűségében nyilvánul meg. E népiségének azonban lényegében semmi köze politikai szerepléséhez, nem elveken alapuló társadalmi célzatú lázálmaihoz. „Az, hogy népköltő, s a népdalok szellemében költött, nincs vagy igen távoli rokonságban van *democraticus* szereplésével; . . . semmiben sem áll távolabb a nép költészetétől, mint politikai elveket megéneklő dalaiban. . . A nép dalnoka és a nép szószólója benne két oly különböző egyén, hogy alig ismerik egymást.”⁵ Demokratizmusa egyébként is ellentmondásos jelen-

² Uo. V. 1859. 302.

³ Uo. IV. 1858. 516.

⁴ Uo. V. 1859. 293.

⁵ Uo. 302.

ség: Petőfi ahelyett, hogy szánakoznék és rokonszenvet érezne a szegények iránt, dühöng s urai ellen ingerli a népet, l. Misera plebs contribuens.

Mennyiben nemzeti költő Petőfi? — e kérdéssel kezdte Salamon Ferenc a tanulmányát és erre válaszol a zárósorokban. Annyiban, amennyiben a „nemzeti életet, jellemet” tükrözi költészete. Mint népköltő, a népdal és genre költője, s mint részben sikerült tájversek költője, a népiest hozza be a nemzeti költészetbe. De költői iránya egyoldalú, nem tekinthető prominens nemzeti költőnek, mert *csak* a népet képviseli, költészete *csak* népköltészet, s a nemzet fogalmából ki akarja tagadni a legnagyobb súllyal bíró osztályt, a nemességet, s mert „Nemcsak a nemesi osztálylyal szállt szembe, hanem múltunkkal, a nemzet történeti nagyságával, hogy a magyar jellem ideálját egy bojtárban, hősiségét legfeljebb egy huszárbán énekelje meg.” Végső ítélete: „akkor ünnepeljük méltóan emlékét, ha nem mint kiválóan nemzeti költőt koszorúzzuk meg, hanem mint genre-költőt minden költőnk fölébe emeljük.” És: „Őt a magyar költészet *genre*-festőjének nevezhetnők; de többnek alig.”⁶ Az igazi nemzeti költő Arany, aki az *egész* nemzetet képviseli, s aki a régit, a magyar történeti múlt hagyományait (melyekkel Petőfi mit sem törődik), a reformkori nemzeti hazafias irodalom vívmányait, s a népit, a naivat művészi tökélyvel, a legmagasabb fokon egyesíti.

A Petőfi-értékelés magyarázata

E ma már szinte hihetetlenül hangzó ítékezés Salamon világnézeti, esztétikai koncepciójából logikusan következik. Salamon Ferenc, a nemesi származású értelmiségi, Kemény Zsigmond liberális köréhez tartozik. Közismert tény, hogy a kor valamennyi politikai, társadalmi kérdésében, az 1850-es évek hírlapi, majd később az egyezkedő pártharcok idején mindig és feltétlenül támogatja Kemény nézeteit, olykor szinte rálicitálva mesterére. Politikai koncepciójának fő elemei: 1848—49 forradalmi harcai, társadalmi-szociális mozgalmak és a külső ellenség a pusztulás szélére vitték az országot. A katasztrófát elkerültük, s mivel a jobbágyfelszabadítással lezárult a nemesség és nép egymásra találásának folyamata, most, a Bách-korszakban egy egységes, osztályok nélküli nemzet a siker reményével szállhat szembe a főveszéllyel, az osztrák abszolutizmussal és az esetleges belső szociális törekvésekkel, folytatva a reformkorban megindult, később oly téves irányt vett óvatos polgárosodási folyamatot — a *középbirtokosság* vezetésével. Minden, ami e folyamatot zavarja, tehát: társadalmi, nemzetiségi mozgalmak, a magyarság megoszlására irányuló szándékok — jelentkezzenek ezek akár a közéletben, akár a művészetek nyelvén megfogalmazva, a jelenben vagy pedig a múlt emlékeként — Salamon éles elutasításával találkozhatnak.

⁶ Uo. 305—306.

Érthető, hogy egy liberális gondolkodó, egy tudatára nézve afféle nemespolgár természetszerűen (s nem „szánt szándékkal”, vagy valamiféle taktikai okokból) távol áll Petőfi radikalizmusától — elvek és magatartás szempontjából egyaránt. Politikai, gondolati tematikájú vagy forradalmi verseit tehát már tartalmuk miatt is elveti, Berzsenyi, Vörösmarty nemesi-hazafias ódáit állítja szembe velük, s Petőfi fő költői korszakát az 1842—44 közötti időszakra teszi. E tartalmi jellegű kérdésben nincs is lényeges különbség Salamon és Gyulai között. Petőfi politikai versei Gyulai szerint is kevésbé értékesek, Petőfi ezekben látnok akart lenni, félreértette tehetségét, ezek nem tesznek ránk hatást.⁷ Salamon élesebb megfogalmazása azzal magyarázható, hogy: egyfelől Petőfi költészete nem volt ifjúkori élménye, 1848—49 forradalma mindig is idegen volt számára, másfelől: értékelése az évtized végén, Bach bukása előestéjén született meg, amikor terjedt a Petőfi-kultusz.

Az említett Kemény Zsigmond-i nemzeti érdekegyesítés abszolutizálásának irodalmi vetületeként jelentkezik kritikái, tehát Petőfi életművét is mérlegre tevő főszempontja, mércéje: mennyire jut kifejezésre a művekben a magyarság kedélye, érzülete, igazi nemzeti sajátosságai? A számonkért nemzeti „alapvonások” már ismertek Kemény népkarakterológiájából, Salamon tulajdonképpen ezeket fogalmazza újra e tanulmányában, s még inkább egy két évvel későbbi, a János vitézzel foglalkozó rövidebb írásában. E szerint: a magyar csendes, nyugodt, magába zárkozó, megfontolt, passzív, csak jogaiért küzdő, méltóságos önérzetű; „nagyon otthon-ülő nép vagyunk, s csak a minket megtámadó vagy alkalmatlan szomszédokkal gyűjtöttük meg néha egymás baját.”⁸ Petőfi vakmerő, könnyelműen „bevágó”, hetyke huszárjai, gubás szegénylegényei, betyárjai vagy akár honvédjei nem nemzeti jellemek — a nemzeti jellemek nem Petőfi költészetéből, hanem a magyar történeti múltból, Vörösmarty és főleg Arany műveiből és egyéniségéből rekonstruálhatók. Petőfi költészetéből a magyar jelleg érvényrejutásának eme ismervei alapján is csak a genret, a népdalt, s bizonyos tájverseket fogad el valódi nemzeti költészetnek Salamon Ferenc.

Az *esztétikai elvek* terén is Kemény Zsigmond útját járja, legvilágosabban XIX. századi irodalmunk fejlődésének, s benne Petőfi életművének megítélése, az irodalmi népiesség értelmezése, az eszményítés kérdéseiben.

Salamon szerint a Kazinczy-féle utánczó korszakkal szemben tagadásként jelentkezett a század uralkodó eszméje, a nemzeti eszme. Megszólalt már Berzsenyiben, erőteljesebben Kölcseyben és Vörösmartyban. De Vörösmarty követőinél ez az irányeszme átlépte a költészet határát, a líra irányművészetté vált, szónoklatokat szedtek rimbe, a költők prófétáknak képelték magukat. Mintha Kemény 1853-as „Élet és irodalom” című esszéjét olvasnók: tisztán

⁷ GYULAI PÁL: Petőfi Sándor és lyrai költészetünk. 1853. Kritikai dolgozatok 1854—1861. Bp. 1908. 1—68.

⁸ S. F.: Petőfi bemutatása a franciáknál. BpSz IX. 1860. 225.

irodalmi szempontból tévirányt vett a költészet fejlődése.⁹ Petőfi fellépése azért (de csak azért!) jelentős, mert mesterkéletlen hangja, egyszerűsége élet-szerűséget hozott. Nem újította meg a nemzeti költészetet, hanem a kölcseses, vörösmartyas irányhoz új teret csatolt, ti. a népiest, a naivat, s e népi elemmel mintegy kiegészült, teljessé vált a nemzeti költészet. Amennyire azonban gazdagodást jelentett a népies emancipálódása, annyira kóros jelenségeknek is okozójává vált: a közönség a népieshez tódult, odahagyta a „már elfoglalt területet”, ti. a nemesi hazafias költészetet, és így a költészet határainak kitágulása tulajdonképpen beszűküléshez, a „csak népies” hóbortjához vezetett. E folyamatot Petőfinek a történeti hagyományokkal való szakítása, a múlt ábrázolásáról való eleve lemondása is lehetővé tette, sőt elősegítette, s ennyiben veszélyeztette költészetünk Vörösmarty—Arany-féle fejlődési vonalát.

A népies alapon nemzeti, össznemzeti irodalom Erdélyi vagy Gyulai által vallott ismert felfogásától alaposan eltér tehát e koncepció. Már azzal is, hogy Petőfi népies költészetét a magyar nemzeti költészet fő vonalából lényegében ki akarja szorítani, megkérdőjelezve egészében nemzeti jellegét, s tagadva, hogy az a Petőfi—Arany-féle össznemzeti költészet egyik, Aranyéval teljes jogú, egyenértékű szakasza, és így Petőfi költészetét csupán az előkészítő szerepére kárhoztatja. Főleg azonban azzal, hogy történetileg egészen mást ért nemzet, nép, népies fogalmán, az ún. „népies alapon”, mint például Gyulai, Erdélyi.

Salamon *nemzet-fogalma* nemesi jellegű, történetileg is. Kemény nyomán úgy látja, hogy az 1840-es években a nemesség magához emelte a népet, megosztotta vele jogait, s ezzel elhárult a legnagyobb akadály a nemesi polgárosodás útjából. Irodalmi téren ez úgy valósult meg, hogy a Kölcsey—Vörösmarty típusú nemzeti irodalom magába szippantotta Petőfi költészetével a népiesség bizonyos színeit, határai kiterjedtek, össznemzetivé vált — Arany költészetében. Ám Kemény és Salamon szerint a nemesi polgárosodás eszmei bázisa a *történelem*, a *múlt*; az igazi nemzeti sajtóságok a magyar történetből, a (nemesi) nemzet múltjából, irodalmából hüvelyezhetők ki; a népies csak új köntöst, új hangnemet, közérthetőséget hozott. A népies megjelölésnek azonban most már, ti. az 1850-es évek költőire alkalmazva semmi értelmét sem látja Salamon. (Sőt: az 1856-os népiesség-vitában tiltakozik még az ellen is, hogy Petőfi és főleg Arany költészetére alkalmazzák ezt a „lealacsonyító”, „korlátozó” jelzőt.¹⁰) Erdélyi és Gyulai ellenkezőleg: az ő nemzet-fogalmuk népi-nemesi

⁹ KEMÉNY ZSIGMOND: Élet és irodalom. 1853. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. Bp. 1906. 297—298.

¹⁰ E vita 1856 nyarán zajlott le. SALAMON Arany János és a „népiesség” c. tanulmányát (BH 1856. július 10—13.) megtámadta GREGUSS Eszmezsere a „népiesség” ügyében c. cikkében (PN 1856. július 22.) Erre válaszolt SALAMON: Néhány szó Arany Toldi-járól. (BH 1856. július 30—31, augusztus 6—7.) A vita tárgya: népies mű-e Arany Toldija? — Salamon népiesség koncepcióját szem előtt tartva, nem tudjuk, mire alapozza PÁNDI PÁL a következő megállapításait: „Az irodalmi Deák-párt kritikusaiknak népkultuszából nem hiányzanak bizonyos antikonzervatív és arisztokrácia-ellenes vonások, de

nemzet, a nemzeti polgárosodást a nép műveltségének növelésével akarják elérni. Salamonnal ellentétben, az igazi nemzeti sajátságok szerintük a *népben*, a *nép költészetében*, (mely letűnt nagy nemzeti korok őrzője), nyelvében, szokásaiban vannak. Amíg tehát Salamon azt veti Petőfi szemére, hogy népiességével hátat fordított az igazi nemzetinek, a nemesi hagyománynak, a nemes, emelkedett ízlésnek, Gyulai vagy Erdélyi ezt tartja Petőfi erényének. Kimondják: legnagyobb érdeme, hogy hallgatva a kor szavára, felismerte: a népihez fordulás az össznemzeti irodalom kialakításának első feltétele, tulajdonképpen a nemzet felemelkedésének, polgárosodásának feltétele. Petőfi első költői szakasza ezt a népies alapon megújult, erre épülő össznemzeti költészet elvét testesíti meg Gyulai szerint, Petőfi művészete mintegy ennek az elvnek a helyességét is igazolja — a költő tehát a lehető legnemzetibb, mert össznemzeti költő.

Petőfi költészetének népiessége és Petőfi, valamint a kor demokratizmusa elválaszthatatlan egymástól, mind Erdélyi, mind Gyulai szerint. Gyulai álláspontja félreérthetetlen: „Széptani nézetei szoros összefüggésben voltak politikai és erkölcsi elveivel”¹¹; és: „Ő azért írt népdalokat, azért énekelte meg a puszták fiait, a kunyhókat és színezte ki a népeletet költészete egész erejével, hogy a népelemet behozza és uralkodóvá tegye a költészetben, mi aztán nem maradhat következmények nélkül másnemű viszonyokra nézve sem.”¹² Gyulai népfogalma őríz még bizonyos, bár egyre halványodó paraszti színezetet is, a „politikai nép” gondolatát, Salamon viszont már tagadja népiesség és demokratizmus bármiféle kapcsolatát Petőfinél, népfogalma csupán *műveltségi* kategória.

Salamon egyik vádja Petőfi költészete ellen, hogy *nem eszményít*. Alig néhány hónappal tehát a nevezetes Balzac-ismertetés után, melyben főként az eszményítés hiánya miatt mondott súlyos ítéletet Balzacról,¹³ Salamon elérkezettnek látja az időt, hogy a kortársi világirodalom mellett régebbi irodalmunkat és elsősorban Petőfi életművét is az eszményítő ideál-költészet mérlegére tegye. A „realizmus”-t, a kor esztétikájában komoran hangzó megjelölést alkalmazza Petőfi költeményeinek bizonyos csoportjára: nem azért rója meg, mert az életet viszi be a költészetbe, hanem azért, mert ezt válogatás nélkül teszi, nem különböztetve meg rútat és szépet, mert külsőségekre összpön-

funkciója egyre inkább a kapitalizálódás elleni érzelmek megszólaltatása, az 'egyszerű', 'tiszta' nép nosztalgikus felidézése a zavaros és tisztátlan 'modern' időkkal szemben”. Vagy: „1848 után az irodalmi Deák-párt kritikusi berkeiben a 'népiesség', népkultusz némiképp már, legnyilvánvalóbban Salamonnál, mint az aktuális társadalmi haladás *ellensúlya*, mint fékező szellemi tényező is jelentkezett.” (PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. 181.) De hol van pl. Gyulainál népkultusz? Nem is beszélve Salamon Ferencről, aki még a „nép”, „népies” fogalmak használata ellen is fellépett?

¹¹ GYULAI PÁL: i. m. 13.

¹² Uo. 42.

¹³ S. F.: Balzac összes munkái. BpSz II. 1858. 408—422.

tosít, mert az élet és a természet ábrázolása nála cél és nem eszköz egy magasabb elv kifejezésére, mert az érzékekhez, indulatokhoz, a vérhez és idegzethez szól, a lélek helyett, mert a tömegek vad szenvedélyeit kelti fel, emelkedett, csendes érzelmek megtestesítése helyett. Mint az eszményítő, a temperált, a társadalmi, szociális problémák ábrázolását tiltó esztétikai irányzatnak nem hogy Gyulainál, de még Keménynél is szélsőségesebb képviselője, olyan megjelölésekkel illeti Petőfinek nemcsak az 1845 utáni politikai és szerelmi költészetét, hanem a költő korai pályaszakaszának egyes termékeit is, amilyenekre alig van példa az 1850 utáni Petőfi-irodalomban, s amely nagyon távol áll Gyulai hangjától, felfogásától: a költészetet az élethez alázza le, durva, faragatlan, póriás, nyers. S itt ízlésbeli különbségeket is figyelembe kell venni. Már Kemény is emlegette Petőfi póriasságát, de Salamon az első, aki egy pontosan nem körvonalazott, fenntebb, nemesebb ízlést kér számon Petőfitől, és ennek az ízlésnek a nevében utasítja el merészebb költői képeit, hasonlatait. Salamon tanulmányában gyakori a Petőfi ízlését illető megrovás: képei, eszméi olykor „sértik a jobb ízlést”; „képei néha nem válnak becsületére ízlésének”; „se kifejezései, se képei nem oly válogatottak, hogy a tisztultabb ízlés példányaként volnának felmutathatók”, ízlése nem mindig „illő mértéket tartó”, „főleg a finomabb ízlés követel lerovásokat nagy érdemeiből”. Gyulainál ilyenekkel nem találkozunk. S ez természetes: hiszen Salamon főleg azokat a népeletből vett, a népiességgel együtt jelentkező nyelvi jelenségeket, hasonlatokat utasítja el egy „finomabb” ízlés nevében, amelyeket a népiességet elfogadó, mert a nemzeti jelleg hordozójának tartó Gyulai természeteseknek, ízléseseknek, szépeknek tartott.

Petőfi költészetének ilyenfajta megítélése (tehát egyedül a genre, a népdal, egyes tájversek méltánylása) Salamon *műfaj-értékrendjéből*, közelebbről *lira-felfogásából* is következik. Keményhez hasonlóan a drámát tartja a költészet csúcának. Az epikai nemből az eposzt becsüli: nem annyira a hősi, antik vagy középkori eposzt, hanem inkább a drámai menetű, lélektani jellemzést, motivációt alkalmazó Arany János-féle „költői beszélyt”. A szenvedélyek, indulatok ábrázolását a szenvedély-ellenes Salamon csak e műfajokban tartja jogosnak, hiszen szükségszerű bukásuk a végzet, az erkölcsi világrrend uralmát teszi világosabbá, érzékletesebbé. A líra személyessége, a költői én kitárulkozása, a költés oly mértékű egyéni jellege, mely Petőfire jellemző, teljesen idegen, ellentétes Salamon nézeteivel, ízlésével. Ő Macaulay tételeit veszi át: a költészet célja a megtestesítés, a festés, a rajzolás — a költészet halála az analízis, az elmélkedés, a filozófiai gondolatok strófákba fogalmazása vagy egyéni indulatok versbeöntése. Lírai ihletet csak a lélek csendes, szemlélődő, lehiggadt állapota, a megindulás s szelíd érzelem ad — Petőfi dalai, tájversei is mind ezt bizonyítják. Amit viszont a szenvedélyes, haragos Petőfi alkot, az nem költészet, hanem költőietlen dühkitörés, csapongás — így természetesen a politikai versek és a szerelmiéek többsége is. Ez utóbbiak újszerűségét (a sze-

relmi érzés új formáinak megjelenését, magán- és közélet azonosulását) látja ugyan, de elutasítja: ihlethiánnyal, drámaiatlansággal, fűzfapoétai csapongással vádolja és a byronias, vörösmartyas eszményi szerelmi költészet fensőbb-ségét hirdeti a kitárulkozó, őszinte, szenvedélyes szerelmi lírával szemben.

Az 1850-es évek más kritikusaival is megvannak Salamon lírafelfogásának bizonyos elemei. Gyulai is az objektív, az érzelmeket elbeszélő, „tárgylagos” líra híve, a túlságosan szubjektív, eruptív lírával szemben. De a lírának Salamonnál tapasztalt lebecsülése mégis példa nélkül áll a kor kritikájában. Gyulaitól is idegen: hiszen ő lírikus is, s lírája leginkább éppen Petőfi irányához, a népiességhez kapcsolódik, és ott alkot igazán figyelemreméltót, ahol át-áttöri önnön maga „objektivizált líra”-eszményét. S egy ponton még elméletileg is különbséget kell tenni Salamon és Gyulai lírafelfogása között: Salamon végletes moralizáló, eszményítő esztétikai normái a lírai verstől is erkölcsi tanulságot, morális igazság-hirdetést követelnek — s ez a mozzanat Gyulainál végképp hiányzik.

Azt a teljes értetlenséget, melyet a líra iránt tanúsít Salamon, már nem is lehet csupán esztétikai érvekkel, ízléssel megmagyarázni. Salomonnak minden lírikusról, líráról szóló megjegyzése azt mutatja, hogy nincs érzéke, nem fogékony a líra iránt. A Petőfi-tanulmány egy-két figyelemre méltó megfigyelése is (pl. Petőfi az érzelmeit drámaisítja, cselekménnyé formálja, költői nyelve életszerű) inkább a jó dramaturgot dicséri, s nem líra-értőre vall. Egyénisége is inkább nyugodt, vizsgálódásra, szemlélődésre hajlamos, szinte sztoikus, míg Gyulai szenvedélyesebb, vitatkozóbb természet. Petőfi egyéniségéből is azokat a vonásokat fogadja el, tartja igaziaknak, amelyek az ő jellemideáljának megfelelnek. Igazi példaképnek emberileg, költőileg Aranyt tartja: egy bölcs, szenvedélyektől mentes vagy ezeket magábazáró (tehát eltorzított!) epikus Aranyt.

A Petőfi-tanulmány célja

Az elmondottakból néhány fontos tanulság következik. Gyulai, Erdélyi vagy Greguss 1853—54-ben, ha nem is azonos megfontolások alapján, szintén elutasítják Petőfi forradalmi, szabadságharcos, gondolati-filozófiai líráját, lényegében a népies-nemzeti költészeteszmenyt meghaladó 1845 utáni Petőfit, s megalkotják az 1850-es évek jellegzetes Petőfi—Arany párhuzamát. De, amint elemeztük, Petőfit nemzeti, össznemzeti költőnek tartják, vallják az irodalmi népiesség megjelenésének kényszerű voltát az előző évtizedben, népiesség és demokratizmus elválaszthatatlan összefonódottságát Petőfi költészetében, hitet tesznek Petőfi egyéniségének és művészetének egysége mellett. Salamon viszont tulajdonképpen a népies-nemzeti esztétika teoretikusainak Petőfire vonatkozó fő tételeit is megkérdőjelezi tanulmányában. E jelenség arra figyelmeztet, hogy legalábbis kérdéses: helyes-e Salamont a népies-nem-

zeti irányzat egyik jellegzetes kritikai képviselőjeként emlegetni? Szerintünk nem. Ugyanis, egyebek között, éppen e Petőfi-tanulmány (és magyarázata) jelzi, hogy Salamon mennyire a kor másik vezető irányzatának, a Kemény—Csengery-féle nemesi-polgárosodás irodalmának híve. És ha még arra is gondolunk, hogy Kemény és Csengery nem Gyulaitól kér egy újabb Petőfi-értékelést, hogy adatok is bizonyítsák: Gyulai nem értett egyet e tanulmánnyal,¹⁴ hogy Tolnai Lajos még a századvégen is úgy emlegeti Salamont, mint a „Kemény—Csengery mérték” alkalmazóját, aki kifejezetten Kemény ösztönzésére írta meg e tanulmányt,¹⁵ akkor az egész értékelést úgy tekinthetjük, mint a még továbbelő Petőfi-epigonság, a külföld és belföld bizonyos, Kemény szerint túlzott, illetőleg téves irányokat vett Petőfi-kultusza elleni fellépést, s mint, másfelől, Kemény, Csengery, Salamon *különvéleményét* Petőfi költészetének irodalmunk fejlődésében elfoglalt *történeti* helyét illetően, bizonyos mértékig *Erdélyi vagy Gyulai koncepciójával szemben* — éppen az 1850—60-as évek fordulóján, a kétféle irányzat (népies-nemzeti, nemesi-polgári) *részleges kiegyenlítődésének idején*. E tételt Salamon Petőfi-tanulmányának fogadtatása és utóélete is igazolni látszik. Azzal és annyiban, hogy a nagy Petőfi-irodalom főleg azon szerzőinél találkozunk Salamon egy-egy nyíltan vagy rejtettebben továbbelő megállapításával, illetve Salamon Petőfi-értékeléséről azok szólnak elismeréssel, akik immár valóban konzervatív világnézetűek, akik Kemény liberális elveinek kései utódai, és akik, jóllehet különböző nézőpontról, a népies-nemzeti esztétika történeti jelentőségét kisebbítik, vagy egyenesen öröksége ellen lépnek fel.

A Petőfi-értékelés fogadtatása és utóélete

Salamon Petőfi-tanulmányának megjelenése nem keltett nagy visszhangot. Arany, Erdélyi, Gyulai nyilvánvalóan nem értett egyet tétéleivel. De ellene szólani közülük, mai tudomásunk szerint, csak Gyulai akart, a Szemle azonban nem volt hajlandó közölni ellenvéleményét. Egyetlen cáfoló írás jelent meg, Vajda János Nővilágjában.¹⁶ A cikkíró úgy véli, hogy Salamon Petőfi költészetének „értékét szemben a világ és hazánk költőivel, helytelen, s illetőleg alacsony fokra helyezi.” Tagadja Salamon alaptételeit: egyfelől azt fejtegeti,

¹⁴ Gyulai Pál ellencikkét akart közzétenni a Budapesti Szemlében. Aranyhoz írott, 1860. augusztus 20-i levelében olvassuk: „Csengery ... nem sok kedvet mutatott... Salamon Petőfi bírálata ellen kiadni tőlem valamit.” (Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Kiad. SOMOGYI SÁNDOR. Bp. 1961. 425.) Gyulaihoz írott levelében (1861. február végén) pedig maga Salamon írja, hogy Gyulainak annak idején „alapos kifogásai voltak” a Petőfi-tanulmánya ellen. (RIGÓ LÁSZLÓ: Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz. ItK 1964. 379—380.)

¹⁵ TOLNAI LAJOS: Petőfi Sándor a mi szemünkben. Képes Családi Lapok 1898. január 9 — január 30.

¹⁶ —: Budapesti Szemle. Szerkeszti és kiadja Csengery Antal. XIV. füzet. Nővilág 1859. január 2. 31—32.

hogy egy költő hatása mindig időhöz, korhoz kötött, a hatás nem lehet a nagyság mércéje. Petőfi költészetét nem lehet a szűk nemzeti szempontból megítélni: az ő esetében „világszempontra” kell a kritikuskak emelkednie, és akkor észre fogja venni, hogy az egyetlen költőnk, akit a világ legnagyobb lírikusai mellé bátran állíthatunk; ő „irodalmunk legnagyobb büszkesége”, aki egy nemét a magyar irodalomnak betöltötte, nagyobb, mint Béranger. Másfelől hangsúlyozza a líra jogait, a lírikus Petőfi sokoldalúságát, különféle témájú verseinek lírai egységét, egyenlő értékét. Petőfi „a legtöbb oldalú lyricus, ki úgyszólván minden emberi hangulat, érzemény, indulat és szenvedélynek egyformán tudott kifejezést adni.” Felháborodással utasítja vissza Salamon Petőfi-értékelését, s rója meg a Szemlét: „És e csodáról beszél Salamon úgy, mint valami tudákos tanár, egy Caesar tetemét boncolván elmondaná, hogy ennek is volt valami fekete a körme alatt! Vesse le saruját, imádkozzék, s adjon hálát, hogy Petőfink van, — a Budapesti Szemle pedig valóban helyesebben teszi, ha vagy méltóbb emberre bízza Petőfi jellemzésének nagy feladatát, vagy ha ilyen nem volna, ilyen eredeti, de bántó elemzéseknél szívesebben vesszük továbbá is a külföld jeles ítéseihez kivonatos értekezéseit. . .” A lap szerkesztői gyakorlatából következik (ti. az aláírás nélküli cikk a szerkesztőé), hogy e sorokat maga Vajda írta. A stílus is erre mutat, de főképp az eszmék, melyek teljesen megegyeznek a Vajda egyéb Petőfivel foglalkozó cikkeiben, tanulmányaiban foglaltakkal. A Kemény—Salamon-féle esztétikai nézetekkel szembenálló Vajda Petőfi-képének fő tételei (a forradalmár Petőfi elismerése, a népiesség és demokratizmus, népiesség és magyarság viszonyának a korban egyedülállóan világos látása, az igazi szubjektív líra és a lírikus-Petőfi őt megillető polcra helyezése) azt jelzik, hogy eszmeileg, ízlés és magatartás szempontjából is rokonának, elődjének érezte Petőfit — ezért kellett felszólalnia Salamon bírálata ellen.

Kemény hívei, az ő irodalmi, esztétikai elveit vallók vagy a velük rokon felfogásúak annál nagyobb örömmel fogadták Salamon tanulmányát, amint ezt Tolnai Lajos elbeszéléséből is tudjuk.¹⁷ A Deák-párti Pompéry Magyarországa pedig egyenesen kimondja, hogy „a legnagyobb magyar lantosról eddig írt legjobb tanulmány” Salamon Ferencé.¹⁸ S jórészt Salamon tételére épül a szorosabb értelemben vett első Petőfi-életrajz is, Zilahy Károly munkája.¹⁹

A világnézetében, esztétikai elveiben Kemény liberális köréhez tartozó Zilahy egyik cikkében úgy nyilatkozott Salamonról, mint aki Petőfiről „némi egyoldalúság mellett, eddigelő a legtalálhatóbb ismertetést nyújtotta”.²⁰ Drama-

¹⁷ TOLNAI LAJOS: i. m.

¹⁸ .h.: A „Budapesti Szemle” — Magyarország 1861. január 4.

¹⁹ ZILAHY KÁROLY: Petőfi Sándor életrajza. Pest. 1864.

²⁰ ZILAHY KÁROLY: Petőfi Sándor. 1863. Z. K. válogatott művei. Bev. és kiad. VARGHA KÁLMÁN Bp. 1961. 211.

turgiai kérdésekben is tekintélynek tartotta Salamont, nézeteik sokszor megegyeztek. Petőfi-életrajzában Zilahy megismétli Salamonnak a Petőfi élet-szerűségére, természetességére, az érzelmek drámai megjelenítésére vonatkozó helyes tételeit, gyakran azonos megfogalmazásban. Zilahy koncepciójában is a „rendkívüli tünemény”-nek nevezett Vörösmarty, illetve a „legmagyarabb” költőnek tartott Arany mögött háttérbe szorul Petőfi alakja. Az előbbi „költői működésének csöndes de mély és biztos folyama sokkal kevesebb salakot hozott magával, mint a Petőfi költészetének tűzhegyéből megeredt lávazuhatag”; és Vörösmarty „a maga korában” Petőfinél „sokkal rendkívülibb tünemény volt”²¹; Arany pedig a magyar nép észjárását, gondolkodásmódját fejezi ki leghívebben, ő legnemzetibb költőnk.²² Kemény-, illetve Salamontat tükröznek a Petőfi-életművet megítélő tételei is: ő is különbséget tesz tehetségének alapiránya (szelíd, csendes, halkszavú lírikus) és bizonyos rossz hajlamai között; Petőfi igazi, nagy értékű költői termése a népdal, genre és tájversek, elsősorban 1845 előtti korszakának termékei, tévutat jelent és esztétikailag értéktelen viszont 1848—49 termése. Mintha Salamont olvasnók a népköltő és a népért küzdő Petőfi kettősségéről (s mintha egyenesen Salamont cáfolná Gyulai, amikor Zilahy Petőfi-életrajzáról írott kritikájában éppen ez ellen a gondolat ellen tiltakozik!²³): „Petőfinek mind egyéniségében, mind költészetében a tömegek nagy érdekeinek felfogására és képviselőjére volt legkevesebb hivatás; ő ízről-ízre lyricus volt, — s prózai valamint verses elbeszélő műveiben is csak azon egyének és helyek sikerülnek, a hol a vonásokat önmagából vagyis önmagáról szedi. Hajlamai mindazáltal mindig a meghatározottabb ellentétben állottak tehetségével. Azelőtt, míg hivatásának alapelemével sem jött volt tisztába, a legalanyibb egyéniség mellett a legtárgyilagósból művészetet tette föladatává: színész akart lenni; később mikor már Apollo csókját elfogadta s kizárólagos szolgálatát annak — noha nem fájdalom nélkül — följajnlta: nem maradt a sentimentalismus, az idyll, a genre festésénél — a dalnál, az egyszerű románcnál, az epigrammánál, — ezerhangú, búbájú furulyáját mindegyre eltaszította magától s mindegyre az otromba harciskürt után nyúlt, melynek erőszakos hangjai az ő lágyabb és édesebb énekre termett ajkán féloldalt jöttek ki, megcsuklottak, csütörtököt mondtak. Nézzük bár a forradalom alatt írt verseit: száz közt alig lelünk egyet-kettőt, mi Petőfinek azelőtti nyugodt hangú és tárgyú költeményeivel vetekednék, s a mi vetekedik, az is a genrebe és a csendes hangulatba játszók közt akad...”²⁴ Éles, gúnyos hangon szól, Salamonhoz hasonlóan, a „forradalomnak nevezett március 15-i demonstrációról”, a köztársaság-vágyról, e „bohó gondolatról”,

²¹ ZILAHY KÁROLY: Vörösmarty Mihály. 1863. Uo. 200.

²² ZILAHY KÁROLY: Arany János. 1863. Uo. 223—226.

²³ GYULAI PÁL: Zilahy Károly munkái. 1866. Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927. 201—251.

²⁴ ZILAHY KÁROLY: Petőfi Sándor életrajza. Pest. 1864. 102—103.

a politikus Petőfiről: „... A politika nem levén kenyeré, idevágó eszméi inkább türelmetlen szeszély, mint komoly megállapodás színét viselik magukon.”²⁵ Feltűnik a Kemény Zsigmond-i népkarakterológia: a 48-as Petőfi „... nyugtalan lelke és a valósággal nem törődő heves képzelete mindegyre átszakították vele a viszonyok korlátait és a magyar nép természetéhez nem találó képtelen álomképek hajszolására ragadták... A magyar monarchicus nép. Kevés nemzet van, a mely a pártfegyelemnek több jogot engedne, mint a magyar... Mert egészben véve, forradalmi hajlamai nincsenek és a kezdeményezés nem fekszik természetében.”²⁶ Az ösztönösség gondolatának hangsúlyozása, valamint a Petőfi-epigonok olyfajta megítélése, hogy ezek tulajdonképpen Petőfi bizonyos hibáit, túlzásait, költészetének árnyoldalait utánozták — szintén Salamon-hatást jeleznek.

Mi hát az a „némi egyoldalúság”, amit Zilahy Salamon szemére vet? Egyfelől Petőfi lírájának, lírikus vénájának nem megfelelő méltánylása, Salamon líra iránti ellenszenvé, kisebb fogékonysága. A lírikus Zilahy rokonszenve ez, az eruptív Petőfi, a hangulat művésze, Petőfi bizonyos lírai magatartása iránt. Ő egységet lát táj- és szerelmes versei között. Zilahynak volt érzéke a befelé forduló, hangulati vagy szemlélődő líra, illetve a Tompa-féle panteisztikus líra megértéséhez, élvezéséhez — valamint műveléséhez: és amikor Petőfiben ilyent lát vagy felfedezni vél, övé rokonszenve. Másfelől Zilahy lényegesen többre becsüli Petőfi elbeszélő művészetét, mint Salamon: különösen a lírai hangütésekre, betétekre figyel fel értő füllel.

A jeles konzervatív politikus és gondolkodó, a Kemény-tanítvány Asbóth János híres, s korában rendkívüli hatást keltő Három nemzedékének (1873) a Petőfi—Arany párhuzamra vonatkozó megállapításai is részben Salamon nézeteit visszhangozzák.²⁷ Szerinte Petőfit a lázas küzdés, a szenvedélyesség, a határt nem ismerő csapongás, az idealizmus jellemzi — Arany a biztos kézzel teremtő alkotó, a nyugalom és harmónia költője. Petőfi felzaklat, felkavar — Arany megnyugtat, kibékít. Megismétli Salamon gondolatait Petőfi idegenszerűségéről: Petőfi politikai verseiben a „kozmpopolitaság”, a világszabadságról való álmodozás nem hazai talajról sarjad — ezzel szemben Arany az igazán magyar, a nemzeti; valamint arról, hogy az epigonok részben Petőfi „komédiási” hajlamát, dagályosságát, bohózatosságát utánozták: „Petőfiben a komédiáskodás: a dagály, a bohózat, és maga külső megjelenése, mely később a torzonborz vadgeniek nemzedékét szülte.”²⁸ Petőfi népiességéről is hasonló becsméréssel ír: „a népköltészet kincseivel a póriast, az ízetlent is átvitte az irodalomba.” Arany népiessége viszont a magyar nép természeté-

²⁵ Uo. 125.

²⁶ Uo. 109—110.

²⁷ ASBÓTH JÁNOS: Három nemzedék. (1873.) Irodalmi és politikai arcképek. Bp. 1876. 7—50.

²⁸ Uo. 48.

ben, jellemvonásaiban, a népköltészetben gyökerezik: „Aranynál sehol sem találjuk a bizarrnak, a dagálynak, a világfájdalomnak, a cosmopolitaságnak azon elemeit, melyek Petőfit gyakran zökkenték ki a népköltészet azon igaz hangjából, melyet különben oly benső közvetlenséggel tudott érvényesíteni; de nem találjuk nála a népiesnek, póriának és közszerűnek elemeit sem. A népköltészet azért éri Aranyban legszebb diadalát, mivel a műköltészet egész tisztultságával a legmagasabb eszméket és szépségeket is úgy tudja előállítani, hogy a nép egyszerű elméjére és mesterkéletlen szívére is hathatnak.”²⁹

Vajda-tanulmányának Petőfire vonatkozó egyes megállapításai még erősebben rokonítják Asbóth Petőfi-képét a Salamonéval — főként a Petőfi-oeuvre népies, illetve nemzeti jellegének, általában a népköltészet, a valamiféle alacsonyabb rendű népies, valamint a nemzeti költészet egymáshoz való viszonyának megítélésében vélekednek hasonlóan. Asbóth is úgy látja, hogy Petőfi csak népköltő volt, nem emelkedett sohasem a nemzeti költészet szintjére: „Petőfi legfőbb magaslataira emelte a népköltészetet, de soha sem lépte túl határait.” A legegyszerűbb ember is mindig megérti Petőfi hangját — ebben van a költő nagysága, de ebben korlátja is: mert, sajnos, Petőfi „megmaradt [a köznépi] szellemi színvonalán, . . . szellemi látkörében.” Asbóth itt még nyomatékosabban hangsúlyozza azt a meggyőződését, hogy Petőfi költészetének „nyerscsége”, „póriassága”, „árnyoldalai” tették lehetővé az epigonok 1849 utáni áldatlan működését. De még tovább megy: a népies-nemzeti esztétikát elvető, már elavultnak tekintő Asbóth, Salamon szellemében, kifejezetten Petőfit *teszi felelőssé* azért, hogy, úgymond, harminc évig befolyásolta költőinket a köznépi, a népies színvonalon való megmaradásban. Petőfi költészetének történeti szerepét Salamonhoz hasonló érvekkel próbálja kisebbiteni: „lyránknak is, a nélkül, hogy feladván azt, a mit Petőfi meghódított, de szakítva az ő nyomán betolult póriással és pongyolassággal, vissza kell fordulni egyfelől a forradalom előtti nagyokhoz, keresni kell másfelől új utakat, hódítani új teret. . . .”³⁰

*

Az 1880-as évek végén Salamon — a Kisfaludy Társaság felkérésére — kiadásra gyűjti össze irodalmi tanulmányait. Felveszi a kötetbe a Petőfi-esszét is, de átírt szöveggel. Mielőtt tehát folytatnánk a tanulmány utóéletének bemutatását, foglalkoznunk kell a szöveg megváltoztatásával s ennek okaival. Hiszen a továbbiakban már — Péterfy és mások — inkább az új szövegváltozatra (vagy legalább arra is) támaszkodnak Salamon kritikusi működésének tanulmányozásakor, másrészt a módosítás figyelmen kívül hagyása, illetve mértékének nem kellő konstatálása folytán — mint látni fogjuk — téves filológiai és elvi megállapítások olvashatók Salamon szövegeiről egyes mai feldolgozásokban is.

²⁹ Uo. 38, 46.

³⁰ ASBÓTH JÁNOS: Vajda János. Jellemrajzok és tanulmányok. Bp. 1892. 254—255.

Maga Salamon, tanulmánykötetének előszavában, a szövegmódosításról s ennek okáról így ír: „... csak a Petőfiről írt tanulmány befejezése más, mint volt. Akkor, mikor írtam, időszerűnek látszott Vörösmartyt legalább eszményítés szempontjából szembe állítani Petőfivel”.³¹ Salamon állítása azonban téves. Nemcsak a tanulmány végét változtatta meg, hanem a szerkezetét is. Sőt, a szöveg mintegy két-két lapnyi, legfontosabb, Petőfivel, mint nemzeti költővel, a népiességgel, Petőfi és az epigonok költészetének egymáshoz való viszonyával foglalkozó bevezető, illetve záró fejezetét sem közölte újra. A technikai-formai változtatások elvi jelentőségűek. Azon túl ugyanis, hogy 1858-ban Vörösmarty költészetét esztétikailag valóban a Petőfié fölé emelte (hisz a nemzeti érdekegyesítés már-már szertefoszló illúzióját Salamon koncepciójában inkább szolgálhatták Vörösmarty hazafias ódái, mint Petőfi osztályharcos költészete — e szembeállítás viszont harminc évvel később értelmét veszítette!), s ezt most korrigálta, fontosabb, alapvetőbb kérdésekben is módosította álláspontját: elhagyta a Petőfi népiességének divatszerűségéről, Petőfinek, mint nemzeti költőnek kisebbsítéséről, a túlzott Petőfi—Arany párhuzamról írott részeket. Az eredeti tanulmány Petőfi egyéniségének gyermetségét, passzivitását, költészetének ösztönösségét hangsúlyozó sorai részben kimaradtak, részben letompultak az 1889-i változatban. Ekkor már aligha lehetett volna azt állítani, hogy Petőfi költészete nemzeti irodalmunk terén nem jelentett új korszakot, hogy Petőfi nem volt igazán nemzeti költő; és el kellett hagynia az olyan értékelést is, hogy Petőfi a magyar költészet genre-festőjének nevezhető, de többnek alig.

Az kétségtelen, hogy a Szemlében megjelent tanulmány általában szigorúbb képet rajzol Petőfiről, mint a megcsonkított szöveg. Viszont két másirányú változás is megfigyelhető a későbbi textusban. Komlós Aladár véleményével szemben,³² Salamon nemhogy kihagyta volna az ún. népellenes kirohanásokat, hanem még élesebben fogalmazta meg ezeket. Ekkor kerülnek be a szövegbe azok a mondatok is, amelyek a politikus-Petőfi nézeteit, Petőfi 1848—49-i forradalmi és katonai szereplését ostromozzák vagy egyenesen otromba gúnnyal emlegetik. E változásnak nincs elvi jelentősége: egyszerűen arról van szó, hogy Salamon 1858-ban még gúnyosan, megrovóan sem emlegethette március 15-ét, a szabadságharc eseményeit, Petőfi és Bem viszonyát — hiszen a cenzor kihúzta volna e részeket. Tehát: a szellem, a liberális politikus elutasító alapállása konkretizálódott — de nem változott. A másik különbség viszont már elvi jelentőségű: Salamon ti., főként Gyulai hatására, betoldott olyan mondatokat, jelzőket is az új változatba, melyek még az elsőből hiányzó szerepjátszás-

³¹ S. F.: Irodalmi tanulmányok. I. Bp. 1889. Előszó. X.

³² KOMLÓS ALADÁR: A népiesség változásai Petőfi után. Magyarok 1947. 261—270. Lényegében e téves nézetet veszi át A magyar irodalom története IV. kötete (Bp. 1965.) is, I. 224.

elképzelések megjelenésére mutatnak. (Erről a fontos mozzanatról azonban majd a Salamon — Horváth János-párhuzam elemzésekor fogunk szólni.)

*

Péterfy Jenő is — a tanulmánykötetről megjelent bírálata tanúsítja³³ — lényegében Salamon (immár módosított!) Petőfi-értékelését és az öreg Gyulai Petőfire vonatkozó nézeteit vallotta magáénak. Nem is csoda. Péterfy, politikai elveit tekintve, erősen konzervatív gondolkodó, a forradalmár Petőfi tőle idegen, rokonszenve a nagy liberális nemzedéké, a reformer-típusoké: Keményé, Csengeryé, Deáké, Salamoné. Elismeréssel írja Salamonról: „A nyugodt elemzés által kitűnő a Petőfiről írt tanulmány is, melyben Salamon kritikai érzéke újra élénken élénk tűnik. Itt is azonnal behatol a részletekbe s ezeket bírálva, lassanként szemünk elé hozza Petőfi költészetének erejét s gyöngéit. Minden szigorúsága mellett, e költészetnek friss átértéke hatja át a bírálatot. . .” Salamon gondolatát fogalmazza újra Petőfi politikai verseiről, ezek kétes esztétikai értékéről: bennük „Petőfi nyers tűzzel hangját erőlteti, vagy a prófétát adja s a tépelődő gondolkozót. Ezt a fordulatot Petőfinél könnyen megérthetjük s megmagyarázhatjuk, de azért költői kedélyének őszinte, naiv nyilvánulásaival éppen nem kell egyenlő esztétikai értékűnek tartanunk.” Helyesnek ítéli az egyéniségrajzot is: „az alapvonalak, melyekben Salamon Petőfi egyéniségét rajzolja, azt hiszem hibátlanok. . .” s szóról-szóra idézi, egyetértőleg, Salamonnak a csendes, halkszavú Petőfiről, a természet vadvirágáról, a föld emberéről írott sorait, megállapítva: „Petőfi lelke az élet intim benyomásainak tűzhelyén melegszik.” Salamon tanulmányát jó útmutatónak, kétszeresen időszerűnek nevezi, melyből az igazi Petőfit ismerjük meg, szemben az 1880-as évek egyes kritikusaival, akik „Petőfiben egy Shelley vonásait akarják fölfedezni s alakjából egy Izsó-féle szobrot faragnának.”³⁴

Péterfynek, mindezekon túl, azért is rokonszenves Salamon Petőfi-képe, mert mélyebb, általános irodalomszemléleti, esztétikai, gyakorlati kritikusi nézetközösség fűzte őket egymáshoz. Főként három ponton. Péterfyre is jellemző az erősen pszichológikus szemlélet, s tulajdonképpen ő fejleszti tovább a Kemény — Salamon féle, a pszichológia terén már bizonyos realizmusra törekvő, ezt számonkérő irányt. Aztán meg kritikáiban ő is mindig az egyéniség, a lelki-alkat, a jellem, a hajlamok elsődleges szerepét vallja a környezettel, a társadalommal szemben — még akkor is, ha a kettőt egymástól elszakíthatatlannak ítéli. Végül rokonítja egymással a két kritikust népiesség-felfogásuk is. Péterfy sem tulajdonít neki különösebb irodalomtörténeti jelentőséget, nála sincs nép- vagy népköltészet-kultusz, s ő sem hazai, hanem idegen, főként Herder-

³³ PÉTERFY JENŐ: Salamon Ferenc: Irodalmi tanulmányok. I—II. 1889. P. J. összegyűjtött munkái. III. Bp. 1903. 487—498.

³⁴ Uo. 493—495.

hatásnak érzi az egész irányzatot. Nyilvánvaló persze, hogy Péterfy szigorúan megróttta volna Salamont, ha az eredeti tanulmányról kellett volna bírálatot mondania. Két okból: Péterfy Petőfit nagy nemzeti költőnek tartotta, s nála nincs meg Petőfi és Arany költészetének olyfajta erős szembeállítása, Petőfi lekicsinylése, mint amilyent Salamonnál észleltünk.

Palágyi Menyhért Petőfi-képe alapjaiban ellentétes a Salamonéval.³⁵ Tulajdonképpen Vajda, Tolnai Lajos oldaláról támadja az 1850-es években, Gyulainál, Erdélyinél s részben Salamonnál kialakult Petőfi-értékeléseket. A fő különbség Palágyi és az utóbbiak között ott van, hogy Palágyi sokat meglát a Petőfi-líra újszerűségéből, s legnagyobb érdemének a költészeti forradalmat jelentő új egyéni lírai alapállás kiküzdését tartja: „ő küzdi ki a *művészi individualismus* sarkalatos újkori (modern) elvének uralmát irodalmunkban.” Palágyi állapítja meg elsőnek, hogy Petőfi a népies-nemzetin túl, mely egy alkotói korszaka, az általános emberi költészetig emelkedett: „a maga souverain *egyénies módja szerint vagyis törhetetlen hűséggel önlényéhez* szolgálja a nemzeti s ez által az általános emberi haladás örök eszményeit”.³⁶ A lírikus Petőfi elismerése, a líra, az érzelmek, a szenvedélyek jogainak megvédése, Petőfi öntudatosságának, Petőfinek mint elsődlegesen nemzeti költőnek hangsúlyozása, (sajnos, nála meg gyakran Arany rovására!) a gondolati, közéleti, szerelmi költészetének az őt megillető polcra helyezése — megannyi éles szemléleti eltérést jelez Palágyi és Salamon között.

Továbbélnék azonban Salamon bizonyos tételei Palágyi Petőfi-képében is. Palágyinál szintén felbukkan a Petőfi-egyéniség kettősségének gondolata, bár csak az 1847 utáni tevékenységére vonatkozóan, és kevésbé durva formában. Úgy látja ugyanis, hogy 1848-tól Petőfi tehetségének alapirányától, egyéniségének alaphajlamaitól kissé idegen térre tévedt. Különbséget kell tenni szerinte a költő igazi lényé és az átmeneti, visszás, tépett hangulatai között. Ez utóbbiak szülőttei az 1848—49 szélsőségesebb politikai ódái. „A költészet végül is csak a kedélyre, az érzelemvilágra tud közvetlenül befolyást gyakorolni. . . a nemzeti élet szorosán gyakorlati teendőiben nem [a nagy költőket] illeti a vezérszerep. Petőfi komolyan összezavarta a költészet s a politika határait, és a költő számára olyan szerepet látszott követelni, minőre máskülönben csak a hivatott politikai vezér tarthatna igényt.”³⁷ A republikánus Petőfiről Salamonra emlékeztető iróniával ír, eszméiben erős idegen hatást lát: „Kit érdekelnek ma már az ő lírai királygyilkosságai és pathetikus republikánus balladáái? Elavultak: már csak történeti érdeklődést kelthetnek. Helylyelközzel mosolygunk is rajtuk. Mert látjuk, hogy a költő politikai szerepléseiben egy kissé a francia forradalom alakjait utánozgatta és e mimeléséből folyt az is, hogy némely versében szörnyű komoly republikánus vérengzéseket vigyen

³⁵ PALÁGYI MENYHÉRT: *Petőfi*. 1889. Bp. 1909. (Petőfi Könyvtár, XIII.)

³⁶ Uo. 25.

³⁷ Uo. 129.

véghez”.³⁸ Mutat valamelyest rokon vonásokat Petőfi népiességéről vallott felfogásuk, általában az irodalmi népiesség történeti jelentőségének lebecsülése is. Palágyi a népies-nemzeti Petőfi-kép (s nem kevésbé a Salamon-szerű Petőfi-értékelés) továbbélése ellen hadakozva, a népiesben ő is elsősorban eszközt lát, mellyel Petőfi érvényt szerzett egyénisége kibontakoztatásának. Azt helyesen állapítja meg, hogy a népiesség szerves alkotórésze Petőfi művészetének, de ő sem ismeri fel, hogy a népiesség az egész nemzeti irodalmunk megújulásában, majd általános irodalmi szintre való emelkedésében kényszerű lépcsőfok volt, valamint nem látja Petőfi népiességének és az azt létrehozó kornak a viszonyát, népiesség és demokratizmus összefonódottságát sem.

Horváth János Petőfi-monográfiáját³⁹ az jellemzi, hogy nagy szintézisét hozza létre a különféle Petőfi-értékeléseknek, teljesen önálló koncepcióba ötvözve ezeket, s minden korábbinál helyesebb, értőbb — bár már sok ponton nem elfogadható — Petőfi-fejlődésrajzot alakít ki. Annak következtében viszont, hogy a Petőfi-irodalom legkülönfélébb termékeiből *teljes egészet* alkot, rendkívül nehéz feladat egy-egy régebbi értékelő — jelen esetben Salamon Ferenc — elveinek továbbélését kimutatni e Petőfi-képben.

Horváth János igen elismerő véleménnyel volt Salamon munkásságáról. Szász Károlyról mondott emlékbeszédében úgy jellemzi, mint akit „kritikai erélyben meghaladhatott más a nagy korszak fiai közül, de akinél józanabban, bölcebben és elemibb világossággal senki sem alkalmazta klasszikus ízlésünk esztétikai és erkölcsi alapelveit.”⁴⁰ Petőfi-könyvének előszavában pedig arról ír, hogy mennyire megszívlelte „Gyulai Pál és Salamon Ferenc némely változhatatlannak tetsző ítéletét.”⁴¹ Persze, nem jelöli meg, hogy melyek ezek az ítéletek, de az alaposabb tanulmányozás rámutat egyik-másikára.

Horváth Petőfi-képe a leglényegesebb pontokon eltér a Salamonétól. Már célkitűzésük is más. Horváth János célja: „Petőfi lyrai jellemének a meghatározása, mindazon változásokon keresztül, melyeket fejlődése menete fölmutat”,⁴² tehát egy fejlődésrajz megírása — Salamon viszont nem fejlődésében mutatja be a Petőfi-életművet. Salamon Petőfi minden tettét egy szemlélődő, befogadó, passzív, ösztönös egyéniség hajlamaira vezeti vissza — Horváth hangsúlyozza a tudatos, aktív, cselekvő egyéniség hajlamai mellett a körülmények, a származás, az élmények fontos szerepét. Salamon a költő pályájának csúcsát a genreben és népdalban, azaz főként az 1842—44 közötti időszak költői termésében látja — Horváth szerint az érett költő-Petőfi körülbelül 1846-ban áll előttünk. Horváth János Petőfit „kiválóan” nemzeti költőnek tartotta, s bár az ő rokonszenve is elsősorban a genre- s a népdal-költő Petőfié,

³⁸ Uo. 136.

³⁹ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. Bp. 1922.

⁴⁰ HORVÁTH JÁNOS: Szász Károly emlékezete. 1929. Tanulmányok. 1956. 487.

⁴¹ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 5.

⁴² Uo. 5.

Salamonnal ellentétben a politikai és szerelmi líráját is egyéniségével teljesen egybehangzónak tartja s igen elismerően ír róla.

Rokonok viszont Horváth Jánosnak és Salamonnak a Petőfi eredetiségére, életszerűségére vonatkozó helyes, találó fejtegetései. Horváth teljeséggel átveszi és kibontja Salamonnak azt az említett, nevezetes, a költői műhelybe pillantó megfigyelését, hogy Petőfi eredeti ösztöne a drámaisításra, a drámai magánbeszédre, az életből vett benyomások drámai formában való eljátszására irányuló törekvés. Horváth lényegében azonos nézeteket vall Keménnyel és Salamonnal a népiesség kérdésében is: ő is műveltségtörténeti kategóriának tekinti, mely Petőfinél is leereszkedés a néphez, a nép szóhoz juttatása az irodalomban, bevonása az olvasóközönség körébe. Mintha Salamont olvasnók: „A 'népies' jelző nem is szerencsés nevezet, mert lealacsonyító korlátozást jelent, holott. . . épen kiterjeszkedésről és kibékítésről van szó.”⁴³

Salamon és a „szerepjátszás” elmélete

Tanulmányozva Horváth János Petőfi-képét, az a benyomásunk támad, hogy kialakításában nem is annyira az 1850-es évek Petőfi- (és Arany-) értékeire támaszkodott, hanem sokkal inkább a századvégiekre: az idős Gyulai tanulmányaira, egyetemi előadásaira, Salamon átírt tanulmányára (idézetei mutatják, hogy az eredetit nem is ismerte), a tömegével megjelenő visszaemlékezésekre. (Többek között: Orlay, Berecz, Jókai, Vahot Imre, Sass István emlékezéseire.) Ezt látszik igazolni Gyulai 1853-as, Erdélyi 1854-es és Salamon 1858-as Petőfi-esszéjének, illetve Horváth Petőfi-könyvének lényeges szemléleti különbségei mellett a Horváth János-féle ún. „szerepjátszás-elmélet” genezisének vizsgálata is.

Pándi Pál „Petőfi” c. monográfiájában részletesen foglalkozik e problémával. Nézetei szerint Horváth János szerepjátszás-konceptiójának első nyomai Gyulai Pálnál lelhetők fel. Gyulai megnyilatkozásaiából az derül ki, hogy Petőfiben volt bizonyos szereplési vágy: „Petőfit szertelen becsszomja 'úntalan sarkallta, hogy feltűnjék', s 'Nemcsak az irodalom, hanem az élet és társaságban is szerepet vágyott volna játszani, azonban talán viszonyai és formái közt nem tudván eléggé mozogni, megvetni látszék azt, s különöségeivel akart hatni. Meglehet, eleinte öntudatlan, de később a negédlés nem hiányzott. . .’ Alább pedig: 'Csokonait *utánozta*, de Petőfi volt.’ Majd azt fejt ki Gyulai, hogy Petőfi gáttalan őszinteségét fogadta a legnagyobb tetszéssel a közönség, s ez túlzásokra ragadta a költőt. A közönség hatás nyomása alatt 'negédlenie' is kellett, hogy sokat beszélhessen magáról. . .’

A továbbiakban, tárgyunk szempontjából különleges fontossága miatt, szó szerint idézzük Pándi fejtegetéseit: „Gyulai még alig terjeszti túl [tehát túl-

⁴³ Uo. 123.

terjeszti] az utánzás és 'negédlés' érvényét a viselkedésen, de Salamon Ferenc, az irodalmi Deák-párt másik kritikusa már azt fejtegeti, hogy Petőfiről 'Érzelmekre nézve sem mondhatjuk el egész igazsággal, hogy soha túlzó nem volt, hogy némely képzelt betegséget valódi betegséggel ne vett volna, vagy hogy *életbeli komédiázási hajlamai néha a tollát az affectatio terére ne csúszatták volna át*' (kiemelés tőlem, P. P.). Íme, Salamon Ferencnél már átesap az 'életbeli komédiázási hajlam' Petőfi költészetére is. [De hiszen Gyulainál is átesapott!] Kétirányúan. Egyrészt azt bizonyítja Salamon, hogy Petőfi egy-egy érzelem, helyzet, állapot lírai kifejezését az eljátszás, a drámai monológ vagy párbeszédszerűség élénkségével oldja meg — s ebben a költői műhelybe villantó észrevételben sok az igazság —, másrészt viszont azt állítja, hogy 'Petőfi, a szenvedélyes, haragos Petőfi, *a minőnek sokszor hetvenkedve mutatja magát*, [kiemelés tőlem, R. L.], tulajdonképp az enyelgés, a szelidebb humor és a legtökéletesebb lelki nyugalom és csend valódi költője, nem pedig a nagy szenvedélyeké' — de ebben már semmi igazság nincsen! A 'szenvedélyes, haragos' Petőfi, aki 'nem az igazi', elsősorban a politikai eszmék költőharcosa, s ezt a Petőfit Salamon kínosan nyers elfogultsággal veti el. 'Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nem csak költő, hanem demokrata, vagy politikai szerepre hivatott próféta, s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek.' Salamon szerint a 'népdalnoka és a nép szószólója benne két oly különböző egyén, hogy alig ismerik egymást.' S a nép szószólójaként fellépő Petőfit hibáztatja, mert 'személyesen is szerepelni akar', mert 'személyes szereplési hiúság' van a költőben, mert túltengő 'szereplési hajlamot' lát benne, és így tovább. Így válik Salamon felfogásában 'nem igazi' Petőfivé a haragos, szenvedélyes költő és politikus, aki valójában az 'enyelgés', a 'szelidebb humor', a 'legtökéletesebb lelki nyugalom' poétája, s csak a hetvenkedő magamutogatás, a szereplési rossz hajlam vonja a nagyobb szenvedélyek, politikai harcok küzdőterére. Íme, a 'szerepjátszás' elméletének embrionális formája, úgy ahogy az a múlt század ötvenes éveinek kritikusi központjában kialakult. Jegyezzük még meg, hogy — nem tekintve most néhány vagdalkozó kortársi kritikát — Salamon Ferencnél jelentkezik először a 'szerepjátszás' elmélete, nem csupán formális-esztétikai érvénnyel, konstatálásszerűen, hanem minősítő, mégpedig *értékcsoökkentő* értelemben."

A századvégi modernebb, polgárosultabb liberalizmus Petőfi-képén is megjelenik a szerepjátszás elmélete — fejtegeti tovább Pándi. "Itt is ketős értelemben. Egyrészt mint a versek belső megformálásában jelentkező sajátosságok, másrészt mint a politikai tevékenységre serkentő hajlam jegyei." Pándi Palágyi Menyhért Petőfi-értékelésében e jellemző jegyeket mutatja be.

Horváth Jánosról szólva hangsúlyozza Pándi, hogy: „elmélete a 'szerepjátszó' Petőfiről voltaképpen az irodalmi Deák-párt kritikusi berkeihez nyúlik vissza. De minden előzményen, rokonságon és hasonlóságon túl: Horváth

János elemzése a 'szerepjátszó' Petőfiről gyökeresen eredeti felfogást mutat. Nála a 'szerepjátszás' gondolata nem pusztán ötlet, mely elő-előbukkan a költőről rajzolt pályaképen, hanem alapvető tétel, amely meghatározza az egész Petőfi-arcot. Horváth Jánosnál már olyan koncepcióval találkozunk, amely együtt látja, egységes jelenségnek tünteti fel a lírai alkotás folyamatában észrevett színészi beidegződéseket, a 'szerepjátszást' mint a költő egyéniségének eredendő vonását és a tulajdonság jellegadóknak vélt szerepét Petőfi politikai tevékenységében. Nála tehát a 'szerepjátszás' pszichikai, esztétikai és politikai megnyilatkozásai egy erős logikával megrajzolt pályakép azonos gyökerű, jellemző vonásai".⁴⁴ (Pándi Pál a továbbiakban részletesen jellemzi és bírálja Horváth János elméletét — egész könyvének tengelyében az e koncepcióval való vita áll. Ezek a kérdések azonban már jelen tanulmányunk témáján kívül esnek, bár meg kell jegyeznünk, hogy a további kutatás szerintünk jelentősen módosítani fogja Pándinak a Horváth János Petőfi-képére vonatkozó megállapításait.)

Horváth János szerepjátszás-elméletének *genezisét* illetően felfogásunk eltér Pándi Pál fentiekben vázolt és idézett fejtegetéseitől. Abban igaza van Pándinak, hogy Horváth elméletének első csírái Gyulai Pál tanulmányában fedezhetők fel. A Gyulai által hangoztatott „feltűnési, szereplési vágy, utánzási hajlam”, „színészkedő képesség” valóban Horváth Jánosnál is kiindulási alap: Petőfi egyéniségének tulajdonságai ezek, amelyekre a szerepjátszás, mint a valódi élmények hiányát pótló lírai, alkotástechnikai jelenség épül. A „negédlés” (e fogalom jelentése szerintünk: képzelt élmények valódiakként való elfogadtatása, avagy igazi egyéni vonások, valódi élmények célzatos válogatással, színezéssel való összeállítása) — ez az a többször használt szó, amely persze még igen távolról, csak éppen fel-felbukkanva, (ám nem ötletszerűen!), bizonyos rokonságot jelez Gyulai, illetve Horváth János szerepjátszás-koncepciója között. Sőt! E rokon jelleget még egy eddig figyelembe nem vett mozzanat is nyomatékossítja: Gyulai egyhelyütt megjegyzi, mint idéztük, hogy Petőfinek a közönség, a nyilvánosság hatására „negédleni is kellett” — ez a gondolat Horváth János felfogásának is egyik pillére. Horváth ti. úgy látja, hogy a Petőfiben meglevő szerepjátszási hajlam kifejezetten a nyilvánosság visszahatásaként kezdett fejlődni.⁴⁵

Abban viszont már nem értünk egyet Pándival, hogy Salamon Ferenc az, aki az 1850-es években ad abszurdum viszi, „továbbfejlesztí” Gyulainak a Petőfi szerepjátszására vonatkozó megjegyzéseit. Ez azért téves felfogás, mert Salamonnál „negédlésről, affektációról”, Petőfiről szólva (s ekkor!) szó sincs. Igen ám: de hiszen idéz Pándi két olyan mondatot, amely vitathatatlaná tenné Salamon 1858-i tanulmányában a szerepjátszás-koncepció csírájának jelenlétét.

⁴⁴ PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961. 11—14.

⁴⁵ HORVÁTH JÁNOS: Petőfi Sándor. Bp. 1922. 43.

Csakhogy e perdöntő megállapítások — hogy ti.: „életbeli komédiázási hajlamai néha a tollát az affectatio terére . . . csúszatták . . .”, és „Petőfi, a szenvedélyes, haragos Petőfi, a minőnek sokszor hetvenkedve mutatja magát . . .” — nem szerepelnek az eredeti tanulmányban — idegenek is lennének Salamon ekkori Petőfi-képétől. Ezeket Salamon a későbbi változatba, harminc év után írta bele.

Igaz, Salamon eredeti tanulmányában is előfordul, (bár igen ritkán!) a „szerep”, „szerepet játszik” fogalom, nála is van valamiféle „szerepjátékszás” — de ez, lényegét tekintve, mást jelent, mint Horváth János szerepjátékfogalma, illetve: mint amit Pándi e fogalmon ért. Salamon értelmezésében a szerepjátékszás csupán azt jelenti, hogy Petőfi egyéniségében az alapvető csendes, békés, szemlélődő, nyugodt hajlam mellett vannak bizonyos másodrendű, rossz hajlamok, melyek haragosságra, szenvedélyességre ingerlik a költőt. Ilyenkor elidegenedik jellemének alapvonásától, a radikális politikus, a népezér vagy a szenvedélyes szerelmes szerepét játsza, s e felhevült vérmérséklet diktálta szereplés termékei az értéktelen politikai, illetve szerelmi versek. De ez a durva, mechanikus koncepció hogyan lehetne rokon a Horváth Jánoséval, akinél a szerepjátékszási ösztön Petőfi alapvető jellemvonása, pszichológiai állapota, alkotástechnikai jellegzetessége, a „lyrai egyéniség legáltalánosabban jellemző bélyege . . .” Horváthnál a szerepjátékszó hajlam Petőfi egész pályáját jellemzi ugyan, de a „lyrai szerepjátékszás” kora nála elsősorban az 1842—44 közötti időszak, a genre s népdal Petőfije — Salamonnál viszont maga a „szerepjátékszás” szó *fel sem merül* a genre-vel, vagy a népdallal kapcsolatban, csak a politikai és szerelmi verseknél. Horváth Jánosnak a Petőfi szerepjátékszó egyéniségéről, az ezeket fejlesztő nyilvánosság-visszahatásról, az „igazi Petőfiről”, a lírai személyesség kiteljesítőjéről, illetve az „ál-Petőfiről”, a típus-idomító, a „tényleges fejlettségi állapotának elébe vágó” lírai alkatról, a képzelt, de át nem élt élettartalmat, életmódot, *élményt* valódinak megjátszó, szórakoztatni, mulattatni vágyó költőről kialakított szerepjátékszás-koncepciója lényegében eredeti elképzelés és nem Salamon 1858-i tanulmányára épül. Van viszont a felfogásnak köze a későbbi tanulmány-változathoz: az affektáció, a mímelés, a képzelt események, állapotok valódiakként való elfogadtatásának szándéka — Salamon 1889-i írásának egyik-másik gondolata — valóban adhatott s adott is elemeket Horváth János koncepciójához.

Általában több figyelmet érdemlő tény, hogy a szerepjátékszás gondolata az öreg Gyulainál is erősebben jelentkezik, mint az 1853-as tanulmányában; Salamon is valószínűleg az ő hatására írja be ezeket a tétéleket a kései szöveg-változatba, mintegy a szerepjátékszás elméletével ellensúlyozva a legelmarasztalóbb kimaradt részeket; a szerepjátékszás gondolata felmerül Palágyi Petőfiképén is. Tehát e koncepció sokkal inkább századvégi jelenség, melynek kialakulását a Petőfiről ekkortájt megjelent, egyéniségének ilyenfajta vonásait az igazságnál erősebben hangsúlyozó (már említett) kortársi emlékezések is elő-

segítik. A kifinomultabb kisebbitése Petőfi költészetének egyébként is a dualista korszak kései liberalizmusára jellemző — korántsem az 1850-es évekre.

*

Salamon Ferenc Petőfi-értékelésének és az értékelés továbbélésének elemzése — Salamon irodalomtörténeti helyére vonatkozó megállapításunk mellett — bizonyos elvi, módszertani-filológiai tanulságokkal is jár. Elviekkel annyiban, hogy figyelmeztet: egy-egy kritikus esztétikai nézeteinek bemutatásakor, értékelésekor vizsgálódásunk körébe be kell vonni az adott kor, sőt a következő korok jelentősebb kritikus-egyéniségeit is. S egy korszak új értékrendjének kialakításakor nem elégséges a központi figurák hagyományos megítélését felülvizsgálni, hanem a kornak egész szervezetét alapos revízióknak kell alávetni. Filológiai, módszertani tanulságokkal meg annyiban, hogy bizonyos szövegvizsgálatok, szövegösszevetések elmulasztása téves nézetek forrásává lehet, amint azt pl. az ún. „szerepjátás”-elmélet genezisének elemzésekor láttuk.

A KATZ—FODOR-FÉLE SZEMANTIKAELMÉLET

Katz és Fodor első dolgozata, amelyben egy formális szemantikaelmélet felépítésével foglalkoznak, 1963-ban látott napvilágot a *Language* hasábjain.¹ Ezt követően Katz és Postal könyve jelent meg 1964-ben.² E könyvben azonban a szemantikaelmélet szempontjából Katz és Fodor cikkéhez képest lényegesen újat nem találunk. Ami e könyvben új, az a szemantikaelmélet grammatikai alapjára vonatkozik. Ugyanabban az évben jelent meg Fodor és Katz szerkesztésében a *Nyelvi struktúra* című gyűjtemény,³ amely többek között az 1963-as Katz-Fodor cikk helyenként kiegészített és átírt változatát tartalmazza, továbbá Katz tanulmányát⁴ a mondatok néhány 'logikai' tulajdonságáról. Mindössze ennyi az egész anyag, amit egy az egzaktság, sőt a 'formális' igényével föllépő szemantikaelméletről olvashatunk. Mint azt a szerzők is hangsúlyozzák, aligha lehet többről szó, mint egy formális szemantikaelmélet körvonalainak ismertetése, részletek kidolgozása és a teljesség igénye nélkül. Bírálatunkban e szemantikaelméletet Katz — Fodor féle szemantikaelméletnek fogjuk nevezni, mert Postal alighanem csak a grammatikaelméleti megalapozáshoz járult hozzá. A következőkben egyrészt azt a kérdést kívánjuk megvizsgálni, hogy a Katz—Fodor féle elmélet teljesíti-e az általa kitűzött feladatokat, más szóval, hogy megfelel-e mindenben annak az igénynek, melyet a szerzők elméletükkel kapcsolatban felállítanak. Ezt a szempontot azután egy továbbival egészítjük ki: kitérünk majd arra a kérdésre is, hogy milyen irányban képzelhető el a Katz—Fodor féle elmélet kiterjesztése és továbbfejlesztése.

Ahhoz, hogy mindezeket a kérdéseket megvizsgálhassuk a Katz—Fodor féle elmélet elgondolásait röviden összefoglaljuk.

¹ KATZ, J. J., FODOR, J. A., *The Structure of a Semantic Theory*, *Language* 39, 1963, pp. 170—210.

² KATZ, J. J., POSTAL, P. M., *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1964

³ *The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language* (eds. J. A. FODOR, J. J. KATZ), Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1964.

⁴ KATZ, J. J., *Analyticity and Contradiction in Natural Language*, *The Structure of Language*, pp. 519—544.

A Katz—Fodor féle szemantikaelmélet első része általános kérdésekkel foglalkozik, második része pedig a szemantikaelmélet struktúráját írja le.

A szemantikaelmélet metateoriájának a következő kérdéseket kell megválaszolnia:

a) mi tartozik a szemantikaelmülethez?

b) mi lehet a szemantikaelmület célja? mit kell leírnia és megmagyaráznia?

c) milyen eszközök, módszerek állhatnak rendelkezésére e célok elérésében?

d) hogyan határolhatjuk el a szemantikaelmületet más nyelvvel foglalkozó elméletektől? milyen tapasztalati és metodológiai megfontolások alapján tudjuk a szemantikaelmület határait megállapítani?

A nyelvelméletnek három nagy területe van: a grammatika (amely tartalmazza a morfológiát és szintaxist), a fonológia (amely tartalmazza a morfofonetikát és a fonétikát) és a szemantika.⁵

A szemantikának éppúgy mint a grammatikának végtelen sok mondatot kell megmagyaráznia. Véges számú mondat alapján szerzett tapasztalatokat végtelen sok mondatra kell projiciálnia. Mind a grammatika mind a szemantika rendelkezik tehát az úgynevezett projekciós tulajdonsággal. Mégis más az, amit a szemantikának kell megmagyaráznia és más, amit a grammatikának. A nyelv szinkrón leírása mínusz grammatika egyenlő a szemantikával. Ha tehát azt akarjuk megtudni, hogy mit, milyen kérdéseket kell megoldania a szemantikának, akkor azt kell megnéznünk, hogy mi az, amit nem old meg a grammatika. Amit nem old meg a grammatika, azt kell megoldani a szemantikának.

a) A grammatika sokszor ugyanazt a grammatikai leírást adja olyan mondatok esetében, amelyek jelentése különböző, másrészt különböző leírást ad olyan mondatok esetében, amelyek ugyanazt jelentik.⁶ Például

A kutya megharapta a macskát.

A macska megitta a tejet.

és

The dog bit the man.

The man was bitten by the dog.

b) Van olyan eset, amikor a grammatika egyetlen analízist szolgáltat, annak ellenére, hogy a mondat többértelmű. Például

A toll drága.

⁵ A grammatika itt a generatív grammatikát jelenti. Vö. például: CHOMSKY, N., *Syntactic Structures*, Mouton & Co., The Hague, 1964

⁶ A grammatikai leírás a generatív grammatikában általában ágrajz alakjában adható meg. Az ágrajz csomópontjaiban állnak a megfelelő grammatikai kategóriák.

Ha azonban fenti mondatunkat így folytatjuk:

A toll drága, mégsem ír jól.

akkor minden magyarul beszélő tudja, hogy egyértelműen írószerszámról van szó. Ezt a jelenséget a grammatika szintén nem tudja megmagyarázni.

c) A grammatika csak a grammatikai helyességet tudja eldönteni, de nem tud semmit sem mondani arról, hogy a generált mondat szemantikailag is helyes-e. Azaz a

A cipő fekete.

mondat mellett ilyen mondatot is generál

A cipő folyékony.

d) A grammatika nem tudja eldönteni, hogy egy adott mondat analitikus, kontradiktórikus vagy pedig szintetikus-e.

Ezeknek a feladatoknak a pontos megfogalmazása a szemantikaelmélet egyik legfontosabb feladata. A ily módon feltett kérdésekre adott válaszból áll a mondat szemantikai interpretációja (később az interpretáció fogalmát formálisan is meghatározzák).

A szemantikaelméletnek csak a mondat szemantikai interpretációja lehet a feladata. A mondat szemantikai interpretációja természetesen a mondatban levő lexikai elemek jelentésének és a mondat grammatikai struktúrájának függvénye. Előbbi nyilvánvaló, utóbbira példa

(1) Jancsi jobban sakkozik mint Pista

mert ezt a mondatot csak akkor értjük meg helyesen, ha tudjuk, hogy (1) alapja tulajdonképpen a következő mondat

Jancsi jobban sakkozik mint (ahogyan) Pista sakkozik.

A mondatok szemantikai interpretációjához tehát minden esetben ismerünk kell a mondat grammatikai struktúráját.

Mondatoknál nagyobb egységek nem játszhatnak szerepet a szemantikaelméletben. Katz és Fodor a környezet-elmélet különböző variánsait tekinti és mindegyiket elutasítja egyrészt azon az alapon, hogy extralingvisztikai ismereteket tételez fel, vagy pedig lényegében nem tud többet, mint a mondat szemantikai interpretációjára korlátozódó elmélet. Utóbbi megjegyzés arra vonatkozik, amikor a környező mondatok egyértelművé tesznek egy mondatot. Például

A toll drága. Mégsem ír jól.

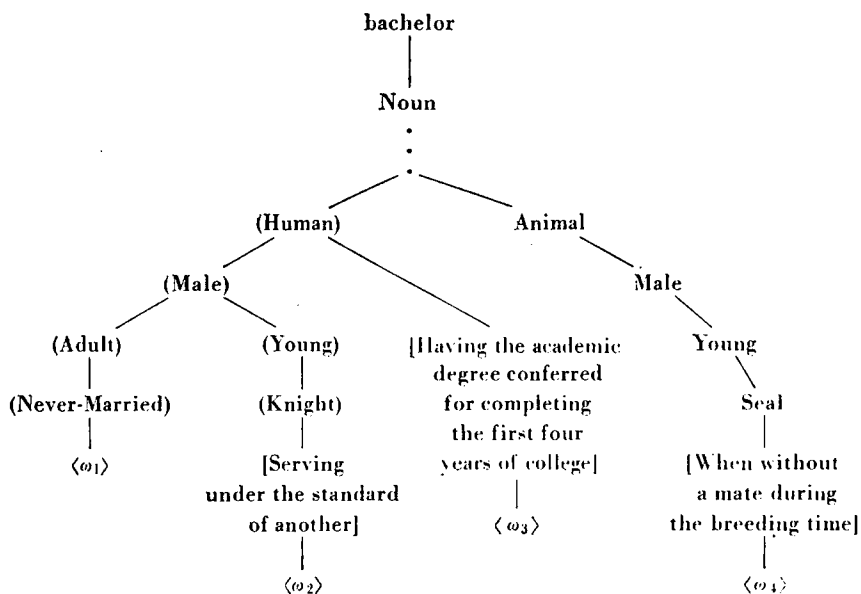
Ilyen esetben a két mondat közé egyszerűen vessző írható. Így:

A toll drága, mégsem ír jól.

Más esetben különböző kötőszók közbeiktatásával ugyanazt az eredményt érjük el.

A szemantikaelmélet két komponensből áll. Az első a szótári komponens, a másik véges számú szabályból, az úgynevezett projekciós szabályokból áll.

Minden szótári egység szimbólumok halmazával jellemezhető, mégpedig a következő alakban (melyet Katz—Fodor normálalaknak nevez):

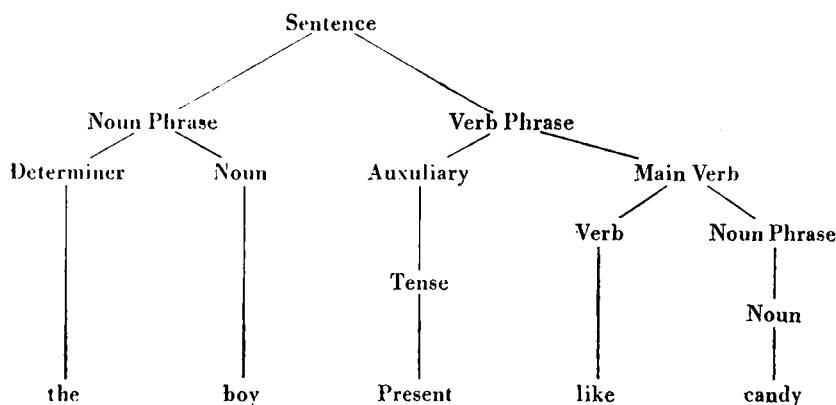
1. ábra

A zárójel nélküli szimbólumok a *szintaktikai jellemzők* (syntactic markers), a kerek zárójelben állók a *szemantikai jellemzők* (semantic markers), a szögletes zárójelben állók a *megkülönböztető jellemzők* (distinguishers) és a $\langle \rangle$ jelek közé zárt szimbólumok a *szelekciós szabályok* (selection restriction). A szintaktikai jellemzők elsősorban a szófaji kategóriákat jelentik, a szemantikai jellemzők pedig az általános szemantikai tulajdonságok kifejezésére szolgálnak. A megkülönböztető jellemzők a szemantikai jellemzőkkel szemben nem az általános összefüggéseket fejezik ki, hanem azt, ami egyedi, individuális az adott lexikai egység jelentésében. Minden megkülönböztető jellemző tehát csak egyszer szerepel a szótárban, míg egy szemantikai jellemző természetesen több szó jellemzésében is szerepet kaphat. Minden ágnak a normál alakban tartalmaznia kell szelekciós szabályt is, azaz jellemzőkben kifejezve annak

szükséges és elegendő feltételét, hogy az adott lexikai egység ága (egyik jelentése) milyen más lexikai egység jelentésével kombinálható. Katz—Fodor a szelekciós szabályokra a 'honest' szót említi példának. Amikor a 'honest' után férfit vagy nőt jelölő főnév áll, akkor jelentése 'of good moral character, virtuous, upright', nőt jelölő főnév esetén azonban ezenkívül jelentheti azt is, hogy 'chaste.'

Ezekután Katz—Fodor megfogalmazza a kategóriák közti inklúziót. C_i kategória és C_j kategória közti inklúzió azt jelenti, hogy C_j alkategóriája C_i -nek, tehát a kategóriák közül csak C_j -t kell a szótárban megadni, C_j -ből már következik C_i . Ez tehát speciálisan igaz a szemantikai jellemzőkre is, ami a szemantikai jellemzést nagy mértékben leegyszerűsíti.

A szemantikaelmélet második komponense a projekciós szabályokból áll, amelyek a szemantikai interpretációt gyakorlatilag megvalósítják. Ennek a komponensnek az inputja P-markerekből áll.⁷ Például

2. ábra

Első lépésként e komponens a generált P-marker minden egyes lexikai eleméhez hozzárendeli azok normál alakjából azt az ágot, amely a szintaktikai jellemzők szempontjából megegyezik a P-markerben az illető lexikai egységhez rendelt szintaktikai jellemzővel. Így például, 'candy' esetén csak azt az ágot rendeli hozzá, amelynek szintaktikai jellemzői közt a „Noun” is szerepel és figyelmen kívül hagyja a 'candy' igei jelentését. Ez a hozzárendelés definíció alapján történik.

Ezután lépnek működésbe a projekciós szabályok. A projekciós szabályok kétféleképpen lehetnek. Az 1. típusú projekciós szabályok működési elve a következő. A P-markerben megadott összetevők szerint alulról felfelé haladva az

⁷ Azaz ágrajz alakjában megadott strukturális leírásból.

összes lehetséges jelenségkombinációt (amelyet tehát a szelekciós szabályok megengednek) létrehozza, míg el nem jut a „Sentence” kategóriáig. Ekkor az egész mondat jelentését (vagy jelentéseit) megkaptuk. Tehát például a

the man hit the colorful ball

esetén a lexikai elemek megfelelő jelentéséből (vagy jelentéseiből) kiindulva a mondat jelentése előtt (és mellett) a következő összetevők jelentését kell megkapnunk: *colorful ball*, *the colorful ball*, *hit the colorful ball*, *the man*, *the man hit the colorful ball*.

Katz—Fodor csak ennyit mond az 1. típusú projekciós szabályok általános jellemzéséről, majd a mondottakat példán keresztül világítja meg. Az 1. típusú projekciós szabály így néz ki:

„Given two readings associated with nodes branching from the same node labeled SM, one of the form,

$$\text{Lexical string}_1 \rightarrow \text{syntactic markers of head} \rightarrow (a_1) \rightarrow (a_2) \rightarrow \dots \rightarrow (a_n) \rightarrow [1] \langle 1 \rangle$$

and the other of the form,

$$\text{Lexical string}_2 \rightarrow \text{syntactic markers of modifier of head} \rightarrow (b_1) \rightarrow (b_2) \rightarrow \dots \rightarrow (b_m) \rightarrow [2] \langle 2 \rangle$$

such that the string of syntactic or semantic markers of the head has a substring which satisfies $\langle 2 \rangle$, then there is a derived reading of the form,

$$\text{Lexical string}_2 + \text{Lexical string}_1 \rightarrow \text{SM} \rightarrow (a_1) \rightarrow (a_2) \rightarrow \dots \rightarrow (a_n) \rightarrow (b_1) \rightarrow (b_2) \rightarrow \dots \rightarrow (b_m) \rightarrow [[2] [1]] \langle 1 \rangle;$$

where any occurrence of the same semantic marker or distinguisher, except the first, is erased. This derived reading is assigned to the set of readings associated with SM.”

A jelentések kombinálását Katz—Fodor *amalgámozásnak* nevezi. A fenti projekciós törvény például a következő jelentések amalgámozásához vezet:

$$\text{colorful} \rightarrow \text{Adjective} \rightarrow (\text{Color}) \rightarrow [\text{Abounding in contrast or variety of bright colors}] \langle (\text{Physical Object}) \vee (\text{Social Activity}) \rangle$$

és

ball → Noun → (Physical Object) → (Globular Shape) Az amalgámozás után a következőt kapjuk:

colorful + ball → (Physical Object) → Globular Shape) → (Color) → [Abounding in contrast or variety of bright colors]. Viszont az amalgámítás nem jön létre, ha például a „colorful” számára a következő ágat (jelentést) vesszük:

colorful → Adjective → (Evaluative) → [Having distinctive character, vividness, or picturesqueness] <(Aesthetic Object) v (Social Activity).>

Ebben az esetben ugyanis „ball” fenti jelentése miatt nem teljesül a szelekciós szabály követelménye: „ball” ágában sem az (Aesthetic Object) sem a (Social Activity) szemantikai jellemzők nem találhatók.

Az 1. típusú projekciós szabályok csak olyan mondatok szemantikai értelmezésére alkalmasak, amelyeket, P-markerekkel együtt, a generatív grammatika első, nem transzformációs, szintje generál.⁸ A transzformációsan összetett mondatok szemantikai értelmezéséhez a 2. típusú projekciós szabályokra van szükség. A 2. típusú projekciós szabályok megmutatják, hogy hogyan lehet generalizált transzformációk alkalmazásával kapott mondatokat a mátrix- és konstituens mondatok jelentéseinek felhasználásával (a konstituens mondatét minden esetben 1. típusú projekciós szabály segítségével kapjuk, a mátrix mondat pedig a konstituens mondat beágyazása után ismét konstituens mondatná válhat, s ekkor lép működésbe a 2. típusú projekciós szabály) szemantikailag interpretálni. Katz és Postal úgy fogalmazza át a szinguláris transzformációkat, hogy azok mind a jelentést változtatlanul hagyják, tehát szinguláris transzformációk esetén elég egyetlen egy P-markert értelmezni, amely segy szemantikailag konstans mondat-osztály reprezentáns elemének tekinthető.⁹

A 2. típusú projekciós szabályokról az általános jellemzésen kívül nem tudunk meg többet.

A mellékelt ábra mutatja, hogy a szemantikaelmélet inputja egy S mondat és annak grammatikai analízise (P-markere), amely a d_1, d_2, \dots, d_n derivációkból (vagy a megfelelő P-markerekből) áll, ami azt jelenti, hogy az S mondat n -szeresen többértelmű grammatikailag, ahol $n \geq 1$.

A szemantikaelmélet k_1 számú értelmezést ad az S mondatnak a d_1 derivációra vonatkozóan, k_2 számút a d_2 derivációra vonatkozóan, \dots k_m számút a d_n derivációra vonatkozóan. $\varrho_i(d_j)$ jelöli a d_j deriváció i -edik értelmezését.

Az S mondat szemantikai interpretációja az S mondat n derivációja szemantikai interpretációjának konjunkciója:

$$\psi d_1 \ \& \ \psi d_2 \ \& \ \dots \ \& \ \psi d_n$$

⁸ Természetesen ebben az esetben is sor kerülhet kötelező transzformációk alkalmazására. Fontos azonban az, hogy ezek a transzformációk mindenkor csak egy P-markerre alkalmazódnak.

⁹ Ezeknek a gondolatoknak a részletezését l. a 2. számú jegyzetben.

Az S mondat d_j derivációjának szemantikai interpretációja a projekciós szabályok által szolgáltatott outputot jelenti, amelyet a következő definíciók alapján lehet „kiértékelni”:

1. Ha $k_1 + k_2 + \dots + k_m = 1$, akkor S egyértelmű.
2. Ha $k_1 + k_2 + \dots + k_m > 1$, akkor S $k_1 + k_2 + \dots + k_m$ -szeresen többértelmű.
3. Ha $k_1 + k_2 + \dots + k_m = 0$, akkor S teljesen értelmetlen.
4. Ha a d_j derivációhoz tartozó értelmezések halmaza $_1(d_j), _2(d_j), \dots, _{k_i}(d_j)$

csak egyetlen elemet tartalmaz, akkor az S mondat a d_j derivációra vonatkozóan egyértelmű.

5. Ha a d_j derivációhoz tartozó értelmezések halmaza több mint egy elemet tartalmaz, akkor az S mondat k_i -szeresen többértelmű a d_j derivációra vonatkozóan.

6. Ha a d_j derivációhoz tartozó értelmezések halmaza zéró (azaz az üres halmaz), akkor az S mondatnak a d_j derivációra vonatkozóan nincsen értelme.

7. Ha az S mondatnak és egy másik P mondatnak legalább egy értelmezése közös, akkor S és P parafrázisok erre az értelmezésre vonatkozóan.

8. Ha S és P minden értelmezése közös, akkor S és P teljes értelemben vett parafrázisok.

Ehhez járul még a Katz cikkben található definíció-sor a mondatok analiticitására, szinteticitására és kontradiktórikus voltára vonatkozóan. Utóbbiakat nem kívánjuk itt megismételni.¹⁰

Az ábrából látható, hogy a szótári komponens inputja egy S mondat, amelyet lexikai elemek láncával is megadhatunk: m_1, m_2, \dots, m_k és az S mondat derivációinak halmaza.

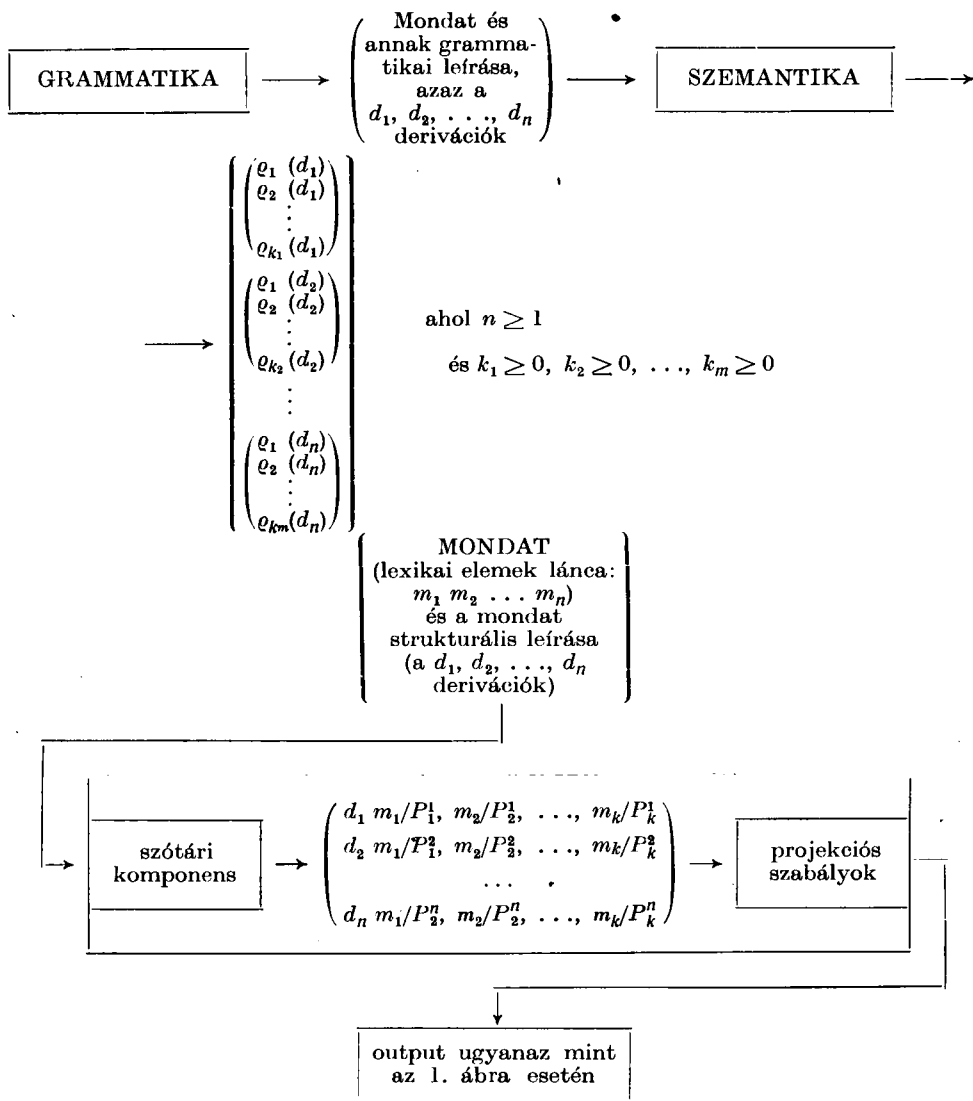
A P_j^i szimbólium ágaknak egy véges nem-üres halmazát jelöli. A lexikai elemhez annak normál alakjából a megfelelő ág hozzárendelését a következő jelöli:

$$m_i | P_j^i.$$

A kissé hosszúra sikerült ismertetés után térjünk rá a Katz–Fodor féle szemantikaelmélet értékelésére.

1. Ez az elmélet az első kísérlet természetes nyelvek formális szemantika-elméletének kidolgozására. Ismert tény, hogy a strukturalizmus mennyire elhanyagolta ezt a területet. A strukturalizmus hatására Chomsky is kezdetben nagyon negatív értelemben nyilatkozik a szemantikáról. Katz és Fodor érdeme, hogy a szemantika szerepét a nyelv leírásában hangsúlyozva, ismét

¹⁰ Vö. 4. számú jegyzettel.

megszerezte számára a polgárjogot. Azóta a generatív grammatika művelői körében a szemantikai kutatások elsőrendű fontosságot nyertek.

2. Katz és Fodor lényegében helyesen ismerte fel a formális szemantikaelmélet feladatait. Elméletükben példát mutatnak arra, hogy ezeket a feladatokat hogyan kell megfogalmazni.

3. A szemantikaelmélet struktúráját is helyesen látták meg. Nem hiszem, hogy erre vonatkozó elképzeléseik a további kutatások folyamán lényegesen változnának. A szótári komponens és a szabályokat tartalmazó komponens közti határ eltolódhat, egyes kérdések az egyes komponenseken belül más

struktúrát fedhetnek fel, de az nyilvánvaló, hogy minden szemantikaelméletnek tartalmaznia kell e két komponenst.

4. Nagyon fontos az a meglátás is, hogy a mondatok szemantikai interpretációját bizonyos egyszerű típusú mondatok interpretációjával kell kezdeni. Lehetetlen vállalkozás lenne, ha mindjárt tetszőleges mondatok szemantikai interpretációjára vállalkoznának, illetőleg ha tetszőleges mondatok szemantikai interpretációját ugyanazzal a módszerrel kívánák megoldani. Ezzel szemben Katz és Fodor tudja, hogy itt is fel kell használni a transzformációs grammatika eredményeit, sőt ezeket az eredményeket alkotó módon tovább is fejleszti, úgyhogy a szemantikaelmélet struktúrája a lehető leg-egyszerűbb legyen.

5. Bár régóta ismert tény, hogy a szemantika bizonyos mértékig függvénye a grammatikának és hogy a szemantikaelméletnek a grammatikára kell épülnie, de Katz és Fodor ennek a felismerésnek új értelmet ad. Kutatásaiknak köszönhető, hogy a generatív nyelvelméletnek a struktúráját most már világosan látjuk.

6. Az interpretációra adott definíciók szép példái annak, hogy milyen módszerekkel lehet a nyelvi leírást egzakttá tenni. Ha definícióik itt-ott egyszerűbbek és világosabbak is lehetnének, mégis jól beilleszkednek az elméletbe és annak mintegy a gerincét alkotják.

Egészében véve az elmélet teljes, áttekinthető és az önmaga elé állított feladatokat a kidolgozott módszerrel meg tudja oldani. Ha most a hiányosságokra mutatunk rá, akkor részben olyan kérdéseket érintünk, amelyekben szerintünk a szerzők véleménye, módszere nem eléggé kielégítő, sőt némely esetben ellentmondásos. Másrészt sok olyan kérdés van, amelyekre más megoldást is el tudunk képzelni, továbbá olyan is, amelyeket a szerzők nem érintenek, de amelyek tárgyalása egy formális szemantikaelmélet keretei közé kívánkozna.

1. A Katz—Fodor féle szemantika-elmélet metateóriája nem eléggé kidolgozott. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy a szerzők definíció nélkül használják a jelentés fogalmát, tulajdonképpen egyáltalán nem derül ki, hogy mit jelent az, amikor szemantikailag helyes mondatról beszélnek. Ezenkívül a jelentésre is több szót használnak: „meaning”, „sense”, „reading”, „content” és „understanding” szinte differenciálatlanul bukkan fel hol itt, hol amott. Egyedül a „reading” használatában van megállapodás. A lexikai egységek normál alakjában egy ág jelentését értik rajta. A szemantikai metateóriának föltétlenül tisztázni kellene alapfogalmait, vagyis azokat a fogalmait, amelyeket definiálatlanul kíván használni és amelyekre a többi fogalom definíciója épül. Ezzel azonban a Katz—Fodor féle elmélet adósunk marad.¹¹

¹¹ Egy formális szemantikaelméleti metateória megalkotására tettünk kísérletet könyvünkben: a) ÁBRAHÁM SAMU—KIEFER FERENC, *A Theory of Structural Semantics*, Mouton & Co., The Hague, megjelenés alatt; b) KIEFER FERENC, *A jelentéselmélet formalizálásáról* (kézirat).

2. A megkülönböztető jellemzők a szerzők állításával szemben nem formális jellemzők. Ha a megkülönböztető jellemzők formális jellemzők lennének, akkor minden értelmező szótár formális rendszert alkotna, márpedig ez távolról sem igaz. Vajon formális-e az ilyen meghatározás, mint amit „táncol” szavunk egyik jelentésére találunk az Értelmező Szótárban: „Hol az egyik, hol a másik lábát, több-kevesebb szabályossággal fel-felkapja; ugrál”. Márpedig a megkülönböztető jellemzők ilyenszerű „szimbólum-láncok”-ból állnak. Másrészt Katz — Postalban egy helyütt azt találjuk, hogy a megkülönböztető jellemzők individuális tulajdonságot írnak le, minden megkülönböztető jellemző csak egyszer fordul elő a szótárban. Néhány oldallal később a 1. típusú projekciós szabályra adott példában viszont a duplán előforduló kategóriákkal kapcsolatban viszont az áll, hogy ha szemantikai jellemzők vagy megkülönböztető jellemzők kétszer szerepelnek, akkor az egyiket el kell hagyni.¹² Megkülönböztető jellemző viszont nem szerepelhet kétszer. A harmadik probléma a megkülönböztető jellemzőkkel kapcsolatban az, hogy szerintünk azok egyszerűen szemantikai jellemzőkké „oldhatók fel”, minden megkülönböztető jellemzőből annyi új szemantikai jellemzőt „vonhatunk ki”, amennyire éppen szükségünk van. Úgy látszik, ezt a szerzők is észrevették, mert klasszikus példájuk, a *bachelor*, normál alakja az első fogalmazásban lényegesen eltér a legújabb fogalmazástól, mégpedig az eltérés abban áll, hogy több a szemantikai jellemző és kevesebb információt tartalmaz a megkülönböztető jellemző. A megkülönböztető olyan mankó-féle, amely megfelelő „kategória-rendszer” hiányában, szükségmegoldást jelent. Minden, ami nem oldható fel könnyen szemantikai jellemzőkkel, azt belegyömöszöljük a megkülönböztető jellemző kategóriájába.

3. Véleményünk szerint a szelekciós szabályokat nem kell a szótárban megadni. Nem beszélve arról, hogy egészen téves az a feltételezés, hogy minden szótári egység minden ágának *kell* tartalmaznia szelekciós szabályt („... each reading in the dictionary entry for a lexical item must contain a selectio restriction, i.e., a formally expressed necessary and sufficient condition for that reading to combine with others.”)¹³ Hiszen olyan szó, mint „a”, „egy” stb. milyen szemantikai megszorítást igényel normál alakjában? Másrészt a rendszer túlságosan komplikált lesz, ha mindenütt, ahol erre ténylegesen szükség van, a szótárban tároljuk a szelekciós szabályokat. Ez egyszerűen lehetlenné teszi, hogy az általánosságnak azt a fokát elérjük, amire az elméletnek szüksége van. A szótárban való tárolás helyett egyszerűbb lenne a szelekciós szabályokat külön szabályként megfogalmazni (amelyek valószínűleg éppoly univerzálisak, mint az inklúziós szabályok, vagy a szemantikai jellemzők s talán a grammatikai jellemzők többsége is). Konkrétabban arra gondolunk, hogy olyan esetekben, mint

¹² Vö. [2] 14. és 21. o.

¹³ Vö. [2] 15. o.

- (1) színes egyéniség
színes labda
- (2) piros egyéniség
piros labda

a megengedett kombinációs lehetőségeket nem a szótárban levő külön szabálytól kell függővé tenni, hiszen általános szabály(ok) adhatók jelző és jelzett szó jelentésének amalgámozására. (1)-ben „színes” konkrét és átvitt értelemben szerepel, mindkét mondat helyes szemantikailag. (2)-ben az első mondat szemantikailag helytelen, mert „piros”-nak nincs az az átvitt értelme. A főnevek és — mondjuk — melléknevek megfelelő osztályozása után olyan szabályokat lehetne megállapítani, mint például

átvitt értelmű melléknév és absztrakt főnév megengedi az 1 típusú projekciós szabály alkalmazását

(Ezt csak példának tekintettük, hiszen könnyű lenne erre sok ellenpéldát találni, de — hangsúlyozzuk — megfelelő osztályozás esetén helyesen tudnánk ezeket a törvényeket megfogalmazni.) Ilyen esetben a szelekciós szabály egyszerűen a projekciós szabály alkalmazhatóságának feltétele lenne. Azaz minden projekciós szabályhoz hozzárendelhetnénk egy feltétel-halmazt, amely azokat a szelekciós szabályokat tartalmazza, amelyek megengedik a megfelelő amalgámozást.¹⁴

4. Szerintünk nem helyes a szemantikaelmélet területét a mondatra korlátozni. Egyrészt a „szöveg” mint szemantikai egység is figyelmet érdemel, amire már Harris is utalt, aki ki is dolgozott módszert szövegek elemzésére.¹⁵ A Katz és Fodor-tól ajánlott módszer, vagyis kötőszavak alkalmazása stb. nem mindig alkalmazható és valahogy csak *ad hoc* megoldásának látszik. Sokszor a helyes értelmezéshez szükség van a környezet figyelembevételére, mint a már említett példában:

Er hatte eine rote Feder in der linken Hand.
Ist sie vom Jägerhut meines Mannes?
Ja, gewiß.

A konkrét esetek többsége ilyen és lehetetlenné teszi a Katz—Fodor-féle módszer alkalmazását. Ahhoz, hogy itt egy mondatot kapjunk még transzformáció-

¹⁴ Ezt az utat követjük A jelentéselmélet formalizálásáról c. munkában. L. 11. sz. jegyzetet.

¹⁵ HARRIS, Z., *Discourse Analysis*, Language 28, 1952, pp. 474—494.

kat is alkalmaznunk kellene és ki kellene egészítenünk a „szöveget”. Valahogy így:

Er hatte eine rote Feder in der linken Hand und die Frau fragte ob sie vom Jägerhut ihres Mannes sei, worauf er antwortete, sie sei es, gewiß.

Elég bonyolult megoldás! Semmiesetre sem érdemes tehát a szemantikaelméletből ab ovo kizárni a mondatnál nagyobb egységek vizsgálatát. Természetesen éppúgy helytelen lenne, ha a grammatikaelméleti vizsgálatokat is a mondatra korlátoznánk! (Cikkük második kiadásában óvatosabb megfogalmazását találjuk a problémának: „... given a theory of semantic interpretation, *it is unclear* how much is left for a theory of setting selection to explain”. Az eredeti szöveg így hangzik: „... , given a theory of semantic interpretation, *little is left* for a theory of setting selection to explain.” Kiemelés tőlem.¹⁶

Ugyanakkor van szó-szemantika is, amit a szerzők nem zárnak ki ugyan vizsgálódásaik köréből, hiszen beszélnek szótári komponensről, de nem beszélnek a szó-szemantika problémáiról, feladatairól és módszereiről. Nem beszélnek a szó-szemantikával szemben támasztandó igényről, márpedig jó mondat-szemantikát csak jól megalapozott és kidolgozott szó-szemantika alapján tudunk elképzelni.

5. Külön probléma a kategóriák kérdése. Nem várhatjuk el természetesen, hogy mindjárt minden szemantikaelmélet teljesen kidolgozott kategória-rendszerrel lépjen elénk, de legalább utalni kellene arra, hogy milyen követelményeket támasztunk a kategória-rendszerrel szemben és ki kellene dolgozni legalább egy olyan heurisztikus elvet, amely a kategóriák megtalálására lenne alkalmas. Itt figyelembe lehetne venni azokat a gyakorlati munkákat, amelyeket a gépi nyelvészeti kutatások eredményeztek a legutóbbi évtizedben, gondolok elsősorban a cambridge-i csoportra (és elsősorban K. Spark—Jones kitűnő monográfiájára)¹⁷ és a szovjet Rozenvevj-féle csoport munkájára.¹⁸ Természetesen ezek a munkák is csak a kezdet kezdetén állnak, de gyakorlati tapasztalataik máris olyan felismerésekre vezettek, amelyeket megfelelő kategória-rendszer összeállításában hasznosítani lehetne.

6. A Katz—Fodor féle rendszer legfeljebb fél-formálisnak nevezhető, bár a formális igényével lép fel. Az, hogy nem formális annak köszönhető, hogy egyrészt a nem-formális megkülönböztető jellemzőket használ, másrészt a projekciós szabályok maguk sem formálisak. Természetesen egy formális szemantikai rendszer bizonyos mértékig kevesebbre lenne képes, hiszen a nyelv nem minden jelenségét lehet formálisan leírni. Formális tárgyalásnál modelle

¹⁶ Vö. [1] 180. o. és [3] 490. o.

¹⁷ SPARK—JONES, K., *Synonymy and Semantic Classification*, Cambridge Language Research Unit, M. L. 170, 1964.

¹⁸ Vö. főleg Masinnij perevod i prikladnaja lingvisztika 8, 1964

ket szokás alkotni és ezek a modellek aszerint jobbak vagy gyengébbek, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben közelítik meg a nyelvi valóságot. Ilyen szempontból a fél-formális jelleg előnyösebb, többet lehet vele elérni, nem ártott volna azonban a fél-formális illetőleg formális rendszer lehetőségeit pontosabban körvonalazni.

7. A szemantikai interpretáció fogalmát a szerzők több ízben megfogalmazzák, de mindig bizonyos mértékig kategórikusan. Mintha nem volna lehetséges a szemantikai interpretáció kiterjesztése, azaz olyan formális vizsgálat, amelyre eddig még nem gondoltunk! A nyelv nagyon gazdag és még nagyon sokat nem tudunk róla, aligha hisszük, hogy a közeljövőben sikerülne a szemantikai interpretációt pontosan körülhatárolni. Egyébként ezt a tényt maga a Katz—Fodor féle elmélet fejlődése is igazolta. Az eredeti feladatokhoz Katz cikke óta a mondatok logikai tulajdonságainak vizsgálata járult. Hozzátehetnénk, hogy a kérdések, feladatok még tovább finomíthatók, úgyhogy a Katz—Fodor elméleten belül említett kérdések mellett még sok további kérdéshez hozzá tudunk ma már nyúlni a formális elemzés módszerével. Gondolunk itt elsősorban a szemantikai hasonlóság, kontraszt és inklúzió jelenségére,¹⁹ a szemantikai rész-relációra,²⁰ amelyek mind a szó-szemantikai vizsgálatok folyamán kerültek felszínre és nyertek mondat-szemantikai szinten is jelentőséget. Ezeknek tárgyalása azonban túllépné ez ismertetés kereteit.

¹⁹ Vö. KIEFER, F., Similarity, contrast and Inclusion in Natural Language, *Linguistics* (megjelenés alatt).

²⁰ BIERWISCH, M., Eine Hierarchie syntaktisch—semantischer Merkmale, *Studia Grammatica* 5. (megjelenés alatt).

A BARTÓK-EMLEKÜLÉS ANYAGÁBÓL*

VIKÁR LÁSZLÓ

EGY ÚJ CSUVAS GYŰJTÉS TANULSÁGAI

1964 tavaszán a Bjelaja és a Káma folyók találkozásának a vidékén élő keleti cseremiszek között végeztem korábbi anyagunkhoz kiegészítő gyűjtést. Kísérőimmal a baskir fővárostól, Ufától a 150–200 km-nyire északkeletre és északnyugatra fekvő miskinói és kaltaszi járásban készítettünk két héten át magnetofonfelvételeket. Azokban, a még ma is sok pogány emléket őrző cseremiszfalvakban jártunk, amelyekben az idegen környezet következtében a lakosság jobban megőrizte az évszázados hagyományait, mint a Volga vidékén. A három cseremisznépcsoport közül — erdeiek, hegyiek és keletiek — izoláltságuknál fogva kétségkívül ez utóbbiak vannak a legarchaikusabb anyag birtokában. Az ő nyelvük és zenéjük áll legközelebb ahhoz, ahogyan beszéltek és énekeltek 3–400 éve a Rettenetes Iván kényszerű keresztényesítése elől odamenekült őseik. Gyűjtésünk eredménye 11 községben 144 rövidsorú, motívum variálós, többnyire ereszkedő vonalú pentaton dal felvétele volt. A magyar népdalokkal rokon, cseremiszkvintváltást e legrégebbinek ítélt rétegben azonban sehol sem találtuk. Utunk második felében ezért inkább a miénkhez közelebb álló anyagot kívántuk nyomon követni és így 600 km-el nyugatabbra, a Volga vidéki cseremiszek déli szomszédai, a csuvasok között folytattuk a kutatást. Köztudott ugyanis, hogy Kodály Zoltán a magyar népzeneről szóló alapvető tanulmányában a cseremiszekkel együtt említi a csuvasokat is, mint akiknek dalai szoros kapcsolatban, kétségtelen rokonságban állanak a mi régi stílusú dalainkkal, bár a cseremiszek a rokon finnugor, a csuvasok pedig a török-tatár nyelvcsaládhoz tartoznak. Zenei anyanyelvét tanuló ifjúságunk kezébe Kodály mindkét nép dalaiból adott egy csokorra való: az Ötfokú zene III. és a Bicinia Hungarica IV. füzeté cseremisz, az Ötfokú zene IV. füzeté pedig csuvas dallamokat tartalmaz. Ez az előzmény indokolta tehát, hogy a rokoni kapcsolatokat kereső zenei kutatásainkat a csuvasokra is kiterjesszük.

Hogy minél átfogóbb képet kapjunk az élő csuvas népzeneről a rendelkezésre álló néhány hét alatt, a Köztársaság északi középpontján levő Csebok-

* A Magyar Tudományos Akadémia Népzene-kutató Csoportjának ünnepi előadás-sorozata Bartók Béla halálának 20. évfordulója alkalmából. (1965. december 13–15.)

szaritól, a fővárostól előbb nyugatra, délre, majd keletre indultunk gyűjteni. Evvel egyidőben azonban a Csuvas Tudományos Intézet archívumában elfekvő zenei lejegyzéseket is átnéztük és igyekeztünk a gazdag anyagból a minket leginkább érintő dallamot kijegyezni. Meglepve láttuk, hogy az 1930-as évekből mintegy 10 000 hiteles dallam- és szövegjegyzés van az Archívumban, közte a híres csuvas énekes, Gavril Fjodorov 730, már nyomtatásra is előkészített dala, amely anyaggal azonban szakember hiányában jelenleg senki sem foglalkozik. E hatalmas gyűjtés, amely méltó párja az 1920-as és 40-es évek között kiadott 17 kötetes csuvas értelmező szótárnak, arról tanúskodik, hogy 30 éve szinte a magyarokhoz hasonló intenzív népzene-kutatás folyt a csuvasoknál.

Első vidéki utunkon a Csebokszarival egy magasságban levő, tőle 60–70 km-re nyugatra fekvő Maloje Karacskino nevű faluba mentünk a hegyi cseremiszek közvetlen közelébe, 10 km-re a cseremisz Vilovatovhoz, ahol 1958-ban már készítettünk felvételeket. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az Autonóm Köztársaságok közötti határ, vagy még inkább az idegen nyelv gátat vet-e a dallamok terjedésének. Vajon él-e s ha igen, milyen formában

a hegyi cseremiszekre jellemző tonális kvintváltás az északnyugati csuvas falvakban is? A tapasztalat minden várakozást felülmúlt. Mintha csak az 1958-as gyűjtés napjai elevenedtek volna meg: a hegyi cseremiszekkel teljesen azonos viseletű, zömében fekete ruhás és fehér fejkendős asszonyok, azonos éneklési stílusban, szinte szóról-szóra azokat a dallamokat énekelték, mint a cseremiszek, csak ez alkalommal nem cseremiszül, hanem az ő saját nyelvükön, csuvasul. A több órás felvétel alatt alig került elő más, mint egyrendszerű *lá* vagy *dó*-végű ötfokú, kvintváltó dallam, közöttük olyanok is, amelyeket a cseremiszektől még sehonnét sem ismertünk. Első példánk egy ilyen, teljesen szabályos, *lá*-végű tonális kvintváltó, szövegére nézve, régi katonadal. A 2. sor második felének az 1. sor második feléhez mért kvartttranszpozíciója tipikus jelenség a hegyi cseremisiz dalok között is.

1.

Ti. 1. Tan-daš, sa-na yo-ra-da-dáp,
 Mán lap-ka-ri pre-nék pek te.
 E-zé ma-na yo-ra-dat-ni.
 Ver-man ol-mi yüs-ši bek te.

2. Otsassän_da, čopsassän_da,
 Čol xolaya šides šok ta,
 Magärzan_da kol'anzan_da,
 Tin irrine koras šok ta.

Dur-jellegű, *dó* végű a második dallam, amelyben a 2. sor az 1.-nek végig alsó szekund szekvenciája, a 3. sor pedig a magasan kezdődő válaszok rendellenességét mutatja: a kvint helyett előbb kvartton jelentkezik és csak a c-g-re felelő g-c tonális válasz nyomán áll helyre a tulajdonképpeni kvintszerkezet. A sorvégi felhajlások, miként az előző példában is a mi „Páva” dallamtípusunkra emlékeztetnek.

2.

$\text{♩} = 160$

T. i. 1. Xu - ra vor - man yé - ri - ta - ra,
 Ša - rān - mal - la marē - čā ma - nān.
 3 4 Ko - bor - nā - za pēl - nē 6 5 bol - zan.
 5 6 5 6 5 So - ral - mal - la marē - čā ma - nān.

2. Numay utrām tu šiyēbe,
 Saḡal utrām labāba da,
 Numay gordām noštīnē de,
 Saḡal gordem irriñe de.

A lá-végű kvintváltók családjában tipikus a 4 ⑤ VII ① kadenciájú és a 2. sorban új zenei gondolatot hozó dallam. Ezt utunk második állomásán a Maloje Karacschino szomszédságában levő Malije Tyumerliben vettük fel. Előadója, egy 38 éves férfi regruta szöveggel énekelt. A sorok szótagszáma, akárcsak az előzőekben, a csuvasban leggyakoribb felező nyolcas.

3.

Poco rubato $\text{♩} = 72$

T. i. 1. Pi - leš bəz - ma pit zər - lē de,
 Ši - me dər - zan pit yö - zē de,
 Sal - dak ya - jē pit la - yāz ta.
 Kay - ma dər - zan pit kan - zər - de.

2. Šola dārāx aniñe de,
 Tol aknāžān üpkem bor da,
 At't'ebele, añnebele,
 Šoratnāžān üpkem bor da

A kvintváltás nyomkövetése során az előző helyektől mintegy 25 km-re délre fekvő Torajevóban folytattuk a gyűjtést. Ott a szabályos kvintváltó dallamokon kívül néhány rendhagyót és egyéb nem kvintváltó, de azért pentaton és ereszkedő jellegű dallamot hallottunk. Álljon itt mindkettőre egy-egy példa. Az első lényegében egy, egyetlen motívumot transzponáló kétrendszerű kvintváltó dallam, amely azonban sem a forma, sem a hangsor tekintetében nem tartja magát a szigorú kötöttséghez.

4.

♩=82

T. i. Ki-gik - ka - gak zor - ga - yák,
 Kör - ga - yat - tá - sor - gi - let,
 Per - kör - kay - za - sor - gi - les - sok,
 A - yar, a - yar, a - ya - yar.

A második torajevói dallam ugyancsak szó-végű. A kvintváltás helyett itt a csuvasoknál gyakori variáns ismétlést találjuk a 2. és a 3. sorban. Az előadója vendégek ünnepi énekének nevezte.

5.

♩=152

T. i. 1. Yep sív pat - ne ka - yat - tám,
 Yep sív pat - ne ka - yat - tám,
 Vit - ri zo - zan vit - ri mar,
 Vit - ri zo - zan vit - ri mar.

2. Yep yurlattám, puplettém,
 Yep yurlattám, puplettém,
 Sänäm_buzäm paḡaḡ mar,
 Sänäm_buzäm paḡaḡ mar.

A Torajevótól kissé északkeletre fekvő Orinyinóban ismét több kvintváltó dallamot találtunk, többnyire a Maloje Karacskinóban hallottak variánsait.

Ezekon kívül egy 25 éves leány két — magyar szempontból különös figyelmet érdemlő — dallamot énekelt. Az egyik egy *lá*-végű, ugyancsak felhajló sorú dallam, amely többnyire kvartválaszból épül.

6. $\text{♩} = 92$

Ti. Ès - tel po - lat' ya - lan tá - vat - kál,
 O - ri po - lat' ya - lan tá - vat - tá,
 Tēm - dēm ha - lan, tēm - dēm viš - ní,
 Tēm - dēm viš - ní zoš - šin - je χlá' žír - li.

¹ = χála, vagy χola, anatri χámla

A másik példánk *szó*-pentaton. Formája, mint az új stílusú magyar dallamokéi! visszaterő, sőt még abban is azonos, hogy a középső B sor az A sorokná, magasabban helyezkedik el. Téli vendégeskedések alkalmával szokták énekelni.

7. $\text{♩} = 94$

Ti. 1. Pi - rën tël - de ya - lan kü - lë bor,
 Kya - gal ya - ma ya - lan ma - yë bor,
 Kaš pol - jë, tët - tēm - len - jë — xe - ra - dep,
 Ə - zat - sa yar yis - ni — ka - ya - dáp.

2. Pirn_baxčara yalan sémért por,
 Šime_bıma yalan mayë_bor,
 Kaš poljë tët_tēm_len_jë—xera-dep,
 Əzatsa yar akki kayadáp.

Tovább menve más irányba, a Csebokszaritól 50–60 km-re délkeletre fekvő Bolsoje Akkozínoban és Sorseliben a transzpozíciós szerkezetnek már csak néhány töredékét találtuk. Az ott gyűjtött dallamok többnyire tiszta *szó*, vagy *lá*-pentatonok és ereszkedő jellegűek voltak. Példánkban az A sort B

követi s némi kis változtatással ez ismétlődik a 3., sőt a 4. sorban is, csak ott már egy kvarttal mélyebbre transzponált variációban. A lá-pentatónia jellegzetes záróformulája ebben is magyaros.

8.

$\text{♩} = 76$

T. i.

1. Sié yut paḡ - éi, yām-ra paḡ - éi,
 Yām-ra - lāḡ - ra še - ḡan no - may,
 Še - ḡan zas - si - ne yo - rat - mas - táp,
 Kē - res kil - mest man paḡ - óa - na.

2. Tuñseñ paḡči, ay, sat paḡči,
 Sat paḡčiñje šapčák yorlat',
 Šapčák sassiñe yoradadáp,
 Toḡas kilmest man paḡčaran.

Utolsó példánk, amelyet a 3. ürrepülő, a csuvas Nyikolajev szülőfalujában, az ő nagybátyjától vettünk fel, szintén rokon a magyar dallamokkal. Hangsora ennek is lá-pentaton. A dallamvonal a 2. és a 3. sor azonosságá ellenére is ereszkedő. Az 1. sor motívuma a továbbiakban bujkáló kvart-kvint válaszként jelenik meg. A szövege lakodalmos.

9.

Poco rubato $\text{♩} = \text{cca } 60$

T. i.

1. Tu - ḡad' - i d'e tuḡ - mast - i,
 Tu - xad' - i d'e tuḡ - mast - i,
 Ye - bër ki - le ka - yat - pār.
 Ye - bër ki - le ka - yat - pār.

2. Tavay_bire yabala,
 Tavay_bire yabala,
 Tarndas kašti avniččeñ,
 Trándas kašti avniččeñ.

3. Yebër_banā uksiñe,
 Yebër_banā uksiñe.
 Šed'el uri tayliččeñ,
 Šed'el uri tayliččeñ.

A hét, földrajzi szempontból elkülönülő községben végzett gyűjtés alapján nem akarunk most messzemenő és főképpen nem végleges következtetéseket levonni. Az egyszeri gyűjtés adatainak az esetlegességeivel ez esetben is számolnunk kell. De ha saját gyűjtésünket összevetjük a — bár csak részben — átnézett archívumi anyaggal, annyit azért megállapíthatunk, hogy az északnyugati csuvasok körében éppúgy él a tonális kvintváltás, mint a velük szomszédos hegyi cseremiszeknél és ahogyan ott, minél jobban eltávolodunk tőlük északi vagy nyugati irányban, úgy itt, ha dél vagy kelet felé haladunk, egyre kevésbé találjuk meg az egyrendszerű pentatóniával párosult kvintváltást. Eddigi ismereteink alapján azt mondhatjuk tehát, hogy talán egy 50 km-es átmérőjű kör területén virágozik, sőt uralkodik ez a stílus a csuvasoknál éppúgy, mint a cseremiszeknél és azután egyre veszítve erejéből, 100—150 km-rel arrébb már szinte nyoma veszik. Maximov 1964-ben megjelent, 320 dallamot tartalmazó kitűnő új gyűjteményét, amelyet Viktor Mihajlovics Belajev rendezett sajtó alá, ezúttal sajnos nem tudtuk használni, mert semmi adat sincsen benne a dallamok lelőhelyéről.

A szóban forgó stílust 30—40 éve, mint egy finnugor nép sajátosságát ismertük meg s azután nyomban török-tatárnak mondtuk. Hová is tartozhat ez tulajdonképpen? Mert igaz lehet egyrésztől a finnugor, többnyire egymagú, ismételtető, egy helyben mozgó, szabályos formát kedvelő és igaz lehet másrésztől a török-tatár variáló, transzponáló, descendens vonalú, kötöttséget kevésbé tűrő dallamépítkezési elv is külön-külön. S bár van rá néhány ázsiai adatunk, de így, ilyen tiszta formává kristályosodva és ilyen tömegesen a kettő együtt tudomásunk szerint sem a többi finnugor, sem a többi török-tatár népek között nem él. Csak éppen e két különböző mélységekből és messzeségekből táplálkozó kultúra kicsiny kis találkozási pontján: 150—200 km-el a kazányi nagy Volga kanyar előtt.

Ha feltesszük a kérdést, hogy milyen tanulságokkal járt tehát ez a keleti cseremiszi és csuvas kutatóút, cseremiszi részről azt mondhatjuk: annak a felismerésével, hogy az ő mai zenéjükben a stílusok látszólagos egyszerűsége mögött olyan bonyolult folyamatok lappanganak, amelyekre a kutatás sikeres továbbfolytatása érdekében az eddiginél több gondot kell fordítanunk. Az a tény, hogy a keletiek régi cseremiszi hagyományában ismeretlen, az északnyugati csuvasoknál meg uralkodó ma a kvintváltás, az első látszatra a hegyi és dél-erdei cseremiszi kvintváltó dallamok csuvas eredetére engedne következtetni. Az eredet kérdései azonban korántsem ilyen egyszerűek. Tudjuk ugyanis, hogy az északkeleti kerületekben élő cseremiszek ma sem igen éneklék a kvintváltó dalokat és amit énekelnek az a baskiriai cseremiszi zenéhez áll közel. Ez tehát azt mutatja, hogy a keletiek ősei arról a vidékről vándoroltak el, de mutatja azt is, hogy a keleti cseremiszi zene a 3—400 éves baskir-országi környezetben sem változott meg alapjaiban. A keletiek kvintváltás nélkülsége önmagában azonban még nem bizonyítja annak, hogy a hegyiek a csuvasoktól vették

volna át újabban a kvintváltást, legfeljebb csak akkor, ha feltételezzük, hogy a keleten őrzött stílus 400 éve még általános lehetett az összes cseremiszek között: énekelték nemcsak az észak-erdeiek, hanem a délen élő hegyiek is, amíg azután ez utóbbiak között, csuvas hatásra, ki nem alakult a rokonszellemű tiszta forma, a korábbi daloknak kétszeresére nőtt cseremiszkvintváltás is. De mindezzel szemben az is éppúgy feltételezhető, hogy a hegyi cseremiszek kvintváltása egy olyan erős, már 400 évvel ezelőtt is virágzó ősi hagyomány volt, amely az idegen nyelvű csuvasok körében is jelentős tért tudott hódítani. Akárhogyan is van, ma még nem mondhatunk többet, mint az eddig felfedett tényt: ez a stílus legtisztábban a két nép találkozásának a határvonalán él mindkét oldalon. Annyit legfeljebb még hozzátehetünk, hogy a finnugor és a török-tatár népek találkozásánál kialakult kulturákban ma már általában inkább csak a török-tatár elemek domborodnak ki.

Több ezer csuvas népdal átnézése után egyre nyilvánvalóbbá válik a gyűjtőút másik, csuvasokra vonatkozó tanulsága: az, hogy az eddiginél jobban el kell mélyednünk a csuvas népzene tanulmányozásába is, mert az formai, hangnemi és ritmikai szempontból is közelebb áll talán a régi magyar anyaghoz, mint a cseremiszk. Erre mutat a csuvas népzeneben a kvintváltás rendellenességeinek tarka sokasága, ahol — akárcsak a magyarban — az átmeneti forma szinte tipikusabb, mint a tiszta tonális, vagy reális válasz, ahol a kvintváltást igen gyakran csak egy-egy dallamrészletben, esetleg csak egy-egy sor vagy motívum között, vagy csak a sorvégeken találjuk s nincs jelen az egész dallamban. Másutt a kvinttet kvart, vagy más hangköz váltja fel és néha olyan rapszódikusan transzponálódik a dallam, hogy alig tudjuk eldönteni, hogy hol van a variáns határa. A hangnemi kötöttség is lazább a csuvasoknál, a cseremiszekhez képest. Nem törvényszerű, hogy a tonális dallamok csak *lá*, vagy *dó*-végűek, a reálisak meg csak *szó*-végűek lehetnek, hanem esetleg fordítva is. Akárcsak, mint a magyarban, ahol még dur kvintváltó dallamokkal is találkozunk. De még ezeknél is szembetűnőbb a cseremiszkvintváltó dallamokhoz mérve a csuvas sorok rövidegsége és alacsony szótagszáma, amely viszont ismét egyezik a magyarral, mert a mi kvintváltó dallamsoraink ugyancsak inkább olyan rövidek, mint amilyenek a csuvasokéi: 6—8—10 szótagúak és nem követik a 14—16 szótagos, nagyívű cseremiszkvintváltó dallamokat.

Az északi csuvas járásokban gyűjtött anyagunk és tapasztalataink alapján 1966. tavaszán az északi cseremiszk és a dél-csuvas vidékeken is folytatjuk a gyűjtést. Mészáros Gyula 1912-ben kiadott csuvas népköltési gyűjteményének előszavában ezeket írta: „Az északi csuvas területeken észrevehetőleg kevesebb dalt tudnak. A legszebb daloknak délen van a hazájuk.” Ha ez még most is így van, úgy reméljük, hogy kutatásunk ott sem lesz hiábavaló.

A dallamokra vonatkozó jegyzetek

(A dalszövegek fordítása, az énekes neve, kora, lakóhelye, a gyűjtés ideje, a felvétel száma az MTA Népzene kutató Csoportjában.)

A csuvas szövegek lejegyzése, átírása és fordítása I. D. Kuznyecov (Csebokszari) és Róna-Tas András szíves közreműködésével készült.

1. 1. Pajtás, téged szeretlek,
Mint a nagy üzletből a mézeskalács.¹
Te engem szeretsz,
Mint a vadalma, keserűn.
2. Ha jársz is, ha futsz is,
Kővárosig² nem jutsz el.
Ha sirsz is, ha bankódsz is,
Jót már nem fogsz látni.

¹ Ti. olyan édesen

² Nizsnij Novgorod, a mai Gorkij

A. N. Lukojanova (50)
MALOJE KARACSKINO, Jadrinszkij rajon
1964. június
AP. 4915 e.

2. 1. A sötét erdő körül
Nem kellett volna járni nekem.
Ha ezt az életet előre látom,
Nem kellett volna megszületni nekem.
2. Sokat jártam a hegy tetején,
Keveset jártam a völgyben,
Sokat láttam szükséget,
Keveset láttam jót.

E. M. Vanjuseva (38)
MALOJE KARACSKINO, Jadrinszkij rajon
1964. június
AP. 4914 g.

3. 1. A berkenye nagyon vörösnek látszik,
Ha enni próbálsz, mégis nagyon savanyú.
A katona nevezet¹ nagyon jó,
Ha beállsz, mégis nagyon nehéz.
2. Az útmenti mesgyén
Búzát vetettem, ezért bajban vagyok.
Anyám, apám
Világra hozott, ezért bajban vagyok.

¹ Tkp. a sorozás, mely név szerint megy.

N. A. Kudrjasov (38)
MALIJE TYUMERLI, Jadrinszkij rajon
1964. június
AP. 4915 k.

4. Kigik-kagak vadliba,
Ősz elmúlik, tavasz eljön.
Mi ősszel elmegyünk, tavasszal nem jövünk¹
Ajar, ajar, ajar.

¹ Ti. bevonulnak

V. G. Gavrilov (72)
TORAJEVO, Morgausszkij rajon
1964. június
AP. 4916 j.

5. 1. Vízért mennék,
A veder nem kazáni veder.
2. Énekelnék, beszélgetnék,
Kinézésem¹ nem mutatós.

¹ Szó szerint: képem-fejem, arcom-fejem

E. E. Vetrova (42)
TORAJEVO, Morgausszkij rajon
1964. június
AP. 4917 a.

6. Az asztal mindig négyszögletes,
Lába mindig négy van.
Szerteszét a dombokon bangita,
szerteszét a dombokon cseresznye,
A szerteszét (növő) cseresznye között málna.

Z. A. Potnyikova (25)
ORINYINO, Morgausszkij rajon
1964. június
AP. 4918 d.

7. 1. Minálunk mindig van tó,
A kacsák kiengedésére mindig van mód.
Ha éjszaka lesz, besötétedik — félek,
Kísérj el, sógor — elmegyek.
2. A mi kertünkben mindig van zelnicemeggy,
Hogy megenni elgyere, mindig van mód.
Ha éjszaka lesz, besötétedik — félek,
Kísérj el, nővérem — elmegyek.

Z. A. Potnyikova (25)
ORINYINO, Morgausszkij rajon
1964 június
AP. 4918 e.

8. 1. Messzi kert¹, füzes kert,
A füzesben sok a holló,
A holló hangját nem szeretem,
Ne jöjjön a kertembe.
2. A rokonok kertje, aj kertje²
A kertben fülemüle énekel,
A fülemüle hangját szeretem,
Ne menj el a kertemből.

¹ Tkp. 'hétszer idegen, nagyon idegen'

² Hend. sat paŕçi 'kerti kert'

M. P. Tyumerov (37)
BOLSOJE AKKOZINO, Civilszkij rajon
1964. június
AP. 4918 k.

9. 1. Elmennek, vagy nem mennek,
Mi haza megyünk.
2. Adj nekünk ajándékot,
A tarantász rúdja még nem hajlik le.
3. A pénztől melyet adtunk,
Az asztal lábai még nem hajlanak meg.

I. M. Romanov (49)
SORSELI, Cseboksarszkij rajon
1964. június
AP. 4920 d.

EGY ERDÉLYI FÉRFITÁNC SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGAI

A magyar táncok történeti múltjáról és fejlődéséről az erdélyi népi táncművelés ismerete nélkül csak hiányos képet alkothatunk. A régies vonásait máig megőrző, de ugyanakkor rendkívül fejlett erdélyi táncfolklór alkotásainak értelmezése útján táncművelésünk sok homályos pontjára derülhet még fény, amelyet a gyér forrásanyaggal rendelkező táncművelés történeti kutatások önmagukban nem világíthatnak meg. Sok kérdésre a mai Magyarország részletesen felkutatott táncanyagának vizsgálata sem adhat egymagában választ, mert a XVIII—XIX. század folyamán kialakuló egységes, új magyar táncstílus (a verbunk és csárdás) a nyelvterület központi részén egyeduralomra jutott, s századunk elejére szinte teljesen elborította a régebbi táncrétegek maradványait.¹

Az erdélyi táncfolklór — különleges helyzete révén — nemcsak a magyar és román, hanem az egyetemes európai művelődéstörténet számára is értékes forrást jelent. A késő-középkori Nyugat-Európából hódító útjára induló, és a reneszánszban kiteljesedő európai párostánc-dívat² hatásának korai áramába Erdély utolsó, délkeleti állomásként még intenzíven bekapcsolódhatott. Ez a divathullám a balkáni népeket a török hódoltság miatt már kevésbé érinthette. A jellegzetes középkori táncformákat — az ún. lánc-, füzér- és körtáncokat — napjainkig őrző balkáni táncok között³ az egyéni és párostáncok éppen ezért viszonylag ritkák, illetve újabb keletűek.⁴ Az erdélyi táncrepertoárt viszont egyrészt a lánc- és körtáncok hiánya,⁵ másrészt a régi párostáncok és a velük szorosan összefüggő szóló férfítáncok egyeduralma jellemzi, s teszi újkori közép-európai jellegűvé. Az újkori európai divathullámok korai fázisa Erdélyben elszigetelten,

¹ Bartók több ízben utalt a régi stílusú táncdallamok kapcsán a megfelelő táncok hiányára, kipusztulására. BARTÓK B.: A magyar népdal. Bp. 1924. XVI. 1. — Uő.: A régi magyar népzeneről. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Bp. 1943. 7. l.

² SACHS, CURT: World History of the Dance. New-York 1937. 251—390. l.

³ WOLFRAM, RICHARD: Der Volkstanz als kulturelle Ausdrucksform der südeuropäischen Völker. Südosteuropa-Jahrbuch 6. k. München 1962. 71—79. l. — KATZAROVA, R. — DJENEV, K.: Bulgarian Folk Dances. Sofia 1958.

⁴ PROCA CIORTEA, V.: Jocuri Populare Românești. București é.n. 5—10. l.

⁵ Lánc- és körtáncok Erdélyben csupán a románok körében élnek, köztük is csak a Kárpátok vonulatához közeleső területeken általános. BUČSAN, A.: Jocuri din Ardealul de Sud. București 1957. — Uő.: Jocuri Populare din Mușcel și Bran. București 1958.

önálló úton — késő-középkori és reneszánsz elemeket is konzerválva — fejlődött tovább s az újabb XVIII—XIX. századi divatok csak jelentős késéssel, részlegesen, vagy alig érintették.⁶

Az erdélyi tánckincs egyik legjelentősebb műfaji csoportját a férfitáncok alkotják. E táncok a magyar táncmesteri, tánc történeti és néprajzi irodalomba — s ezen keresztül az irodalmi köztudatba — a múlt század második felétől kezdve egyre inkább behatoltak,⁷ ez azonban nem jelentette sajátos vonásaik leírását, meghatározását. A „székely csúrdöngölő” romantikus címkéje fedte el és mosta egybe a vidékenként, szinte falvanként differenciált, különböző korú és típusú férfitáncokat, melyeknek regionális típusaira elsősorban Molnár István 1947-ben megjelent munkája⁸ utalt. A leghitelesebb összefoglaló képet erről az anyagról eddig a román tánc kutatás utóbbi éveiben fellendült irodalma nyújtotta,⁹ mely természetesen csak az erdélyi román változatokat érinti.

Ez alkalommal a legfontosabb erdélyi férfitánc-típusra — s elsősorban szerkezeti sajátosságaira — hívjuk fel a figyelmet, mely az erdélyi magyarság nem székely¹⁰ (a kalotaszegi, mezőségi és dél-erdélyi szörványmagyarság) népcsoportjai körében „Legényes”, „Pontozás”, „Sűrű magyar”, „Sűrű tempó” stb. néven él,¹¹ az erdélyi románság pedig „Fecioreasca”, „Ponturi”, „Ardeleana”, „Ungurește iute” stb. elnevezésekkel táncolja.¹²

E tánc típus vizsgálatának jelentőségét több tényező indokolja: 1. A jelenleg ismert közép-kelet-európai táncdialektus legvirtuózabb, leggazdagabb formakincsű és egyik legfejlettebb szerkezetű tánc típusa; 2. Formai-, zenei- és funkcionális vonásai a magyar táncok régebbi, XVIII. század előtti rétegébe utalják; 3. Sajátos, átmeneti helyet foglal el régi-típusú pásztortáncaink („Kanásztánc”) és az új-típusú verbunkok között, s eszerint a régi tánc stílus („Ungaresca”—„Hajdútánc”) legfejlettebb fokaként, végső kivirágzásaként, illetve verbunktáncaink kiindulási alapjaként értékelhetjük; 4. A szomszédos

⁶ Így pl. az új népdal-stílus és tánc-stílus elterjedése is lényegesen lassú volt mint másutt. Sok helyen a „csárdás” táncnév, vagy a népies műcsárdások csak az 1940-es években váltak ismertté.

⁷ BORBÉLY SÁNDOR: Az aranyosszékiek táncja. Ethn. 1891. — KÁLDY GYULA: A régibb s újabb magyar táncokról. A Magyar Tört. Társulat felolvasásai II. 1896. — RÓKA PÁL: A táncművészet tankönyve. Nagykőrös 1900. — RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN: A magyarság táncjai. Bp. 1924. stb.

⁸ Magyar tánc hagyományok. Bp. 1947.

⁹ COSTEA, CONSTANTIN: Jocuri Feciorești din Ardeal. București 1961. — Uő.: Locul Jocurilor Feciorești în Repertoriul Contemporan de Dansuri Populare. Revista de Folclor VIII (1963) 1—2.

¹⁰ A „csúrdöngölő” vagy „székely verbunk” néven ismert férfitánc nem a bemutatandó tánc típus körébe tartozik, hanem a verbunk típusú táncok közé. Székelyföldön — eddigi ismereteink szerint — a szóban forgó tánc típus alig fordul elő. A néhány előkerült változatot e tanulmány keretében nem érintjük, mert a problémakört túlságosan kiszélesítené.

¹¹ További névváltozatok a táncra: „Figurás”, „Fogásolás”, „Kurázszi”, „Magyar tánc”, „Verbunk”, „Ugrós”.

¹² Egyéb román elnevezések: „Sărita”, „Bătuta”, Bărbunc”, „Ungurește de măgan”.

kelet-európai népek körében az említett román kapcsolatain kívül egyes szlovák, morva, gorál, kárpát-ukrán valamint cigány táncokkal való érintkezése is nyilvánvaló,¹³ s ily módon a szóban forgó tánc egy régies kelet-európai típus-család tagja, mely igényli a részletes összehasonlító vizsgálatok elvégzését.

1. „Sűrű magyar”. Mezőség, Válaszút-Răscruci. Andrásfalvy B. felv. 1961.

A következőkben a tánc típus (*továbbiakban: „legényes”*) főbb szerkezeti sajátosságait vázoljuk az erdélyi magyar és román változatok körére korlátozódva.

A „legényes” a tánc és zenekíséret illeszkedésének legtökéletesebb fokozatát képviseli a magyar táncok közül. E sajátosságát nyomatékosan hangsú-

¹³ Vö.: MARTIN GY.: Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXI (1964) 68–85. l. — Uő.: Considérations sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danse populaires. *Studia Musicologica* VII (1965). 323–324. l.

lyozzuk, mert a néptáncok többségében korántsem általános és magától értetődő a táncbéli- és zenei tagolás párhuzama, vagyis a tánc- és dallam-egységek metszeteinek rendszeres találkozása.¹⁴ Még az állandó dallammal kapcsolódó kötött szerkezetű balkáni lánctáncokban¹⁵ és csoportos kör-verbunkjainkban¹⁶ is gyakran keresztezik egymást a tánc és a zene tagolási határai. Ez a tánc azonban improvizatív jellege ellenére is szigorúan illeszkedik a kísérődallam egységeihez.

A táncokhoz kapcsolódó nyelvi anyag, a tánc-terminológiák jelentéstartalma világosan tükrözi, hogy a népi tudat is számontartja e sajátosságát. A „pontra táncol”, „kiteszi a pontot”, „kirakja a pontot” kifejezéscsoport tagjai, valamint a „Pontozás” táncnévvaltozat a zenéhez való szoros illeszkedés tényének kifejezői egyes erdélyi és tiszántúli nyelvjárásainkban.¹⁷

A kísérőzenével való teljes egység kialakulását és megszilárdulását táncunk esetében főként az magyarázza, hogy változataihoz mindig a táncdallamok egyetlen ritmikai kategóriája kapcsolódik. Népzenei és zenetörténeti szakirodalmunk e jelentős csoportot kanásztánc-, kolomejka-, illetve vágáns-ritmusú dallamokként tartja számon¹⁸ s történeti változatait ungarasca, hajdútánc vagy korai verbunkos-zene néven emlegeti.¹⁹ A népi terminológia e dallamokat a Dunántúlon, Felföldön és az Alföldön „Kanásztánc”, „Kondástánc”, „Kanásznóta”, az Alföld keleti peremén „Erdélyes”, „Erdei nóta”, „Ardeleana”, „Oláhos”, „Féloláhos” névvel jelöli, Erdélyben pedig — a már korábban felsorolt, tánc típusunkat is jelölő neveken kívül („Legényes”, „Fecioreasca” stb.) — még „Marosszéki”-nek, „Forgató”-nak, „Invirtita”-nak, és „Korcso”-nak stb. is nevezi a hozzákapcsolódó régies párostáncok neve után.

A tánc formai-szerkezeti alapegysége — a kanásztánc dallam kétsoros, periódus-szerű alakulatának terjedelemben megfelelő — 8 ütemes táncmondat. Közép-Erdély nyugati részén ezt a táncszakaszt „pont”-nak, „egy pont”-nak, és e pontokból felépülő táncot a Maros középső szakasza mentén pedig „Pon-

¹⁴ SZENTPÁL O.: A magyar néptánc formai elemzése. Ethn. LXXII (1961). 1—55. l. MARTIN GY.—PESOVÁR E.: A magyar néptánc szerkezeti elemzése. Tánc tudományi Tanulmányok 1959—60. Bp. 233. l. — HOERBURGER, F.: On relationships between music and movement in folk-dancing. Journal of the IFMC XII (1960). 70. l. — Lásd még a 13. jegyzetben id. munkákat.

¹⁵ KATZAROVA, R.: Le manqua de coincidences entre la figure choreographique et la phrase melodique. Journal of the IFMC XII (1960). 68. l. — BALACI E.: Aspecte ale neconcordanței dimensionale în dansul popular românesc. Revista de Etnografie și Folclor, Tom. 10 (1965), Nro 3. 291. l.

¹⁶ A rábaközi kötött szerkezetű kör-verbunkjaink néhány változatában pl. következetesen ellentétes a tánc és zene tagolása.

¹⁷ A megjelölt kifejezéscsoport különböző alak- és jelentésváltozatait eddig Erdélyen kívül Szatmárból, Nyírségből és Biharból ismerjük.

¹⁸ BARTÓK B.: A magyar népdal. Bp. 1924. LXIII. l. — KODÁLY Z.: A magyar népzene. Bp. 1952. 43. l. — VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa. Bp. 1952. 68—91. — SZABOLCSI B.: Dallamtörténeti kérdések. Zenetudományi tanulmányok. I. Bp. 1953. 743. l.

¹⁹ SZABOLCSI B.: A magyar zenetörténet kézikönyve. Bp. 1955. 21. l. — Uő.: A XVI. század magyar tánczeneje. A magyar zene évszázadai I. Bp. 1959. 157. l. — Zenei Lexikon. Bp. 1931. Ungarasca címszó (GOMBOSI OTTÓ).

tozás"-nak, „Pontozó”-nak is nevezik.²⁰ A dél-erdélyi románok gyakran a „Ponturi” — a.m. pontok — megjelölését alkalmazzák a legényesre.²¹

A pontok formai sajátosságaiból kiindulva a tánc szerkezeti fejlődésének egyik fontos mozzanatát ragadhatjuk meg. A különböző fejlettségű regionális altípusok, magyar és román táncváltozatok összehasonlítása és elemzése ugyanis nemcsak a táji- és etnikus különbségek tényeit, hanem a tánc szerkezeti fejlődésének menetét is megvilágítja.

A tánc alapegysége, a „pont” rendszerint 4 azonos terjedelmű — két-ütemes — motívumból épül fel.²² Ezek közül sorrendben az utolsó mindig határozott ritmikai és koreográfiai zárlatot alkot.²³

A legegyszerűbb esetben ugyanazon motívum háromszori ismétlését egy záró-funkciójú variánsa követi s ezzel a a a_n felépítésű pont jön létre. (*Lásd az 1. és 2. példát*). A népi terminológia szerint ez esetben a pont gerincét alkotó ismételt motívum „maga-magát zárja”.

Sokkal erőteljesebb, határozottabb zárás benyomását kelti a táncban az új minőségű, az előzőktől eltérő, más mozgásanyagú motívum megjelenése. Ez esetben a a a b szerkezetűvé alakul a pont. (*Lásd a 3. és 4. példát*).

A felépítés harmadik típusa a két párhuzamos részből álló periodikus szerkezet: a b a b_n (*lásd az 5. és 6. példát*).

Az eddig ismertetett három forma a mezősegi magyar és dél-erdélyi román változatok pontjaira egyaránt jellemző. Az 1., 3., és 6. példánk magyar, a 2., 4. és 5. pedig román változatok alapján szemlélteti a három szerkezeti típust.²⁴

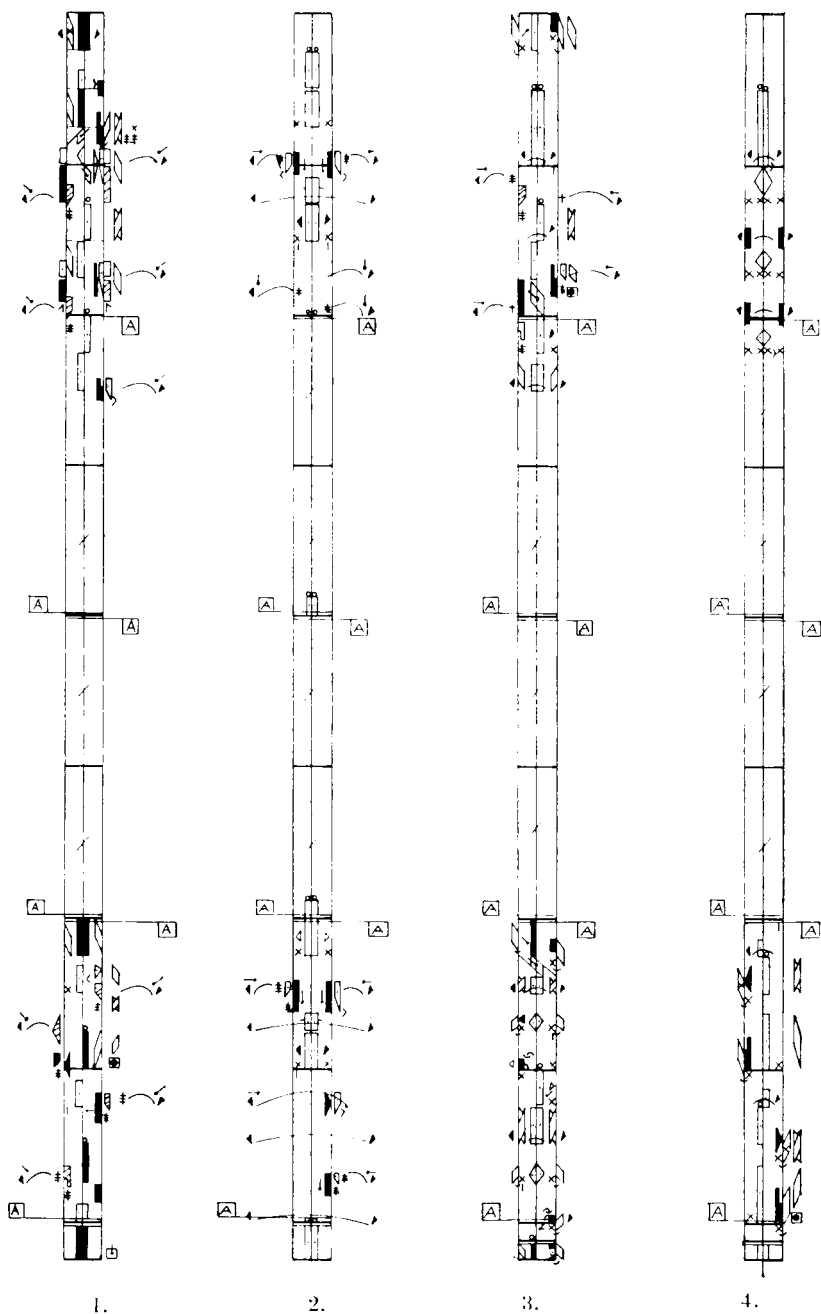
²⁰ A pont szó táncsal és zenével kapcsolatos jelentéskörének középkori párhuzamként említjük, hogy a XIV. századi J. DE GROCHEO zeneelméleti művében a „stantipes” ill. „estampida” nevű kedvelt középkori tánc hangszere zenei formájának leírása kapcsán szintén „puncta” vagy „puncti” néven határozza meg azt a két részre tagolódo tánczenei alapegységet, mely egybevág a fennmaradt estampie dallamok és sok más azt követő történeti tánc dallamának sajátosságaival éppúgy, mint a mai közép-erdélyi legényes tánc „pontjai”-nak terjedelmével és periódus-szerű, párhuzamos zenei szerkezetével (lásd a közölt táncok dallamait). Die Musik in Geschichte und Gegenwart. (BLUME, F.). Kassel-Basel 1954. Estampie címszó. — The New Oxford History of Music III. k. London — New York — Toronto 1960. (HUGHES D. A. — ABRAHAM G.)

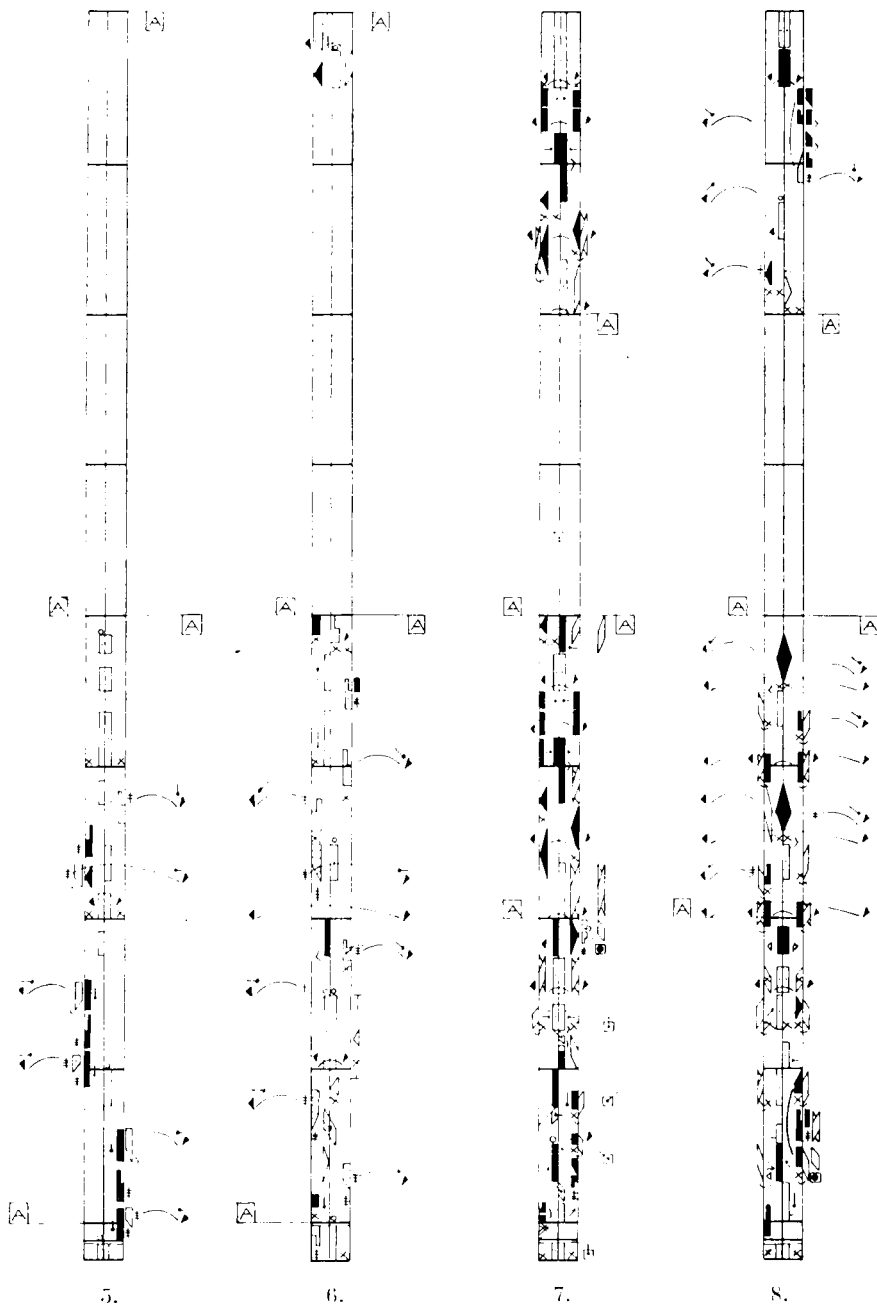
²¹ A Kárpáton-túli román nyelvjárások ezt a szót táncsal, tánczenével kapcsolatban éppúgy nem használják, mint a román vagy magyar irodalmi- és köznyelv. A latin eredetű „punctus” szót a román irodalmi- és köznyelv csak „punct”(-uri) alakváltozatban, a táncra vonatkozó jelentéskör nélkül, a szokásos eredeti értelmében használja. Az erdélyi román nyelvjárások viszont a szót a „táncszakasz”, „szakaszos tánc” jelentést tartalommal is ismerik, de csak a mássalhangzó torlódoást enyhítő és nyiltabb magánhangzójú magyaros alakváltozatban használják román többesszám-jellel ellátva.

²² Ha a motívumok két ütemnél rövidebbek, egy- vagy félütemesek, akkor a motívum kétszeres vagy négyszeres megismétlésével töltik ki ugyanazt az időtartamot. (Lásd pl. a 3—4. példákban).

²³ A zenei zárlat elhanyagolása ennél a táncnál a népi közvélemény szerint hibát jelent. Az ilyen táncosra mondják: „Nem táncol pontra”.

²⁴ A közölt példák származási helye: 1. pld.: Györgyfalva — Gheorghieni, Mezőség, reg. Cluj. Az MTA Népzene kutató Csoportja táncfilm-archivumában (továbbiakban MTA Ft.) a 393. sz. filmen az 1. tánc (továbbiakban 393. l.) — 2. pld.: Mindra, Dél-Erdély, — reg. Braşov. Costea, C.: Jocuri Fecioreşti din Ardeal. Bucureşti 1961. c. munkája (a továbbiakban Costea: Ardeal) 88—89. l. — 3. pld.: Szék — Sic, Mezőség, reg. Cluj. Az MTA Népzene-

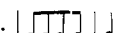
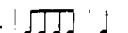

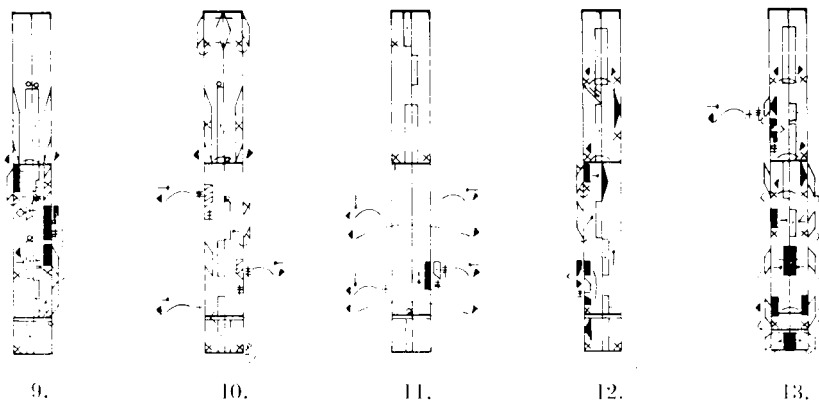
A kalotaszegi magyar legényes²⁵ pontjainak tipikus formája: a b b c (lásd a 7. és 8. példát).²⁶ E negyedik — legfejlettebb — formatípus részletezésére a későbbiekben még visszatérünk.²⁷

A zárómotívumok ritmikai és plasztikai sajátosságainak összefüggéseit fajtáit kell szemügyre vennünk a továbbiakban, hogy a táncszerkezet alakulására magyarázatot kapjunk.

A ♩-os ritmikai alapértékekben mozgó táncmotívumok sorozata a második dallamsor teljesértékű zenei kádenciájához, a „pont” végére érve a következő zárlat-típusokat és változatokat mutatja:

- I. | || (9. példa) II. | || (12. példa)
 | || (10. példa) | || (13. példa)
 | || (11. példa)

Példák a záró-motívumok típusaira.²⁸

kutató Csoportja táncírás gyűjteménye 86. sz. — 4. pld.: Boholt, Dél-Erdély, reg. Braşov. Costea: Ardeal 85—86. 1. — 5. pld.: Bucium, Dél-Erdély, reg. Braşov. Costea: Ardeal 99. 1. 6. pld.: Lőrincréve, Mezőség, reg. Cluj. MTA Ft. 224. 1.

²⁵ Kalotaszegen a románok is táncolják a legényest, de teljesen azonos formában a magyarokkal. Ezt a táncot itt a románok is magyarnak tartják, szemben egy lassúbb tempójú, mástípusú „Fecioreşte rar”, „Rarul” elnevezésű táncsal, melyre e tanulmány keretében nem térhettünk ki.

²⁶ A közölt példák származási helye: 7. pld.: Inaktelke-Inucu, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 541. 2. — 8. pld.: Méra—Mera, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 505. 3.

²⁷ Nem térhetünk ki ezúttal a szórványosan előforduló, átmeneti jellegű formatípusok ismertetésére, melyek a tárgyalt formák közbeeső, vagy tovább fejlődött fázisait jelentik. Ilyenek pl. az a a_v a_v b, az a b b b_v, a b a b vagy az a b c d szerkezetek. (5. és 7. pld.)

²⁸ A közölt példák származási helye: 9. pld.: Marosbogát—Bogata de Mureş, Mezőség, reg. Mureş A. Maghiara. MTA Ft. 399. 1. — 10. pld.: Györgyfalva—Gheorghieni, Mezőség, reg. Cluj. MTA Ft. 393. 1. — 11. pld.: Bucium, Dél-Erdély, reg. Braşov. Costea: Ardeal 100. 1. — 12. pld.: Inaktelke—Inucu, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 13. 4. — 13. pld.: Méra—Mera, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 505. 1.

Az I. típus esetében — a dallami alaphangra ereszkedéssel analóg — teljes táncbéli plasztikai zárás²⁹ már az abszolút hangsúlyon bekövetkezik, szemben a II. típussal, melyben a relatív hangsúlyos ütemrésze tolódva elkésik. (A ritmus-táblázatban a plasztikai zárás helyét a kótafej aláhúzásával — $\underline{\downarrow}$ — jelöltük.

A két, hatásában jelentős mértékben eltérő zárlat-típus alkalmazása következetes regionális megoszlást mutat és egymással egy táncban, sőt egy vidék táncváltozatain belül sem — (vagy csak kivételes véletlenként) — keveredik. Az I. típus a mezőszegi és dél-erdélyi magyar és román legényesekre, a másik pedig Kalotaszegre jellemző.

A felsorolt zárlatokkal következetesen kapcsolódnak a korábban ismerttetett különböző felépítésű pontok, mégpedig:

az I. zárlat-típus mindig az $a a a a_n$, $a a a b$ és $a b a b_n$
(Lásd az 1–6. példákat),

a II. zárlat-típus pedig az $a b b c$ szerkezetű pontokkal jár együtt.
(Lásd a 7–8. példát).

E törvényszerű kapcsolat magyarázza meg a különleges $a b b c$ skémájú pontok kialakulását, mely — mint látni fogjuk — a tánc két regionális vagy etnikus altípusa³⁰ elkülönülésének, szerkezeti koncepciójuk alapvető különbségének a gyökere.

Az I. zárlattípus szünettel, illetve egy vagy kéttagú ütemelőzővel³¹ minden nehézség nélkül, természetesen biztosítja a következő pont megkezdését, tehát a tánc zökkenőmentes folytatását. A II. — plasztikailag éppoly tökéletes, de — késleltetett zárás után a tánc folytatása, a következő pont megkezdése bizonyos technikai nehézséget, zökkenőt jelent. Ennek feloldására, áthidalására a kalotaszegi táncos a pontok elején kezdőformulát, ún. „bekezdést” alkalmaz, mely egyetlen, a késleltetett zárlat utáni könnyed folytatás biztosítására alkalmas motívum. A kezdőformula állandó jelenléte következtében alakul másképp a kalotaszegi pontok szerkezete, s lesz $a b b c$

²⁹ Az emberi test mozgásfolyamatának pillanatnyi nyugalmi helyzete, a táncbéli lezárás érzete több — plasztikai — tényezőtől áll. Ezek közül legfontosabbnak a test támaszteknhelyzetét tartjuk. A mozgásfolyamat teljesértékű lezárásának érezzük az emberi test legtermészetesebb — a nehézségi erő legyőzéséhez és az egyensúly megtartásához a legkevesebb energiát igénylő — támaszteknhelyzetét, amikor a testsúly mindkét lábban egyenlő arányban oszlik meg. E kérdés kifejtését lásd MARTIN GY.: Motívumkutatás, motívumrendszerezés. Bp. 1964. Népművelési Intézet. 66–69. l.

³⁰ Egyértelműen csupán a regionális altípusok meghatározása lehetséges eddig ismereteink szerint. Etnikus vonatkozásban inkább tendenciákról beszélhetünk, melyeknek iránya különbözik a két együttélő népnél.

³¹ Az ütemelőzők esetünkben testsúly-áthelyező, vagy egyéb — folyamatosságot biztosító — előkészítő mozdulatok. Pl. ugrás előtti térdhajlítás.

felépítésű. (A képletben a -val jelöljük a kezdőmotívumot.) A kezdőformula s vele az $a b b c$ szerkezet kialakulása tehát nyilvánvalóan a zárlat sajátosságának következménye.

A kezdőformula nemcsak a pont, hanem az egész tánc szerkezetét átalakítja. A kikristályosodott, közösségi jellegű³² kezdőmotívumok automatikus alkalmazása ugyanis lehetővé teszi, hogy a táncos a rögtönzés közben tudatosan megtervezze a pont magját alkotó, éppen sorrakerülő gerinomotívumokat.³³ A kezdőformulák pilléreire támaszkodó táncos így rendkívül válatozatos, gazdag formakincsű tánc megalkotására képes. Az egymás után fűzött pontok folyamatában úgyszólván alig találunk többször ismétlődő, vagy visszatérő motívumokat a kezdőformulán kívül (*lásd a 20. példát*). A kalotaszegi paraszt-táncosok tudatosan törekszenek táncuk változatos, tömör szerkesztésére és fokozatosan emelkedő felépítésére.³⁴ A 8–10 pontnál — azaz 1–1.5 perenél — ritkán hosszabb kalotaszegi legényesek rendkívül tömör — a rögtönzött táncok ismétlődő bőbeszédűségét, lazaságát teljesen kiküszöbölő — felépítése elsősorban a kezdőformula állandó jelenlétének köszönhető.

Ezek után pillantsunk vissza az I. zárlat-típussal kapcsolódó, kevésbé fejlett pont-szerkezetekre és a belőlük felépülő táncfolyamatra. A mezőségi magyar- és dél-erdélyi román változatokban a kezdőformulák hiánya miatt elkerülhetetlenné válik a monotoniát eredményező ismétlés és visszatérés. A zárlat után a táncos azonnal „in medias res” kezdi a pontot, így nem áll rendelkezésére a kétütemes „tervezési idő”, s emiatt szükségszerűen ismétlésekre kényszerül. Ha motívumkészletének javát alkalmazni akarja táncában, csak hosszú idő alatt, többszörös ismétlés árán valósíthatja ezt meg. A vizsgált táncváltozatok egyértelműen bizonyítják, hogy 15–20 pont — azaz 5–6 perc — alatt sem kerül sor a mezőségi és dél-erdélyi legényesekben oly sokféle, különböző motívum alkalmazására, mint a jóval rövidebb és tömörebb kalotaszegiekben.³⁵

A visszatérés és ismétlés szabálytalan, ötletszerű fokozatait a mezőségi magyar legényes szóló változatai (Lásd az 1. képet.) tükrözik leghatározot-

³² Az eddig — mintegy 15 kalotaszegi faluban csaknem 100 adatközlőtől-rögzített 200 táncváltozatban a kezdőformulák néhány alaptípusra vezethetők vissza.

³³ Gerinomotívumnak nevezzük a táncfolyamatot alkotó nagyobb koreográfiai egységek magját, lényegi alkatrészét jelentő motívumot. Lásd MARTIN Gy. 29. jegyzetben id. m. 119–120. l.

³⁴ Érdemes egyik kiváló adatközlőnk erre vonatkozó megjegyzését idéznünk: „A legényes táncot nem szabad hosszason járni, mindig akkor kell elhagyni, mikor az ember érzi, hogy fárad vagy már nem tud új figurát csinálni és ismételni akarna”. (Mátyás István Mundruc 52. é. Magyarvista).

³⁵ A tánc két regionális típusa a motívumkincs bőségében és szerkezeti fejlettsége tekintetében is különbözik. Míg Kalotaszegen egy-egy jó táncos teljes motívumkészlete 40–50 különböző, fejlett szerkezetű — bővített és összetett — motívumból áll, addig a mezőségi és dél-erdélyi legényes táncosok jóval kevesebb és egyszerűbb szerkezetű — együtemes — motívumot alkalmaznak.

tabban, s így ezeket tekinthetjük a szerkezeti fejlődés kiinduló pontjának.³⁶ (Lásd a 18. táncpéldát). Az alábbi szkémák két változat felépítését mutatják be: (A képlet nagy betűi itt és a továbbiakban a 8 ütemes táncszakaszokat, a pontokat jelentik, míg a kis betűk továbbra is a pontokat alkotó 2 ütemes motívumokat):

A B B B C D E F B G B C³⁷

A B C D E F A A D G F A H I I A A³⁸

A mezőségi, de különösen a dél-erdélyi román legényesek túlnyomó többsége csoportos — sorban³⁹ vagy körben járt — forma (Lásd a 2. képet.), melyet gyakran táncvezető („vataf”) irányít. A pontok ismétlése és visszatérése ilyenkor szabályszerű rendben történik. A mezőségi magyar legényesek pontjainak szerkezetével és motívumtartalmával megegyező csoportos román változatok rondó felépítésűek, melyben a visszatérő téma és a közjáték is mindig megkétszereződik:

A A B B A A C C A A D D . . .⁴⁰

A „plimbarea” — azaz séta — nevű visszatérő téma (A-val jelölve) funkciója a pihenés és a következő pont motívumanyagára való felkészülés, gyakran tényleges, tánc közbeni „megbeszélés” formájában.

A hasonló szerkezetű — de szabályozott, csoportos, egyöntetű formában jóval ritkább — mezőségi magyar változatokban a visszatérő téma főmotívuma többnyire nem a séta, hanem a leggyakoribb kalotaszegi kezdőformulának közeli változata. (Lásd a 14—17. példákat).⁴¹

Ez a motívum — egy teljes pont terjedelmének megfelelően — egymás után 4-szer ismétlődik meg. (Tehát nem a b b c, hanem a a a a_o a pontszerkezet). A téma és közjáték kétszerezése a magyar változatokban általában hiányzik, így a tánc A B A C A D⁴² . . . felépítésű.

³⁶ A tánc szerkezeti fejlődésének tárgyalt tánc típusunk előtti szakaszát (a „pont” kialakulásáig és megszilárdulásáig) ezúttal nem érinthettük. Ez a fázis a kevésbé fejlett nem erdélyi magyar, bihari román, szlovák, goral és cigány változatokban fogható meg. Vö. a 13. jegyzettel.

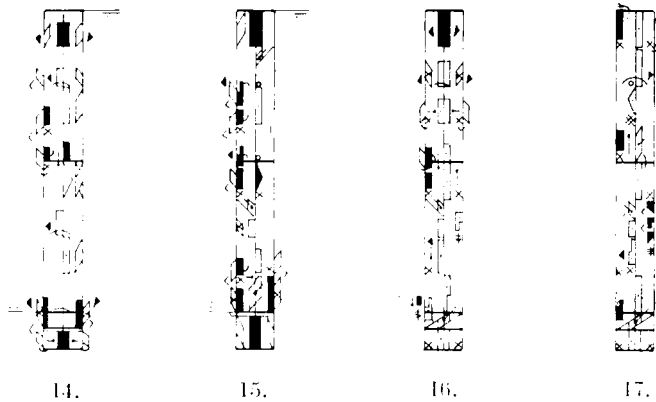
³⁷ Marosbogátról (Bogata de Mureş, reg. Mureş A. M.) származó változat szerkezeti szkémája. MTA Népz. Kut. Csup. Filmtára 399. sz. 1. tánc.

³⁸ Lőrincrévéről (Leurintî, reg. Cluj) származó változat szerkezeti szkémája. MTA Népz. Kut. Csup. Filmtára 432. sz. 11. tánc. A 18. példánk e táncfolyamat 5—8. pontjáig terjedő részlete.

³⁹ A sor-forma eddigi adataink szerint magyaroknál sohasem fordul elő.

⁴⁰ COSTEA, C.: Jocuri fecioreşti din Ardeal. Bucureşti 1961. — BUCSAN, A.: Jocuri din Ardealul de Sud. Bucureşti 1957. — Román legényesek az MTA Ft. 535., 536., 554. sz. filmjein. Lásd a 19. példát.

⁴¹ A közölt példák származási helye: 14. pld.: Marosbogát—Bogata de Mureş, Mezőség, reg. Mureş A. Maghiara. MTA Ft. 399. 1. — 15. pld.: Györgyfalva—Gheorghieni. Mezőség, reg. Cluj. MTA Ft. 393. 1. — 16. pld.: Magyarvista—Viştea, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 8. 2. — 17. pld.: Türe-Turea, Kalotaszeg, reg. Cluj. MTA Ft. 20. 4.

A legfejlettebb — kalotaszegi — altípusban (20. pld.) a rondó felépítésű változatok szerkezeti elve sűrítve jelentkezik. A 16 vagy 8 ütemes visszatérő téma egyetlen motívum — azaz 2 ütem — terjedelmére redukálódik, s beolvad a mindig újat jelentő „közjáték” pontjaiba.⁴³ Képletszerűen érzékeltetve:

A	B	C	D	.
abbc	adde	affg	ahhi

A kifejezetten bemutató funkciójú⁴⁴ kalotaszegi legényes azonban a fejlődés legmagasabb fokán is megtartotta improvizatív, szabályozatlan jellegét. A tánc fő életformája az egyéni előadás maradt. Csoportos táncolása esetén sem igazodnak egymáshoz a táncosok, mindenki a saját motívumkincsét alkalmazva a másiktól elütően járja. (Lásd a 3. képet.) Táncuk szakaszai azonban azonos elv szerint (abbc) épülnek fel és rendszeresen összecsengenek az azonos kezdőformulák meg a késleltetett zárlatok. Némi módosítással erre a táncra is ráillenek Arany János friss párostáncunkat jellemző sorai:

„Melyben — ahány pár — annyiféle
A tánc alakja és szeszélye,
Mégis azonegy zenemérték
Kormányozza mindenki léptét.”

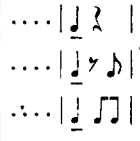
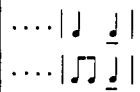
(Az öldöklő angyal)

⁴² Györgyfalváról származó változat szerkezeti skémája. MTA Ft. 393. 6.

⁴³ Ezt a redukciót végső fokon a késleltetett zárlat segíthette elő a kalotaszegi legényesben.

⁴⁴ Kalotaszegen a legényes táncnak ma már sokkal inkább „produkció jellege” van, mint a Mezőségen, ahol még szinte mindenki járja. A kalotaszegi falvakban csak a kiemelkedően jó táncosok adják elő a táncalkalmak résztvevőinek élénk figyelmével. Ez a tény is feltétlenül hozzájárulhatott a tánc szerkezeti sűrítéséhez.

Összefoglalásként az alábbi táblázatban szemléltetjük az erdélyi legényes tánc két szerkezeti típusának tárgyalt sajátosságait.⁴⁵

	A pontok		A tánc felépítése	átlagos		
	zárlata	szerkezete		terjedelme	motívum-tartalma	idő-tartama
I. Mezőség, Dél- Erdély		aaaa _v aaab abab _v	A B A C . aaaa _v bbbb _v aaaa _v cccc _v	14—20 pont	10—20 mot.	3—5'
II. Kalota- szeg		abbc	A B C D . abbc adde affg ahhi	8—12 pont	20—30 mot.	1—1.5'

⁴⁵ A közölt táncpéldák adatai: A 18. sz. táncot Bárdi Mihály (65. é.) táncolta 1959-ben. Gyűjtők: Borbély Jolán, Falvay Károly és Martin György. MTA Ft. 432. 11. — A 19. sz. táncot három férfi egyöntetűen adta elő. A táncot Borzea I. Gheorghe (42 é.) táncának lejegyzése alapján közöljük. Gyűjtők: Constantin Costea, Anca Giurchescu és Martin György 1963. MTA Ft. 535. 7. — A 20. sz. táncot Fekete János (35 é.) táncolta 1962-ben. Gyűjtők: Borbély Jolán, Böröcz Gabriella és Vásárhelyi László. MTA Ft. 513. 1. — A táncok lejegyzését Lányi Agoston és Martin György végezték, a táncok kísérőzenéjét Vargyas Lajos (18. sz.) és Martin György (19—20.) jegyezték le.

Allegro 120

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16

18. „Pontozás” részlete. Mezőség, Lőrincréve—Leurinti.

The image displays a musical score for a Romanian folk dance titled "Fecioreasca". The score is arranged in seven systems, each containing a violin part on the left and a cimbalom part on the right. The tempo is indicated as $\text{♩} = 142 - 120$. The violin part features intricate melodic lines with many ornaments (trills, grace notes, and slurs). The cimbalom part provides a rhythmic accompaniment with chords and single notes. Section markers I through VII are placed in diamond shapes at the bottom of each system. Chord symbols (A, B, C) and dynamic markings are also present throughout the score.

19. „Fecioreasca” részlete. Dél-Erdély, Vișeu de Jos.

The image displays a complex musical score for the continuation of 'Fecioreasca'. It consists of several systems of staves. The first system includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The second system features a piano solo with intricate rhythmic patterns. The third system shows a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The fourth system is a piano solo with a complex rhythmic structure. The fifth system includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The sixth system is a piano solo with a complex rhythmic structure. The seventh system includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The eighth system is a piano solo with a complex rhythmic structure. The ninth system includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The tenth system is a piano solo with a complex rhythmic structure. The score is marked with various letters (A, B, C, D, E, F) and Roman numerals (XIII, XIV) indicating sections and measures. There are also some handwritten annotations and symbols throughout the score.

19. „Fecioreasca” folytatása

The image displays a musical score for a piece titled "Legényes". It consists of a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line is written on a single staff with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The tempo is marked "Allegretto" and the time signature is 3/4. The piano accompaniment is written on multiple staves, including a grand staff (treble and bass clefs) and several individual staves for various instruments. The score includes various musical notations such as notes, rests, accidentals, and dynamic markings. There are also some handwritten annotations and a small box containing the number "2" in the upper right corner of the score area.

20. „Legényes”. Kalotaszeg, Bogártelke—Bágora.

The image displays a complex musical score for the continuation of 'Legényes'. It consists of several systems of staves. The top system includes a vocal line on a treble clef staff and a piano accompaniment on a grand staff (treble and bass clefs). The middle system features a piano accompaniment on a grand staff with a central staff containing rhythmic markings and dynamic symbols. The bottom system continues the piano accompaniment on a grand staff. The score is characterized by intricate rhythmic patterns, including many sixteenth and thirty-second notes, and various musical notations such as slurs, accents, and dynamic markings. The overall appearance is that of a highly detailed and technically demanding musical composition.

20. „Legényes” folytatása

2. „Feciorească”. Dél-Erdély, Viștea de Jos. Martin Gy. felv. 1963.

3. „Legényes”. Kalotaszeg, Magyarvista-Viștea. Borbély J. felv. 1963.

A REGŐSÉNEK BALKÁNI DALLAMROKONSÁGA

Azok a primitív rituális énekek, melyekben szertartás, szöveg és dallam még ma is szerves egységet alkot, az összehasonlító népzene kutatás számára talán a legmegbízhatóbb anyagot jelentik. Az állandóan használatban levő, folyó, alakuló hétköznapi dallamkincstől ezek ugyanis szerepüknel fogva elkülönülnek, tiszteletre méltó voltak megőrizni őket a változtatásoktól, szakrális jellegük tehát bizonyos mértékig a dallamalakulat stabilitására nézve is biztosíték. Rajtuk keresztül időtálló, feltehetően ősi állapotot tükröző anyag van a birtokunkban, mely a mai népzeneekben világosan elhatárolt stílusréteget alkot: nemcsak sajátos dallama, hanem szertartás- és szövegelemek alapján is kiválik, megkülönböztethető. Mint Kodály Z. fölhívja rá a figyelmet,¹ az ilyenfajta rituális ének a gyermekdalhoz és a siratóhoz hasonlóan széles, nagy emberi közösség közös javának látszik. Az alábbiakban egy szívós életű és tág körben elterjedt rítusdallam mai változatainak bemutatása és a történeti anyaggal való összevetése során néhány részben új meg gondolás vetődik fel eredetének és terjedésének kérdéséhez.

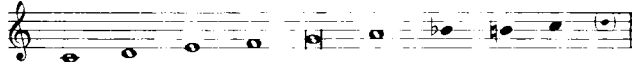
A tárgyul választott dallamot részben rövidege, részben a modern tonális érzék számára befejezetlennek ható végződése miatt már több ízben fél, sőt negyed dallamnak, ismert fejlettebb darabok töredékének, tehát másodlagos jelenségnek sejtették;² illetőleg nyílt kérdésként könyvelték el a fejlettebb formákhoz való viszonyát.³ Az anyagközlésben teljességre törekvő nagy népdalgyűjteményekből azonban világosan kiderül, hogy ez a különös kurta dallam is bőségesen dokumentálható, önálló típus, mely éppen zenei „furcsaságai” miatt nem lehet friss képződmény, hanem sokkal inkább kiindulópont a bővebb szerkezetű lekerékített változatokhoz, elsődleges, sőt archaikus jelenség. Ezt a feltevést az alábbi történeti adatok is megerősítik.

A dallam terjedelme csupán egyetlen motívum, vagy egyetlen sor. Hangkészlete a következő:

¹ A magyar népzene, Bp. 1952, 37. l.

² Vö.: BARTÓK B.: KODÁLY Z.: A Magyar Népzene Tára (MNT) I., Gyermekjátékok. Szerk. KERÉNYI GY. Bp. 1951, 853. l.

³ VARGYAS L.: SZABOLCSI B.: A magyar zenetörténet kézikönyve. Recensio. Ethnographia 58. évf., Bp. 1947, 293. l.

(Itt g^1 a záróhang, a kevésbé jellegzetes, esetlegesen előforduló hangok pedig fekete kótafejekkel szerepelnek.) Dallamvonalának lényeges szakasza, mely közvetlenül a zárást előzi meg, emelkedő mozgású. Állhat egyetlen ugrásból, de állhat lépcsőzetes menetből is. Előtte rendszerint egy ereszkedő részlet található, amely azonban változókéonyabb, néha csaknem jelentéktelenné válik. Az egészében vett dallamrajz tehát völgy alakú. A dallam tartalmilag legjellemzőbb mozzanata a zárószakaszban van: emelkedő kvint hangköz. A leírt melodika rendkívül tisztán, minden vonását megtartva él az egyes változatokban, különböző ritmusokkal és szótagszámmal párosulva. Hazánkban a következő három alakulat tartalmazza:

A Zala- és Somogy megyei regösének jellegzetes, refrénszöveggel párosuló motívuma, mely laza szerkezetű, ütempárokat egymás mellé rakosgató zenei anyagba illeszkedik bele, s szabadon váltakozik más, a gyermekdalokból is ismert motívumokkal.

MNT II., 780. sz.

A Vas-megyei regös-misztérium szintén refrénszöveget hordozó motívuma, ugyancsak ütempáros szerkezetű anyagból. Többé-kevésbé következetesen kapcsolódik hozzá az itt is előtte járó részlet.

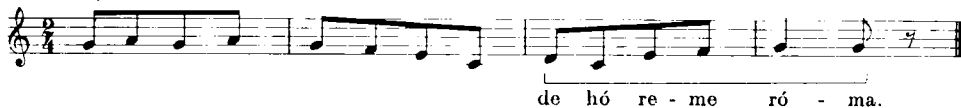
MNT II., 855. sz.

Az erdélyi regösének, melyben az emelkedő kvint dallammagot és refrénszöveget tartalmazó motívum mindig együtt jár a megelőző ütempárral, s

azzal zenei szempontból is szerves egységet, zárt, önálló sort alkot. Talán éppen a vagáns-ritmus kovácsolja itt egybe a két ütempárt.

MNT II., 865. sz.

A három bemutatott forma, felszíni különbözőségeik ellenére, lényegében azonos: egy dallamgondolatot fejez ki.⁴ E dallamgondolat előszeretettel kapcsolódik szertartáshoz, s el van jegyezve egy sokszor különös, érthetetlen, ill. varázslóelemeket sejtető refrénszöveggel.⁵ A magyar regölésben ez a dallamgondolat látszik a legfontosabb mozzanatnak. Benne található a szokás megértésének kulcsa (mágikus gyökereire, egykori közvetlen bűvölőerejére már Sebestyén Gy. figyelmeztet),⁶ s egyben zenei egységének biztosítója; mottószerű ismételtetése nélkül ugyanis a regölés semmiben sem különbözne zeneileg a gyermekdaloktól. Ugyanakkor éppen ez a dallamgondolat az, mely idegen elemként hat a magyar népzeneben, s mely így oka lehetett, hogy előszeretettel sokszor választották már a regöséneket összehasonlító vizsgálatok tárgyául. Mégis az összehasonlítás eddigi eredményei nem elsősorban a fönt vázolt dallammodellre vonatkoznak, hanem részben annak bővebb, két-, ill. négyesorosú épült formájára — mely mint későbbi fejlemény, az eredet kérdésében nem adhat biztos támpontot —, részben a regöléskor elhangzó egyéb ütempáros anyagra, mely azonban a jellegzetes dallammagot nem tartalmazván, semmiben sem különbözik a gyermekdalok zenei világától. Alábbiakban csak az ismertett dallammodellt képviselő anyaggal foglalkozom, annak változatait állítom párhuzamba. A példák egyik csoportjában (A) az egyetlen önálló sort ismételtető formák, a másikban (B) az ütempáros szerkezetűek találhatók, mindkettőnél szövegrefrén párosul a jellegzetes motívumhoz.

⁴ Vö.: KERÉNYI GY.: A regös ének magja. Kodály Z. 70. születésnapjára = Zene-tudományi tanulmányok I. Bp. 1953.

⁵ A dunántúli regösének szövegrefrénjéről I. PAIS D.: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Bp. 1949.

⁶ A regösök. Magyar Népkölt. Gyűjt. V., Bp. 1902, 72. l.

A) Egyetlen önálló sort ismételtető formák.

Pachtikos, G.: 260 démodé hellénika aismata, Atén 1905, 272. l.

a)

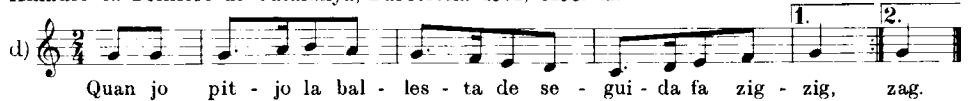
ΜΝΤ II., 865. sz.

b)

Baud-Bovy, S.: Chansons du Dodécanèse I, Atén 1935, 216. l.

c)

Amades J.: Folklore de Catalunya, Barcelona 1951, 3196. sz.

d)

Breazul, G.: Colinde, Bucuresti, 286. sz.

e)

Dragoi, S.V.: 303 Colinde ou text si melodie, Craiova 1925, 222. sz.

f)

Bartók B.: Melodien der Rumänischen Colinde, Wien 1935, 81/j. sz.

g)

Stoin, V.: Chants populaires de la partie centrale de la Bulgarie du nord [=Средня], Sofia 1931, 902. sz.

h)

u. onnan, 1750. sz.

i)

Stoin, V.: Chants populaires Bulgares du Timok à la vita. Sofia 1928, 872. sz., „rituális ének.”

Bartók B.: id. mű, 43. sz.

k) Musical notation for item k), two staves in 8/8 time with a key signature of one flat. The first staff has a five-measure rest at the beginning. The second staff continues the melody. Below the staves is the text:
Ho-i le - ru le - ru mi Doamni!

Kacarova, R., Kaesulev, I., Stoin, E.: Narodni peszni ot Szeveriosztocna Bâlgaria. Sofia 1962, 62. sz.

l) Musical notation for item l), two staves in 16/8 time with a key signature of one flat. Below the staves is the text:
Дим-на ми гра - да Ру - са - ли - я.

u. onnan, 76. sz.

m) Musical notation for item m), two staves in 16/8 time with a key signature of one flat. Below the staves is the text:
хей ко - ла - де ле, мой ко - ла де.

Flanders, H. H.: Ancient Ballads, II. Philadelphia 1963, 104. l.

n) Musical notation for item n), two staves in 2/4 time with a key signature of one flat. The melody is written in a single line across both staves.

Sharp, C. J.: English Folk Songs from the Southern Appalachians II. London 1932, 49/p sz.

o) Musical notation for item o), two staves in 2/4 time with a key signature of one flat. The melody is written in a single line across both staves.

*

B) Ütempáros anyagba illeszkedő motívumok.

Shaw, M. F.: *Folksongs and Folklore of South Uist*. London 1955, 106. sz.

a) *Szólo* *Kórus*

ò ro na hùg ò.
Seinn o ho ro nàil ish, ò ro na hùg ò.

Dragoi, S. V.: i. mü 29. sz.

b)

Le - rui dai, ler-mi Doamne.

Baud-Bovy, S.: i. mü 177. l.

c) *Szólo* *Kórus*

μὰν-ὰ μὰν ἄ - μὰν
Πα-va - γι - α μου,

Dragoi, S. V.: i. mü 283. sz.

d)

Domnea lú si Domn din cer.

Hornbostel, E. M.: *Phonographierte tunesische Melodien* (Sammelb. f. Vergl. Musikgesellsch. I.)
München 1922, 331. l. „vallásos ének”

e)

MNT II., 855. sz.

f)

hej regü rejtém, rej - tém!

Hornbostel, E. M.: i. mü 331. l.

g)

MNT II., 856. sz.

h)

hej regü rejtém, rejtém!

Dragoi, S. V.: i. mü 74. sz.

i)

Dai co-lin-da dalboş pá-cu - ra re

MNT II., 780. sz.

j)

haj re - gö rej - tem

Az egyes darabok közti rokonság hitelességét a dallam- és szövegbeli megfelelésen kívül az is alátámasztja, hogy (A/n—o kivételével) valamilyen

szokáshoz kapcsolódnak, rituális jellegük van. Föltehetően közös gyökérből származnak, s ha lelőhelyeik földrajzi eloszlását vizsgáljuk,⁷ e közös gyökeret a mediterrán művelődési körben találjuk meg.⁸ Az adatoknak a Balkánon való sűrűsödése, s a Földközi-tenger menti területeken való szórványos felbukkanása egy délkelet-európai központtal rendelkező, de egész Európára szétszórható kultúra sejtelmét keltik. S hogy nemcsak sejtelméről van szó, azt erősen aláhúzza a középkori bizánci zeneelmélet írásos emlékeinek tanúsága is.

Mint ahogy J. D. Petresco már 1932-ben rámutatott,⁹ egy Bartók által gyűjtött román kolinda-dallam (A/g sz.), számos más román kolindával együtt, pontosan konzerválja a bizánci IV. echos „echemá”-ját, intonációs formuláját. Megállapítása ráillene az összes itt felsorolt népzenei példára, valamennyire nézve érvényesnek kell tehát tartanunk ennek az összefüggésnek a tanulságait, ha nem is feltétlenül egyforma módon. Szemléltetésképpen álljon itt néhány példa a megfelelő echemára:

⁷ L. még: MNT II.: 776–876. sz., BARTÓK B.: i. mű, 10/b–c, 12/o, 12/s–u, 28, 33/a, 37/a, 37/c, 41, 46/b, 52/b, 58/b, 65, 81/a–d, 81/i, 92/c, 102/j, 104./a.sz., DRAGOI, S. V.: i. mű, 20, 21, 24, 39, 48, 49, 50, 55, 57, 61, 73, 79, 81, 94, 95, 108, 118, 146, 150, 181, 199, 210, 249, 255, 258. sz., BREAZUL, G.: i. mű, 89, 141, 142, 206, 235, 297. sz. КАСАРОВА, R.—КАКСУЛЕВ, I.—СТОИН, E.: i. mű, 8, 70, 148, 183, 193, 252, 1277. sz., СТОИН, V.: Средна, 35, 69, 97, 98, 111, 317, 389, 900, 909, 910, 1139, 1595, 2068, 2238, 2263, (81, 116, 154, 322, 334, 823, 824, 842, 888, 891). sz. ФИРФОВ, Зс.—СИМОНОВСКИ, М.: Мakedonszki muzieski folklor II., Szkopje 1959, 479/40, 8/21, 17/10, 17/31, 217/288, 295/157. sz., GEORGEVITS, V. R. Melodies populaires serbes, Belgrád 1931, 230. sz., BAUD—BOVY, S.: i. mű, 181. l., GARCIA, B. G.: Cancionero popular de extremadura I., Valls-Cataluna 1931, 20. sz., SHAW, M. F.: i. mű, 31, 76, 102. sz., SHARP, C. J.: i. mű, 55/b sz.

⁸ A magyar regösénekről ezt VARGYAS L. már megállapította a „Francia párhuzam regösénekeinkhez” c. cikkében. (Néprajzi Közl., II. évf. 1–2. sz., Bp. 1957.) Vö. még: FETICH N.: A regösénekekről, Ethnogr. 1958: 352–75. l. Más véleményt nyilvánítottak róla: KUHAČ, X. F.: A regös-énekek dallamairól, Ethnogr. 1901, 145–55 és 201–14. l.; SZABOLCSI B.: Népvándorláskori elemek a magyar népzében, Ethnogr. 1934, 141. l.; C. NAGY B.: A Dunamedence közös népdalai, Énekszó XVII. évf. 3. sz., Bp. 1950., 192–96. l.; SZOMJAS-SCHIFFERT Gy.: Die finnischugrische Abstammung der ungarischen Regös-Gesänge und der Kalewala-Melodien, Musik des Ostens 1963, 2., 126–56. l.

⁹ PETRESCO, J. D.: Les idiomes et le Canon de l'Office de Noël, Paris 1932, 31. l.

Grottaferrata l. Petresco, id. mű 30. l.

Paris, Bibl. Nat. l. Petresco, id. mű 28. l.

Paris, Bibl. Nat. l. Petresco, id. mű 29. l.

Wien, Nat. Bibl. l. Wellesz, A History of Byz. Mus. 413. l.

E formulák és a bemutatott népzenei példányok közti zenei rokonság kétségtelen. Ugyanaz a dallamgondolat uralkodik itt is mint ott, ugyanúgy különböző számú hangokban kifejezve. Még a részletekben is felfedezhető bizonyos hasonlóság: itt is helyettesítheti a zárószakasz fölfelé haladó lépcsőzetes menetét kvintugrás, akárcsak a népi variánsokban. Mégis közelebről meg kell vizsgálnunk az echema mivoltát ahhoz, hogy e párhuzam valódi mondanivalóját megtaláljuk.

A bizánci zeneelmélet echos-fogalma mást tartalmaz, mint a mai hangsor-fogalom, nemcsak egy meghatározott hangkészletet, hanem közös, rögzített formulaanyag alapján építkező dallamcsoportot jelöl. Az echema (epichema, enechema) az echost kinyilvánító, annak jellegzetes fordulatait tartalmazó dallammodell, mértékül szolgál az echos minden darabja számára, azaz igen sok dallam lényeges mozzanatát tükrözi. Szerepe olyanféle, mint az antik görög nomos-é lehetett, vagy amilyen a keleti maqam, ill. raga-é. Minden egyes darab előtt elhangzik a megfelelő echema, homályos értelmű szótagokon énekelve, mint pl.: „Ananeas, hagia . . .”. E. Wellesz mnemotechnikai segédesszöveget, vagy valamiféle szolmizációt lát ezekben a szótagokban, az echemát zeneelmélet és énekpraxis szempontjából értékeli, s egyben rámutat a keleti énekiskolák gyakorlatában élő hasonló jelenségre.¹⁰

Úgy kell tehát tekintenünk a népzenei változatokat, mint a bizánci magas kultúrából lesüllyedt, pontosan konzervált maradványokat? A keresztény szokásba illeszkedő, értelmetlen refrén-szöveget tartalmazó, s az echemadalla-

¹⁰ WELLESZ, E.: A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1961, 304. l.

mot már kezdéskor hangoztató példák esetében ez nagyon kézenfekvőnek látszik. Így tartja Petresco nyomán Reese is.¹¹ E magyarázat a refrénszövegek néha teljesen értelmetlen voltát új színben tünteti fel: nem mondhatjuk azt romlásnak, felejtés következményének, hanem ellenkezőleg, ha valóban szolmizációs szótagok átvételéről van szó, akkor az összefüggéstelen szótöredékek felelnek meg itt pontosan az eredeti mintának. Mégis úgy tűnik, nem vonatkozik e magyarázat egyformán és biztosan az összes népzenei példára. Egyrészt különös, és ha egyszerűen szolmizációról volna szó, szinte érthetetlen, miért őrizte meg a néphagyomány ezen a helyen az értelmetlen szótagokat, ahelyett, hogy a dallamra megfelelő szöveget keresett volna. Talán mégis volt valamilyen jelentése ezeknek a szótagoknak? Vagy inkább a dallamnak éppen így, szöveg nélkül volt jelentése, ami kizárta, hogy bármi mást énekeljenek rá? Másrészt ha egyszerűen egy zeneelméleti formulát konzerváltak ezek a dallamok, mi az oka annak, hogy majdnem kivétel nélkül rituális jellegűek, szokás-dallamok, sok közös tartalmi vonással: ünnepi köszöntés, jókívánság (bőségvarázslás, párok összebűvölése), ajándékkérés?¹² Nem lehet véletlen, hogy ez a dallammodell olyan következetesen párosul ilyenfajta jelentéssel. Talán beleolvadt egy meglevő szokásanyagba? Ez könnyen elképzelhető volna, azonban éppen ebben az esetben nem látszik valószínűnek. Itt dallam és szertartás szorosan összetartozik, sőt néha úgy tűnik, mintha a népszokás pontosan a *dallam* jelentéstana folytán alakult volna ki. (A magyar regölésben is a dallam mágikus gyökerére következettünk, s „ráéneklés”-re gondolunk.)

Vajon nem kínál a bizánci echema e kérdésekre is feleletet? Hiszen csak akkor tekinthetjük igazán meggyőző egyezésnek a népi változatokkal való kapcsolatát, ha ezen a téren is megfelelést találunk köztük.

A XVII. sz.-i Codex Laurae (Athos) Anonymus-ának meghatározása az intonációs formuláról a következő különös megállapítást tartalmazza: „Az Ananeanes egy ima . . .”.¹³ E. Wellesz, aki az echemát elsősorban a zenélési gyakorlat szemszögéből vizsgálja, ezt a mondatot egyszerűen „valószínűtlennek” tartja.¹⁴ Hogy is lehetne ima, mikor még értelmes szövege sincs? Ha azonban figyelembe vesszük az echema funkcióbeli rokonságát a keleti zeneelméletek maqam, ill. raga-jával — vagy esetleg az antik görög nomos-éval —, akkor ez a mondat nemcsak hogy nem valószínűtlen, de inkább megvilágítja a kérdést. Az esetben itt ugyanis a hangok valamilyen mágikus jelentésánát, ill. egy hozzájuk fűződő misztikus filozófiát természetesnek kell tartanunk. Azért nincs értelmes szöveg, mert maguk a hangok eszközlik a szellemvilággal

¹¹ Music in the Middle Ages, London 1941, 76. l.

¹² Ezek a közös elemek különböző szertartásokban kapnak helyet: karácsonyi — újévi köszöntőkben (pl. A/k, A/b), aratási ünnepségben (B/a), lakodalmi szertartásban (A/c). Éppen e szokásokat összekötő közös tartalmi elemek sugalmazzák a kérdést, vajon nem egyazon ősi, primitív kultusz maradványai-e?

¹³ Idézi WELLESZ, E.: i. mű 304. l.

¹⁴ uo.

való kapcsolatot, azoknak van „tartalma”, azoknak van a külvilág felé mágikus hatóereje, ill. enyhültebb formában jelenéstana. A változatlan dallamszkmákat kidolgozó zenei rendszereknek már keletkezési alapja is vallási meggon-dolás lehetett, mint ahogy az Indiában, ahol a teremtő őselvet mint magában való tiszta hangot (Klang an sich) fogja fel a korabeli filozófia, világosan lát-ható. A helyesen énekelt hang itt kozmikus teremtő erők hordozója, a hibás veszélyezteti az egész világfolyamatot: érthető tehát a megőrzésre, rögzítésre való törekvés, s az a jelenség, hogy a papoknak szertartásos éneke legtöbbször tisztán vokális, legföljebb egy-két irracionális szótagot tartalmaz.¹⁵ A ragához hasonló funkciójú a maqam és a nomos, a hangmisztika az arabok között is ismerős . . . Nem lehetett idegen Bizáncban sem, mint ahogy a gnosztikus szerzők és alkimisták értekezéstöredékei sejtetik, melyek magánhangzókon énekelt mágikus zenéről beszélnek.¹⁶ Természetesen a kereszténység keretében, ahol hagyományos vagy keleti eredetű zeneelmélet és kompozíciós technika tovább élhetett, a pogány vallási és filozófiai vonatkozásoknak el kellett tűnniök. Nem lehetetlen, hogy a kultikus jelleg megmaradt és csak más, keresztény tartalommal telítődött, de az is lehetséges, hogy az athosi kódex Anonymusa már elhomályosult értelmű hagyományt közvetít, mikor az eche-mát imának nevezi. Ha népi dallamaink refrénszövegét vizsgáljuk, azok min-denetre megerősítik meghatározását. Amennyiben ugyanis kivehető szavak vannak, azokból révülésre, varázslásra, ill. imára lehet következtetni.

Milyen kapcsolat van tehát a bizánci dallammodell és a népzenei varián-sok között? A fentiek alapján úgy tűnik, hogy mélyebb és kölcsönösebb, mint az egyszerű konzerválás. Ahol a dallamot még ma is pogány levegőjű, bővülő elemeket tartalmazó szertartás veszi körül, ott olyan korai állapot megőrzését látjuk, mely a keresztény bizánci kultúra előttre, vagy azon kívülre utal. Ha biztos volna, hogy az echema mindenestül e keresztény kultúra terméke, a varázslóelemeket más okra — pl. sajátos magyar hagyományra — kellene visszavezetnünk, aminek itt a dallam és a szokás egysége ellentmond. Ámde, mint láttuk, valószínűleg az echema gyökerei is Bizánc idejénél korábbiak, vagy rajta kívül kereshetők, s benne is található misztikus vonások. Legkézen-fekvőbbnek látszik az a magyarázat, hogy az echemának és a népi szokás-dallamoknak közös őse lehetett, egy primitív rítusdallam, mely még talán valamelyik pogány természetvallásba tartozott. A népszokások elemzése nyújt-hat erre nézve némi eligazítást. A különböző népzenei kezdetibb, a bizánci zeneelmélet pedig magas fejlettségi fokon őrizték meg ezt a dallamot. Így bizonyos szempontból a népi változatokban kiindulási alapot láthatunk az echema megfogalmazásához. Hiszen abban „régii dallamok reminiscenciá-ját” feltételezzük . . .¹⁷ Annyit biztosan megállapíthatunk róla az eddigiek

¹⁵ Vö.: BAKE, A.: Indische Musik, Die Musik in Geschichte u. Gegenwart, Bd. 6.

¹⁶ I. WELLESZ, E.: i. mű 64. l.

¹⁷ I. WELLESZ, E.: Byzantinische Musik, Breslau 1927, 47—48. l.

alapján, hogy gyakorlata valamilyen formában régibb a feljegyzésénél (csak a XIII. sz.-tól kezdve szerepel a bizánci kódexekben). A dallam eredetének mélyebb megismeréséhez azonban még további kutatásokra, adatokra van szükség.

Bár alig van a tárgyalt dallamot körülvevő népszokások között olyan, melyben ne volnának pogány vonatkozások, mégis elsősorban a keleti egyházhoz tartozó népeknél, igen sok keresztény vallásos elem is van bennük. A dallamhoz fűződő rituális jelleg tehát megkeresztelve is tovább él. Sőt azt látjuk, nem marad meg a dallam csupán a nép szent énekei között, hanem helyet talál a hivatalos egyházi liturgiában is. Már valószínűleg a kora keresztény egyházi énekekben szerephez juthatott. Legszembetűnőbbben a ma is két nyelven (görög – latin) énekelt, s jelenleg a nagypénteki szertartásba illesztett akklamációk első két megszólítása őrzi:

Liber Usualis 705. l.

A - gi - os o Theos. Sanctus De - us.

A - gi - os is - chy - ros. Sanctus for - tis.

Ezeket az akklamációkat (a hármoszoros Hagioszt) említi már I. Kelemen pápa levele az I. századból, mint amiket Kisázsiában, Palesztinában és a görögöknél énekelnek, ezek szerepeltek a görög liturgiában mint Sanctus, a gallikán liturgiában pedig Gloria helyett. Énekeltek hasonló akklamációkat a bizánci császár tiszteletére is, ünnepi alkalmakkor, pl. *karácsonyi köszöntésképpen*, jókívánságok kíséretében. E császárt köszöntő akklamációk szövegének tartalma érdekes átmenet a népi karácsonyi köszöntők és a Trishagion tartalma között, dallamuk a Trishagion variánsa.¹⁸ Két kórus váltakozva énekelte őket — a Trishagionnak és a román kolindáknak is ez a hagyományos előadási módja, s nem áll ettől messze a görög és gael példák szóló-kórus felelgetése sem. A császári udvar szertartásos akklamációiból talán szabad arra következtetnünk, hogy a Trishagiont zenei rokonság mellett még halvány tartalmi vonatkozás is fűzi a népzeneben élő rítusdallamhoz. Egyelőre nem állíthatjuk ezt a gregorián anyagban található többi olyan dallamról, amely pedig formális hasonlóság alapján témakörünkbe illenék. Ezek között akadhatnak a bizánci dallammodellre közvetve vagy közvetlenül visszavezethető példányok, azt azonban hogy melyek ezek, csak alapos történeti kutatás döntheti majd el. Már most látszik, hogy elsősorban a glóriák akklamációsorozatai, a litániák refrénszerű felkiáltásai, s talán a záró alleluja-formulák érdemelnek ilyen vo-

¹⁸ REESE, G.: i. mű, 77. l.

natkozásban figyelmet. Még ezeknél gondolhatunk leginkább távoli műfajbéli rokonságra, ill. formula-átvételre. Mivel azonban az echemát már Bizáncban mint a komponálható dallamok „irányelvét”, mintáját alkalmazzák, természetesen, hogy a dallamgondolat a liturgikus zenében inkább már csak fejlettebb formákba beépítve, mint távoli emlék él. Hiszen, úgy látszik, lassan a népzenében is ez lesz a sorsa, bár itt az eredeti dallam életét viszonylag soká nyomon követhetjük a nagyobb formákon belül is. Dallamgondolat, szöveg és szokás kapcsolata ugyanis olyan erős, hogy még a nagyobb zenei alakulatokban sem bomlik könnyen. Van tehát többféle ismertetőjegy, mely biztosítja, hogy a valódi megfelelést megkülönböztessük a látszat szerintitől. (l. Vargyas L. a 8. sz. jegyzetben említett tanulmányát: szintén szokás és szövegbeli egyezésel támasztja alá a dallamhasonlóságot.) Ahol azonban a dallamhoz már ilyenfajta támasztékunk nincsen, bizonyosan csak a formális hasonlóságra mutathatunk rá. Formálisan hasonló dallamot pedig valószínűleg találhatunk egész Európában, ha már a rítusdallamot is nyomon követhetjük egész Angliáig.¹⁹ Az elszórt adatok azonban semmit sem változtatnak azon a tényen, hogy a rítusdallam a balkáni népzeneben a leggyakoribb, hogy a bizánci zeneelmélet fogalmazta meg mint tipikus formulát, hazája tehát a déli, mediterrán kultúrában van.

¹⁹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget, hogy a liturgikus ének hatására is keletkezettek a dallamnak népzenei változatai.

MUTATVÁNY A II. NEMZETKÖZI FINNUGOR KONGRESSZUSON ELHANGZOTT MAGYAR ELŐADÁSOKBÓL

IMRE SAMU

A MAGYAR NYELVATLASZMUNKÁLATOK NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSE

A magyar nyelvjárások atlaszának terepmunkálatai 1964-ben végérvényesen lezárultak, s így a legnagyobb finnugor nyelvnek a nyelvatlása, ha meglehetősen későn is, de lényegében elkészült. 15 év alatt 395 községben gyűjtöttük össze az atlasznak mintegy 1400 címszót tartalmazó kérdőíveit. Külön örömeinkre szolgál, hogy a gyűjtést nemcsak az ország határain belül végezhattük el, hanem azokban a környező államokban is, amelyekben számottevő magyar anyanyelvű lakosság él. Így — megítélésünk szerint — atlaszunk anyaga elég gazdag ahhoz, hogy segítségével megállapíthassuk a magyar nyelvjárások legfőbb fonetikai, fonológiai, grammatikai és lexikális sajátosságait, s elvégezhessük mai nyelvjárásaink tipizálását.

Egy rövid beszámoló keretében nincs mód arra, hogy a magyar nyelvatlással kapcsolatban felmerülő módszertani kérdések közül akárcsak a legfontosabbakat is szisztematikusan sorra vegyem; ezért csupán néhány olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amelyekben — megítélésünk szerint — a magyar nyelvatlász munkálatai jelentősebb mértékben, eltérnek az általános gyakorlattól.

1. A magyar nyelvatlász is azok közé a nyelvatlászok közé tartozik, amelyeknek anyagát viszonylag sokan gyűjtötték össze. Nálunk a gyűjtés munkájában nyolcan vettek részt. A sok gyűjtős atlaszok gyűjtő gárdája többnyire laikusokból tevődik össze. A magyar nyelvatlász munkatársai azonban kivétel nélkül nyelvészetileg képzett szakemberek, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos kutatói, illetőleg egyetemi oktatók voltak. Olyan szakemberek, akik már a nyelvatlász munkálatokba való bekapcsolódásuk előtt számottevő tudományos eredményeket mutathattak fel a dialektológia területén, s így megfelelő elméleti és gyakorlati módszertani tapasztalatokkal is rendelkeztek. Továbbá: ez a magas képzettségű szakemberekből álló gyűjtő gárda a gyűjtés ideje alatt lényegében nem változott, a nyolc gyűjtő közül hét a gyűjtés egész tartama alatt részt vett a munkában.

Az említett két tényező — tehát, hogy atlaszunk munkatársai magas képzettségű szakemberek voltak, s a gyűjtő gárda a gyűjtés egész ideje alatt lényegében változatlan volt — az atlasz munkálatait illetően feltétlenül pozitív

következményekkel járt. Ki lehetett dolgozni egy megfelelő finomságú hangjelölési rendszert, s így mód nyílt arra, és reálisan törekedni is lehetett rá, hogy az egyes fonémák finomabb realizációit is jelöljük, ami a magyar nyelvjárások esetében különösen fontos, hisz a legjelentősebb, rendszerű eltérések az egyes nyelvjárástípusok között elsősorban hangtani jellegűek. A gyűjtők elméleti felkészültsége, gyakorlati tapasztalatai folytán megvolt a biztosíték arra is, hogy az egyes gyűjtők feljegyzései lényegében azonos módon tükrözik a nyelvi valóságot.

Több gyűjtő részvétele a munkában eleve kizárta az egyetlen gyűjtő munkájában szinte szükségszerűen jelentkező, hallásbeli vagy módszertani okokból következő, egyirányú torzításokat. Minthogy az ország területét az egyes gyűjtők között nem osztottuk fel, azaz valamennyi gyűjtő az ország minden nyelvjárás területén dolgozott, az egyes kutatók gyűjtése kölcsönösen összehasonlítási alapul — mintegy kontrollként — is szolgált, és nemegyszer ráirányította a figyelmet egyik-másik gyűjtő munkájában jelentkező bizonyos fogyatékoságokra. A sok gyűjtő több irányú tapasztalata jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy felfedhessük és időben korrigálhassuk a kérdőívünkben, a kérdező mondatokban, a hangjelölési rendszerben rejtőző hibákat, pontatlanságokat, hiányokat, valamint ahhoz is, hogy kicseréljük és hasznosíthassuk a módszertani téren szerzett tapasztalatokat.

Már a gyűjtés megindításakor tisztában voltunk természetesen a sok gyűjtős módszer bizonyos negatív vonásaival is. Számoltunk azzal, hogy több gyűjtő esetén óhatatlanul jelentkeznek bizonyos hallásbeli és módszertani jellegű különbségek, amelyek a gyűjtött anyagban némi egyenetlenséget okozhatnak. Annak érdekében, hogy ezeket a kétségtelenül fennálló veszélyeket minél kisebbre csökkentsük, már a gyűjtő munka megindulásakor tettünk bizonyos intézkedéseket. Kezdetől fogva törekedtünk arra, hogy a gyűjtők hallását minél jobban egybehangoljuk és finomítsuk. A gyűjtés egész ideje alatt tartottunk közös lejegyzési gyakorlatokat — a kezdeti szakaszban hetenként — különböző nyelvjárásokból felvett magnetofonszalagokról. A hallásbeli és a módszertani egybehangolást szolgálta az az eljárásunk is, hogy időnként az egész gyűjtő gárda közös kiszállásokon is részt vett.

Megítélésünk szerint a gyűjtők hallását már a munkálat első éveiben sikerült megfelelően egybehangolni, kifinomítani, s a szemléletbeli, módszertani jellegű különbségeket is számottevően csökkenteni tudtuk. A sok gyűjtős módszer hátrányaiból következő, anyagunkban a fentebb elmondottak ellenére jelentkező egyenetlenségeket, eltéréseket az ellenőrzés során igyekeztünk kiküszöbölni, amire később még vissza fogok térni. Végeredményben tehát úgy látjuk, hogy a sok gyűjtős módszer pozitív vonásai — abban az esetben, ha a gyűjtők megfelelő képzettségű szakemberek — felülmúlják az óhatatlanul megjelenő negatív tényezőket. Megítélésünk szerint, utólag sincs okunk megbánni, hogy atlaszunk anyagát ezzel a módszerrel gyűjtöttük össze.

2. Az anyaggyűjtést minden kutatóponton több adatközlő bevonásával végeztük. Számuk kutatópontonként meglehetősen különbözött, de igen ritkán volt kevesebb 4—5-nél, s nemegyszer volt tíz fölött. A több adatközlő azonban a mi gyűjtésünkben nem csupán azt jelenti, hogy kérdőívünk anyagát nem egyetlen adatközlőtől kérdeztük végig, hanem azt is, hogy kérdőívünk minden címszavára több adatközlőtől van adatunk. Legalább kettőtől, de a kritikus esetekben jóval többtől is.

A magyar nyelvátlasz gyűjtési módszere aktív indirekt. Aktív, mert a keresett szóra kérdezőnk vagy kérdő mondattal vagy rámutatással, illetőleg rajz segítségével, esetleg a két módszer kombinálásával. Indirekt, mert a keresett vagy várt szót az adatközlő előtt sohasem ejtettük ki. Feljegyzési módszerünk impresszionista abban az értelemben, hogy gyűjtőink arra törekedtek, hogy az elhangzott adatokat a hangjelölési rendszer adta lehetőségek keretein belül a maximális pontossággal jegyezzék le, mégpedig nemcsak a hangtani, hanem a morfológiai és a lexikai jellegű kérdéseket is. Anyaggyűjtésünk kezdetétől fogva azt is célunknak tekintettük azonban, hogy a gyűjtött anyag az egyes kutatópontokon belül lehetőleg tükrözze a nyelv mozgását, belső életét, hogy mutassuk meg — amennyiben mód van rá — az egyes variánsok társadalmi értékét fonetikai-fonológiai, morfológiai és lexikális síkon egyaránt. Ezt a célkitűzést természetesen csak akkor lehetett valamennyire megközelíteni, ha minden adatunkat több adatközlőtől megkérdeztük.

A nyelv belső mozgásának vizsgálatához kapcsolódik — részben leszűkíti vagy legalábbis keresztezi azt — anyaggyűjtésünknek egy másik szempontja. A mai magyar falu lakosságának zöme kétnyelvű abban az értelemben, hogy beszél — elsősorban hivatalos helyeken, az idegenekkel való érintkezés során — a köznyelvet, illetőleg a köznyelvnek egy bizonyos helyi színezetű változatát; és használja — elsősorban megszokott környezetében — a helyi nyelvjárást is. A mi anyaggyűjtésünk az utóbbi nyelvváltozatra irányult, vagyis az egyes kutatópontok mai nyelvjárását kívántuk vizsgálni. A több adatközlővel végzett munka ennek a célkitűzésnek a megvalósítását is megkönnyítette.

A több adatközlős módszerrel kapcsolatos tapasztalataink teljes mértékben pozitív jellegűek. Az így kapott anyag hangtani, morfológiai és lexikális téren egyaránt gazdagabb, színesebb, mint egyetlen adatközlő esetén lett volna, s feltétlenül hívebben tükrözi az egyes kutatópontok mai nyelvjárásának állapotát. Azaz: sikerült megvalósítanunk azt a célkitűzésünket, hogy atlaszunk anyaga bizonyos fokig tükrözze a nyelv belső mozgását. Az egyes adatok társadalmi értékének megállapításában igyekeztünk a lehető legmeszszebbmenő körülményekkel eljárni, s az egyes adatokhoz ilyen jellegű értékeléseket csak akkor fűztük, ha annak realitása az adatközlők válaszaik alapján, amit esetleg a kutatóponton szerzett egyéb benyomásaink is megerősíthettek, eléggé bizonyosnak látszott. Ilyen jellegű értékeléseink három csoportba sorol-

hatók: *a*) a kérdéses adat az illető nyelvközösségben ritka, *b*) kihalóban levő, *c*) újabb forma. (A jelölést technikailag különböző zárójelek segítségével valószínűsítettük meg.) A három típusnak az elválasztása, az általánosabb értékű fővariánstól való megkülönböztetése természetesen nem volt mindig könnyű. Megnyugtató azonban, hogy ilyen jellegű értékeléseink zöme a más-más gyűjtőtől származó adatok összehasonlításakor is helytállónak bizonyult, s ez szintén csak a több gyűjtős módszer révén derülhetett ki. Gyűjtési tapasztalataink ugyanakkor azt is mutatják, hogy az egyes variánsok társadalmi értéke — tehát ritka, kihaló vagy újabb volta — a mai magyar nyelvjárásokban általában csak igen lazán függ össze a generációs, illetőleg a nemek közötti különbségekkel, és sokkal inkább műveltségbeli vagy egyéb különféle társadalmi okokra vezethető vissza.

3. Nyelvatlászunk anyagát már a gyűjtés ideje alatt munkatérképekre vetítettük. A gyűjtő munka befejezése után ezt az anyagot igen alaposan átvizsgáltuk. Kiválogattuk azokat a térképeket, amelyeknek anyagát valamilyen okból nem láttuk célszerűnek vagy szükségesnek nyomtatásban közzétenni. Ilyen volt térképeinknek kb. 18%-a. A fennmaradó mintegy 1160 térkép anyagát kutatópontról kutatópontra haladva átnéztük, s kijelöltük azokat az adatokat, amelyeknek teljes mértékben helyes voltát illetően bizonyos kételeyeink támadtak, vagyis azokat, amelyek megítélésünk szerint ellenőrzésre szorultak. Ebben a munkában igen nagy mértékben figyelembe vettük a környező kutatópontok vallomását is. Az ellenőrzésre kijelölt adatok a következő főbb típusokba sorolhatók: *a*) hiányzott egy olyan lexikai, morfológiai vagy fonológiai variáns, amelynek megléte a környező kutatópontok alapján valószínű vagy legalábbis feltehető; *b*) egy adat más grammatikai formában található, mint amilyenben kérdőívünk címszava alapján kerestük (pl. nominativus helyett accusativus; jelen idő helyett múlt idő); *c*) egy kutatóponton nincs adat, a környező kutatópontokon pedig mindenütt teljes értékű, tehát zárójel nélküli alak található; vagy ennek fordítottja áll fenn, azaz teljes értékű adat van olyan kutatóponton, amelynek környékén a megnevezések hiányoznak; *d*) az adat egyéb szempontból volt bizonytalan, esetleg gyanús; *e*) különösen a gyűjtési időszak kezdetén egyik-másik gyűjtőnk hangjelölése elsősorban néhány magánhangzó-fonémát illetően meglehetősen sematikus volt. Ha a sematizálás ténye a környező kutatópontok adatai alapján kétségtelennek látszott, az illető kutatóponton a kérdéses jelenség körébe tartozó valamennyi adatot kijelöltük ellenőrzésre.

Az ellenőrzendő anyag kijelölésekor az a szempont vezetett bennünket: helyesebb, ha a bármilyen szempontból kétesnek vagy hiányosnak vélt adatok helyes vagy helytelen voltáról a terepen meggyőződünk, mint az, hogy ilyen jellegű aggályainknak esetleg jegyzetben adjunk kifejezést. Ezért az ellenőrzendő adatok mennyisége viszonylag magas lett. Számuk kutatópontonként is meglehetősen eltért, s becsléseink szerint általában 10—30% között mozgott.

Azokon a kutatópontokon pedig, amelyeken a sematikus feljegyzésmód erősebb mértékben jelentkezett, meghaladta a 30%-ot is.

A fenti szempontok alapján kijelölt adatokat az egyes kutatópontokon újból végigkérdeztük, ismét több adatközlőtől. Az ellenőrző gyűjtést azonban már csak két kutató végezte, s ez a munka 1960 és 1964 között folyt le.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy az ellenőrző gyűjtés szintén hasznos volt. Atlaszunk anyaga gazdagabb, színesebb, megbízhatóbb lett általa. Úgy gondoljuk, szinte teljes mértékben sikerült kiküszöbölni a gyűjtésekben itt-ott jelentkező sematizmust. Pótolni tudtuk az adathiányokat ott, ahol valóban adathiányról volt szó; a grammatikai szempontból téves alakokat korrigálhattunk; és számos új adattal gazdagodott anyagunk.

Az ellenőrzés tapasztalatai igen megnyugtató eredményeket hoztak az eredeti gyűjtés megbízhatóságát illetően is. Az ellenőrző gyűjtés egész anyagát ebből a szempontból statisztikailag nem dolgoztuk fel. Néhány község anyagán azonban végeztem ilyen irányú vizsgálatokat, s ezek azt mutatják, hogy — a sematizmus, illetőleg a más grammatikai forma miatt ellenőrzött adatokat nem tekintve — az anyagnak mintegy 90%-a az ellenőrző gyűjtés során is helyesnek bizonyult, s az új adatok legfeljebb olyan minimális fonetikai különbségeket mutatnak a régivel szemben, amelyek két gyűjtő feljegyzése között szinte elkerülhetetlenek. Az ellenőrzött anyagnak mintegy 40—50%-ában azonban a régi mellé új lexikai, morfológiai vagy fonológiai értékű variánst is kaptunk. S ezt tartjuk ellenőrző gyűjtésünk legnagyobb pozitívumának. Néhány esetben — elsősorban lexikális téren — kétségtelenné vált egy-egy adat helytelen volta, máskor pedig a megnevezés körül mutatkozó zavar, bizonytalanság. S ezek szintén nem lebecsülendő eredmények.

Atlaszunk anyaga — 1162 térkép — ma már a kiadásra való előkészítés állapotában van. Az egész anyagot hat kötetben kívánjuk megjelentetni, s kettőnek az anyagán már a szerkesztési munkálatokat is elvégeztük. Reméljük, hogy rövidesen a nyomdai munkálatok is megkezdődhetnek, s néhány év múlva atlaszunk gazdag anyaga a szakemberek rendelkezésére fog állni.

B. LÖRINCZY ÉVA

AZ ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR

Az Új Magyar Tájszótár egyike a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készülő nagyobb kollektív vállalkozásoknak. Konceptiójában Szinnyei Józsefnek a századfordulón megjelent Magyar Tájszótárát kívánja folytatni, vagyis azoknak a szavaknak a — természetesen a lexikográfia mai követelményei szerint való — rendszerezését tekinti céljának, amelyek hangalakjuk vagy jelentésük, esetleg mind hangalakjuk, mind jelentésük szerint a magyar irodalmi, illetőleg köznyelv határán kívül állnak, vagyis kizárólag a nyelvjárásokban élnek. Időben is szorosan elődje mögé zárkózik fel: az 1890 és 1960 közé eső időszakban felgyűlt nyomtatott és kéziratoss források tájszóanyagát adja közre. Arról, hogy az élő nyelvből a szótár céljaira tájszógyűjtést végeztessünk, különféle (anyagi és más természetű) okokból sajnos eleve le kellett mondanunk. E számunkra rendkívül elszomorító ténnyel szemben csak az szolgál vigasztalásul, hogy ez korántsem jelenti szótárunknak az élő nyelvjárásoktól való elszigetelődését. Az ezekkel való eleven kapcsolatot ugyanis a más céllal, de legutolsó időkben végzett gyűjtéseknek szótárunkban való felhasználása feltétlenül biztosítja.

Több mint tíz esztendő anyaggyűjtés után 1962-ben a szótár munkálatai igen fontos szakaszukhoz érkeztek. Tisztázásra kerültek a szótár arculatát érintő főbb elvi kérdések, kidolgoztuk a szerkesztési szabályzatot, és száz szócikkből álló mutatványt készítettünk. Ily módon 1963 tavaszán megkezdődhetett a több mint félmillió cédulaanyag előszerkesztése.

Mivel készülő szótárunkról a közelmúltban részint magyar (Magyar Nyelv 69: 125—43, 365—80; Nyelvtudományi Értékezők 40: 244—8; Magyar Nyelvőr 80: 302—5), részint más nyelven, például németül (Acta Linguistica 14: 139—59), sőt éppen nemrégiben finnül is (Virittäjä 1965: 196—200) több helyen közöltem általános tájékoztatót, itt most inkább a fent említett elvi kérdések egyikét, mégpedig — különös tekintettel a Kongresszuson részt vevő etnográfus kollégákra — az úgynevezett „népi iparok” műszókincsének problémáját vetném fel. Ezzel kapcsolatos állásfoglalásunkat ugyanis részletesebben eddig még csak magyar nyelven volt módomban ismertetni.

Munkaközösségünk az idevágó szóanyagot kezdettől fogva gyűjtötte, bár eleve világosan láttuk, hogy a szerkesztés megkezdése előtt alaposan meg kell majd fontolnunk: bekerüljön-e egyáltalában ez az anyag szótárunkba, s ha igen, milyen válogatással.

Noha abban a kérdésben, hogy melyek is tulajdonképpen a „népi iparok”, nem könnyű döntenit, az anyaggyűjtés során ezzel kapcsolatosan kialakult bizonyos válogatási gyakorlat. Forráskatalógusunk tanúsága szerint a munkaközösség — a ház körüli munkák szóanyagán kívül — elsősorban a háziipar és az úgynevezett kismesterségek körébe vágó műszókincsnek a köznyelvbe nem tartozó és nem nyilvánvalóan idegen eredetű rétegét gyűjtötte össze. Anyagunkat most már a szerkesztés szempontjából nézve úgy láttuk: helyesebb a „népi ipar”, „mesterség” stb. terminusokat a „munkafolyamat” műszóval felcserélnünk. Ebbe ugyanis belefér mindaz, amit — tudomásunk szerint — a néprajzban házimunkának, háziiparnak, kézművességnek és iparos mesterségnek neveznek; vagyis minden olyan kategória, amelynek szókinése anyagunkban képviselve van.

Mint ahogy a néprajzot is elsősorban a mai napig is házimunkának maradt ágak érdeklik (vagyis azok, amelyeknek végzése során a falusi lakosság saját maga készít bizonyos tárgyakat a saját használatára), úgy döntöttünk, hogy az Új Magyar Tájszótárba is elsősorban az ilyen munkafolyamatok műszavainak kell bekerülniük. Felvesszük tehát a gazdálkodás, pásztorkodás és állattenyésztés, halászat és vadászat, a ház és készítése, konyhamesterség és háztartás, fonás és szövés, viselet és női kézimunka, tüzelés és világítás stb. körébe tartozó azon műszavakat, amelyek egyébként tájszavak. Az ugyanis egészen nyilvánvaló és szótárunk jellegéből természetszerűen következik, hogy feladatunk nem bizonyos meghatározott munkafolyamatok teljes műszókincsének, hanem kizárólag ezek irodalmi és köznyelvünkön kívül álló rétegének a felvétele lehet.

Felvennénk továbbá az olyan szűk körű, jellegzetesen népi, szinte a házimunka körébe vágó kismesterségek tájszóanyagát is, amilyen például a csengőöntés, kolomposmesterség, szórtarisznyakészítés stb. — Itt jegyzem meg, hogy a munkafolyamat-leírások tájszókincsének kiaknázásakor mindig figyelembe kell vennünk a forrás keletkezésének időpontját, az illető munkafolyamatot mindig a leíráskor megvolt stádiumában kell szemlélnünk. Előfordulhat ugyanis, hogy egy 1900-ból való forrás még a házimunka körébe utal ma már kisipari, sőt esetleg nagyüzemi keretek között végbemenő munkafolyamatot.

Márpedig — az eddigiekből is sejthető — az olyan mesterségek műszókincsének tájszóanyagát, amelyek a forrás keletkezésének időpontjában is szélesebb körű, ipari jellegűek voltak, majd a városokba is átterjedtek, nem vesszük fel szótárunkba. A tímár-, csizmadia-, szűcsmesterség, szűrszabás, kalapkészítés stb. műszavai között ugyanis ha vannak is nyelvjárási eredetűek, számuk elenyésző az idegen eredetűekhez és a köznyelvi jellegűekhez képest;

kiválogatásuk lehetősége pedig különben is rendkívül korlátozott. E kis mennyiségű és sokszor kevésbé megbízható tájszóanyag értéke egyrészt aligha állna arányban a válogatás munkájával, másrészt erősen eltérne a szótárnak egyéb, elsősorban a falusi köz- és ünnepnapra élet beszélt nyelvéből vett anyagától. S végül, mivel a műszókincsnek kizárólag a tájszói kategóriába tartozó részét közölhetnénk, az illető mesterség szókincséről is csak igen torz, hamis képet adhatnánk. Az Új Magyar Tájszótárnak — legalábbis nézetünk szerint — nem feladata, hogy e városokban is elterjedt, sőt olykor már nagyüzemivé alakult iparágaknak a szókincsét bármilyen formában is regisztrálja.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ide vonatkozó céduláinkat most már egyáltalában nem tudjuk felhasználni. Először is e kismesterségek termelvényei legtöbbször hozzátartoznak a falusi lakosság (legalábbis a forrás készülésének időpontjában élt falusi lakosság) mindennapi életéhez. A csizmadiák, szűcsök, fazekasok készítményei például mint a viselet vagy a házbelső elemei akkor is adatok szótárunk számára, ha készítőik műszókincsének többi tagja nem kerül a szótárban ugyanott közlésre. — Felhasználhatjuk továbbá az ide tartozó közleményeknek azokat a szavait is, amelyek az illető vidéken a mindennapi nyelvben is használatosak. Így például a *megparáhol* ige 'megvizez, vízzel megcsapkod, megpermetez' jelentésben több vidéken is előfordul. Egyik forrásunk ugyanebben a jelentésben a bőr kikészítésének munkafolyamat-leírásában említi. Ez a szó — természetesen — adata lesz szótárunknak ebből a forrásból is, de nem a tímármesterség műszavaként.

Amikor a munkafolyamat-leírások tájszóanyagával kapcsolatos javaslatomat a hazai dialektológus és etnográfus kollégák elé tártam, ezt írtam: „Noha a munkafolyamat-leírások műszókincsével kapcsolatos eljárásunkat a fentiek szem előtt tartásával elvileg és általában meglehetősen pontosan tudjuk szabályozni, hangsúlyozzuk, hogy a szerkesztési gyakorlatban az ide tartozó szavak megítélésekor az egyedenként való elbírálásnak még a szokásosnál is nagyobb szerepet kell biztosítanunk.” (Magyar Nyelv 69: 136) Az idézett mondatban lappangó aggodalmat az azóta eltelt két esztendő előszerkesztési munkája többszörösen is igazolta. Kiderült például, hogy igen sokszor még azoknak a szavaknak a bekerüléséről, illetőleg be nem kerüléséről is nehéz dönteni, amelyeknek kategóriájuk szerint feltétlenül helyet kellene kapniuk szótárunkban. Nemegyszer előfordul, hogy a gabonatermelés, szőlőművelés, állattenyésztés, halászat, építkezés stb. anyagunkban előforduló adatairól szinte lehetetlen eldönteni: nyelvjárási szó-e vagy pedig országszerte elterjedt, az illető szakma irodalmában is általánosan használt szakkifejezések, amelyek esetleg az újságok révén szinte már a köznyelvbe is behatoltak. Felvegyük-e például szótárunkba a *fedés* és *nyitás* szót 'szőlővessző(k)nek földdel való betakarása ősszel, illetőleg ettől való szabaddá tétele tavasszal' jelentésben? Hiszen arról, hogy e műveleteket kizárólag így nevezik-e hazánkban, pontos áttekintésünk a szerkesztés adott pillanatában nem lehet. (Ilyen

tekintetben a Magyar Nyelvjárások Atlasza is csak korlátozott számú szó esetében tud segítségünkre lenni.) — Vagy mi legyen a 'mezőgazdasági termények behordása a földről' jelentésű *betakarítás* szóval, amellyel szemben ugyan más nyelvjárásokban *hordás*, *betakarodás*, *betakarulás* stb. áll, de ugyanakkor a sajtó nyelvében is gyakori, s felvetődhet, hogy — ma már legalábbis — közel áll ahhoz, hogy a köznyelv elemévé legyen.

Nem mindig könnyű ugyanis azon elhatározásunknak sem eleget tenni, mely szerint a munkafolyamat-leírások elemeit mindig a forrás keletkezésének időpontjában megvolt stádiumban szemléljük, s felvételéről ennek jegyében döntünk. A B betűs anyag előszerkesztésekor például a 'folyóvíznek forgó, örvénylő része' jelentésű *buzgár* szót az 'örvénylik' jelentésű *buzgárol*-lal együtt — mint a vízi foglalkozásúak (halászok, hajósok) szaknyelvének tájszói elemét — habozás nélkül felvettük. Hiszen benne van ez a szó Szinyei Tájszótárában is, a Gombocz—Melich-féle Etimológiai Szótár pedig az említettekén kívül még *buzgáros*, *buzgárzik* formákat is idéz nyelvjárásainkból. Ez év tavaszán viszont a dunai árvíz sajnálatos eseményével kapcsolatban a szócsalád *buzgár* tagjáról kiderült, hogy az árvízvédelem hivatalos szaknyelvének is eleme, szinte szemünk láttára hatolt be a köznyelvet beszélők tudatába. Hogy tartósan-e vagy csak átmenetileg, azt persze ma még nem lehet megítélni.

Pedig az olyan kategóriákat, amilyen például a 'szöveskor fonalat, vásznat szapulóba tesz' jelentésű *feltesz* vagy a 'hagymát ültet' jelentésű *dug*, amelyeknél forrásainkból igen nehéz megállapítani: nyelvjárás jelentéssel vagy legalábbis jelentésárnyalattal van-e dolgunk, vagy pedig csupán a köznyelvi jelentésnek egy sajátos környezetben való alkalmazásával, még meg sem említettük.

Talán ennek az egyetlen kérdéskörnek, a munkafolyamat-leírások problematikájának az igazán futólagos bemutatása is elegendő annak illusztrálására, hogy az előszerkesztés négy-öt évre tervezett munkája — noha itt még csak a szótárba felveendő adatok kiválogatásáról és megfelelő címszók alá való elrendezéséről, s nem a szócikkek megfogalmazásáról van szó — döntően meghatározza az Új Magyar Tájszótár arculatát.

Minthogy e munkafázist még az ugyancsak négy-öt évre tervezhető tényleges szerkesztésnek kell követnie, szótárunk megjelenését — még ha munkaközösségünk bizonyos mértékben való növekedését reméljük is — leghamarabb a hetvenes évek közepe tájára ígérhetjük.

A FINNUGOR ÖSSZETÉTELEK TÖRTÉNETÉHEZ

1. A két főnévből álló összetételek — mint az összetételek általában — három csoportra oszthatók a köztük és a nekik megfelelő szó szerkezetek közötti párhuzam szerint. Az összetételi tagok közti szintaktikai viszony az első csoportban alaki, morfológiai szempontból pontosan megfelel a szó szerkezet tagjai közti viszonyoknak. Ez az eset a melléknévi vagy igenévi előtagú összetételeknél is.

Például:

- m. *drágakő* 'drágakő', szó szerint 'drága kő';
 vog. *люль тэрпи* 'méreg', szó szerint 'rossz orvosság';
 votj. *сьōд нюлэс* 'őserdő', szó szerint 'sötét erdő';
 vog. *полям кол* 'pince', szó szerint 'lehült ház';
 vog. *пувлын кол* 'fürdőház', szó szerint 'fürdő ház'.

Az összetételek második csoportjában különbség van az összetételi tagok alaki-szerkesztése és a nekik megfelelő szó szerkezettagok alaki szerkesztése között. A különbség: a megléte vagy hiánya egy grammatikai morfémanak. Az ehhez a csoporthoz tartozó összetételek mint jelöletlen szintaktikai összetételek ismeretesek; ide jelzős és tárgyias összetételek tartoznak.

Például:

- votj. *ос-аž* 'ajtóküszöb', szó szerint 'ajtóelőrész';
 votj. *силал-воžон* 'sótartó', szó szerint 'sót tartó'.

E csoportokbeli összetételekkel foglalkozik elsősorban PAIS DEZSŐ. (Legutóbb: Nyelvtud. Ért. 46. sz. 63—84.)

Az összetételek harmadik csoportjában az említett szintaktikai viszony nem világos. Az ilyen összetételeket Wundt mint az úgynevezett „assoziative Fernwirkung” eredményeit tárgyalta, szemben az előbbi két csoport összetételeivel, amelyek esetében az „assoziative Nahewirkung” kifejezést használta. Ez a harmadik csoport úgy volt elkönyvelve, mint szintaktikailag nem világosan elemezhető és bizonyos mértékig szabálytalan összetétel-típus és

mintilyent az összetételek keletkezése klasszikus útjától eltérőnek fogták fel, habár a finnugor főnév + főnév összetételek legfontosabb és talán a legrégebbi típusát alkotja. A tagjai közötti szemantikai viszony a legkülönbözőbb lehet: egy tárgy (vagy élőlény) meghatároz egy helyet, ahol az illető tárgy (vagy élőlény) lenni szokott; vagy fordítva: egy hely határoz meg egy tárgyat (élőlényt), amely a jelzett helyen szokott lenni; stb.

Például:

vog. *ампкол* 'kutyáról', szó szerint 'kutyaház';
 votj. *кырпачь* 'vaddisznó', szó szerint 'rétdisznó'.

2. Ha ez utóbbi összetételeket analitikusabb formává, mondatokká bontjuk szét, akkor az előzőleg összetételi tagokként szereplő elemek távolabb kerülnek egymástól, tehát nem lesznek egészen szoros kapcsolatban egymással; innen származik az elnevezés: „Fernwirkung”. Ez a nem közvetlen szintaktikai kapcsolat megfelel a transzformációs levezetés kiindulómondatában vagy magmondatában található viszonyoknak.

A kiindulómondatból való levezetés gyakran megfelel a tényleges történeti folyamatnak. Az átmeneti fok a mondat és az összetétel között néha ki is mutatható; például a régi magyar nyelvben volt

fegyvert tartó ház és fegyverház.

Mindkét lexikológiai egység levezethető a következő mondatból:

Az ember tart (azaz őriz) fegyvert a házában.

Hasonló megfelelő adatok:

vog. *мойт тотнэ хум* 'mesehős', szó szerint 'mesét hordó hős';
 vog. *мойтхум* 'mesehős', szó szerint 'meseember';
 vog. *най лэстын кер* 'piszkavas', szó szerint 'tűzet piszkáló vas';
 vog. *найкер* 'piszkavas', szó szerint 'tűzvas';
 votj. *йӧл возён посуда* 'tejesevény', szó szerint 'tejet tartó edény';
 votj. *йӧл посуда* 'tejesevény', szó szerint 'tejedény';
 vog. *нӧл посне тор* 'zsebkendő', szó szerint 'orrot mosó kendő';
 votj. *ныр кышет* 'zsebkendő', szó szerint 'orrkendő';
 (vog. *маг варун* 'méh', szó szerint 'mézcsináló';
 votj. *бакча утись* 'csósz', szó szerint 'kertőrző')

Ebben az esetben az összetétel keletkezése ellipszissel magyarázható. Míg tehát az előbbi csoportban az ellipsisz egy grammatikai morféma elhagyását jelentette — gondoljunk a birtokos szerkezetre —, ebben az esetben

egy önálló szó (úgynevezett fogalomszó) ellipsziséről van szó. Ez az ellipszis természetesen az összetétel-típus keletkezésének általános fejlődési menetére jellemző, a mai hasonló összetételek többsége mechanikusan jön létre, szabály alapján, és nem lassú folyamattal a mondatból. Erre a körülményre már régen felhívták a figyelmet, például SZILASI MÓR (NyK. XXVI, 129); újabban K. A. ЛЕВКОВСКАЯ, Теория слова. Москва 1963. 266—74.

3. A harmadik csoport összetételeinek a keletkezése — szó ellipsziséen kívül — birtokos szerkezetből való levezetéssel is magyarázható. Ha a birtokos szerkezetek ilyen szerepét akarjuk megvizsgálni, célszerű az összetételek szemantikai-transzformációs csoportjait elkülöníteni. Eddig mintegy 20 ilyen $N + N$ (főnév + főnév) összetétel-típust állítottam össze. Ezek vagy szemantikailag, vagy transzformációval jellemezhetők. Mindkét módszer szorosan összefügg egymással. A csoportok összeállításában megmutatkozik, hogy egyes csoportokban a birtokos szerkezet mint a levezetés egyik realizációja lehetséges, más csoportokban nem. Ahol lehetséges, sőt gyakori, a levezetést történeti folyamatnak is felfoghatjuk. Az összetétel kiinduló formája vagy a jelölt, vagy a jelöletlen birtokos szerkezet. Az utóbbi természetesen a régebbi.

Azokban a csoportokban, ahol a birtokos szerkezet realizációjával kevésbé számolhatunk, a többi csoportok analógiás hatása jöhet szóba. De közelebb-ről meg kell vizsgálni, hogy az analógiának melyik fajtájáról van adott esetben szó. Három analógiafajtát lehet ugyanis megkülönböztetni. (Az analógia kérdését újabban Д. Н. ШМЕЛОВ veti fel: Об одном случае активной аналогии в современном русском языке: Развитие современного русского языка. Москва 1963. 108—18. Ő két analógiafajtát különböztet meg.)

4. Az analógia egyik fajtája nem okoz semmilyen történeti változást. Ezt nevezhetjük *k o n z e r v á l ó a n a l ó g i á n a k*. Ez szilárd szabályokat, mintákat, modelleket ad. Ez nyújt alapot egy nyelv megtanulásához. Az analógia második fajtája történeti változást okoz, amennyiben a kivételeket és a ritkán előforduló nyelvi tényeket megszünteti a szabályszerű nyelvi tények javára. Egyesít és integrál olyan nyelvi tényeket, amelyek leíró szempontból ugyanazon főosztályhoz, történeti okokból azonban különböző alosztályokhoz tartoznak. Az analógiának ezt a fajtáját *e g y s é g e s í t ő, u n i f o r m i z á l ó* analógiának nevezhetjük. Ilyen analógia működik akkor, amikor a gyermeknyelvben a *szébb* középfokú melléknév felcserélődik a *szépebb* formával a *fehérebb, kékebb, szegényebb* mintájára. Az utóbbiak a szabályos formák.

A harmadik fajta analógiás változás kiindulópontjával szolgálnak a kettős természetű nyelvi adatok. Ezek adják a mintát olyan új alakulatok számára, amelyekből hiányzik egy, a mintátadó adatokban meglévő tulajdonság. Gyakran feltehető, hogy éppen ez a sajátság az eredeti. Ezt az analógiát *k a t e g ó r i a l k o t ó* analógiának nevezhetjük, mert új nyelvi kategóriát hoz létre.

Az analógiának ez a fajtája olyan összetételek keletkezésénél is szerepet játszhat, amelyeknek a használata párhuzamos birtokos jelzős szerkezetekkel.

A folyamatot a következőképpen képzelhetjük el. Vannak olyan birtokos szerkezetek és ezeknek megfelelő összetételek, amelyeknek a tagjai egyszerre többféle szemantikai viszonyt fejeznek ki. A *kutyaól* összetétel és a *kutya óla* birtokos szerkezet a következő szemantikai viszonyokat fejezi ki:

- a) a hozzátartozás viszonya: *Az ól a kutyaához tartozik.*
- b) helyi viszony: *A kutya az ólban lakik.*
- c) célviszony: *Az ól a kutya számára van.*

A *kutyaól*-féle összetételek mintájára olyan összetételek is keletkezhetnek, mint *kutyaszán*, ahol csak a harmadik szemantikai viszony fejthető ki: *a szán a kutya számára van*, vagy pontosabban: *a szán arra van, hogy a kutya húzhassa.*

ROBERT B. LEES, aki az összetételek osztályozását először írta le magmondatok alapján (The grammar of english nominalizations. Bloomington 1960), egy összetételt csak egy magmondatra vezet vissza. Ezt a módszert a szerző elidegeníthetetlen érdemei ellenére nem tartjuk kielégítőnek. Az összetételek sok típusánál több mint egy kiinduló mondat vehető fel, és önkényes eljárás volna ezt vagy amazt elhagyni. A kiinduló mondatok száma és jellege másrészt segítségünkre van abban, hogy az összetételek számos típusa között különbséget tegyünk, ahogy ezt fent láttuk.

Az igenév ellipszise és a birtokos szerkezetekből való levezetés által felfedtük az összefüggést az összetétel és az ennek megfelelő analitikusabb kifejező eszköz között. Megfelelés keletkezett a leíró és a történeti levezetés között is, még akkor is, ha ez a megfelelés nem is érvényesül mindig szigorúan.

5. Az összetételek magyarázata egy harmadik fajta levezetést is lehetővé tesz: ez abból adódik, hogy az összetételek melléknévi jelzős szerkezetekkel is párhuzamot mutatnak. A régi magyar nyelvben volt *fegyveres ház* is a következők mellett: *fegyverház*, *fegyver tartó ház* és *fegyver háza*. Mindezek az ugyanazon fogalmat kifejező formák úgy foghatók fel, mint ugyanannak a kiindulómondatnak különböző levezetései, különböző realizációi. Ezek a realizációk nyelvek és korok szerint különbözők, és e különbségeknek az összehasonlítása fontos anyagot szolgáltat összehasonlító és tipológiai kutatásokhoz.

Azoknak a magyar jelzős szerkezeteknek, amelyekben a jelző képzett melléknév, és amelyek egy lexikológiai egységet alkotnak, a vogulban, a votjákban és más finnugor nyelvekben is többnyire főnév + főnév összetételek felelnek meg.

Például:

vog. <i>пумкан</i>	'rét', szó szerint 'fűhely' ~ m. <i>fűves hely</i> .
vog. <i>сэртникан</i>	'konyhakert', szó szerint 'zöldségkert' ~ m. <i>zöldséges kert</i> .
vog. <i>воркати</i>	'hiúz', szó szerint 'erdőmacska'; a magyarban <i>erdei macska</i> volna.

votj. <i>kër-dêdêk</i>	'vadgalamb', szó szerint 'rétságalm'; a magyarban <i>mezei galamb</i> volna.
votj. <i>мол сюрес</i>	szó szerint 'télút' ~ m. <i>téli út</i> .
votj. <i>тулыс нунал</i>	szó szerint 'tavasznap' ~ m. <i>tavaszi nap</i> .
finn <i>verihaava</i>	szó szerint 'vérseb' ~ m. <i>véres seb</i> .
finn <i>käsikirjasto</i>	szó szerint 'kézkönyvtár' ~ m. <i>kézi könyvtár</i> .
vog. <i>камтун</i>	szó szerint 'kézevező' ~ m. <i>kézi evező</i> .

Az ezeknek az összetételeknek megfelelő A + N szerkezetű formák csak a magyar nyelv külön életében terjedtek el. A magyar *-i* melléknévképző meglehetősen fiatal, mint ahogy azt a régi adatok mutatják. Szerepe a későbbi fejlődés folyamán bővül. Az *-s* melléknévképző azonban régi, és sok funkciója van. E két melléknévképző szerepe különbözik egymástól, és alkalmazási lehetőségük is különböző az összetételekkel való párhuzam szempontjából. Ilyen tekintetben négy fajtájuk van az N + N típusú összetételeknek:

- a) az *-s* melléknévképzővel való alkalmazás;
- b) az *-i* melléknévképzővel való alkalmazás;
- c) mindkét lehetőség hiánya;
- d) mindkét lehetőség fennállása.

Valószínű, hogy a melléknévi jelzős szerkezeteknek az összetételek helyett való elterjedése részben szláv hatásra is történt, ahogy erre már SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. IV, 102—111) rámutatott. Később, különösen a nyelvújítás korában, a német nyelv hatására az N + N összetételek ismét új erőre kapnak. Helytelen tehát ezeket németes összetételeknek nevezni, ahogy ez részben még ma is történik.

Egyes votják összetételeknél is megfigyelhetjük, hogy a korábban előforduló összetételeknek az első főnévi tagját később egy melléknév helyettesíti. Például *емьшны* 'gyümölcsfa' és *емьшо нучыоо* 'gyümölcsös fák'. A későbbi adat egy, az oroszos formáknak több teret engedő szótárban bukkan fel.

Ha az összetételek keletkezését a melléknévi jelzős szerkezetek használatával kapcsolatba hozzuk, akkor ez annak a tapasztalatnak az alapján történik, hogy egy főnév, melléknévképző nélkül, gyakran melléknévi funkciót kap a finnugor nyelvekben. Más szóval: a főnév mint egy szerkezet első tagja olyan melléknév helyett állhat, amely főnévből van képezve. Ezzel az N + N összetételek keletkezésének egy harmadik és talán a legtermészetesebb útjára következtethetünk.

Feltehető, hogy az összetételekben és a lexikológiai egységekben a morfológiai szerkesztésmód már a legrégebb időkben is sajátos jellegű lehetett: ami a szemléletben mint egység jelentkezett, azt a beszélő minden különösebb külső morfológiai viszonyító eszköz nélkül összekapcsolta. Hogy a lexikológiai egységekben más struktúra lehet, mint a szabad szintaktikai szókapcsolat-

tokban, arra már régebben rámutattam az igenevekkel kapcsolatban (Igenév-rendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Budapest 1956), és később, az első finnugor kongresszus alkalmából FOKOS-FUCHS DÁVID érdekes előadást tartott erről a témáról (Aus dem Gebiete der finnisch-ugrischen Verbalnomina).

A főnév melléknévi használata a finnugor nyelvekben szabad szintaktikai kapcsolatokban is szokásos. Ez az ősi szerkesztésmód lehetett a legrégebb, modellje az N + N összetételeknek. Az igenévi és birtokos jelzős szerkezetekből való ellipsis útján keletkezett összetételeknek csak másodlagos szerepük lehetett. A párhuzamos igeneves, birtokos jelzős és melléknévi jelzős szerkezetek nagy hatással voltak az N + N-féle összetételek kialakulására. Ez a fejlődés csak ezeknek a rokon szerkezeteknek a figyelembevételével írható le. Ezen az úton egyelőre csak az első lépéseket tettük meg. Reméljük, hogy a kisebb finnugor népek leíró és történeti szótárainak a gyarapodása új eredményekhez vezethet ezen a területen.

A forrásanyag irodalomjegyzéke (az elsősorban tekintetbe vett magyar, vogul és votják nyelv szótárain és grammatikáin kívül):

БЕКЕ ÖDÖN: A finnugor szóösszetételhez: NyK. 42: 345, 426.

GEORGOVITS JÓZSEF: Vogul jelzős szerkezetek. 1930.

КАРТИНА, А. И.: Словосложение имен в мансийском языке: Просвещение на советском крайнем севере. Ленинград, 1958. 280—95.

KERTÉSZ MANÓ: Finnugor jelzős szerkezetek: NyK. 43: 1—101.

SEBESTYÉN IRÉN: Finn jelzős szerkezetek. NyK. 44: 117—160.

SZILASI MÓR: Névszói összetételek a vogulban: NyK. 26: 129—93.

ADALÉKOK A PERMI NYELVEK TÖRTÉNETI
ALAKTANÁHOZ

1. A zürjén nyelv néhány nyelvjárásában (AV., Vm., Le.) van egy *-an*, *-jan* hangalakú gyűjtőnévképző, amely a magyar *-ék* családnévképzőhöz (pl. *tanítóék*, *Nagyék*, *apámék*) hasonló funkcióban használatos. Például: AV. *balejan* 'apámék; apám és valamelyik családtag', továbbá: 'a ház, amelyben apám lakik'; AV. *ťsojidjan* 'nővéredék; nővéred és valamelyik családtag', Vm. *vokidan*, Le. *vokidjan* 'твой брат и другие с ним', Vm. *petirisan*, Le. *petirisanjan* 'Петр и другие с ним'. A *-jan* végződést többen többesjelnek tekintik (LYTKIN: Nyr. LIX, 76–7; TUNKELO: SUSToim. LXVII, 385 kk.; SZEREBRENNYIKOV: ALH. XIII, 258. kk. és IMPJ.¹ 86 kk). Ez azonban nyilván helytelen, mivel az *-an*, *-jan* képző nem az illető személy többségét jelenti, hanem azt fejezi ki, hogy az illető személyen kívül még egy (vagy több) vele szorosabb kapcsolatban álló személyről van szó. Ilyen esetekben ez a képző jelölheti az illető csoport házát, lakóhelyét is.²

Az itt bemutatott zürj. *-an*, *-jan* gyűjtőnévképzőhöz hasonló hangalakú és azzal genetikai kapcsolatba hozott nyelvi elemeket találunk még a következő esetekben is: 1. A személyes névmások tbsz. 1. és 2. személyének adessivusa s egyszersmind többesi töve valamennyi nyelvjárásában *-jan*-ra végződik: *mijan* 'miénk', *ťijan* 'tiétek', *mijanľi* 'nekünk', *ťijanľi* 'nektek' stb.; 2. A *pi* 'Sohn, Knabe' szó többes száma *-an*, *-jan*: V., Pecs., Ud. *pian*, V., Sz., I. *pijan*, Lu., I. *pija'n* 'Söhne (V., Sz., I., Lu.), Knaben (V., Pecs.), Jungen (V., Sz., Lu.), Kinder (V., I., Ud.)'; 3. Az AV. nyelvjárásban a *-jan* a *ta*-mutató névmás többes számában is előfordul: *tajan* 'эти, вот эти', *najan* 'вот они'.

2. A zürj. *-an*, *-jan* képzővel több kutató foglalkozott, de eredetének és funkciói egymáshoz való viszonyának a kérdése még sincs mindmáig kielégítő módon tisztázva.

¹ Б. А. Серебrenников, Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963. 390 l.

² Valamennyi többi nyelvjárásban ebben a funkcióban a *-jas* többesjelet használják: *tamejas* 'мать моя и другие с нею', *vokjasid* 'твой брат и другие с ним'.

ЛЫТКИН (Nyr. LIX, 76—7) a *-jan* gyűjtőnévképzőt többesjelnek tartotta. Úgy vélekedett, hogy a *-jan* önálló szóból keletkezett, s — valószínűleg MARR hatására — kapcsolatba hozta Európa és Ázsia „széles területén” elterjedt *j.n* elemet tartalmazó etnikai és földrajzi elnevezéssel (pl. gör. *jón* szigetek). ЛЫТКИНnek, a kiváló tudósnek eme fiatalkori, marrizmuson alapuló nézete ma már természetesen nem állja meg a helyét.

TUNKELO (SUSToim. LXVII, 385—95) a *-jan* elemet egy fgr. **j*. hely-, illetőleg gyűjtőnévképző (vö. fi. *Kalaja, Heinä, meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung (oder unser Hausvolk, unsere Familie)') és az *-*n* locativusrag kapcsolatának tartja. TUNKELO magyarázatát azonban joggal vonja kétségbe UOTILA: „In syrj. *mijan, miän, tijan, tiän* ist *j* bzw. *ž* wahrscheinlich nur ein Übergangslaut” (NyK. L, 473). Valóban, az újabban előkerült Vm. *mamean* 'anyámék', *vojidan* 'fivéredék'-féle alakok (l. Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. 468. l.) kétségtelenül amellet szólnak, hogy az *-an, -jan* gyűjtőnévképzőben — s mint a későbbiekben látni fogjuk, a *mijan, tijan* névmásokban is — a *j* másodlagos. — Az *-n*-ben UOTILA TUNKELOhoz hasonlóan szintén locativus-, illetőleg inessivusragot lát (NyK. L, 468).

БЕКЕ (I. OK. III, 59—66 és ALH. II, 317—25) abból, hogy a *pian, piän, pijan* szónak nemcsak többes, hanem egyes számi jelentése is van (pl. P. *piän, piän* 'Sohn', (GEN.) KP. *piän* 'Junges', P. *pon-piän* 'junger Hund, Hündchen', Sz. *sir-piän* 'junger Hecht, Hechtjunges', azt a — véleményünk szerint is — helyes következtetést vonja le, hogy a *pian* eredetileg egyes számi alak volt. Elfogadhatjuk BEKÉnek azt a megállapítását is, hogy a *pian, piän, pijan* alak *-an*-ja az ismert zürjén kicsinyítő képzővel azonos (a *ž, j* hang hiátustöltő). Például: (WLO.) Sz., Lu., I., Ud. *kifšan, kifšan* 'junger Hund, Hündchen' (vö. P. *kifš* 'Lockruf für den jungen Hund'; AV. *dereman* 'Hemdchen' (vö. *derem* 'Hemd'). A *piän* szó a KP. nyelvjárásban valóságos kicsinyítő képzővé vált: *beš-piän* 'Stöckchen, Stäbchen', *pu-piän* 'kleiner Baum, Bäumchen'. A *pian, pijan* stb. állatnevekkel kapcsolatban gyűjtőnévvé lett, majd később többes számi jelentést öltött magára. A *baļejan*-féle alakok *n*-jét BEKÉ adessivusragnak tartja. Ez azonban — mint a továbbiakban látni fogjuk — nem fogadható el.

A. KÖVESI MAGDA (NyK. LX, 85—92) szerint a *-jan* képző a **j*. helynévképző és *-n* elem (konnektívum vagy többesjel) kapcsolatából jött létre. A. KÖVESI MAGDA lényegében TUNKELO nézetét fogadja el. Felfogása voltaképpen, csak az *-n* elem eredetét illetően tér el TUNKELOétól. Magyarázata tehát ugyanazon nehézségek miatt nem fogadható el, mint TUNKELOé.

SZEREBRENNYIKOV (ALH. XIII, 258—63 és IMPJ. 89—91) a *-jan* képzőt és a *-jas* többes szám jelet összekapcsolja egymással. Úgy vélekedik, hogy bennük a *j* anorganikus hang, az *a* gyűjtőnévképzői többesjel, az *-n*, illetőleg az *-s* pedig determinatív elem. A *požema* 'Kieferwald' (*požem* 'Kiefer'),

kozja 'Fichtenwald' (*koz* 'Fichte'), *kjǎǰza* 'Birkenwald' (*kjǎǰ* 'Birke') alakok *-a* elemében azonban helytelen gyűjtőnévi többesjelet keresni. Ilyen többesjel sem az ősspermi, sem a finnugor alapnyelvben nem lehetett. A *pože-ma*-féle alakok *-a*-ja a zürjén *-a* nomen possessoris melléknévképzővel azonos. Párhuzamként megemlíthetjük, hogy a magyar *-s* nomen possessoris képzőt is alkalmazták ugyanilyen funkcióban, pl.: *nyíres* 'Birkenwald' (*nyír* 'Birke'), *kukoricás* 'Maisfeld' (*kukorica* 'Mais').

Az egysz. 3. sz. birtokos személyragot (*-is*) determinatív szerepben gyakran használják a zürjénben, de a *-jas* többesjelben ezt feltenni teljesen valószínűtlen. (A zürj. *-jas* többesjelről másképp: RÉDEI: NyK. LXV, 374—5.) *n-* determinatív elem pedig — mely SZEREBRENNYIKOV szerint a *jan*-ban is megvolna — egyáltalán nincs a permi nyelvekben.

3. A zürj. *-an*, *-jan* elemekkel kapcsolatos problémák tárgyalásánál célszerűnek látszik, ha a *pi(j)an* alakból indulunk ki. E szóra vonatkozóan — mint már mondtuk — teljes mértékben elfogadható BEKE magyarázata. A *pi(j)an -an* eleme kicsinyítő képző (a *j* hiátustöltő hang!), mely végződés feltehetőleg az állatok kicsinyeinek nevében előbb gyűjtőnévképzővé, majd többesjellé vált, pl. P. *bała-pija'n* 'Lämmer', (FOKOS-FUCHS) V. *sar-pijan* 'Zahrensöhne' stb. Véleményünk szerint ugyanez az *-an*, *-jan* képző van meg a *balejan*, *mamjdan*-féle alakokban is. Az *-an*, *-jan* gyűjtőnévképző a *sar-pijan*-féle összetételekből egyes nyelvjárásokban (AV., Vm., Le.) átkerült más sz. vakba is annak a kifejezésére, hogy az alapszó jelölte személyen kívül még egy (esetleg több), vele szorosabb kapcsolatban álló személyről is szó van: *balejan* 'apámék', *petirisan* 'Péterék'.

A zürj. *-an*, *-jan* képzőnek eme utóbbi alkalmazására más finnugor nyelvekből is említhetünk analógiákat. A fgr. *-*ńc-* kicsinyítő képzőnek több rokon nyelvben rokonsági nevekkel kapcsolatban szintén összefoglaló, gyűjtőnévképzői, illetőleg a vogulban comitativusi jellegű funkciója van. Például: vog. *-ńś*: AK. *pōwńśt mənəst* 'der Vater reiste mit seinen Söhnen fort' (a *pōwńśt -t*-je többesjel) (LIIMOLA: SUSToim. 127: 199), osztj. Kaz. *-saŋən*, V. *-saŋən*, *-sat* ~ *sät* (a *ŋən*, *-ŋən* duális, a *-t* plur. jel): (KT. 67) Kaz. *apšisaŋən* 'Gebrüder' (*apši* 'jüngerer Bruder'), (i. m. 463) DN. *kitisajŋən*, VK. *kulisajŋən* 'die Männer von Geschwistern untereinander' (DN. *kitz* 'Mann der Schwester der Frau'); (i. m. 93) Vj. *vtisat* 'Gebrüder' (Vj. *vti* 'älterer Bruder'); észt-tse: *pojatsed* 'gegenseitige Söhne'; lapp *-s*: N. *āččiš* 'son and father, daughter and father' (vö. BOUDA: SUSAik. XLVII/2: 63; FOKOS: NyK. XLIX, 320—1; RAVILA: FUF. XXVII, 44; LIIMOLA: SUSToim. 127: 200—1). TOIVONEN (FUF. XIX, 171—2, 235) szerint az osztj. képző idetartozása bizonytalan.

4. Hogyan magyarázhatók a személyes névmások tbsz. 1. és 2. személyű adessivusi *mijan*, *tijan* alakjai?

A permi nyelvekben az egysz. 1. és 2. személyű személyes névmások (zürj. *me*, *te*, votj. *mon*, *ton*) adessivusi alakjai úgy jöttek létre, hogy a szemé-

lyes névmás *-n* névmásképzőt tartalmazó tövéhez (zürj. *men-*, *ten-*, votj. *mĭn-*, *tĭn-*) az inessivusrag birtokos személyragos alakja (*-am*, *-ad*, vö. zürj. *karam* 'in meiner Stadt', *karad* 'in deiner Stadt') járult: zürj. *menam*, *tenad*, votj. *mĭnam*, *tĭnad* (UOTILA: NyK. L, 471–4). A másodlagos *meam*, *meĭam*, *meĵam* stb. alakokról l. UOTILA: uo. 465. Az egyes szám alapján az várható, hogy a megfelelő többes számi alakok is hasonló módon alakultak ki. A votják nyelvben valóban a többes számú adessivus — az egyes számhoz hasonlóan — *-am*, *-ad* ragot tartalmaz: *mĭlam*, *tĭlad*. A szóbelseji *l* UOTILA (i. h. 469) szerint a főnévragozásból (adessivus: *-len*, ablativus: *leś*, allativus: *-lĭ*) hatolt be a névmási adess. *mĭlam*, abl. *mĭleštĭm*, allat. *mĭlem* alakokba. Az *l* > *l̄* palatalizáció az első szótagbeli *i* hatásával függ össze. A votj. (AMINOFF) adess. *tiad*, allat. *tied*: *tiedlĭ*, abl. *tieštĭd*, *tieštĭdy* formák képviselik az eredeti állapotot. A zürjénben az inessivus tbsz. 1. és 2. személyű birtokos személyraggal ellátott alakja: *-anĭm*, *-anĭd*. Például: *karanĭm* 'in unserer Stadt', *karanĭd* 'in eurer Stadt'. Mármost az egysz. *menam*, *tenad* analógiájára nagy valószínűséggel feltehető, hogy egykor a tbsz. adessivusi alakja **mianĭm*, **tĭanĭd* lehetett. Vö. I. iness.—illat. *mĭjanum*, *tĭjanĭd*. Ezekből a mai *-ĭm*, *-ĭd* személyrag nélküli *mĭjan*, *tĭjan* alakok — a *j* intervokalikus helyzetben keletkezett hiátustöltő hang —, ugyanúgy jöhettek létre, mint ahogy a feltehető KP. **mĭjánĭcĭnim*, **tĭjánĭcĭnit* ablativusokból a mai (GEN.) KP. *mĭjánĭcĭn*, *tĭjánĭcĭn* alakok. A birtokos személyragok lekopására vö. még allat. *men* < *menĭm*, *ten* < *tenĭd*.

Az itt vázolt fejlődési lehetőséggel UOTILA (NyK. L, 474) is számol, noha — TUNKELOVAL egyetértve — mégis azt vallja, hogy a *mĭjan*, *tĭjan* alakokban ugyanaz az *-n* van meg, mint ami az adessivus *-len* és az inessivus *-ĭn* ragjában is megtalálható (i. h. 468). Ez a nézet azonban aligha helyes. Ha az *-n* esetrág volna, nem tudnánk megmagyarázni a többeli *a* hangot. Ilyen, csupán *-n* esetrágot tartalmazó alakok a permi személyes névmások rendszerébe sem illenének bele. A személyes névmások ősi esetrágos alakjai (adessivus, ablativus, allativus) ugyanis mindkét permi nyelvben — a zürj. *mĭjan*, *tĭjan* kivételével — birtokos személyragokkal vannak ellátva. Tehát a permi személyes névmások rendszeréből következik, hogy a mai *mĭjan*, *tĭjan* adessivusok szintén korábbi személyragos **mĭjanĭm*, **tĭjanĭd* alakokra mennek vissza.

5. A LYTKIN (Nyr. LIX, 76) és SZEREBRENNYIKOV (IMPJ. 194) említette AV. *tajan* 'эти, вот эти', *najan* 'вот они' névmások *-jan* végződése talán a *mĭjan*, *tĭjan* alakok analógiás hatásával magyarázható.

VÁSZOLYI ERIK

A ZÜRJÉN NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET EGYIK FEJEZETÉNEK VÁZLATA

A zürjén nyelvterület, azaz a zürjén nyelvjárások területe az ózürjén korban (i. u. XI—XVI. század) lényegesen szűkebb volt, mint később, a XVII. századtól kezdve napjainkig. Az ózürjén nemzetségek legdélebbi s egyúttal legkeletebbi szállásterülete a Káma felső folyásának ívében helyezkedett el, nevezetesen ezen vidék keletebbre eső részén. Középpontja megközelítőleg azon a vidéken volt, ahol ma Cserdiny városa áll. Ezt a területet jelzik az egykorú orosz történeti kútfők *Perm Velikaja* néven. A többi ózürjén nemzetség egy ettől a vidéktől északkelet felé ívelő félkörben helyezkedett el, közelebbről a Sziszola, Letka és Luza folyók völgyében, azután a Sziszola torkolatvidékétől nyugatra, a Vicsegda alsó folyása mentén (még hozzá nyugatabbra is, mint a mai alsó-vicsegdai zürjén falvak húzódnak), majd ettől a tájtól északra, a Vicsegdába ömlő Vim folyó völgyében, valamint a Mezeny és Vaska folyók felföldjein. Az utóbb említett vidéket jelzik az orosz krónikák *Perm Vicsegodszkaja* néven. A Vicsegda felső folyása mentének, a Pecsora és Izma folyó völgyének zürjén betelepülése, majd a további kirajzás ezekről a helyekről csupán a XVII. században indul meg. A zürjén szállásterületek ilyenén széthúzódásának következménye volt a nyelvjárások arculatának megváltozása is. A nyelv mozgásának és változásának állandó folyamatában jönnek létre a XVI. századtól kezdve az ózürjén korra is föltehető nyelvjárásokon kívül újabbak, mint amilyen például a felső-vicsegdai, továbbá a pecsorai és izsmi nyelvjárás. Ezen újabb dialektusok történetének a kutatása (csakúgy, mint a régebbieké) mind a nyelvtudományt, mind a történettudományt értékes tanulságokkal gazdagíthatja. Ez késztet arra, hogy a jelen előadásban az izsmi nyelvjárás kialakulását megkíséreljem nagy vonásokban felvázolni. Hogy a választás éppen erre a nyelvjárásra esett, annak az az oka, hogy az ózürjén korszak után megszülető nyelvjárásváltozatok közül éppen ez az egyik legjellegzetesebb mind leíró, mind történeti szempontból, csakúgy, mint ahogyan az izsmi zürjénség etnikai arculata jelentősen különbözik a zürjén nép egészétől (vö. NyK. LXVII: 9—11).

A rendelkezésemre álló orosz történeti források alapján bizonyosnak látszik, hogy izsmi zürjénekről és következőképpen izsmi nyelvjárásról

a XVI. századot megelőzően nem lehet szó. Az 1570-es évekig nyomát sem találjuk zürjén népességnek az Izma vidékén, és minden valószínűség szerint valóban nem is volt ott. A XVI. századi orosz történelem viharos évtizedei, Rettegett Iván, majd utána Fjodor Ivanovics és Borisz Godunov uralkodásának eseményekben olyannyira bővelkedő korszaka azonban nem maradt hatás nélkül a zürjéniségre sem, és ahogy látszik, szinte egy népmozgalmat indított el. Az orosz történelmi kútfők arra utalnak, hogy a jelzett időben a zürjéneknek egy jelentős hányada kerekedik föl a Sziszola, az Alsó-Vicsegda és a Vim vidékéről, hogy a csekélyebb népsűrűségű vagy éppen teljesen lakatlan északi és keleti végekre húzódjék. Ennek a népmozgalomnak az egyik mozzanata zürjén telepések megjelenése az Izma folyó völgyében és *Izma szloboda* (szabad paraszti település) megalapítása az 1570-es években. A következő évtizedek során az Izma-völgyi zürjéniség lélekszáma mind a természetes népszaporulat, mind pedig újabb és újabb jövevények érkezése révén jelentősen növekedett; a terebélyesedő anyafalu mellett a XVII. század folyamán újabb települések és falvak születnek, majd a XVIII. században az izsmai zürjéniség — elérvén a Pecsora középső folyását, a Kolva és Usza folyók mentét — kilép a Nagyföldi Tundrára, és jurák-szamojéd szomszédjaitól elsajátítja a rénszarvas-tenyésztést. Ebben a folyamatban nem csupán nyelvileg, hanem néprajzi és embertani tekintetben is sajátos etnikummá alakult (vö. NyK. LXVII: 10–13).

Kérdés, hogy milyen etnogenetikai és nyelvi előzményekre megy vissza ez az érdekes zürjén népcsoport és az általa beszélt nyelvjárás.

Az orosz történelmi kútfők fényt vetnek arra az igen fontos körülményre is, hogy milyen vidékekről toborzódtak az Izma völgyének úttörő telepesei. Tudomásunk szerint leginkább a Vim folyónak, a Mezeny és Vaska felső folyásának és az Alsó-Vicsegdának a környékéről húzódtak föl zürjének az Izma vidékére. Az e tekintetben hasznosítható újabb szovjet etnográfiai és antropológiai kutatások összhangban látszanak lenni az orosz történelmi források ide vonatkozó tájékoztatásaival. Nem utolsósorban pedig az izsmai nyelvjárás történelmi vizsgálata is megerősíteni látszik ezt az etnogenetikai képet: ez a nyelvjárás legnagyobbbrészt a Vim mentének, ehhez viszonyítva pedig kisebb mértékben az Udora vidékének és az Alsó-Vicsegda környékének dialektusai-ból alakulhatott ki, hogy azután önálló életre kelve az egyik legsajátosabb zürjén nyelvjárástípussá formálódjék (NyK. LXVII: 13–14).

Milyen nyelvi jelenségeket vehetünk ilyen irányú vizsgálatainkhoz figyelembe?

1. Az ózürjén *l* fonéma mind a vimi, mind az izsmai nyelvjárásban azonos változásokon ment keresztül (vö. NyK. LXVII: 14). Az *l > ø* ($\sim \dot{z}$) hangfejlődési tendencia góciát a Vim vidékének nyelvjárásában kereshetjük. Véleményem szerint ez az állítás összecseng FOKOS-FUCHS DÁVID hangtörténelmi—kronológiai megállapításaival mind nyelvföldrajzi, mind időrendi tekintetben (vö. NyK. LV: 49; LXVII: 14–15).

2. A szótagvégi *-id*, *-it* mássalhangzókapcsolat, illetőleg a helyette felépő *-d*, *-t* képviselő tekintetében az izsmai nyelvjárás ingadozást mutat (például: *dođ* 'Schlitten', *bađ* 'Weide', ellenben *kvaít* 'sechs', *šait* 'Rute, Stange' stb.). Ugyanez a helyzet a vimi nyelvjárásban is, az alsó-vicsegdai, illetve udorai dialektusban azonban következetes a *-id*, *-it* alakok használata (*doíd*, *baíd*, *kvaít*, *sait* stb.). Ebben a tekintetben az izsmai nyelvjárás ismét a vimihez áll közelebb, ugyanakkor megfigyelhetjük benne egyik részről a vimi, másik részről az udorai és alsó-vicsegdai alakok keveredését és kiegyenlítődését (vö. NyK. LXVII: 15).

3. Az izsmai vokalizmus egyik jellemzője, hogy veláris *ɛ* fonéma csak első szótagban fordul elő, helyette más szótagban *e* ($\sim \underline{e} \sim \varepsilon$) áll. Ez a jelenség nem figyelhető meg a vimi nyelvjárásban, ezzel szemben — adott fonetikai helyzetben — következetesen jelentkezik az alsó-vicsegdai és udorai dialektusokban (vö. NyK. LXVII: 15).

Hangtani tanulságokon kívül figyelemre méltó a szókincs vallomása is. Így például:

1. Az izsmai tájszavak egy része előfordul az alsó-vicsegdai, vimi és udorai nyelvjárásban is, másutt viszont nem (ilyen például: *piž* 'Wolke', *šž* 'Sturm, scharfer Wind' stb.). Ide vonhatók az olyan tájszavak is, amelyek az említettekén kívül más nyelvjárásokban is megtalálhatók ugyan, de éppen ezekből a dialektusokból és csupán a XVI. század után kerültek át más tájnyelvváltozatok szókincsébe. Így örökölt efféle szavakat a felső-vicsegdai nyelvjárás az alsó-vicsegdaitól, esetleg az udoraitól vagy vimitől; a peccorai nyelvjárásba pedig az ilyen szavak már az izsmaiból kerülhettek át (például: *doza* 'ziemlich, ganz'; *kjñ* 'Polarfuchs'; *vijer* 'junger Auerhahn' stb. Vö. NyK. LXVII: 16).

2. Egyes izsmai tájszavak az alsó-vicsegdai, udorai és vimi szókincsben szintén előfordulnak, ezeken kívül azonban a déli és keleti (inyvai és jazvai) permják nyelvjárásokban is, tehát az előbb említettektől földrajzilag távoli, időbelileg pedig régen elszakadt peremnyelvjárásokban. Az izsmai tájnyelv ide sorolható szóállománya ebben az esetben is az elsőnek említett vimi, alsó-vicsegdai és udorai nyelvjárásokból származtatható. Ilyen szavak például: *piim* 'heiß, warm', *top* 'pünktlich, ganz' stb. (vö. NyK. LXVII: 16).

3. Vannak olyan izsmai tájszavak, amelyek ugyanolyan hangalakban és azonos jelentésben fordulnak elő a vimi, alsó-vicsegdai és udorai nyelvjárásban is; ezeken kívül találkozhatunk velük más tájnyelvek lexikájában is (pl. a sziszolaiban, luzaiban stb.), ámde hangalaki vagy jelentésbeli eltéréssel. Így például: *karnj* 'machen, tun' I, Vm, Ud, AV \sim *kernj* 'idem' Ie, Sz stb.; *kudž* 'wie' I, Vm, Ud, AV \sim *kidž* 'idem' Ie, Sz stb.; *mozgjnj* 'gefallen, passen' I \sim *mozdjnj* 'idem' Vm, Ud \sim *mezdjnj* 'schmecken' Sz stb. (vö. NyK. LXVII: 16).

4. Megtaláljuk az izsmai szókincsben a zürjén nyelv egyes karél—vepsze jövevényszavait is (például: *agas* 'Egge'; *kožal* 'Spinnrocken'; *lod* 'Teller';

sabri 'Heuschober'; *solanteg* 'Salzfaß' stb.). Ez a jövevényszóróteg zömmel csak a nyugati—északnyugati ózürjén nyelvjárásokban rakódott le és maradt meg (így a letkai, luzai, alsó-vicsegdai, udorai és vimi dialektusban). Az átvételek ideje lényegesen megelőzi a XVI. századot. Az izsmai nyelvjárásba tehát ezek a szavak nem kerülhettek másként, mint vimi, alsó-vicsegdai és udorai közvetítéssel.

A tekintetbe vehető nyelvi tanulságok, elsősorban hangtani és lexikai jelenségek tehát egybehangzanak a történeti források s az etnográfiai és antropológiai kutatások vallomásával, s együttesen bizonyítják az izsmai zürjénség és nyelvjárásának főntebb röviden vázolt eredetét.

A SZOCIALISTA SZÍNHÁZ ÉS DRÁMA

(MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA, 1965. ÁPRILIS 12.)

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Színháztudományi Munkabizottsága és a Színháztudományi Intézet *A szocialista színház és dráma* címmel 1965. április 12-én tudományos értekezletet tartott. Az alábbiakban az értekezlet rövidített anyagát közöljük.

HONT FERENC: A SZOCIALISTA SZÍNHÁZRÓL *(bevezető előadás)*

A marxista színháztudománynak első és legfontosabb feladata, hogy tudományos módszerekkel és eszközökkel segítse az élő színház gyakorlatának, a szocialista színház gyakorlatának működését és fejlődését. Mégis, noha mindent elkövetnek e tudományág művelői, azt kell mondanom, hogy a kétoldali együttműködés, a tudományos eredmények felhasználása és megfordítva, a mindennapi színházi gyakorlat tudományos általánosítása még nem valósult meg. Mai tudományos értekezletünk tárgya: a szocialista színház és dráma időszerű problémái. Nem véletlen, hogy a Színháztudományi Munkabizottság első tudományos értekezletének tárgyául e témakör megvitatását választotta, mert a szocialista színház és dráma kérdéseit tevékenységük középpontjába állították a színháztudomány művelői.

Bevezetőként ebből a témakörből szeretnék kiemelni néhány problémát, amelyek megvitatása, tisztázása, véleményem szerint döntően fontos. Az első és legáltalánosabb kérdés, amely a gyakorlati tevékenységnek is a középpontjában kell, hogy álljon, és amely elméleti tevékenységünknek középpontjában is áll: mit nevezünk szocialista színháznak, mit jelent elméletben és gyakorlatban az a kifejezés, hogy színházi kultúránk szocialista vonásai. Mindent el kell követnünk, hogy ezek a szocialista vonások erősödjenek a megvalósuló szocialista társadalomban, de szükséges, hogy tisztán lássuk, mire törekszünk, melyek azok a kritériumok, amelyek meghatározzák egy színház működésének szocialista jellegét.

Az államosításkor Magyarországon egyszer és mindenkorra megszűnt a kapitalista színházi szervezet. Alapjaiban létrejött a szocialista színházüzem. A színházak a nép tulajdonába kerültek és megnyílt annak a lehetősége, hogy színházművészetünk elinduljon a szocialista színház kialakításának útján. De az államosítás óta, társadalmi és gazdasági életünkben is jelentős változások történtek. A szocialista rendszer egész társadalmunkban és egy-egy intézményen, egy-egy területen belül nem megkövült, nem egyszer s mindenkorra adott, hanem fejlődik, változik, alakul az egész társadalom és vele alakul-

niok kell a társadalom részeinek, területeinek, intézményeinek, így a színháznak is. Az egyik kérdés amelyet meg kell vizsgálni, hogy színházkultúránk szerkezete, gazdasági és szervezeti felépítése, megfelel-e társadalmunk jelenlegi követelményeinek és alkalmas-e továbbfejlődésre, a jövő színházművészet kialakítására. Ez az egyik fő probléma, amellyel értekezletünk harmadik előadása foglalkozik.

A másik problémakör: a szocialista művészet esztétikai kérdései. S ezen belül a fő kérdés az, hogy melyek az ismérvei a szocialista színházművészetnek, a szocialista színházkultúrának. A kérdés ugyanis bonyolult, még bonyolultabb, mint más művészeti ágakban. Kulturális életünkben nagyon elterjedt vélemény szerint színházaink szocialista jellegét az egyértelműen szocialista világnézetű, törekvésű színdarabok színrekerülése határozza meg. Kétségtelen, hogy színházaink műsorán nem szerepelnek kellő számban és kellő súllyal az egyértelműen szocialista törekvésű és világnézetű színdarabok. Nem arról van szó, hogy egyáltalán nem kerülnek színre, csak nem olyan súllyal, nem olyan jelentőséggel és nem olyan számban, mint ahogy ezt megkövetelné a szocialista színházkultúra műsorpolitikájának egyensúlya. Ezt leszögezve kell perbeszállnunk azzal a felfogással, hogy a színdarab, a műsor önmagában meghatározza egy színház szocialista vagy nem szocialista jellegét. A marxista színháztudomány már a felszabadulás előtt következtes, kétfrontos harcot folytatott ezen a téren két irányzat, két felfogás ellen. Az egyik a szövegre leszűkült pozitivistá irodalomtörténeti szemlélet, amely nem vette figyelembe a színházművészet komplex jellegét, a színházművészetnek azokat a kifejező eszközeit, amelyek részben mélyítik, kiegészítik, módosítják, alakítják a szöveget. A másik végletes álláspont a német szellemtörténeti iskola, amely ki akarta zárni az irodalmat, a drámát, a színháztudomány tárgykeréből és a színház speciális, sajátos kifejezőeszközeit vizsgálta csupán. A mi álláspontunk, hogy a színháztudomány tárgya a színház és a társadalom egymáshatása. A színház fogalmába természetesen beleértődik a dráma is, akár leírt szövegű, akár nem. Hisz a színház történetének jelentős korszakai voltak abban az időben, amikor a dráma szövegét nem adták ki, nem írták le, amikor a dráma nem volt még önálló irodalmi műfaj. A drámának két oldala van. Az egyik az olvasók számára, a másik a nézőközönség számára nyílik. Azt az értékelést, amelyet csak a szöveg irodalmi szemléletéből származtatnak, mi nem vetjük el, de nem tartjuk kizárólagosnak, hanem beleépítjük a színházművészet komplex esztétikai vizsgálatába. És itt térünk vissza a műsorhoz. Az egyértelműen szocialista világnézetű, törekvésű drámák színrekerülése nem biztosíték arra, hogy a színházi előadás szocialista *hatású* lesz. Mert ellenkező módon is, a szerző szándéka ellenére is lehet értelmezni, hatékonyra tenni a színdarab szövegét, és ezekre az eltérésekre, ellentétbe fordulásokra igenis nem egy példa van színházi életünkben. És megfordítva: az olyan magas színvonalú színdarabok, amelyek nem a szocialista világnézet talaján keletkeztek, előadásban szolgálhatják az ember szocialista tudatának és érzésvilágának átalakulását. A színdarabban levő hatáslehetőségek ilyen irányú kihasználása, a színdarab hatáslehetőségének érvényesülése nem csak értelmezésétől függ, hanem attól is, hogy hol és mikor, melyik színházban, milyen közönségnek adják elő, mert a színházi esztétikai érték a közös alapján, az állandó alakján túl, viszonylagos is, alakul, módosul, aszerint, hogy milyen korban, hol, milyen társadalom, kik és kiknek játsszák az illető színdarabot.

Még egy szempontot figyelembe kell venni a problémakör vizsgálatakor. A szocialista színházkultúra feltételezi a szellemi értékek gazdagságát. A szocialista embertípus kialakításához nélkülözhetetlenül szükséges a világ sokoldalú, minél gazdagabb megismerése. A szocialista kultúra csakis az emberiség világtörténelmének évszázadok, meg évezredek során kitermelt értékein épül és nem valahonnan a levegőből hullt a földre. Az emberi kultúra minden értéke, ha nem is fakadt szocialista törekvésből és világnézetből — mert nem is fakadhatott —, része a szocialista színházkultúrának. Szerves része pl. Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész, Shakespeare, Molière stb., mert életművük a világ mélyebb megismerését, tehát a szocialista ember gazdagodását szolgálja. Felvetődik a kérdés: a jelenleg műsoron levő, nem egyértelműen szocialista világnézetű, törekvésű szindarabok — akár külföldiek, akár magyarok — milyen viszonyban állnak a szocialista törekvésekkel? Egy olyan színház, amelyben világnézetünkkel nem teljesen azonos művek kerülnek műsorra, mennyiben lehet — lenini szóval — politikánk csavarja és kereke? E kérdés tudományos eldöntése rendkívül jelentős a magyar színházművészet fejlődése szempontjából. Véleményünk szerint világnézetünktől egyértelműen eltérő művek előadása is lehet része és csavarja a szocialista művelődéspolitikának. Hogy miért? Elsősorban azért, mert a szocialista művészetet differenciáltabban kell szemlélnünk, mind eddig. Először is — és ennek felismeréséhez nagy segítséget ad pártunk két jelentős dokumentuma: a Központi Bizottság határozata ideológiai irányelveinkről és a Központi Bizottság mellett működő elméleti munkaközösség vitatézisei a szocialista realizmusról — világos, hogy színházi kultúránk vezérszavaként feltétlenül a szocialista-realista színházművészet kell, hogy legyen. De a realizmus és a szocialista realizmus kérdése még a vitatott általános esztétikai kérdéseken túl is, újabb kérdéseket vet fel a színház területén. Mi úgy értelmezzük a realizmus lényegét, hogy ez a valóság törvényszerűségeinek újjáalkotása egy más rendszerben, a művészet rendszerében, és legtöbbször más művészeti anyagokban. A színháznál ugyancsak megvan a valóság és a színházművészet rendszere. De a legfontosabb anyag a színházművészetben közös a valóság anyagával, ugyanaz az anyag: az ember. A színházművészet az emberek valóságos cselekvéseit a színpadon emberek cselekvéseivel alkotja újjá. Az azonoság mellett érvényes a realizmusra vonatkozó általános törvényszerűség is, mert az az ember, aki a valóságos ember cselekvéseit alkotja újjá a színházművészetben, egy más rendszerben alkotja újjá és ez a más rendszer szabja meg a kifejezőeszközök felhasználási módját. Továbbá: az egész világ társadalmi egyensúlya állandó változásban van. Adva van, a szocialista, a kapitalista tábor és a harmadik: a felszabadult gyarmatok tábor. Azt hiszem, ezt is figyelembe kell venni a művészeti alkotások megítélésékor, nemcsak a hovatartozás szempontját, mert hiszen szocialista művek születhetnek nem szocialista országokban és megfordítva: a szocialista országokban is születhetnek, sőt születnek nem szocialista művek. Nem szabad szemünk előtt téveszteni azt a tényt, hogy egyrészt a kapitalista országokban kialakult egy áttörő irodalom és művészet, amely nem jutott el még a szocializmusig, de már szembefordul a kapitalista szemlélettel és törekvésekkel. Szerintem ez a művészet támogatója a mi szocialista törekvéseinknek, mert haladó, realista, akkor is, ha korlátok között bontakozik ki. És itt vannak a felszabadult országok. Ezekben a volt gyarmati országokban hatalmas forradalmi művészet és irodalom fejlődik, amely nem mindig

szocialista, (mert olyan országokban nem is lehet az, ahol a szocializmus társadalmi feltételei ma még nincsenek meg, ahol pl. nincs még kialakult munkásosztály). Hová tesszük ezeket az alkotásokat, amelyeket a korszerűség, a forradalmiság, a világ átalakítása és a realista felfogás szempontjából a magunkénak vallhatunk? A művészetek területén és az irodalomban világméretekben kialakuló forradalmi demokratikus realizmus megtalálható egy szocialista társadalmon belül is és ha színházi életünket és egész kulturánkat vizsgáljuk, egymás mellett találjuk az egyértelmű szocialista törekvésű alkotásokat a forradalmi, az áttörő, haladó, a kapitalizmussal szemben álló, de még nem szocialista alkotásokkal. Ez egyaránt érvényes a drámára, a rendezésre, a színészetre, a színházművészet minden tényezőjére.

A következő probléma, amelyről, azt hiszem, érdemes beszélni, a hagyományaink felhasználásának a kérdése. Az 1945 után újjászervezett, újjáalakult színházművészet elsősorban a magyar színházművészet realista hagyományaira támaszkodott, noha ezenkívül is voltak erők, amelyek a magyar színházművészetet támogathatták volna a felszabadulás után. Olyan forradalmi erők voltak ezek, amelyek a polgári realizmus mellett, a kimondott szocialista törekvéseket igyekeztek érvényesíteni színházművészetünkben. Jelenleg az a helyzet, hogy a magyar színházművészet forradalmi hagyományai, a munkás színjáték és a paraszt színjáték továbbfejleszthető hagyományai eltűnedeznek színházi életünkéből. Meg kell vizsgálni: mi annak az oka, hogy a szocialista színházművészet három gyökeréből, a forradalmi munkás-hagyományból, a paraszti népi hagyományból és a haladó polgári realista hagyományból csak ez utóbbinak tovább fejleszthető hagyományai lettek színházművészetünk alapjává.

Az utolsó probléma, amellyel foglalkozni kívánnék, kapcsolódik a hagyomány kérdéséhez. Nemcsak a színházi gyakorlatunkban hanyagolódik el a forradalmi hagyomány, de elméletünkben és kritikánkban is mellőzöttek azok az eredmények, amelyeket a marxista kutatók a felszabadulás előtt Magyarországon kezdeményeztek. Rendkívül nagy esztétikai problémák vannak, különösen a színházművészet területén és nem ragadjuk meg eléggé azt a szemléleti módot, amelyet a felszabadulás előtti marxista törekvések kezdtek kialakítani és amely egész kultúránk esztétikai szemléletének segítségére lehet. Mi nem csupán azért állítjuk vizsgálódásunk középpontjába a színházművészet kérdését, mert szívünkhöz legközelebb áll és mert ez a szakmánk, hanem abból a tudományos meggyőződésből, hogy a színházművészet területén kívül felmerült esztétikai kérdések megoldásához is talán a legnagyobb segítséget a színház esztétikai vizsgálata adhatja. A színházban ugyanis minden művészet egyesül, közvetlen kölcsönhatásban áll s még azokat a bonyolultabb kölcsönhatásokat, amelyeket egész társadalmunkban az egyes művészeti ágak között megfigyelhetünk, a színház életében közvetlenül kaphatjuk rajta és törvényszerűségeit közvetlenül állapíthatjuk meg. Még a drámai irodalom irodalmi értékelésében is a színházi drámaelmélet szélesebb és komplexebb szempontját kell érvényesítenünk, amely gazdagítani fogja az irodalomtörténeti irodalom elméleti értékeléseit is. A színházművészet, a színház egész társadalmunknak kísérleti laboratóriuma, a társadalom és a művészet kölcsönhatása a színházon belül közvetlenül megfigyelhető, közvetlenül elemezhető. Ezért hívjuk a többi tudományág képviselőit és a színház gyakorlati művelőit segítségül a színháztudomány által kitűzött időszerű, fontos esztétikai kérdések megoldásához, hogy ezzel a közös munkával, tudo-

mányos módszerekkel segítsük egész szocialista kultúránk, a szocialista társadalom minél gazdagabb kibontakozását.

ALMÁSI MIKLÓS: SZOCIALISTA DRÁMA ÉS KORSZERŰSÉG

Korszerűség címén rendkívül heves viták folynak, hiszen a szocialista realizmusról folyó eszmecsereinek egyik centruma tulajdonképpen a korszerűség témája.

A korszerűség kérdésének társadalmi, vagy ha úgy tetszik, művészetpolitikai vetülete mellett a korszerűség értelmezésének *művészi oldaláról* is szeretnék beszélni, mégpedig a művészi megjelenítést érintő oldaláról, esztétikai vetületéről, amely nélkül korszerűségről beszélni nyilván nem lehet. Mit értünk a művészi megjelenítés korszerűségén? Egy érdekes mozzanattal szeretném kezdeni. Két nagy drámaíró írt azonos címmel, de külön-külön egy-egy rövid esszét. Az egyiket Brecht, szocialista-realista oldalról, a másikat Georg Kaiser. Mind a két kis esszének az a címe, hogy: *Miért nehéz ma drámát írni?* Brecht hat pontban sorolja ezt fel, Georg Kaiser háromban. Egy pont mind a kettőben közös, ez pedig az, hogy a modern élet anynyira bonyolult, hogy szinte lehetetlen egy-két figurában ábrázolni ezt az összefüggést. Az az érdekes, hogy Kaiser épp az atomháború és az atomfizikus problémáját elemzi, ami rendkívül aktuális kérdés, hiszen Dürrenmatt *Fizikusaitól az Oppenheimer ügyig* a drámaírás egyik kedvenc témáját érinti. Kaiser azt mondja, hogy az igazi nagy döntések láthatatlanok, tehát nem egy-egy fizikus erkölcsi felelőssége itt a döntő. Ha most X nem vállalja, helyette majd Y, vagy Z fogja vállalni. Tehát ez a választás nem kizárólag egyedi — etikai probléma. És nagyon nehéz megtalálni, hogy miként lehet ennek ellenére ábrázolni ezt a kérdést. Ez a kérdés merül fel egyébként az atombomba ledobójának, Eatherly őrnagynak az esetében is. Mint köztudomású, otthagytta a légierőket, megpróbálta publikáltatni az írásait, amelyek rendkívül harcos tiltakozást jelentenek az atomháború ellen. Ez azonban nem sikerült neki, jelenleg az örültek házában van. Eatherly-nek megjelent a levelezése egy svájci filozófussal, amelyben ennek a kérdésnek morális és társadalmi oldalát vitatják. És ott kiderül, hogy ez egy hallatlanul *drámai* életanyag és mégis lehetetlen *színpadra* fogalmazni. Mert igaz, hogy ő nyomta meg a gombot, ami elszabadította a poklot, csak hogy ez a gombnyomás egy óriási apparátusnak az utolsó láncszeme volt, ez az óriási apparátus, a világméretű harc, színpadon nem ábrázolható. Hallatlanul bonyolultak az összefüggések, rendkívül sokféle futnak a szálak, és mindezeket együtt és egyszerre kellene ahhoz ábrázolni, hogy valamiféle művészi teljességet, és elsősorban emberi teljességet tudjunk kifejezni. Azt hiszem, hogy a korszerű dráma és a korszerű színház egyik legfontosabb problémája az emberi teljesség megteremtése. Tehát akkor még nem csináltunk korszerű színházat és korszerű drámát, ha ezeket a nagy közéleti kérdéseket a maguk meztelenségében színpadra visszük, ebből igazán mély dráma csak akkor lesz, ha eléri azt az emberi gazdagságot és teljességet, ahol egy pár alak egymáshoz való viszonyában a fejlődés szinte összes lényeges kérdése világossá válik. És ebben a viszonylatban érzem leginkább elmaradottnak a mi drámaírásunkat. Ezt az emberi gazdagságot és teljességet nem sikerül megtalálni. A közéletiség felé sok tendenciánk mutat, sokszor sikerül megfogni fontos, nagy társadalmi kérdéseket, de abban a pillanatban, ahogy ennek emberi *áttételét* nézzük, gyengének — a problémát igaznak, de

emberi megvalósulását hamisnak sejtjük. Nagy részt ezért sem sikerül az igazi korszerűség közvetlen megteremtése.

Ehhez tartozik az a másik kérdés, hogy az emberi viszonylatok megteremtésének szintjéről nézve, másrendű jelentőségű, hogy ki, milyen formákkal dolgozik. Véleményem szerint nem az a kérdés, hogy egy művész most *Ionescutól* kölcsönöz egy eszközt, vagy esetleg Beckett egy-egy színpadi megfogalmazását veszi át. Abban az esetben, ha számára ez az eszköz a valóság felfedezésének és újratertetésének döntő eszközévé válik, ez másrendű kérdés. Most egy irodalmi példával élek: Sánthának a *Hűsz órája* irodalmi megfogalmazásban, egy rendkívül modern és korszerű eszközt hívott segítségül, az úgynevezett szimultanizmust. Hosszú időn keresztül állandóan hangoztattuk, hogy ami a francia új regényben, mint szimultanizmus jelentkezik, kisiklató módszer. Sántha művében azonban, mint forma, mint eszköz, egy új valóságlátáshoz segíti hozzá az olvasót: nem igaz, hogy csak egy igazság van, hanem sokféle igazság létezik és „az” igazság tulajdonképpen ezekből a sokféle, egymásnak ellentmondó, de önmagukban igaz tényekből, „rész-igazságokból” rakódik össze. Az egymás mellett élők és mégis egymásért élők igazságát ezzel a szimultán módszerrel sikerült realista módon ábrázolni. Ennek a problémának megvan a színpadi változata is. Most kapásból *Mrožekre* szeretnék utalni, akinél hallatlanul modern eszközök szerepelnek — a parabolától kezdve, az állatmeséig —, s ezek a modern eszközök rendkívül vitathatók. De mégis hozzájárulnak ahhoz, hogy új képet fessenek. A valóságnak új aspektusát ragadják meg és ezt hallatlanul izgalmasan tudják a nézőnek bemutatni. Csakhogy nála és másoknál nem arról van szó, hogy azért hozza be ezeket az új formákat, mert három M betűvel kezdődő francia szerző már így dolgozott, tehát ezt korszerűnek érzi, hanem azért csinálja ezt, mert ezeknek a formáknak a segítségével izgalmasan tud bemutatni valamit, amit eddig még senki sem látott. Ez vonatkozik nálunk olyan regényre és színpadi változatra, mint Fejes *Rozsdatemetője*: itt nemcsak egy új életanyag született meg, egy társadalmi probléma — a „hábtelerezmus” — került előtérbe, hanem ezt a felfedezést csak ennek a kifejezési formának a segítségével lehetett meglátni. Ugyanez vonatkozik Szakonyi drámájára is, amelyben megkísérelte bizonyos modern művészi eszközök alkalmazását, művészileg még mindig problematikusán, azért, hogy egymás mellé tudjon állítani látszólag egymással kibékíthető, valójában soha ki nem békíthető etikákat, életviteleket, sorsokat és ezzel próbált drámaiságot teremteni.

Befejezésül csak azt szeretném még egyszer aláhúzni, hogy a korszerűségnek eme társadalmi és művészi vetülete rendkívül szervesen fonódik egymásba: egyfelől a mában élő és aktuális problémákat színre vivő szemléletmód és másfelől a ma legmodernebb művészi vívmányaival dolgozó, de azokat realista módon kipróbáló művészeti alkotó módszer. E kettő egyisége teremtheti meg véleményem szerint az igazán korszerű, szocialista-realista drámát.

HERMANN ISTVÁN: A SZOCIALISTA TUDATOSSÁG ÉS A KORSZERŰ SZINPAD

Szeretném rendkívül élesen exponálni azt a problémát, amely tulajdonképpen fő mondanivalóm lenne. A kritikai realiztikus fejlődés jellegzetessége az, hogy elég magas fokú tudatossággal dezilluzionál, tehát dezillúziós művészet. Ez elindul már Balzac *Elveszett illúzióiban* és folytatódik abban

az illúziórobbantásban, amelyet Ibsen és Shaw teremtettek meg a századfordulón, illetve valamivel a századforduló előtt. Ez a dezilluzionálás a polgári társadalom vonatkozásában rendkívül fontos feladat volt, s lehetetlen nem látni, hogy a modern színház egész problematikája ehhez a dezilluzionáláshoz kapcsolódik. Ha az úgynevezett avantgard drámákat, vagy akár az abszurd drámákat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ez a dezilluzionálás itt úgy szólván az abszurdumig jut, s így jön létre az abszurd dráma. A dezilluzionálás most már nemcsak a polgári társadalomra terjed ki, ez a dezilluzionálás most már nemcsak a polgári illúziókat veszi célba, hanem célba veszi magát az emberi nyelvet, célba veszi magát az emberi gondolkodást, célba veszi magát az emberi érzelmvilágot is. Az a fejlődés, amely ebben a modern avantgard drámában kifejeződik, amely már megindult Alfred Jarryval és végeredményben 1945 után dramaturgiailag komoly reneszánszát éli, ez a fejlődés tehát a teljes dezillúzió felé mutat. Kérdés az, hogy ez a dezilluzionálás, ez a modern illúziórobbantás, amely most már mindenféle gondolatnak, most már mindenféle tudatnak, sőt mindenféle nyelvnek a dezilluzionálása is, milyen tartalmat jelent a mi színházunk számára, lehet-e ebből valamit hasznosítani, lehet-e ebből valamit tanulni? Ezzel kapcsolatban merül fel a másik probléma, amely speciálisan színpadi, mégpedig a színpad gyakorlatának a kérdése. Az, ami dramaturgiailag történik az abszurd drámában, az antik drámában, az véleményem szerint a modern színpadi szemléletnek a drámai, dramaturgiai megjelenése. A modern színpadi szemlélet sok minden okból valóban dezilluzionisztikus és már most tegyük zárójelbe, hogy a cinizmus melyik értelmét használjuk. Egy cinikus színpadi szemlélet alakult ki, ahol lemondanak a vizualitásról, minthogy a vizuális hatás nagy részét átvette a film. Tehát a vizualitásnak mint elsődleges faktornak a színpadi szerepe nagymértékben csökkent, és ez a színpadi szemlélet megy át dramaturgiai szemléletbe, és végeredményben meg vagyok róla győződve, hogy Ionesconak a *Székek*-je közelebb áll a commedia dell'arte formához, mint bármely régebbi darab. Minthogy a színpadi szemlélet dominál a drámai szemlélet felett, ilyen módon csakis egy rendkívül felkészült társulat tudja előadni azokat a darabokat, amelyek az abszurd drámában születtek. Hogy ez mennyire fontos, azt egészen világosan mutatta Brookéknak a vendégszereplése, akik az ilyen színpadi szemlélet java részét átvették abból a dramaturgiailag is kifejeződő tendenciából, amely Beckett-nél jelenik meg. Tehát itt a színpadi szemléletbeli kérdéstről van szó, és véleményem szerint nem lehet elszakítani a dramaturgiai tárgyalást a színpadi szemlélet tárgyalásától, illetve a színpadi szemléletnek az értékelésétől. Úgy hiszem, eléggé egyértelműen elmondhatjuk azt: az abszurd drámának a tendenciái a legkritikább esetben érintkeznek szocialista tendenciákkal. Ilyen érintkezési pontok természetesen vannak, hangsúlyozom: ezek csak érintkezési pontok, mint amilyenek pl. Ionesconak a *Rinoceroszában* vagy pl. Adamov *1871. tavaszában* vannak. A kérdés a következő: hogyan közelítsük meg az abszurd drámákat, egyfelől, és még ennél is fontosabb: érvényesítsük-e azt a fajta színpadi szemléletet, amely ezekben a drámákban kifejeződik? Érvényesítsük-e a szocialista színpadon? Ezzel kapcsolatban ismét egy alapvető elvi kérdésre kell visszatérni: ha végigtekintjük a mai korszakot, akkor azt mondhatnánk, hogy itt, amikor a békés egymás mellett élés perspektívájában élünk, akkor a békés egymás mellett élés perspektívája mellett fennáll az ideológiák harca, az ideológiák küzdelme is. A kérdés azonban az, hogy az ideológiai küzdelmet

hogyan fogjuk fel? Két évtizeden keresztül majdnem megszoktuk azt, hogy az ideológiai küzdelem körülbelül valami olyasmit jelentett, hogy valaki állított valamit, ami esetleg helytelen (előfordult természetesen, hogy helyes és helytelen mozzanatok keveredtek benne), azt körülbelül negligáltuk, lerohantuk és mondtunk valami mást. Véleményem szerint az ideológiai küzdelemnek ez a felfogása teljes mértékben helytelen, és ez vonatkozik szerintem a színpadi szemléletre is, és arra a színpadi kölcsönhatásra is, arra a színpadi dialektikára is, amelyet a szocialista színpadnak meg kell teremtenie. Az ideológiai küzdelem régebben annyit jelentett, hogy az ellenfélnek a nézeteit, esetleges polgári felfogásait és nézeteit mindenféle indokolás nélkül elutasítottuk azon az alapon, hogy ezek polgáriak, idealisták és így tovább. Véleményem szerint azonban ez a fajta harc nem eredményes harc, hanem valójában megfutamodás. Ezek a módszerek egyáltalán nem tudatos művészi vagy tudományos módszerek, nem a szocialista tudatosság alapján állnak, hanem éppen ellenkezőleg, kisebbségi komplexusból fakadnak, megfutamodások a valódi ideológiai harc elől. Ez az egész módszer véleményem szerint abban gyökerezik, amit Sztálin az ellentétek harcáról mondott. Sztálin, amikor az ellentétek harcáról beszélt, akkor állandóan kiemelte azt, hogy az ellentétek egymással harcolnak, az ellentétek egymással állandóan küzdenek. A valóságban, mint azt a szovjet filozófiában is már kimutatták, Sztálin tévedése abban állt, hogy ő az ellentétek harcának, az ellentétek egységének dialektikájából kifejtette az ellentétek egységének a problémáját, és állandóan pusztán az ellentétek harcának a kérdését hangsúlyozta. Ez a látszólag teljesen elvont probléma véleményem szerint nagyon is idevág. Az ellentétek harcának és egységének a problémája összefügg azzal, hogyan vitatkozunk mi, hogyan bíráljuk mi a nyugati áramlatokat, legyenek azok szellemi áramlatok, vagy művészi áramlatok, vagy művészi prakszisek. Ha ti. az ellentéteket Sztálin módján fogjuk fel, akkor nem lehetséges semmiképpen az, hogy valamit tanuljunk is abból, ami nyugaton végbement, hanem eleve el kell utasítani mindazt, ami az utolsó évtizedeknek a fejlődése. Ha viszont az ellentétek harcát és egységét dialektikájukban fogjuk fel, akkor természetesen egy kritikai vizsgálat alapján át is vesszünk sok mindent és elutasítunk olyan dolgokat, amelyek nem felelnek meg a mi szemléletünknek. Természetesen az átvétel nem mechanikusan, mennyiségileg történik, hanem átértékelve. Ehhez azonban feltétlen szükség van arra, hogy megtanuljuk azt a nyelvet, amelyen a polgáriak is beszélnek. Mert ez a nyelv — noha igen sokszor torzult nyelv is — nem a semmiből jött létre, hanem valójában évtizedek, sőt, azt lehet mondani, néha évszázadok emberi szenvedéseinek és emberi problematikájának a kifejezése. Előfordul, hogy torzult kifejezése, de az. Éppen ezért, hogy reális ideológiai harcot tudjunk folytatni, hogy ezt az ideológiai harcot szocialista tudatossággal folytassuk, ahhoz meg kell tanulnunk nemcsak a mi nyelvünket, a marxista nyelvet, hanem ahhoz meg kell tanulnunk pl. neopozitivistául is. A színművészet szempontjából pedig meg kell tanulnunk beckettül, ionescoul. Véleményem szerint rendkívül fontos, hogy legalább a nyelvét megértsük annak a művészi mozgásnak, amely ma nyugaton végbemegy. Ami azonban nem jelenti azt, hogyha a nyelvet megtanuljuk, természetesen átveszünk minden gondolatot is. Attól, hogy valaki tud angolul, még nem lesz feltétlenül anglomán, és attól, hogy valaki érti, hogy mit csinál Beckett és tud a beckett-i kategóriákban gondolkodni, nem feltétlenül, kritikátlanul beckettista. Ezt szeretném

hangsúlyozni, és véleményem szerint itt mindkét oldalon egyenlő hangsúly van. Egyfelől azon, hogy meg kell tanulnunk azt a nyelvet, mégpedig azt a színpadi nyelvet, amelyet nyugaton teremtene, másfelől természetesen elméletileg és gyakorlatilag is bírálni kell. Brechtet én azért tartom rendkívül jó példának — mármint módszertani példának és közel sem olyan fajta példának, amely mindenféle szempontból követhető és önmagában jelentené a szocialista színházat —, de nem tartom Brechtet a szocialista színművészet egyedüli lehetséges útjának sem, hanem inkább *módszertani* példának, mert Brecht ezt az utat elméletileg és gyakorlatilag is végigjárta. Az expreszszionizmust, majd Neue Sachlichkeitet csinálta végig, és csak azután emelkedett túl az avantgardizmuson. És itt a tülelmelkedésnek a mozzanata rendkívül fontos. A szocialista színház, s éppen ez mutatkozik meg Brechtnek a példájából, nem annyit jelent, hogy alatta marad azoknak a színpadi kísérleteknek, alatta marad azoknak a színpadi tendenciáknak, amelyeket nyugaton létrehoznak. De nem is azt jelenti, hogy azoknak a másolata, hanem mintegy rendkívüli értelemben kritikus és dialektikus és magasabb síkra emelkedést jelent.

SZÉKELY GYÖRGY: A SZOCIALISTA SZÍNHÁZ TÁRSADALMI FUNKCIÓJA

A Színháztudományi Intézet az elmúlt években elég nagy energiát fektetett egy új munkaterület feltárásába. Úgy neveztük el ezt a területet, hogy a *működés*tan, és ez a kutatási ág azzal a kérdéssel kezdett foglalkozni: milyen helyet foglal el a színház szervezete, a színházi apparátus a társadalomban.

Hogy a színház társadalmi funkciót tölt be, az talán nem szorul külön bizonyításra. Bár kétségtelen, hogy amikor a tömegkommunikációs eszközök elterjedése következtében olyan jelek kezdtek felbukkanni, amelyek a színház vonzóerejének látszólagos csökkenésére mutattak, mint hogyha a színháznak vissza kellene vonulnia az általános kulturális területről, akkor felmerült a kétely, hogy vajon a színház, mint színházművészet továbbra is fenn tudja-e tartani helyét a kultúrában, nem múlik-e el az emberiség életéből, a mi korunk által diktált gyorsuló tempóban, nem lesz-e olyan történelmi kategóriává, amely mindenestől kiiktatódik az emberiség életéből, vagy funkciót esetleg valami más veszi át.

Nyilvánvaló az is, hogy a kapitalista társadalom és a szocialista társadalom közötti átmenet magával hozza a funkcióváltozást a színház számára is. Más funkciót kell a színháznak a szocialista társadalomban betöltenie mint a kapitalista társadalomban, és ehhez valamiképpen az egész életét másképpen kell vagy már kellett megszervezni.

Ha már van ez a művészet, ha folytatódik ez a művészet a szocializmusban, akkor mi lesz a társadalmi haszna, milyen felelősség terheli azokat, akik valamilyenfajta alkotó kapcsolatban vannak vele, a társadalom hogyan használja fel a maga számára ezt a meglevő eszközt. Sikerül-e adekvát tartalmat és adekvát formákat teremteni az átalakulóban levő korszak számára, sikerül-e megtalálni a színháznak a szocialista társadalomban kialakítandó és kialakítható funkciót.

Ezt a kérdést két oldalról kell megközelíteni. *Először azt kell megvizsgálni, milyen funkciót szán a színháznak a szocialista társadalom, vagy a szocializmus felé haladó társadalom, másodsor pedig, hogy milyen a tényleges funkciója.* Mert kutatásaink során, mindenfajta tapasztalat, vizsgálat arra a követ-

keztetésre indított minket, hogy ne tegyünk egyenlőségi jelet a szándék és a megvalósulás közé, hanem valamiképpen igyekezzünk szétválasztani a deklarált, az elhatározott szándékokat attól, ami valóban végbemegy a társadalomban, ami valóban eljut a társadalomhoz.

Milyen szándékok befolyásolták a színházi élet kialakítóit, amikor a kapitalista színházüzemből a szocialista színházüzemre tértek át? Ebben az összefüggésben most elsősorban nem azt emeljük ki, hogy a szocialista dráma végre meg tudott jelenni a magyar színpadon, de érdemes arról beszélni, hogy a szerkezet is alapvetően megváltozott. Azt a célt tűzték ki, hogy ezt a régihez képest új vonást, a szocialista tartalmat, mindazokkal a finomításokkal, vagy ellentmondásokkal, amelyekről az előző előadásokban szó esett, egy eddiginél sokkal *szélesebb körű közönséghez* juttassák el. Hogy tehát a színház a múlthoz képest demokratikusabb legyen, igen lényeges lépések történtek a magyar színházi életben. Csak összefoglalásképpen: tudjuk, hogy a helyárpolitikától kezdve a nagy közönség szervezetekig, a vidéki színházak új rendszerének kiépítésétől a tájszínházi munkáig, egész sor olyan intézkedéssel dokumentálta azt a szándékát a szocialista népi hatalom, hogy a szocialista színházkultúrát a lehető legszélesebb tömegekhez juttassa el, és közben beillesse abba az általános műveltségterjesztő, felvilágosító munkába is, amelynek nagyon sokszor nem is csak kizárólag valamilyen művészi tartalma volt, hanem döntően műveltségterjesztő, illetve politikai jellege is. Ez a szerkezet hosszú időn keresztül nagyon jól bevált.

A színházi terület a legkülönbözőbb módokon próbálja érvényesíteni azt az igényét, hogy a műsorpolitikán keresztül tudatosan beleilleszkedjék a társadalom életébe, azt előre vigye, előre mozdítsa és lehetőleg ne építsen műsorába olyan produciókat, amelyek az általános társadalmi haladást látzólag vagy ténylegesen visszatartják, lefékezik, ellene hatnak. Ezért a legkülönbözőbb szervezeteket hozta létre az elmúlt év során, hogy a műsorpolitika kiegyensúlyozott, céltudatos, bizonyos arányokat képviselő műsorpolitika legyen.

Sikerült kialakítani egy olyan nyilvántartási rendszert is, amelyen keresztül bizonyos visszajelzéseket kap a kulturális irányítás arról, hogy vajon kitűzött szándéka érvényesül-e. Ez a visszajelzés bizonyos statisztikai adatokban nyilvánult meg (a látogatók száma, az általános látogatottság, az eszmei bevételhez viszonyított bevétel, az egyes területeken megjelenő produciók száma, ezeknek a látogatói), tehát kialakult egy bizonyos mérési módszer, amelynek alapján képet igyekeztek maguknak teremteni, hogy vajon a szándék mennyire érvényesül, mennyire jut el azokhoz, akiknek szánták.

Tehát: van egy viszonylag kialakult mérési rendszerünk, amellyel szeretnénk leírni, hogy a szocialista színházkultúra megalapozására irányuló szándékaink milyen eredményeket értek el, de a tapasztalatok szerint ez a mérési rendszer rendkívül egyoldalú és a legtöbb esetben hamis képet közvetít. Addig, amíg kizárólag a kassa lesz a meghatározója annak, hogy milyen mélységben hat egy színházi alkotás, egy művészi alkotás, és kizárólag ezen lehet lemérni, hogy vajon teljesítette-e társadalmi hivatását a színház, *amíg egyoldalúan a szándék oldaláról vizsgáljuk az összefüggéseket*, addig nem fogunk tudni továbblépni.

Nyilvánvaló, hogy sokkal gazdagabb, sőt sokkal hitelesebb képet adna a színház *ténylegesen elvégzett* társadalmi funkciójáról, ha valamilyen módon meg tudnánk közelíteni a *tényleges közönséget*, a *tényleges hatást*. Ma még nem

tudjuk, hogy kik járnak színházba, hogy kiket takarnak statisztikai számaink, alig tudjuk megközelíteni rétegződését és szinte egyáltalában nem tudjuk megközelíteni azt, hogy a látott produkció (még ha le is szűkítjük azokra, akik valóban látták a színházi produkciókat) milyen hatást gyakorolt, valóban eljutott-e bizonyos mélységekig, sikerült-e a tudaton, vagy az emberségen változtatni. Ezért némi aggodalommal kell megkérdőjeleznünk a kérdéspár második felét, hogy tudniillik a *szándékolt funkció átváltozott-e tényleges funkcióvá*, ha igen, mennyiben, milyen mélységben, mi az, ami ténylegesen eljutott a magyar társadalomhoz, illetve ahhoz a kb. 5 millió emberhez, akik valamilyen módon részt vesznek a színházkultúrában?

Reprezentatív statisztikák eredményéből származó adatok azt jelzik, hogy a magyar színházi életben az elmúlt évek során furcsa polarizálódás történt. Ez a polarizálódás azt mutatja, hogy van egy szűkebb, az utóbbi két-három évben a bérlő közönséggel nagyjában azonos tömör réteg, amely rendkívül intenzíven jár színházba. Tulajdonképpen ők a részesei a magyar színházkultúrának, ők az a viszonylag kis réteg, amelyikre a szocialista állam rákötölte azt a bizonyos, ilyen szempontból valóban nagynek tekinthető összeget.

Vizsgálódásainkat tehát elsősorban arra kell irányítanunk, vajon egyáltalában *teljesíti-e társadalmi funkcióját az a színház, amely lassan eleve beszűkíti önmagát?* Főképpen, hogyha ezt egy szocialista színházkultúra teszi, amelynek eleve kitűzött célja, hogy sajátos művészetét, amely hite szerint a legteljesebben, leggazdagabban képviseli az emberi társadalom problémáit — egyre több emberhez juttassa el. A probléma tisztázása kedvéért egy olyan fogalmat elemeznék, amelyet a közérthetőség helyett szeretnék alkalmazni, és amelyet a *megközelíthetőség elvének* nevezek el. A megközelíthetőségnek több oldala van. Van olyan oldala, amelyik kimondottan szerkezeti, technikai jellegű. De „megközelíthetőségnek” számít a helyár kérdése is. S beletartozik a megközelíthetőség kérdésébe maga a műsor is. Az a fajta polarizálódás, amelyről beszéltem, itt is érvényesül. Vajon olyan-e az előadás stílusa, megvalósulása, a mondanivaló érvényesülése (és itt a mondanivalót a színházi előadás eszközeinek szempontjából is értelmezem), vajon olyan-e, amely valóban maradandó élményt tud hagyni az emberekben? Talán mondanom sem kell, hogy mindezeknek a lemérése pillanatnyilag szinte lehetetlen. Egszerűen azért, mert nem fordítottunk rá gondot, mert nem vettük figyelembe, hogy *nem elég csak az egyik oldalról ráirányítani a művészi alkotásokat, bizonyos-fajta elképzeléseket a társadalomra, hanem azt is állandóan mérni kell, hogy a társadalom hogyan reagál a felkínált kulturális javakra.* Lehet, hogy pillanatnyilag szinte lehetetlennek látszik a visszajelzés rendszeres és állandó mérése, annak a minőségi mérése, hogy egy gondolatból mi maradt meg. *De éppen a céltudatos társadalomalakító szándék követeli meg, hogy a visszajelzés rendszere állandó és biztonságos legyen.*

Azt hiszem, hogy a *művelődéspolitikának az lenne az egyik legaktuálisabb feladata, hogy a tényleges helyzetet megpróbálja a szándékhoz közelíteni.* Tudomásul kell venni a tényleges helyzetet, és kialakítani azokat a formákat, azokat a lehetőségeket, hogy a szándékhoz közelebb kerüljünk, mint az elmúlt években kerültünk. Mert a szándék teljességébe mindig beleértjük a *színházkultúra minden értékének a legszélesebb körben való tényleges hatását.* A cél mindig kettős: a szándéknak és a tényleges helyzetnek a kapcsolata. A kettő egymáshoz való viszonya, aránya, ellentmondásai, közelítése, a *színházművészet mint kapcsolat*

érvényes csak a társadalmi funkció szempontjából. *Ahol ez a kapcsolat a mű és a közönség között nem jön létre, ott nincs társadalmi hatás.*

A színház éppen komplex volta, teljessége miatt nélkülözhetetlen része a társadalomnak. Ha arról beszélünk, hogy van-e a szocialista színháznak továbbra is funkciója a társadalomban, akkor azt mondhatjuk, hogy *reális kapcsolatokon keresztül óriási, más művészet által ilyen formában megoldhatatlan feladatokat hajt végre és fog végezhajtani a jövőben is.*

Az előadásokat követő vitában felszólalt: BOTH BÉLA, a Nemzeti Színház igazgatója, SZLOVÁK LÁSZLÓ, a Fővárosi Operettszínház igazgatója és RÓNA LÁSZLÓ, a Vígszínház üzemigazgatója.

HONT FERENC *elnöki zárszavából:*

Mindazok a kérdések, amelyek értekezletünkön felmerültek, arra irányítják figyelmünket, hogy a szocialista társadalomból, amelyet tudományos tervezéssel igyekszünk építeni, egy terület — a színházi terület — nem maradhat a spontaneitás útján. Ezért azt a nem gyorsan elérhető célt tűztük ki, hogy a mindenfajta kulturális területen megnyilvánuló káros szubjektivizmussal a tudományos tervszerűséget, alapossgot szegezzük szembe. Mindazok a kérdések, amelyek felmerültek, megoldhatók, de csak abban az esetben, ha alapos tudományos kidolgozás előzi meg. Ehhez kérjük a színházak gyakorlati művészeinek, vezetőinek segítségét, és bizonyos, hogy közös munkával hatékonyan léphetünk előre.

Nem akarok részleteiben kitérni azokra a jelentős problémákra, amelyek mind az esztétika, mind a működéstan területén felmerültek. Inkább azoknak a törekvéseknek a közös vonásait szeretném feltárni, melyeknek vetületei jelentkeztek itt, a részletproblémák megvilágításában. Egyik célunk, mint mondtam, a tudományos tervszerűség érvényesítése mindanfajta szubjektivizmus ellen, mert a megszokás, a meglevőnek a tudomásulvétele és védelme, az előrelépéstől való félelem, szintén szubjektivizmust jelent, amely ellen valóban csak a tudományos objektivitás az egyetlen hatékony fegyver. Ezzel szoros kapcsolatban áll az, hogy — tudományos és művészi szempontból egyaránt — a kérdéseket a marxizmus—leninizmus alapján akarjuk megoldani, de nem a marxizmus—leninizmus általános tételeinek mechanikus alkalmazásával, hanem az általa feltárt törvényszerűség sajátos megnyilvánulásait szándékozunk megkeresni és alkalmazni területünkön. Ez annyit jelent, hogy politikai ideológiánkat differenciáltan és szakszerűen igyekszünk érvényesíteni. A kettő egymástól elválva, szintén a szubjektivizmust táplálja és újabb akadályokat jelent.

Célunk a színházművészet szocialista vonásainak általános meghatározása. Értekezletünk is tükrözött egy egységes álláspontot, amelyet az elméletben és a gyakorlatban konkretizálnunk kell. A szocialista színház fő feladata, tehát hatékonyságának a legfőbb célja az egyéni érdek és a társadalmi érdek egysége megteremtésének, azaz a kommunista humanizmus kialakításának segítése a színház sajátos eszközeivel. Ez a fő feladat és ezt kell szolgálni színházművészetünknek, színháztudományunknak egyaránt és ezt a feladatot kell szolgálnia azoknak az értekezleteknek is, amelyeket a szakma elméleti és gyakorlati dolgozói a továbbiak folyamán fognak megrendezni.

Összeállította:
Vujicsics D. Sztóján

BARTÓK BÉLA KÉT KIADATLAN SZAKVÉLEMÉNYE

BARTÓK BÉLA ZENEMŰV. FŐISKOLAI TANÁR, BIZOTTSÁGI TAG ELŐTERJESZTÉSE A C. I. (COOPÉRATION INTELLECTUELLE) MAGYAR NEMZETI BIZOTTSÁGÁNAK 1935. ÁPRILIS 4-ÉN A M. TUD. AKADEMIÁN TARTOTT ÜLÉSÉBEN

282/1935.

Nagy örömmel vettünk tudomást az Institut International de C. I. legújabb kiadványáról, a „Musique et Chanson populaires” nagyértékű első kötetről, annál is inkább, mert ez az első komolyan számbavehető munka, amely lehetőleg teljes bibliográfiáját igyekszik adni a zenefolklore körébe vágó kiadványoknak és gyűjteményeknek. Hogy ennek mekkora a fontossága, azt talán szükségtelen hangsúlyoznunk; hiszen a helyzet eddig az volt, hogy a zenefolklore-kutatók, ha ilyen természetű adatokat akartak szerezni, kénytelenek voltak magánemberekhez fordulni felvilágosításért, ami gyakran nem járt a kívánt eredménnyel. — Legyen szabad a Lajtha László tollából származó nagybecsű előszót külön is kiemelnünk: ez a tanulmány valóban a legtalálóbban mutat rá a zenefolklore lényegére.

Magától értetődik, hogy minden első próbálkozás nehéz és ritkán jár tökéletes eredménnyel; másrészt kívánatos volna, hogy az I. I. C. I. ez a kiadványa — éppen rendkívül fontossága miatt — minél áttekinthetőbb, minél teljesebb, minél megbízhatóbb és használhatóbb legyen. Hogy ez a cél a kiadvány további kötetekben és pótköteteiben elérhető legyen, vagyunk bátrak az I. kötetre vonatkozó kritikai megjegyzéseinket, továbbá néhány javaslatot a jövőben követendő eljárásról az Institut elé terjeszteni.

Általános megjegyzések

1. Feltűnik, hogy az Institut ebben a kiadványban nem nevez meg senkit sem, mint felelős szerkesztőt. Két eset lehetséges; vagy nem is volt szerkesztő, és az egyes országokból beérkezett jelentések minden felülvizsgálat nélkül kerültek a kötetbe; vagy pedig volt ilyen felülvizsgáló szerkesztő, de nem visel a nyilvánosság előtt felelősséget, hiszen névtelen maradt. Hogy az utóbbi eljárás ilyen nagyfontosságú tudományos kiadványnál nem éppen szerencsés megoldás, azt talán szükségtelen bizonyítanunk, hogy pedig az előbbi eljárás nem megfelelő, az a további megjegyzéseinkből fog kiderülni.

2. Nélkülözzük a kötet közleményeiben a — legalább megközelítőleg egységes — tudományos szempontot. Az a benyomásunk, mintha egy-két ország szakemberei nem értették volna meg a „Questionnaire” VI. b. pontjának legutolsó mondatát. Hiszen egészen természetes, hogy szakemberek felfogása rendkívül eltérő szokott lenni; de éppen ezért lett volna egy teljhatalmú szerkesztőre szükség, hogy ez — amennyire lehetséges — közös nevezőre hozza a túlságosan eltérő felfogásokat.

3. Nem derül ki a kötetből, vajon politikai vagy nyelvi határok szerint akarta-e az Institut a bibliográfiai adatokat csoportosítani. (Lásd a részletes megjegyzések 1. és 6. f. pontját.) Bármelyikét a két megoldásnak választja is az Institut, nyilvánvaló, hogy az eljárásnak az egész kötetten végig egységesnek kellene lenni.

Részletes megjegyzések

1. A német jelentés a 35. és 36. lapon 2 elsassi, német anyagot tartalmazó és Elzászban megjelent gyűjteményt, továbbá 1 csehszlovákiai, német anyagot tartalmazó és Prágában megjelent gyűjteményt sorol fel. A francia jelentés viszont (a 70.71. lapon) szintén felsorol egy (másik) elsassi, és 3 lotharingiai német anyagú gyűjteményt, ugyanígy a csehszlovákiai jelentés a 247. lapon egy csehországi német anyagú gyűjteményt. Ezeket az adatokat vagy valamennyit „Németország” alatt, vagy pedig valamennyit „Franciaország” illetve „Csehszlovákia” alatt kellett volna közölni.

2. Többnyelvű országok jelentésében jobb volna — áttekinthetőség céljából — a bibliográfiai részt nyelvek szerint külön választani, ahogyan ez a lengyelországi jelentésben a lengyel és ukrán nyelvet illetően meg is történt, más országnál azonban nem.

3. A franciaországi jelentés szerint francia népdalfölvétel (akár hengerre, akár lemezre) nincs. Ezzel szemben e sorok írója 1914. jún-ban Párisban M. le Prof. Brunot filológusnál ritka szép francia népdalfölvételeket hallott grammofonon, amelyeket maga a professzor készített gyűjtőútjai alkalmával. Mi történt ezekkel? De még ha valamennyi fölvétele elkallódott volna is, legalább nevét és próbálkozását meg kellett volna említeni. — Az egyébként kitűnő francia jelentés bibliográfiai részében nélkülözünk egy adatot: szerintünk meg kellett volna említeni Jean Aubry „Esquisse d'une Bibliographie de la Chanson populaire en Europe” (Páris 1905) művét, mint a jelen kiadvány egyetlen előfutárját.

4. Az egészen kiváló lengyelországi jelentésben csak egy jelentéktelen apróságot kifogásolhatunk: a 200. lapon egyszerre csak helytelenül „rouleaux” lép az addigi „cylindres” elnevezés helyébe, holott továbbra is „cylindres”-ről van szó. Ez félreértésre adhat okot, vagy legalább is következetlen eljárás.

5. A romániai jelentés becsét nagyban emeli az „Extrait du rapport de la Societé des compositeurs roumains” címen közölt nagyértékű beszámoló. Nagyobb hiányt ebben sem találunk, csupán néhány kisebb következetlenséget:

a 223. lapon *Bartók: Volksmusik der Rumänen von Maramaros és Cantece populare* (hibásan „popolare” helyett) *romanesti din comitatul Bihor* c. kötetinél hiányzik a dallamok száma (365 illetve 371), holott minden más felsorolt kiadványnál megvan: a 224. lapon Bartók „Rumänische Volksmusik” c. tanulmányánál hiányzik a folyóirat neve, amelyben megjelent (Schweizerische Sängszeitung) és a dallamok száma (6);

végül ugyancsak Bartók kéziratban levő és tudunkkal az Archives de Phonogrammes tulajdonában levő *colinda-gyűjteménye* (484 dallam) és tanulmánya sehol sincs megemlítve.*

* Másodpéldánya az MTA. Könyvtára Kézirattárában van.

6. A csehszlovákiai jelentésben már lényegesebb hiányokat találunk:

a) La „Matica” slovaque — a 245. lapon — elfelejti megemlíteni Bartóknak kb. 2600 dallamnyi tót kéziratot, továbbá kb. 250 hengert kitevő fonogramgyűjteményét, amely a Matica tulajdona.

b) A 248. lapon Kollár gyűjteménye „sans harmonisation” jelzéssel szerepel. Ez ugyan igaz, sőt annyira igaz, hogy dallamok egyáltalában nincsenek is az egész kötetben, tehát fel sem kellett volna említeni ebben a népzenei bibliográfiában. Mellékesen megjegyezve a modernizált helyesírással közölt cím helyett helyesebb lett volna a régi helyesírást megtartani: „Narodnie zpiewanky cili pjsne swetske Slowaku/w/ w Uhrách gak pospolitěhoz lidu tak i wyssjeh stawu/w/... w Budjne.

c) Hiányzik Medvecký, Karol „Detva, monografia” c. műve (50 fonogramokról lejegyzett dallammal), Rózsahegy 1905.

d) Hiányzik Novotný V. J. „Libické Písne” (50 dallam) és „Bechynské písne”, Praha Mojmir Urbanek kiadása zongorakísérettel kb. olyan fajtájú ez a két gyűjtemény, mint a 250. lapon felsorolt Weis, Karel „Blatácké písne” c. gyűjteménye; utóbbinál viszont hiányzik a dallamok száma (152) és a kiadó neve (Praha, Jos. R. Vilímek).

e) Egyes műveknél „sans harmonisation” megjegyzés, másoknál „avec harmonisation” megjegyzés, ismét másoknál semmiféle megjegyzés sem található. Utóbbiakról ennél fogva nem tudjuk, milyenek is: *sans* vagy *avec*? (Ugyanezt találjuk különben az olasz jelentésben is). Legjobb volna csakis az „avec harmonisation” jelzést használni: a „harmonisation” nélküli kiadványoknál fölösleges minden külön jelzés.

f) Az ukrán Kolessának a csehszlovákiai jelentéshez csatolt külön beszámolójában ismét a „rouleaux” szót találjuk „cylindres” helyett; Kolessa itt felsorolja — mint Csehszlovákiához tartozó anyagot, Bartóknak egy a budapesti Nemzeti Múzeum birtokában levő és ukrán (rutén) népzenei tartalmú fonogramgyűjteményét, de a hengerek számának (39) említése nélkül. És itt megint következetlenségbe ütközünk: ha ennek az anyagnak itt a helye, mert a terület, ahonnan származik, jelenleg Csehszlovákia fennhatósága alatt van, akkor a 244. lapon felsorolt 348 cylindre Boszniából, Szerbiából, Montenegróból stb. származó anyaggal semmiesetre sem tartozik ide; vagy pedig fordítva! Ugyanez a megjegyzés a 245. lapon felsorolt 50 disques avec les chansons yougoslaves stb. és Kuba. Ludvik-nak a 248. lapon felsorolt kiadványainak egy részére is vonatkozik. — Egészen szükségtelen szerintünk, hogy lapokon keresztül (254—256) újra felsoroltassanak másutt (202—208) már felsorolt ukrán gyűjtemények, csupán azért, mert 1—2 bennök levő dallam Russinszko területéről való. Elég lett volna rövid utalás ezekre a gyűjteményekre. (Ugyanez a 228. lapon levő és a romániai jelentéshez csatolt Kolessa beszámolóra is vonatkozik).

g) A végére hagytuk az olaszországi jelentésre vonatkozó megjegyzéseinket. Ez a jelentés a legkevésbé sem kielégítő. Szerkesztője nyilván teljesen félreértette vagy el sem olvasta a „Questionnaire”-nek VI. b. pontját „si les mélodies n'ont pas été transformées etc.” különben nem sorolna fel olyan kiadványokat, amelyekről ő maga ezt jegyzi meg „Il s'agit pour la plupart de chansons composées par l'auteur. Parmi celles-ci on trouve des chansons traditionnelles authentiques, *malheureusement trop transformées*” (135. lap); vagy pedig: „Les canzoni ne sont pas populaires, tandis que les villottes le sont... Quant aux villotte il a cherché „d'accomoder” dans un certain degré

la mélodie populaire . . .” (118 l.). Az ilyen kiadványoknak semmi közük a zenefolklore-hoz; épp úgy nem a 109. lapon részletesen leírt Möller-féle „Italienische Volkslieder” c. kiadványnak. Köztudomású, hogy Möllernek „Das Lied der Völker” c. sok kötetes műve teljesen dilettantikus kompilációs munka. Egyetlen más ország jelentése sem említi Möller köteteit, csak éppen az olasz. Az „Italienische Volkslieder” a mai Olaszország területéről 37 dallamot közöl, ebből 6-ot minden forrás megnevezése nélkül, 2 állítólag első közlés, 29 ellenben más kiadványokból való, olyan kiadványokból, amelyeket az olasz jelentés úgyis felsorol más helyen. — Egészén felületes és rendszertelen dolgozási módra vall az is, hogy a jelentés Möller No 26-ját Möller köteténél cím szerint idézi, de Möller forrásmunkáját, amelyből ezt a számot átvette, elfelejti a bibliográfiában még csak meg is említeni. (Canzoniere popolare italiano, vol. 2 o trascritto e armonizzato de Elisabetta Oddone, 1923. Ed. Fantuzzi).

Teljesen komolytalanok és ide nem valók ilyen leírások: (a 104. lapon az 5. sz.-hoz) „Précédé d’une dédicace au plus poilu des soldats, rendu muet dans la tranchée bien battu” vagy (119. lapon) „Ces »villotte« ont été traduites aussi en serbo-croate, allemand et anglais, et exécutées dans les pays respectifs”. A bőbeszédűségnek netovábbja azonban az, hogy a jelentés minden felsorolt kiadvány minden egyes dalának címét vagy kezdő sorát külön leközi (a Möller-féle kiadvány 29 dalcímét kétszer is, először Möllernél, azután azoknál a kiadványoknál — kivéve a fentemlített Oddone gyűjteményt — amelyekből Möller a 29 dalt átvette). Mi lett volna, ha pl. Csehszlovákia is jogot formált volna ugyanilyen eljárásra és leközi volna 10.000 kiadott dallamának 10.000 kezdősorát? ! Az ilyen különleges eljárások következménye az, hogy az Institut kiadványából hiányzik az egyöntetűségnek az a foka, amelyet tudományos kiadványoktól elvárunk.

Javaslatok

Hogy ilyen fogyatkozásokat az Institut „Musique et chanson populaires” kiadványának további köteteiben ki lehessen küszöbölni, a következőket indítványozzuk:

1. Bízson meg az Institut megfelelő szakembert a további kötetek szerkesztésével illetve sajtó alá rendezésével.

2. Tudatában vagyunk annak, hogy a kötetre vonatkozó észrevételeink egyáltalán nem adnak teljesen kimerítő kritikát: nem is igen várható el egy embertől olyan széleskörű anyagismeret, amely képessé tenné, hogy akkora kiterjedésű területnek, mint amilyenről a jelen kötet szól, minden zegében-zugában teljes biztonsággal mozogjon. Éppen ezért azt javasoljuk: Küldje meg az Institut az 1. kötetet valamennyi ország Nemzeti Bizottságának és kérjen mindegyiktől szakvéleményt; az egybegyűlt szakvélemények alapján történhetné a majdani pótkötetben a helyreigazítások összeállítás.

3. A most készülő második kötet sajtó alá rendezésénél a legcélszerűbb eljárás az volna:

a) a szerkesztő — amennyire lehet — tegye egyöntetűvé a beérkezett anyagot, esetleg a beküldőkkel folytatott levélváltás és megbeszélés alapján.

b) mielőtt nyomdába kerülne a 2. kötet anyaga, jó volna 40–50 példányt gépirásos sokszorosítással készíttetni, ezeket a példányokat az összes európai országok Nemzeti Bizottságának (esetleg egynéhány Európán kívüli országnak is) hozzászólás végett megküldeni. A — záros határidőn belül —

beérkezett helyreigazítások sok fontos adatot szolgáltatathatnának a szerkesztőnek, amelyeket az a jelentések beküldőivel folytatott levélbeli megbeszélés után felhasználhatna. Igaz, hogy ez egy kis késedelmet jelentene, de inkább jelenjék meg minden kötet akár egy évvel későbbben, de tökéletesebb tartalommal.

3. Ha valamelyik ország annyira megbízhatatlan jelentést küld be, mint amilyen pl. a jelenlegi kötet olasz jelentése, akkor vagy a szerkesztőt, vagy más megbízható szakembert helyszíni ellenőrzéssel kellene megbízni.

A SZELLEMI EGYÜTTMŰKÖDÉS MAGYAR NEMZETI BIZOTTSÁGÁNAK.
JELENTÉS A MAGYARORSZÁGI NÉPZENE-KUTATÓMUNKÁLATOK
EREDMÉNYÉRŐL

1935. május.

I.

Fonogramm- és grammofónlemezgyűjtemények

Magyarországon a múlt század utolsó éveiben indult meg a fonográf segítségével történő népzenei gyűjtés (grammofónfelvételek csak egy ízben történtek, 1914-ben). Ennek eredménye a következő anyag:

a) A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában (Budapest) van:

1. 1379 drb. henger magyar anyaggal, kb. 4000 dallammal, a következő gyűjtőktől: Bartók Béla (231), Balabán Imre (38), Balla Péter (34), Csiky János (4), Deák Ferenc (41) Domokos Péter Pál (10)*, Garay Ákos (33), Kodály Zoltán (101), König György (2), Lajtha László (352), Molnár Antal (45), Sebestyén Gyula (31), Veress Gábor (12), Veress Sándor (57)*, Vikár Béla (459).

Ebből az anyagból a *-gal jelölt a *Magy. Tud. Akadémia tulajdona* és Moldvában (Románia) 1933, illetve 1930-ban történt gyűjtés eredménye; a többi hengerfelvétel legnagyobb része az 1898 és 1918 közti évekből származik, kb. fele a háború után elcsatolt magyar nyelvű területről.

2. 980 henger másnyelvű anyaggal, kb. 3000 dallammal, a következő gyűjtőktől: Bartók Béla (87) tót anyaggal*, Vikár Márton (46) tót anyaggal*, Bartók Béla 3 (38) rutén anyaggal*, Bartók Béla (10) szerb anyaggal***, Bartók Béla (2) bolgár anyaggal**, Bartók Béla (785) oláh anyaggal***, Wichman Györgyné (11) cseremis anyaggal****, Vikár Béla (1) vend anyaggal****.

Ebből az anyagból az *-gal jelölt jelenleg Csehszlovákiához (azelőtt Magyarországhoz), a **-gal jelölt jelenleg Romániához (azelőtt Magyarországhoz), a ***-gal jelölt legnagyobb része jelenleg Romániához, csekély része jelenleg Jugoszláviához (azelőtt Magyarországhoz), a ****-gal jelölt jelenleg Jugoszláviához (azelőtt Magyarországhoz), tartozó területről, a *****-gal jelölt Oroszország területéről, 1906–1914 közti időből származik.

3. 13 grammofónlemez Hunyad megyéből (jelenleg Románia) származó anyaggal (kb. 30 dallam); a felvétel 1914-ben, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában történt.

b) A Magy. Tud. Akadémiában (Budapest) van: 111 henger magyar anyaggal, kb. 330 dallammal a következő gyűjtőktől: Balla Péter (50) drb. Moldvából (Románia) 1934-ből), Seemayer Vilmos (26 drb, Dunántúlról, 1935-ből), Veress Sándor (35 drb. 1934–35-ből),

Az *a*–*b* alatt felsorolt anyag támlapokra többé-kevésbé pontosan le van jegyezve; az *a*) alatt felsoroltak csekély része a III. alatt felsorolt kiadványokban meg is jelent.

c) A „Vasvármegyei Múzeum”-ban (Szombathely)

23 henger magyar anyaggal, 1903–1906-ból, lejegyezetlenül és minden adat nélkül.

d) A „Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumá”-ban (Debrecen)

60 henger magyar anyaggal, egy részük le van jegyezve és a III. alatt felsorolt kiadványok egyikében meg is jelent.

e) Bartók Béla magántulajdonában (Budapest) saját gyűjtéséből származó: 51 henger magyar anyaggal (ebből 49 Romániához csatolt területről) és pedig 40 drb. 1914-ből, a többi 1930–35-ből), kb. 150 dallammal, 1 henger szerb anyaggal (Romániához csatolt területről 1912-ből, egy dallammal), 1 henger cigány anyaggal (Csehszlovákiához csatolt területről, 1914-ből, 3 dallammal), 11 henger tót anyaggal (Csehszlovákiához csatolt területről, 1914-ből, kb. 30 dallammal), 5 henger tót és magyar anyaggal (1915-ből, kb. 25 dallammal), 381 henger oláh anyaggal (romániához csatolt területről, 1913-ból kb. 1000 dallammal), 103 henger arab anyaggal (Biskra és Elkantara (Algéria) környékéről, 1913-ból, kb. 200 dallammal), az arab anyagnak kb. fele, a többi teljes egészében lejegyezve; kis része a III. alatt felsorolt kiadványokban megjelent,

f) Dr. Keszi (Kramer) Imre magántulajdonában (Budapest), saját gyűjtéséből: 36 henger, német anyaggal (a Dunántúlról, 1932-ből, 114 dallammal) a dallamokból 49 a III. alatt közölt egyik kiadványban megjelent, a többi le van jegyezve.

g) Kodály Zoltán magántulajdonában (Budapest) saját gyűjtéséből: kb. 400 henger, legnagyobb részét magyar anyaggal, 2–3 henger tót anyaggal (nagyobb részük Csehszlovákiához és Romániához csatolt területről, 1912–1913-ból, kb. 1100 dallammal) valamennyi dallam le van jegyezve, csekély része a III. alatt felsorolt kiadványokban megjelent.

II.

Kéziratban levő, *csupán lejegyzéssel* készült anyag:

a) A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában (Budapest) 2351 (túlnyomórészt) magyar dallam, a következő gyűjtőktől: Ádám Jenő (107), Bartók Béla (733), Bodon Pál (69), Deák Ferenc (7), Göllner János (9), Kodály Zoltán (447), Lajtha László (94), Molnár Antal (152), Seemayer Vilmos (855), Volly István (68),

Ez az anyag a régi Magyarország egész magyarlakta területéről való, 1905–1935 közti időből (az 1919 óta történt gyűjtések csak a mai Magyarország területéről valók). Csekély részük a III. alatt felsorolt kiadványokban megjelent.

b) A Magy. Tud. Akadémiában (Budapest) kb. 1200 dallam (magyar) Seemayer Vilmos lejegyzésében, Dunántúlról 1932–35-ből.

c) Az „Énekszó” c. zenei folyóirat (Budapest) tulajdonában 202 magyar dallam, különféle lejegyzőktől, 1933-ból.

d) Bartók Béla (Budapest) magántulajdonában saját gyűjtéséből: kb. 1200 magyar (az egész magyarlakta területről), kb. 1400 tót (jórészt Csehszlovákiához csatolt területről), kb. 50 oláh dallam, (Romániához csatolt

területről), valamennyi 1913—1927-ből. A magyar dallamok csekély része a III. alatt felsorolt kiadványokban megjelent.

e) dr. Kerényi György (Budapest) magántulajdonában saját gyűjtéséből: kb. 200 magyar dallam (nagyreszt Dunántúlról) 1930—35-ből.

f) dr. Keszi (Kramer) Imre (Budapest) magántulajdonában, saját gyűjtéséből 77 német dallam a Dunántúlról, 1932-ből.

g) Kodály Zoltán (Budapest) magántulajdonában saját gyűjtéséből: kb. 1600 dallam (magyar) (az egész magyarlakta területről, 1905—1935-ből), csekély részük a III. alatt felsorolt kiadványokban megjelent.

h) Tschida Pál (Budapest?) magántulajdonában saját gyűjtéséből: 132 német dallam (Köszegről), a háború utáni évekből.

III.

Kiadványok

Az I. I. C. I. Musique et Chanson populaires c. kiadványnak „Questionnaire”-jében levő VI. a) és b) pontnak megfelelően csak a tudományos és a többé-kevésbé tudományos értékű egyéb kiadványokat soroljuk fel. Felmerül azonban egy másik kérdés is, amelyről a „Questionnaire” hallgat: milyen kiadványok felsorolására illetékes Magyarország? Ebből a szempontból 3 tényezőt kell irányítóul mérlegelni:

a) Magyarországi, illetve magyar ember vagy más országbeli a kiadvány írója (szerkesztője?), b) magyarországi illetve magyar nyelvterületről való vagy idegen országbeli anyagot közöl-e a kiadvány?, c) Magyarországon vagy más országban jelent-e meg?

Az itt közölt bibliográfiában felsoroljuk mindazokat a kiadványokat, amelyeknek

1. magyarországi az anyaga, 2. magyar nyelvterületről való az anyaga, 3. idegen országbeli az anyaga de magyar az írója (szerkesztője) tekintet nélkül arra, hogy Magyarországon vagy másutt jelent-e meg.

A Questionnaire b) pontjának megfelelő kiadványok:

Mátray Gábor: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye, 3 füzet. Pest, 1852, 1853—1854 és 1858; a M. Tud. Akadémia kiadványa. 94 dallam zongorakisérettel, magyar és német szöveggel.

Szini Károly: A magyar nép dalai és dallamai (200 drb.). Pest, 1865. (2. kiad. 1872), Heckenast Gusztáv kiadása. A közölt 200-ból 136 látszik népi származásúnak.

Bartalus István: Magyar népdalok, egyetemes gyűjteménye. I—VII. Budapest, 1873—75—83—94—96; a Kisfaludy Társaság kiadványa. kb. 800 dallam, zongorakisérettel; ebből 411 látszik népi eredetűnek.

Kiss Áron: Magyar Gyermekjáték-gyűjtemény. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor kiadása. 242 dallam.

Ötven háborús katonanóta. Kiadja a Magy. Kir. 17. honvédgyalozegred özvegy-és árvaalapja. Székesfehérvár, 1917. 50 dallam.

Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csíksomolyó, 1931. 68 dallam; 7—194 lapra terjedő bevezetés.

Kiss Lajos; Régi népdalok Hódmezővásárhelyről. Debrecen, 1927. A Debreceni Egyetem Földrajzi Intézete kiadványa. 86 dallam

Bálint Sándor: Szeged népe. Szeged, 1933. 60 dallam.

A „Questionnaire” a) pontjának megfelelő kiadványok:

I. Nagyobb gyűjtemények és tanulmányok:

a) *Bartók Béla*: Chansons populaires roumaines, du département Bihar (Hongrie), Bucarest, 1913. az „Academia Româna kiadványa. 371 dallam, legnagyobb részt fonogrammok lejegyzése; oláh és francia nyelvű előszóval és jegyzetekkel.

b) *Bartók Béla és Kodály Zoltán*: Erdélyi Magyarság. Népdalok. Budapest, 1921. A Népies Irodalmi Társaság kiadványa. 150 dallam, nagyobb részt fonogrammok lejegyzése. Magyar, francia és angol nyelvű előszóval ellátott párhuzamos 3 kiadvány.

c) *Béla Bartók*: Volksmusik der Rumänen in Maramures. München, 1923. Drei Masken Verlag. 365 dallam, legnagyobb részt fonogrammok lejegyzése, német nyelvű előszóval, jegyzetekkel és szövegfordítással.

d) *Kodály Zoltán* (közreműködésével); Nagyszalontai gyűjtés, szerkesztette Szendrey Zsigmond. Budapest, 1924. a Kisfaludy Társaság kiadványa. 42 dallam, nagyjából fonogrammok lejegyzése, jegyzetekkel.

e) *Bartók Béla*: A magyar népdal. Budapest, 1924. Rózsavölgyi és Társa kiadványa. 347 magyar, 3 cseremisiz dallam, nagyjából fonogrammok lejegyzése. V—LXXII lapra terjedő megjegyzésekkel.

Béla Bartók: Das ungarische Volkslied Ungarische Bibliothek, Erste Reihe 11. Berlin, 1925. Walter der Gruyter Co. Az előbbi munkának német nyelvű, népi szövegek német fordításával bővült kiadása.

Béla Bartók: Hungarian Folk Music, London, 1931., Oxford University Press. Az előbbi munkának angol nyelvű, a népi szövegeknek angol fordításával bővült kiadása.

f) *dr. Ecsedi István*: Hortobágyi Pásztor- és Betyár-nóták. Debrecen, 1927. 52 dallam (a dallamokat lejegyezte Bodnár Lajos), bevezetéssel és jegyzetekkel.

g) *Kramer Imre*: A magyarországi német népdal. Budapest, 1933. Pfeifer Ferdinánd kiadása. 49 dallam, 50 lapnyi előszó és utóbbinak 9 lapnyi német nyelvű kivonata.

h) *Bartók Béla*: Népzeneünk és a szomszéd népek népzeneje. Budapest, 1934. Somló Béla kiadása. 26 magyar, 35 tót, 2 rutén, 36 oláh, mindaddig kiadatlan dallam, 32 lapnyi magyarító szöveg. *Béla Bartók*: Die Volksmusik der Magyaren und der benachbarten Völker. Ungarische Jahrbücher, Band XV., Heft 2—3. S. 194—258; Berlin 1935. Az előbbinek német nyelvű kiadása.

i) *Béla Bartók*: Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtslieder), Wien, 1935, Universal Edition, 484 dallam, V—XLVI. lapra terjedő előszóval, bevezetéssel és jegyzetekkel.

j) *Kerényi György*: Madárka. Énekszó, 1934. évf. 102, részben kiadatlan magyar dallam.

Megjegyzés: a) c) kiadványok az I. a) 2. alatt felsorolt oláh, b) e) kiadványok az I. a) g) és II. a) d) g) alatt felsorolt magyar és cseremisiz, d) kiadvány az I. a) 1. és II. g) alatt felsorolt magyar, f) kiadvány az I. d) alatt említett, g) kiadvány az I. f) alatt említett, h) kiadvány az I. a) 1. 2. e) g), II. a) d) g) alatt felsorolt magyar, tót, ukrán, oláh, i) kiadvány az I. a) c) e) alatt felsorolt oláh anyag egy részének a közzététele.

2. Kisebb közlemények

- Bartók Béla*: Székely balladák. Ethnographia, 1908. dallam
- Bartók Béla*: Dunántúli balladák. Ethnographia, 1909. dallam
- Bartók Béla*: A hangszeres zene folklora Magyarországon. Zeneközlöny, IX., évf. 5., 7., 10. sz. és X. évf. 19. sz. Budapest, 1911—12. 18 magyar dallam.
- Bartók Béla*: A hunyadi román nép zenedialektusa. Ethnographia, XXV. évf. 2. füzet, Budapest, 1914. 8 oláh dallam.
- Béla Bartók*: Der Musikdialekt der Rumänen von Hunyad. Zeitschrift für Musikwissenschaft, II. évf. 6. szám, Lipcse, 1920. Előbbinek német nyelvű kiadása.
- Béla Bartók*: Dialectul muzical al Romanilor din Hunedoara. Muzica si Poezie, I. évf. 4. sz. Bucarest, 1936. Előbbinek oláh nyelvű kiadása.
- Béla Bartók*: Die Melodien der madjarischen Soldatenlieder. Historischen Konzert am 18. Jänner 1918. Wien, 1918, Universal Edition. 8 dallam, magyar.
- Béla Bartók*; Die Volksmusik der Araber von Biskra und Umgebung Zeitschrift für Musikwissenschaft, 2. évf. 9. sz. Lipcse, 1920. 58 arab dallam.
- Béla Bartók*: Ungarische Bauernmusik. Musikblätter des Anbruch, II. évf. 11—12. sz., Wien, 1920. 26 magyar dallam.
- Bartók Béla*: Magyarországi népzenei kutatások. Ethnographia. XL. évf. 1. sz. Budapest, 1929. 4 tót, 3 oláh dallam (4 már előbb megjelent magyar dallam).
- Bartók Béla*: Cigányzene? Magyar zene? Ethnographia XLII. és XLIII. 2. sz. Budapest, 1931. 5 addig kiadatlan magyar dallam.
- Béla Bartók*: Über die Herausgabe ungarischer Volkslieder. Ungarische Jahrbücher, Band XI., Heft 3., Berlin, 1931. Előbbinek német nyelvű kiadása.
- Béla Bartók*: Hungarian Peasant Music. The Musical Quarterly. Vol. XIX., No. 3. New York 1933. A III. 1. e) alatt említett könyv kivonatos angol nyelvű kiadása.
- Béla Bartók*: Ungarische Volksmusik. Schweiz. Sängerezeitung, 1933. évf. Bern. 5 dallam.
- Béla Bartók*: Rumänische Volksmusik. U o., u. akkor. 6 dallam.
- Béla Bartók*: Musica populară românească. Muzica și Poezie, I. évf. 5. szám. Előbbinek oláh nyelvű kiadása.
- Bartók Béla*: Szlovák népzene. Zenei Lexikon, Budapest, 1931. Győző Andor kiadása. 5 tót dallam.
- Bartók Béla*: Román népzene. Zenei Lexikon, Budapest, 1931. Győző Andor kiadása. 5 dallam, oláh.
- Béla Bartók*: Musica populara romaneasca. Musica si Poezie. I. évf. 6. szám. Előbbinek oláh nyelvű kiadása.
- Kodály Zoltán*: Mátysföldi gyűjtés. Ethnographia, Budapest, 1905.
- Kodály Zoltán*: A magyar népdal strófa-szerkezete. Nyelvtudományi Közlemények, XXXVI. évf. Budapest, 1906. 2 dallam.
- Kodály Zoltán*: A magyar népi hangszerekről. Ethnographia, Budapest, 1907. — dallam.
- Kodály Zoltán*: Felvidéki balladák. Uo. 1907. — dallam.
- Kodály Zoltán*: Zoborvidéki népszokások. Uo. 1909. — dallam.
- Kodály Zoltán*: Pótlás a zoborvidéki népszokásokhoz. Uo. 1913. — dallam.
- Kodály Zoltán*: Három koldusének forrása. Uo. 1915. — dallam.
- Kodály Zoltán*: A hitetlen férj. Uo. 1915. — dallam.

- Kodály Zoltán*: Régi karácsonyi énekek Uo. 1916. — dallam.
Kodály Zoltán: Ötfokú hangsor a magyar népzeneben. Zenei Szemle 1926. — 15 dallam.
Kodály Zoltán: Árgirus nótája. Ethnographia. 1920. — dallam.
Kodály Zoltán: Kelemen Kőmives balladája. Zenei Szemle 1926. — dallam.
Kodály Zoltán: Magyar Népzene, 1931 (22 dallam).
Kodály Zoltán: Cseremiszi Népzene, 1933 (Balassa-Emlékkönyv).

A dokumentumokat közli:

Gergely Pál

KÖRÖSI CSOMA ÉS A KOLOZSVÁRI TUDÓS KÖR*

A kolozsvári tudós körrel való kapcsolatokról keveset tudunk, s ideje lenne, hogy végre teljesen ismerjük meg a nagy utazó egész életét, amelyből éppen ez a rész, a felkészülés még mindig homályos.

Baktay helyszíni kutatások alapján tisztázta indiai és tibeti munkáját, Debreczy Sándor, szülőfalujának szülötte a származása, születése körüli adatokat, és az enyedi források alapján itteni elkészülését, valamint a hazai segélyezések zilált viszonyait megállapítva, hogy az erdélyi gyűjtés 80 aranyát sohasem kapta kézhez, a magyarországi gyűjtésekből 144 rupiát kapott volna meg 10 év múlva, ha az nem veszett volna el a bankban. Az érette adott kárpótlást kétszeres összegben küldötte haza a Tudományos Akadémiának, az enyedi kollégiumnak, a székely katona iskolának, rokonainak és szülőfalujának. Tévesen beszélnek második hazai küldésről, mert több pénzt hazulról nem kapott, sőt a számára országosan gyűjtött pénz tetemes része ki sem küldetett, hanem ismeretlen helyeken tűnt el. Tisztáztam a Hegedűshöz való viszonyát. Azt, hogy nem volt katonaszökevény, mert már 1814-ben fölmentették, bizonyára testvéröccse katonai szolgálatára tekintettel, mert egyházi hivatala nem volt. Rég megállapított dolog, hogy bár eredeti tervét, az ő magyar haza felkutatását nem valósíthatta meg, de az általános művelődést kutatásai igen gazdag eredményekkel gyarapították. Hősies küzdelmei, igénytelensége, tudományszomja és elért eredményei példaadók, s az egész tudományos világ elismerését, sőt csodálatát váltották ki, bár idehaza sokan eredménytelenül eltékozoltnak tekintették életét. Azonban ma sem ismerjük úgy, amint kellene, s még mindig sok tévedés, még több homály van körülötte, amelyek eloszlátása igen kívánatos.

Amiket a kolozsvári tudósokról írt Szilágyi, nem mindenben fedik a valóságot, feltevései nincsenek igazolva, s amint látom, dolgozatának beigért további fejezetei helyett — amiknek megküldését kértem — csak az 1963. ápr. 2-iki felolvasás szövegét küldötte meg különlenyomatban. Pedig különösen a Hegedűs Sámuel őstörténeti és nyelvrokonsági koncepciójával nehezen foglalkozhatik az Enyeden levő, 1815 őszéről keltezett eredeti történeti jegyzeteinek ismerete nélkül. Ezért szükségesnek látom eddigi közléseire tenni meg észrevételeimet az alábbiakban, nehogy téves sejtései, feltételezései inkább, mint megállapításai a nyilvánosság előtt elterjedve újabb tévedéseket okozzanak, ahelyett, hogy a homályt tisztáznák.

* Válasz Szilágyi Ferenc: Adatok Körösi Csoma Sándor életrajzához c., az I. Osztály Közleményeiben (XXI. k. 1—4. sz. 267—291. l.) megjelent tanulmányára.

Hivatkozom mindenekelőtt a Magyar Pedagógia c. folyóiratban 1963 végén közölt tanulmányomra, melyet Szilágyi dolgozata írásakor még nem ismerhetett. Ezt Baktay kérésére, az ő gyengélkedése miatt magam állítottam össze, többszöri levélváltásunk és személyes beszélgetésünk után, amelynek alapján halála előtt közvetlenül akarta átdolgozni könyvének megfelelő részeit, de ami váratlanul bekövetkezett halála miatt elmaradt, s könyve változatlan szöveggel jelent meg második kiadásban.

Örvendetes a Szilágyi F. vállalkozása, Csoma és a kolozsvári tudós kör kapcsolatainak ismertetése, de óvakodnunk kell attól, hogy ezt a kapcsolatot túl becsüljük, hanem a valóságnak megfelelően ismerjük meg a Csoma felkészülését és útrajzát. Mert tény, hogy Csoma kevesebb támogatást kapott Kolozsváron, mint a Szilágyi közléséből olvasható, sőt éppen ott érte a nagy csalódás közvetlenül útra indulása előtt.

Ez minden félremagyarázást kizáróan olvasható az Ujfalvi emlékirataiból, melyeket bár 1854-ben tett papírra, de arra a búcsúlátogatásra vonatkoznak, amelyet Kőrösi Csoma közvetlenül útrajza előtt, Kolozsvárról való távozása után tett nála. Kolozsváron érte a nagy csalódás, amikor útlevél és pénzbeli segítség helyett le akarták beszélni „eszélős tervéről”, régi elhatározásáról — amire évek óta készült — 13 nyelv és sok ismeret megtanulása mellett testét edzve a leendő nélkülözésekhez. Onnan távozik dacosan, ingerülten, és siet megindulni útjára útlevél és kellő anyagi felkészülés nélkül úgy, ahogy lehet, szembenézve minden akadállyal. De vizsgáljuk meg az említett kolozsvári tudósokkal való érintkezést sorjában!

Legelső sorba helyezendő Kenderessi Mihály kormányzékai főtanácsos, akinél Döbrentei bizonyága szerint többször megfordult. A magyar őstörténet kérdéseivel is foglalkozó, minden magyar kulturális mozgalom iránt lelkes főúr, régi patrónusa az enyedi diákoknak! Már 1792-ben, a Magyar Társaságok által kiadott *Proba* című könyvükben ünneplik, védelme alá húzódnak. Ott olvassuk:

Valamig nagy neved nekünk bátyánk leszen
Akármely ostromot kiállunk merészen. (36. o.)

Vagy a 38. oldalon:

Csak te vagy nagy férfi egyedül oltalmunk,
Te vagy Periklesünk, te vagy bizodalunk.

Másutt:

Mi is, ha neveddel lelkesítesz minket,
Magas várból nézzük ellenségeinket.

Hozzá kirándul Theatralis Társaságuk Gyéresre, Mihály napjára. Bizalommal közelít hozzá Csoma is, esetleg a Hegedűs Sámuel ajánlásával. Nála többször megfordul a Döbrentei levele szerint, de úgy látjuk, csak 1818/19 telén, göttingai útjáról való hazatérése után, amikor Hegedűs szerint hol Szászvároson volt tanítványai otthonában Borsos János papnál, hol Enyeden, hol Kolozsváron töltötte a telet. Kolozsváron útlevél dolgában jár, amint látjuk, még két évtized elmúltával Indiából is izgatja az, hogy rendes útlevél nélkül kellett elindulnia, s kéri az útlevelet — amire hazautazásához lesz szüksége. Bizonyára ebben az ügyben kéri a Kenderessi közbenjárását. Így fordul meg többször az idősebb, magas hivatalban levő főtanácsosnál, aki

lelkesedik azon, hogy végre akadt vállalkozó az ősmagyar haza felkeresésére. Itt találja őt Döbrentei és Teleki Pál gróf, akik szintén lelkesednek a Csoma vállalkozásán, s Teleki felajánlja az országos gyűjtést a nagy vállalkozás költségeinek fedezésére, amit azonban Csoma elhárít, korainak tart s csak akkor hajlandó igénybe venni, ha már kint van és tud valami eredményt felmutatni. Majd, ha kint az őshazában, tényleg szüksége lesz a hazai támogatásra.

Kenderessitől mégis elfogadja a 100 frtot, mert ez a szláv nyelv megismerésére tervezett horvátországi előzetes tanulmányút költségére szól. Erre valóban Kolozsváron biztatták, lehet, hogy Gyarmati, de egészen bizonyosan Kenderessi, aki erre adja a 100 frtot útiköltségre.

Nem valószínű, hogy ez a kolozsvári látogatás még a göttingai út előtt történt. Az is elképzelhetetlen, hogy Hegedűs még Kolozsváron pap vagy tanár korában felhívta volna a kolozsvári tudós kör figyelmét az enyedi diák elhatározására, s hogy ott a nemzet eredetéről való vitatkozásokban Csoma részt vett volna. Hegedűs nem volt Enyeden, amikor Csoma két társával a keleti útra elhatározta magát. A még diákságig sem jutott tanulók fiatalos felbuzdulását senki sem vehette olyan komolyan, hogy az a kolozsvári tudósok elé vihető lett volna. 1814 őszén pedig, amikor Csoma mint senior az ifjúság követkeképpen meghívta Hegedűst az enyedi tanszékre, Hegedűs nem mutathatta be Csomát a tudósok körében, hiszen akkor mással voltak elfoglalva, s tudjuk, hogy még évek múlva, az indulásra készüléskor is Hegedűs maga akarta másokkal együtt lebeszélni a vállalkozásról, s biztatta, hogy fogadja el a szigeti meghívást, vagy várja be az enyedi tanárságot. Az meg éppen merész feltevés, hogy Csoma, mint diák többször járt fel a kolozsvári tudósok körébe, részt véve azok vitáiban. A 67 km távoból iskolai feladatai elhanyagolásával sem mehetett volna, de még évekkel vizsgáinak letétele előtt nem is állhattak szóba vele a magas állásokat betöltő tudósok. Csoma még nem érett meg arra, hogy a Hegedűs felfogása, Kenderessi elképzelése és Gyarmathi érvelései közötti állítólagos különbségeket bírálgassa. Ezt kizárja ismert szerénysége is. De nem is érdekelhette nagyon a finn-ugor rokonság elmélete, hiszen ő az őshaza felkeresését tűzte ki céljául, s nem az onnan elszármazott rokon népeket akarta felkutatni. Arról pedig eleitől fogva haláláig meg volt győződve, hogy Kína és Tibet területén van, onnan származtak el és jöttek nyugatra a Kárpát-medencébe úgy a *hunok*, mint az *avarok*, majd a *magyarok*, amely népek annyira összetartoznak, hogy ugyanazon népnek az első, második és harmadik kijövetelét teszik. Hegedűs az 1815 novemberében keltezett hazai történelmi jegyzetében azt is írja, hogy Attila az Annia Via-ból lett Enyeden nőtt fel. (Nutritus in Engedi) Csoma pedig állandóan székelynek mondja magát, amely nemzet a hunok honfoglalása óta őslakója Erdély egy részének, s nem a Szent László idejében a szélek őrizetére telepített magyarok utóda. Hegedűs ír ugyan a szélek őrizetére telepítésről, de a székely-hun hagyományt nem tagadja meg. A siculusok, székelyek anyaszéke Udvarhely az ősi Budvárral. A Hargita, Rikahegység, Bálványosvár, Torja, a hun hagyományok, a rabonbánok, a székely szervezet le nem tagadhatóan régi, ősi székely emlékek és örökségek. Ismeri és említi a Schlözer elméletét, hiszen 1807–8 években maga is tanult Göttingában. Tud az északra került rokon népekről, de nagyon kihangsúlyozza a *hun—avar—magyar* népek szoros összetartozását. A kunokról és besenyőkről is azt állítja, hogy hun ivadékok, bár sokáig zavarják betöréseikkel a magyarok életét, s László ezek ellen telepít a szélekre határőröket keletre, valamint a németek ellen nyugatra, a haza oltalmára. Úgy látszik, ismeri a kétféle elméle-

tet, amiben lehet része a kolozsvári vitáknak, Gyarmathi és Schlözer elméletének, a finnugor rokonságról. De mindez nem érdekli Csomát, Göttingába nem a Gyarmathi és Döbrentei tanácsára megy, hanem mert az akadémiai évek hozzátartoznak a tudományos képzéshez. Az enyedi diákok ezidőben előszeretettel keresték fel Göttingát, hiszen 1816-ban Csomáék kimenetele előtt már hét enyedi diák tanul ott s még három kimeneteléről van bizonyos tudomásunk. Csomának is előre ki van jelölve a Daniel-féle enyedi ösztöndíj, s tudjuk, hogy 15 font, azaz 150 frt. ösztöndíjat szavaznak meg neki 1816-ban. Nem valószínű, hogy ekkor Kolozsváron megállott, s a tudósokkal tárgyalt volna. Nem Gyarmathi beszélte rá, hogy odamenjen, s a finnugor elmélettel ismerkedjék meg. Ő a keleti nyelveket s keleti utazásához szükséges egyéb ismereteket gyűjtött ott. Hazajövelekor, útra indulása előtt azt mondja, hogy 13 nyelvet tanult meg. Minden valószínűség szerint hazajövele után, mikor Hegedűs szerint Szászváros—Enyed és Kolozsvár volt tartózkodási helye, töltött több időt Kolozsváron — főképpen Kenderessit keresve fel, hogy segítségére legyen az utazáshoz szükséges engedély, szabályszerű útlevel szerzésében. Cserei Miklós kormányzéki tanácsost is ekkor kereste fel több ízben, ki a magyarok eredetéről nagyobb tanulmányt készített a család gazdag okmánytárának felhasználásával. Munkája azonban kiadatlanul elégett. Ő adhatott tanácsot a keleti útjára készülők ifjúnak — amint ezt Jancsó Elemér közleményében olvassuk: Két ismeretlen adat Kőrösi Csoma S. életéhez címen a Pásztortűz 1942. évfolyamában.

Másik adat Kovács József enyedi tanár levele Katona Zsigmondhoz, melyben Csoma teheráni levele alapján* anyagi támogatást kér, ami igazolja, hogy az erdélyi gyűjtésben tevékeny részt vett.

Ekkor találkozott Döbrenteivel és Teleki Pállal. Ekkor örültek annak, hogy végre akadt vállalkozó az ősmagyar haza felkutatására, hiszen ebben az időben sokat foglalkoztatta ez a kérdés a magyarságot, különösen a Turkoli és Klaproth levelek alapján. Ezek ugyanis a Kaspi-tó vidékén és a krími félszigeten levő magyar falukról írtak. A Hegedűs enyedi jegyzete is foglalkozik az ottani magyarokkal, kik az Ázsiában maradt testvérek leszármazottai. Szerinte Pray után Schlözer azt állítja, hogy a székelyek a besenyők maradékai, kik leverettetésük után, 1122-ben vonták meg magukat Erdélyben. „*amire azonban nincs történelmi datum (adat) hanem csak vélekedés, amire nem lehet építeni*”. Másik elmélet szerint Attila hunjainak maradékai. Háromezer család, mintegy 15 ezer lélek vonta meg magát Erdélyben, s ezek a székelyek. Erre Benkő József Jordanest idézi, aki azonban csak annyit ír, hogy a hunok egy része Irnák alatt Erdélybe menekült, s ezen át a Fekete tenger körül vonta meg magát. Ez ellen fel lehet hozni, hogy a gepidák és gótok alatt nehezen maradhattak fenn, s hogy amikor az avarok Dáciába jöttek, itt atyafiakat nem találtak, sőt a magyarok sem találtak magyart Erdélyben. A székely név „*Dienstname*” = kötelességbeli szó, azt jelenti, hogy a szélek őrizetére telepítettek. László telepítette keletre a siculi transsylvanici, vagy orientalest a kunok és besenyők ellen, nyugatra a siculi occidentalest a német ellen a szélbeli vigyázásra. A magyar királyok alatt kiváltságuk volt, hogy ők képezik az avantgárdát, amiért praeculculatoroknak neveztek. Jegyzete végén olvassuk

* Ebben a teheráni levélben mondja többek között: „*látván mennyire eltévelyed-
tenek legyen némely tudós hazánkfiai — jóllehet a nyelv atyafiságát helyesen állítják — külső
írók tekintete után indulván nemzetünk eredete megítélésében. . .*”

ezeket, de azt már nem tudjuk megfejtteni, hogy ezt hogyan egyeztetette többi megállapításaival. Itt nem érdekel ez a kérdés, mert azt tudjuk Csoma leveleiből, az angol hatóságokhoz tett jelentéseiből, hogy ő az *ósi* székely nép ivadékának tekintette magát, kinek elei őslakók Erdélyben, régebbiek a honfoglaló magyaroknál.

Ezt vallja Kenderessi, de Hegedűs is — ha tud is a László király idején a szélekre történt telepítésről, amit Gyarmathi hirdet Schlözer után.

Gyarmathi pedig egészen bizonyos, hogy 1819 kezdetén találkozott először Csomával Kolozsváron, bizonyára Kenderessinél. Ez év február 20-án indul Csoma Temesvár felé a Kenderessitől erre az útra kapott 100 frt-tal, a helyszínen ismerni meg a szláv nyelvet, amint azt ott és Karlovitz vidékén beszélnek a szerbek és horvátok. Lehet, hogy Gyarmathinak nagy része van ebben a vállalkozásban, azaz ő ajánlhatta az oroszországi úton szükséges szláv nyelv megtanulását. Azonban 1819. április 26-án Schedius Lajos egyetemi tanárhoz írott levele eléggé igazolja, hogy reá is még az újság ingerével hat a nagy esemény, amiről siet értesíteni a nemzet őshazája eredete iránt ugyancsak érdeklődő barátját. „Paulo maiora canamus! Egy olyan ifjú ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségeire egészen feláldozta! Uram segéld őtet! A természettől vaskosan fel van ruházva az út veszedelmeivel való szembenézésre. Magát tökéletesen felkészítette a nemes célra, s most elment Temesvárra, hogy a Slavus nyelvbe belekezdhesen” . . . Most foly a tárgyalás, hogy esetleg a Humboldt-féle expedícióhoz csatolódhassék, amit Generalis Pécsi Ur adott eszére. Eichhorn professor különös nagy pártfogója. Kenderessi már adott neki 100 frt költséget s irással is lekötölte magát, hogy míg ezen utját járja, minden esztendőben neki annyit fizet . . . E nevezetes emberről akar nyomósan írni kedves Barátjának . . . Egészen kétségtelen, hogy nem évek óta tanácsokkal ellátott utazóról ad hírt, hanem maga is csak újabban vett tudomást a merész vállalkozásról, aminek sikeres eredményeire nagyon vágyik. Hogy mennyire lelkesedik érte, mutatja a Schediushoz írott második levél, melynek egyes részei a Tudományos Gyűjtemény 1821. évi tudósításában olvashatók. Ebből azonban nem igazolható az, hogy Csoma a finn rokonság kedvéért kész Finniát s tán Lapponiát is bejárni. Ő a Caspium tenger környékére készül Oroszországon át, bizonyára a Krim félszigeten levő magyar falvakat is felkeresve a Turkoli levelek szerint. Fő célja azonban a messzi keleti őshaza, Tibet és Kína területén, azt kutatja fel.

Mindenesetre nagyon jó, hogy Szilágyi felhívta a figyelmet a Gyarmathi leveleire és a kolozsváriak érdeklődéseire. Kővár vidékén Pécsi generális is tanácsot ad, Gyarmathi biztathatja a szláv nyelv előzetes megismerésére, Döbrentei és Teleki Pál is lelkesen fogadják elhatározását, s készek lennének országos gyűjtést indítani felsegítésére, de Csoma nem kíván előzetes segítséget, nem akar reklámot. A Humboldthoz való csatlakozásért sem lelkesedik, hanem a maga belátása szerint, a maga útján akar járni. Látjuk, hogy a Humboldthoz csatlakozó Bese, aki részére országos gyűjtés folyt s akit Széchenyi maga vett pártfogásába, hamar otthagytta a tudós expedíciót, hazatért. Bizonyos, hogy Csoma sem tudott volna annak rendjébe beleilleszkedni, s hamar kilépett volna közülük, haladva a maga útján, a maga erején, függetlenül. Nem a kényelmet, a támogatást, védelmet kereste, hanem maga akart mindenütt elvegyülni a népek között, alkalmazkodva a helyi körülményekhez, megőrizve függetlenségét, teljes szabadságát. A kolozsváriakkal való kapcsolatait sem értékelhetjük igen nagyra. Meghallgatta a jótanácsokat, követte is azokat, ha a maga

tervéhez hasznosnak, jónak ítélte. De amikor tervének feladásáról beszéltek, amikor utazását, vállalkozását eszelősségnek mondva, arra biztatták, hogy ragadja meg a kínálkozó alkalmat, fogadja el a szigeti meghívást, s maradjon itthon, várja az enyedi tanárságot — dacosan, ingerülten, sietve távozott a csábítás elől.

Ez a csalódás pedig nem Enyeden, hanem Kolozsváron érte! Nem Gyarmathi, nem Döbrentei, vagy Kenderessi részéről, hanem talán ezek távollétében azoktól, akiktől útlevelét s a megígért segítséget várta. Egészen bizonyos, hogy a Gyarmathi említése szerint Kolozsvárra küldött Schedius-féle választ, a szép reménységet nyújtó levelet, melytől „*nevekedett volna a Magyar szív*”, nem olvasta, lehet, hogy a temesvári panaszai után Kenderessi sem fogadta azzal a lelkesedéssel, mint a múlt télen, hiszen újabb pénzbeli segítséget kellett nyújtania. Lehet, hogy az útlevel megszerzése körül voltak bajok, — de az is lehetséges, hogy Kenderessi utasította másokhoz az útlevel dolgában, akik nem fogadták szívesen, hanem le akarták beszélni, „*eszelős*” tervéről. Ezért fut barátjához, Újfalvyhoz, hogy legyen, akinek kipanaszolja magát.

Kenderessit nem rokon léleknek tekinti, nem baráti szívességet fogad el tőle, hanem ő nagytekintélyű patrónus, akire mindig illő tisztelettel gondol. Ezért nem címezi Teheránból segílyt kérő levelét sem neki, hanem csak általában említi a patrónus urakat. Ezért teszi enyedi alapítványát is Kenderessi — Csoma alapítvány címén — nagy tisztességnek tekintve, hogy saját neve mellett szerepel. Gyarmathi azonban nem állhatott nagyon közel hozzá, amit igazol, hogy sem az ő, sem a Döbrentei címére nem küld szótárt, amikor pedig a bécsi, debreceni és más emberekről is megemlékezik, akikkel futólag találkozott, akik némi szívességet tettek neki Göttinga felé, vagy onnan haza vezető vándorlása közben.

Újfalvytól Kolozsvárról való távozása után búcsúzik. Ekkor ingerült, dacos, indulatos, mert úttervét eszelősségnek mondták. Ezt senki sem tehetné azok közül, akik azelőtt olyan lelkesedéssel beszéltek róla. Bizonyosan az útlevele dolgában felkeresett tisztviselők nem értették meg, hogy miért akar a messzi idegenbe menni, amikor itthon lenne hivatala, tisztességes megélhetése. Nem Hegedűs, akit csak *ezután* keres fel Enyeden, amikor már útrakészen búcsúzni megy. És pedig megismétli búcsúvételét. Indulófélben újból látni akarja tisztelt s szeretett tanárát, jó barátját — aki messzi kikíséri, s merengve néz utána.

Mindenesetre jól tette Szilágyi Ferenc, hogy segítette a kolozsvári körrel való viszonyát is tisztázni, s nem veszi rossz néven, ha azt a kellő mértékre szállítjuk alá. Még nem ismerhette a Magyar Pedagógiában megjelent tanulmányomat, mely tisztázta azt is, hogy nem az Akadémia által számára juttatott 300 aranyból küldött vissza 200-at, hanem kétszeres összegben küldötte haza az egyszer, tíz év után hozzá juttatott segíly teljes összegét, mert mindig adni akart, nem pedig kapni másoktól!

Nagyenyed

Dr. Musnai László

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

BÚCSÚ FÖLDESSY GYULÁTÓL

(1874—1964)

A Magyar Tudományos Akadémia nevében búcsúzom Földessy Gyulától. Olyan tudóstól, az irodalomtudománynak olyan mesterétől búcsúzunk ma itt, aki tudós munkálkodása közben a legmagasabb eszményeket tűzte maga elé, s aki tudást, hitet, lírai szenvedélyt — mindent dúsan és áldozatosan árasztott műveibe. A legeslegmagasabb csúcsok ígézetében élt és alkotott. A világirodalomban Goethe ihlette, a magyar irodalomban Petőfi és Arany világa vonzotta delejesen, de végülis és legforróbb odaadással Adynak szegődött heroldjává, az Ady-műnek lett csodálatos bújára. Ezt az életművet ő ismerte a legtökéletesebben. Ritkán akad költőnek ilyen fáradhatatlan, tudásban és művészi érzékenységben egyaránt méltó megvilágosítója. Ő tárta fel az Ady-költészet különös talányait, ő merült legmélyebbre ebben a rejtelmes óceánban, ő világította át a legerősebb fényekkel ennek a művészetnek a titkait. Nemcsak filológusként dolgozott évtizedekig az ezerversű költő életművében, hanem költőként és filozófusként is. Túlnőtt, magasan túlnőtt azon a rangon, amelyet Ady adott volt neki, amikor versei „poéta-adminisztrátorának” nevezte. Ihletett és hivatott kommentátora lett ő a századelő legnagyobb magyar költőjének, olyan kommentátor, aki utat tört a forradalmárnak az értetlenség sűrűjében, s aki nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy azt a bonyolult és hatalmas jelenséget, ami Ady költészeté, helyére illessze a világ minden erőinek óriás hálózatában. A kommentátori inspiráció lendülete néha talán olyan magasságokba és olyan messzeségekbe vitte, ahová nem is követhetjük, de annak az életre szóló, legnagyobb formátumú szolgálatnak az emléke, amelyre ő vállalkozott Ady mellett, irodalomtudományunknak mindenkor termékeny példája lesz. Ez a történelmi szolgálat, úgy érezzük, múlhatatlanul egybefűzte a Költő és a Kommentátor nevét. Mert ezek a kommentárok nemcsak magyaráznak, nemcsak átvilágítanak, hanem valami alkotó és teremtő mozzanatot is hordoznak. A századokba nőző Ady-arcon ott marad a mi nemes halottunk kezényoma is, ezt az arcot valahogyan a Kommentátor is formálta, ennek az arenak némely fényeit és mélyeit a Kommentátor kutató szenvedélye és tüzes elragadtatása fedezte fel számunkra, láttatta meg velünk. Adyt egy kissé az ő szemével látjuk, s ez a Kommentátor kivételes, történelmi jutalma.

A Magyar Tudományos Akadémia megilletődve búcsúzik Földessy Gyulától. Emlékét kegyelettel fogja őrizni, és nagy munkája eredményeit példaként fogja felmutatni a magyar irodalomtudomány jövőjének munkásainak.

*

Kardos László

A Magyar Írók Szövetsége nevében mély meghatottsággal búcsúzom Földessy Gyulától, az írótól, az irodalom nagy értőjétől s szerelmesétől, a példa-életet élő igaz embertől.

Kilencven éves múlt. Élete utolsó esztendeiben megbénította, ágyhoz kötötte már a betegség — az embert idézve mégis a fiatalos vonások jutnak az észbe legelőbb: a vitázó gyors beszédet, a sietős járást, a szinte diákos mozgékonytságot, a fürkésző nyugtalan tekintetet őrzi az emlékezet. Mert bennük tükröződött leghívebben az egyéniség. A lélek megőrzött fiatalsága jellemezte őt mindenekelőtt. Ez jellemezte egész életét. Fiatalnak őrizte meg a költészet igaz szeretete.

Mert ez volt Földessy számára mindvégig a legfőbb s egyetlen szenvedély. Mint a hívő a bibliát úgy forgatta kedves íróinak verseskötetét. A haladó forradalmi költészet vallásában élt. Az emberiség legjobb törekvéseinek megszólaltatói voltak előtte az igazán nagy költők, teljes emberek, akik ismerték az emberben rejlő lehetőségek végtelenségét, akik őrizték és tovább adták az álmat az emberről. S ő értette, érezte ezeknek az álmoknak nagyságát, szépségét.

Petőfi szerelme indította útnak, tőle jutott el Ady Endréhez, s a nagy kortárs költő művészetének szolgálatában lelte meg élete értelmét. A hívő életke elszánt hűségével védte Ady nagyságát, hirdette igazát, gondozta, óvta életművét. Helyt állt a kitüntetett címért: az egykori nagy barát odaadó, hű „poéta-adminisztrátora volt”.

Egy-szenvedélyű élet volt a Földessy Gyuláé, de szépséget, pátoszt épp ez adott neki: mert ügye volt — és nem becsvágya, nem hiúsága — rá tudta tenni az életét. Magatartása példát mutatott. Nemcsak az Ady-életművet gondozó alázatával. Noha azzal is. Az örökölt vagyont hozzá hasonló szeretettel kell óvni, féltetni. Nemzeti kultúránk sorsa, jövője nem utolsó sorban azon is múlik, hogy az Adyéhoz hasonló gazdag-tartalmú alkotó életek idejében megkapják-e a maguk Földessyjét: a szolgálatot vállaló ápoló hűséget.

Mégis: elsősorban másért volt példászerű a tőle képviselt tudósi magatartás. Nem csupán szakma, s főleg nem hivatali állás: életügy, hivatás volt számára az irodalommal való foglalkozás, az üdvösség ügye. Népe életének, egyéni sorsának kérdéseire keresett választ: azért fordult az irodalomhoz. Mitől sem idegenkedett jobban ez az igazságért küzdő igényes élet mint a l'art pour l'art esztétizálás különféle fajaitól. Érezte bennük a céltalanságot, a kínzó, keserű ürességet. Neki mindenekelőtt tartalom kellett: emberi meleg. Hosszan s szívesen foglalkozott ő is választott hősének egyes soraival, szavaival, képeivel. De csak azért, hogy jobban megértse a versekben élő tág, szabad lelket. Ebben látta tudománya célját. Azt érezte feladatának, hogy sajátjává élje, s tovább adja Ady igazát: emberség-magyarság komoly szép szavát, a jól hallott s értett költői üzenetet.

Történelemmé válik lassan a századelő: távoznak csöndben Ady hajdani társai, barátai. Bölöni, Hatvany, Barta Lajos után elment most Földessy Gyula is. Fogynak a nagy-kor küzdő tanúi, nő a magány, s nő a szorító felelősség. Mert a távozókra gondolva nem elég csak a meghajló, tisztelgő kegyelet; kell a helytállás fogadalma is. Kötelesség őrizni eszmei hagyatékukat, az Ady-kor nagy örökségét: emberség-magyarság bonthatatlan, kiküzdött egységét. Ez az igazi emlékezés.

Király István

*

Kedves Gyula bátyám, társaságod, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében, amelynek tiszteletbeli tagja és éveken át elnöke voltál, jövök utolsó búcsúra hozzád. A tenyerem még szinte emlékszik a kezed melegére, hiszen alig négy hete, hogy kilencvenedik születésnapod alkalmából üdvözölni mentünk hozzád, ugyancsak a társaság nevében. Mi tagadás, memóriád akkor már nem volt a régi, nem őrizte jól az aznapi tetteidet és szavaidat. De volt valami, amire akkor is jól emlékeztél: Petőfi és Ady verseit, Goethe Faustját, Reviczky és Komjáthy strófáit, sőt olykor a századvégi fővárosi lapok harmadrangú költőinek sorait most is folyékonyan és hibátlanul tudtad elmondani. Tested úgyszólván alig volt már egyéb, mint Petőfi, Ady és a velők valamiképp összefüggő költők versei emlékének szentségtartója. Mert az irodalom annyit jelentett számodra, mint vers (prózaíró tudtommal sosem méltattál behatóbb tanulmányozásra), a vers pedig mindenekfölött annyit, mint Petőfi, Ady s még az a néhány költő: Csokonai, Vajda, Reviczky, Komjáthy, akiket összekapcsoltál velők. S a verseknek ez az égő szeretete volt az, amely elsősorban különböztetett meg a szokványos irodalomtörténészekétől. Mert te nemcsak tudósa voltál a magyar versnek, hanem rajongó apostola is. Fiatalkorodban misszionárius akartál lenni, a katolicizmus misszionáriusa — s voltaképp misszionárius is lettél, csak hogy a magyar költészet misszionáriusa. Szükségszerűen lettél azzá, lelked természeténél fogva, mert te sosem érted be tudósi módon új meg új igazságok felfedezésével, te meg is akartál téríteni a magad nagy igazságához: hogy Petőfi, Ady és Goethe az út, az igazság és az élet. S mert a térítők vallásos lelkét tapasztaltad magadban, a költészetet is valamiféle vallásos lelkesültség megnyilvánulásának tekintetted, de olyan vallásosságának, amely az embert szolgálja, a társadalmi haladás forradalmi ösztönzője. Nincs miért tagadnunk, rajongásod olykor szertelen vagy elszámtalt állításokra vezetett. De esetleges tévedéseid is a misszionárius nemes tévedései voltak. Soha egyetlen sort sem írtál le meggyőződés nélkül, pusztán avégből, hogy megnyerd egy befolyásos ember kegyét, vagy kiszolgálj valamely jól jutalmazott „társadalmi” megrendelést. Több mint egy félszázaddal ezelőtt gimnáziumi tanár létedre kiálltál Ady Endre mellett, ehhez akkor nem csekély bátorság kellett, hiszen szembeszállás volt a Tisza István-i Magyarország összes hatalmasságaival. S te a két világháború között is hű maradtál Ady Endréhez, még pedig nemcsak Ady szimbólumaihoz és verstanához, hanem Ady társadalmi-politikai elveihez, nagyszerű humanizmusához is, és ezért több, sokkal több vagy szemünkben mint tudós és agitátor. Némely irodalomtörténeti véleményeddel talán vitába fogunk szállni, hiszen a tudományos eredmények oly múlandók, de emberi magatartásod foltatlan tisztasága és hajthatatlan keménysége örökké példakép marad számunkra.

Komlós Aladár

*

Deres fejjel hajlok a papírra, hogy emléksorokat írjak a most elhunyt patriárka korú első középiskolai tanáromról és osztályfőnökömről, Földessy Gyuláról. 1900-ban történt. Mint elsősök félve szorongtunk a Markó utcai főreál első b. osztályában, vártuk az osztályfőnökünket. A felsőosztályosok — diákszokás szerint — ijesztgettek bennünket és egymásután emlegették a rettegett, szigorú tanárok neveit. Vajon ki lesz? Kinyílt az ajtó és belépett egy rövidlátó fiatalember, nagy szemüveggel, és bemutatkozott: „Földessy Gyula vagyok, én leszek a ti osztályfőnökötök.”

Első pillanatban megszerettük a fiatal tanárt, akit akkor neveztek ki helyettes tanárnak, a Markó utcai főreálba. Mi voltunk az első tanítványai és felvezette osztályát egész az érettségiig — kivéve egy évet, amelyet franciaországi tanulmányúton töltött.

Milyen volt Földessy mint tanár? Szerette a diákokat és szerette a tárgyat. A magyar és német nyelvet és irodalmat tanította fiatalos lelkesedéssel. A nyolc év alatt egyetlenegyszer sem láttam haragosnak, sem türelmetlennek. Nem hiszem, hogy abban az óriási táborban, amely keze alól kikerült, csak egyetlen egy is lenne, aki ne gondolna a legnagyobb szeretettel és hálával azokra a tanórákra és osztályfőnöki megbeszélésekre, amelyekben megtanított anyanyelvünkre és fogékony lelkünkbe csepegtette az irodalom szeretetét.

Törődött tanítványaival. A szegényeket ellátta tanítványokkal és gondoskodott arról, hogy ne csak a könyveket, hanem a szükséges füzeteket is díjtalanul megkapják. Legnagyobb öröme azonban az volt, ha valakiben irodalmi tehetség csíráját látta. Emlékszem egy-két ilyen osztálytársamra, akit a legnagyobb szeretettel buzdított és irányított, midőn első zsengeit olvasta.

Tanítványaival akkor sem szakította meg az összeköttetést, midőn párizsi tanulmányútjára indult. Nem sajnálta az időt és a fáradságot, hosszú leveleket írt tanítványainak. Ezeket az írásokat ma is kegyelettel őrzöm.

Szokása volt, hogy diákjaival együtt ment haza. Körülfogtuk hatan-nyolcan és úgy vonultunk végig a hosszú Kohári utcán. Földessy beszélt nekünk írókról és irodalomról. Egy alkalommal, kérdésemre, hogy ki a legnagyobb élő magyar költő, Ady Endre nevét említette. Mi, akik Kiss József, Szabolcska Mihály, Ábrányi Emil, Endródi Sándor és Makkai Emil líráján nevelkedtünk, ekkor hallottuk először ezt a nevet. Ettől kezdve azonban szorgalmasan olvastuk a pad alatt a Budapesti Naplót, és a Független Magyarországot, amelyben Ady versei megjelentek. (Itt jegyzem meg, midőn egy-két évvel később az önképzőkörben, amelynek elnöke voltam, egy diáktársamnak meg akartam engedni, hogy Ady verset szavaljon, a tanár elnök, maga is ismert költő és előkelő irodalmi társaságok tagja, azzal torkolt le, hogy Ady nem költő, hanem egy bohóc, aki a fején jár.)

Midőn 90 éves születésnapján utoljára meglátogattam kedvenc tanáromat, örömmel újságolta, hogy az egyik szépirodalmi lapban milyen nagy tehetségű költőnőt fedezett fel, majd Adyval való barátságáról beszélt el érdekes, intim részleteket.

Földessy tanulmánykötetében, amely 1934-ben jelent meg *Tanulmányok és élmények* címen, van egy igen érdekes írása a halálról. Ebben idézi Goethe mondását: „Egész életemben arra törekedtem, hogy hű és igaz legyek önmagamhoz, és másokhoz, és egyes bajos teendőim között soha nem feledkeztem meg a legmagasabb emberi célokról sem.” „Végezzük dolgainkat, míg életünk tart.” Goethének ez a mondása teljes egészében illik Földessy Gyulára is, a kiváló tudósra, íróra és tanárra és midőn az általa vezetett legöregebb középiskolai korosztály nevében hálával és tanítványi szeretettel Petőfi szavaival búcsúzom el Földessy Gyulától, azokkal a szavakkal, amelyet Petőfi Vajda Péter halálára írt:

Ó természet viseld gondját e sírnak,
Melynek lakója leghívebb fiad,
Viseld gondját . . . ülted áldás gyanánt
Virágaid legszebbjeit reá!

Tiborc Zsigmond

VARGYAS LAJOS: „KUTATÁSOK A NÉPBALLADA KÖZÉPKORI
TÖRTÉNETÉBEN” C. DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Vargyas Lajos fenti című doktori értekezésének vitáját 1963. július 11-én tartotta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya. A bírálóbizottság elnöke *Kodály Zoltán* akadémikus, titkára *Gunda Béla* a történettudomány doktora, tagjai: *Bárczi Géza* akadémikus, *Szabolcsi Bence* akadémikus, *Kardos Tibor* levelezőtag, *Barta János* az irodalomtudomány doktora, *Gáldi László* a nyelvészeti tudományok doktora, *Mályusz Elemér* a történettudomány doktora, Az értekezés opponensei: *Ortutay Gyula* akadémikus, *Klaniczay Tibor* az irodalomtudomány doktora, *Maróthy János* a zenetudomány kandidátusa.

Kodály Zoltán elnök megnyitó szavai után Gunda Béla ismerteti Vargyas Lajos életrajzát és eddigi tudományos munkásságát, majd ORTUTAY GYULA felolvassa opponensi véleményét, amelyben bevezetőül utal arra, hogy a nagy erudícióval készült munkáról lényegi bírálatot mondani igazságosan csak egy másik művel lehetne. Vargyas L. doktori disszertációját — véleményeltérések ellenére is — kiválóan dokumentált, gondolatébresztő munkának tartja, amely alkalmas a doktori fokozatra. Az opponensi munka jellege nem teszi lehetővé, hogy ellenvetéseit kellő hitelű részletezéssel kifejtse s a doktori fokozat elismerésére sem elegendő egyetlen mondat. Ezért néhány jelentősebb ellenvetéssel utal Vargyas L. koncepcióira, de nyomatékkal hangsúlyozza az ellenvetések mellett munkájának az értékét. Az opponens a munka legnagyobb értékének azt tekinti, hogy a történeti-földrajzi összehasonlítás módszerével mer új kérdéseket feltenni, a hatás-átadás összehasonlító módszerén túl fundamentális kérdések megválaszolására tör. Nem ért azonban egyet a ballada műfajának kialakulására vonatkozó időponttal, annak társadalmi-történeti indokolásával. Meglepőnek tartja, hogy a szerző az epikus műfajok genézisével kapcsolatban nem vitat olyan elvi jellegű nézeteket, mint Chadwick N. K. nézetei az északi balladaköltészet kezdeteiről. Hangsúlyozza Ortutay Gyula, hogy a balladai epikumok legősibb történeti rétegei a feudális társadalmakra utalnak s aláhúzza a *társadalmak* kifejezést, mert az európai ballada nem egy helyen született. A ballada néven összefoglalt kis epikus műfajok a feudalizmus virágzásának s ezzel együtt a városi polgárosodás és a parasztság kapcsolatának korszakaival esnek egybe. Nem osztja azt a véleményt, hogy a szóbeli ballada műfaja a parasztság s — olyan jelentős kiemeléssel, mint Vargyas L. véli — a francia-vallon parasztság alkotása lenne. Számolnunk kell többek között a *semiliteraire* szerepével. Vargyas L. a magyar és francia balladák kapcsolatának, ill. a francia ráhatások igazolására a magyarországi francia telepeseket említi. Ortutay Gy. szerint ezt az állítást a magyar anyag földrajzi elterjedése

s más érvek sem támogatják. Szerinte a közvetítésnél „már a középkorban feltűnő írástudó zselléri réteget kell vizsgálóra vennünk.” Felhívja a figyelmet arra, hogy Vargyas L.-nak nagyobb figyelmet kellene szentelnie a lengyel anyagra. Bystron, Krzyżnaowski művei e tekintetben segítséget nyújtottak volna. Archaikus történeti balladáink egy csoportjánál a lengyel balladák (házasságtörés, hűség stb. témák) körében számos variánst találunk. Az egyes balladák kapcsán — mondotta Ortutay Gy. — a történeti és összehasonlító fejtegetéseket érintő ellenvetéseket egy részletes kritika számára tartja fenn. E téren Vargyas L. oly jelentős anyagot tárt fel s olyan sok új összefüggésre mutatott rá, hogy azokkal szemben csak a részletekbe menő filológiai vita lenne méltányos. Ortutay Gy. azzal fejezi be opponensi véleményét, hogy akkor amikor a doktori fokozatra érdemesnek tartja és elfogadásra ajánlja még sokat vitatkozunk a munkával és sokat tanulhatunk belőle.

A távollevő KLANICZAY TIBOR opponensi véleményét Gunda Béla ismer-teti. Az opponens szerint Vargyas L. munkája példája annak, hogy az irodalom-történészeknek és a folklórtudomány művelőinek mennyire együtt kell mű-ködni. A szerző nem vádolható az irodalomtörténetben való járatlansággal vagy az irodalom iránti tudományos érdeklődés hiányával, de mégis feltűnő az irodalomtörténet tanulságainak mellőzése. Szerinte meggyőző a magyar balladák jelentékeny része francia eredetének kimutatása. Vargyas L. bizonyí-tásait elfogadhatónak találja. Felmerül azonban a kérdés, hogy az értekezés készítője miért csak a vallon telepésekre, valamint a Magyarország és Flandria közötti kereskedelmi kapcsolatokra utal. Francia—magyar kapcsolatok már előbb is voltak. Ismeretesek III. Béla igen erős francia kapcsolatai, francia lovagi költők hazánkban való látogatásai, a párizsi egyetem sűrű látogatása a magyarok részéről stb. Amikor Vargyas L. azt fejtegeti, hogy a francia eredetű magyar balladaköltészet hatott a szomszédos népek költészetére, nem fele-dkezhetünk el a magyar lovagregény problémájáról (a magyar Trója-regény s a délszláv Trója- és Sándor-regények kapcsolata) s arról sem, hogy a Toldi-monda számos elemének forrását a francia lovagi költészetben találták meg s a monda több mozzanata viszont átkerült a délszlávokhoz s Baba Novak személye köré fonódott. Mindez megerősíti Vargyas L. koncepcióját. Kár, hogy nem utalt rájuk. Klaniczay T. felhívja a figyelmet arra, hogy Vargyas L. a Görög Ilona balladával kapcsolatban bonyolult magyarázkodásra kénysze-rült a „görög” nevet illetően. Az opponens véleménye szerint a névnek a követ-kező a magyarázata: „a görög jelző (s nem vezetéknév!) a trójai háború Helénájával kapcsolatos. A középkori magyar Trója-regény elveszvéen, csak a Lévai Névtelen 1570-ben írt széphistóriájára hivatkozhatok, amely Ovidius nyomán Paris és Helena történetét tartalmazza s mely mindjárt az elején „görög szép Ilona” néven említi a hősnőt. A továbbiakban azután ez a görög Ilona a „szép” stereotip jelzővel szerepel, szép Ilona tehát a széphistória szerint azonos görög Ilonával, s igen könnyen elképzelhető, hogy a ballada szép Ilo-nája egyes változatokban ennek nyomán lett „görög” Ilonává.” Valószínű mindez azért került el Vargyas L. figyelmét, mert a balladák problémáját függetlennek tekinti az irodalomtól, kizárólag paraszti műfajnak véli. Vargyas L. koncepciójának van néhány sarkalatos pontja, amelyet nem tart elfogad-hatónak. Így nem tartja helyesnek a magyar parasztság XIV. századi „pol-gárosodásáról” mondottakat. Vitatja, hogy a házastársi hűség polgári proble-matikaként fogható fel. A szüzesség és a házastársi hűség a középkor végén nem polgári, hanem lovagi eszmények. Felveti a kérdést Klaniczay T., hogy

mi bizonyítja, hogy a XIX. sz.-ban vagy később gyűjtött balladánk helyenkénti antifeudális mozzanatai az illető balladában már a kezdet kezdetén is megvoltak? Számításba kell venni, hogy olyan témák, mint a gazdag ifjú és a jobbágyleány szerelme nem feltétlenül népi, paraszti témák. A XVI. századi feudális, udvari epikában is megvannak s ezért a paraszti eredet kérdése vitatható. A vallon telepesek közvetítését a balladák terén problematikusnak látja. Magától értetődőbb lovagi közvetítésre gondolni. Vargyas L. továbbá metafizikusan határolja el a hősének és a ballada közötti műfaji különbséget. Klaniczay T. meggyőződése szerint a középkori epika kérdéseit nem lehet csak egyetlen osztály, illetve egyetlen műfaj-egység körén belül vizsgálni. A folklórista nem választhatja el a népi epikát a feudális, lovagi költészettől illetve az írott irodalomtól. Az irodalom fejlődési törvényszerűségeinek ellentmond Vargyas L.-nak a ballada létrejöttéről vallott elmélete. Semmiképpen sem alakult a ballada az eposztól és a hősi énektől függetlenül. Vargyas L. valahogy úgy képzeli, hogy az észak-franciaországi parasztság valami kollektív zsenialitása a XIII–XIV. században egy csapásra megalkotta a balladatípust. Éppen az értekezés szerzője sorol fel igen sok esetet arra vonatkozólag, hogy a korábbi epikából mi minden él a balladákban. Vargyas L. számos elemzése éppen azt valószínűsíti, hogy a ballada korábbi epikai műfajokból hosszasan, fokozatosan fejlődött. Klaniczay T. több példát sorol fel arra, hogy epikus művekben kell látnunk a széphistória és a ballada közös forrását.

Klaniczay T. utal arra, hogy az értékelés kritériumának nem azt tartja, hogy egy másik tudomány képviselője számára elfogadhatók-e a disszertáció következtetései, hanem azt, hogy vannak-e benne időtállóan tűnő eredmények, kialakított-e elméletileg is átgondolt koncepciót. Erre a kérdésre határozott igennel lehet felelni. Jelentős eredmény annak a megállapítása, hogy a honfoglaláskori magyar epika elemei tovább élnek a balladákban, a Kóműves Kelemen probléma új megvilágítása stb. Vargyas L. kutatásai az elveszett ősi magyar epika, valamint a szintén elveszett magyar lovagi epika rekonstruálásához nyújt igen jelentős támpontokat. A disszertációt doktori értekezésül elfogadja és javasolja Vargyas Lajosnak a doktori fokozat megadását.

MARÓTHY JÁNOS szerint Vargyas L. munkája három szempontból jelentős: 1. átfogó nemzetközi koncepciója új távlatokat nyit; 2. a balladák kutatása terén az összehasonlító munkát ilyen kiterjedt, a keleti és nyugati anyagban egyaránt biztonsággal tájékozódó forrás-ismerettel eddig még senki sem végezte el; 3. az anyag feltárása fontos elméleti következtetések levonásával párosult, mint pl. a ballada elhatárolása az eposztól és létrejöttének magyarázata a paraszti lét árutermelés létrehozta új viszonyaival. Amikor vitába száll Vargyas L. néhány tételével, azt annak az előrebocsátásával teszi, hogy a munkát tekintélyes tudományos teljesítménynek tartja. Az etnikai-geográfiai származáselméletekkel szemben felveti az életviszonyok problémáját, amelyek hasonló műfaj- és témátípusokat akkor is létrehozhatnak különböző területen, ha ezek közt hagyománybeli kapcsolat vagy etnikai érintkezés egyáltalán nincsen. Hasonló életviszonyok között aligha szorul rá egy nép átvételre ahhoz, hogy pl. az elválasztott szeretők tragédiáját vagy a hűtlen házastárs problematikáját művészetében megszólaltassa. Ezért Vargyas L. módszerének az abszolutizálása nem helyeselhető. Az átadás-átvétel leszűkített szempontja elzárja Vargyas L. útját olyan termékeny kérdés-feltevések felé, mint a ballada-elemek tartalmi elemzése az életviszonyokban való kap-

csolatukban. Kiemeli viszont Maróthy J., hogy a zárófejezetben örvedetesen foglalkozik Vargyas L. a ballada-műfaj tartalmi elemzésével és létrejöttének szociológiai magyarázatát is adja. Részletesen fejtegeti Maróthy J. azt, hogy az árutermelési viszonyok nemcsak külső technikai kereteikben, hanem az általuk létrehozott új emberi viszonyok legbensőbb tartalmában is magyarázatul szolgálnak a ballada-műfaj keletkezéséhez. Mélyrehatóan elemzi az opponens, hogy az árutermelés nemcsak tartalmában, hanem létrejövési és terjedési formáiban is alakítóan hat a népi kultúrára. Rámutat arra, hogy hiányérzetet kelt a verstani és zenei téren jelentős eredményeket produkált Vargyas L.-nál a formai megfontolások figyelmen kívül hagyása. Vargyas L. munkáját az opponens nemzetközi viszonylatban is kimagasló munkának tartja, örömmel üdvözlöi s a „tudományok doktora” fokozat megítélését javasolja.

Az opponensi vélemények elhangzása után többen hozzászólnak a doktori értekezéshez. GÁLDI LÁSZLÓ rámutat a balladákkal kapcsolatban a poligenetikus fejlődés lehetőségére, hangsúlyozza a témakörrel kapcsolatban a román balladák fontos szerepét, az Alecsandri-féle gyűjtés szigorúan kritikai kiadásának fontosságát. Meg kellett volna vizsgálnia Vargyasnak a balladák versformáit. KARDOS TIBOR azt emeli ki, hogy Maróthy J. részletesen beszélt a disszertáció érdemeiről is. Klaniczayhoz és Ortutayhoz hasonlóan a vallon réteg közvetítő szerepének nem tulajdonít nagy jelentőséget s arról beszélt, hogy Vargyas L. a parasztság balladateremtő erejét túl mereven határozza meg. Aláhúzza a deákoknak, mint költőrétegnek a jelentőségét. Figyelmeztet arra, nehogy hitet keltsünk, mintha az emberi érzéseket meghatározott történeti pillanathoz kötnénk. Vargyas Lajos értekezését a magyar tudomány egyik legkomolyabb teljesítményének tartja. MARÓTHY JÁNOS felszólalásában arra utal, hogy nem szeretné, ha a jelöltnek az általa leglényegesebbnek tartott következtetése, — hogy t. i. a ballada létrejötté és tematikája mennyire összefügg az árutermelési viszonyok kialakulásával — legnegatívabb megvilágításba kerülne. Természetesen ezen a téren még mélyebb elemzésre van szükség. UJFALUSY JÓZSEF egy herodotosi szövegnek Kómüves Kelemenné balladájával való egyezésére hívja fel a figyelmet s a hagyományozódás különböző úton-módon való lehetőségeiről beszél.

VARGYAS LAJOS igen részletesen válaszol az opponensek és a vitában résztvevő felszólalók véleményeire. Válaszában nagy jelentőséget tulajdonít az elvi vonatkozások hangsúlyozásának. Így utal arra, hogy Maróthy J. figyelmen kívül hagyta, hogy munkája egyes részeinek természete eleve kényszerítette az abszolutizálásra. Akkor amikor pl. a francia eredetű balladákat tárgyalta, szükségszerűen csak azokkal foglalkozott, ahol összefüggés található s azokkal nem, ahol nincsen összefüggés. Munkája negyedik fejezetében fejtegeti, hogy a ballada műfaját egy bizonyos társadalmi fejlettség hozta létre, ami több helyen is megtörténhetett. Sokkal több önálló fejleményt tart számon, mint egymásból származottat. Viszont más dolog a hasonló műfaj, hasonló típus és az azonos típuson belül mutatózó szövegegyezés. Kutatásaiból azonban arra az eredményre jutott, hogy az európai népballada egészében egyetlen tipológiai egységnek tekintendő. Hivatkozik arra, hogy nagy gondot fordított a balladák tartalmi elemeinek az életviszonyokkal való kapcsolatára. Elismeri Klaniczay T. opponensi véleményének sokoldalúságát, s több szempontját örömmel teszi magáévá. Nem látja azonban annak a lehetőségét, hogy a lovagi költészet olyan nagy szerepet játszott volna egyes balladák kialakulá-

sánál. A magyarországi vallon és francia telepések jelentőségét több néprajzi és történeti nyelvészeti ténnyel bizonyítja. Elvileg mutat rá arra, hogy a Trója regénynek igen kevés szerepe lehetett a parasztságnál. Nem látja bizonyíthatónak a lovagi költészet ballada-közvetítő hatását. Vargyas L. szerint a ballada se nem az eposzból keletkezett, se nem az eposztól függetlenül. Az eposz után, annak helyébe alakult. Ortutay Gyulának nyújtott válaszában többek között kitér arra, hogy Chadwick munkájával azért nem foglalkozott, mert a munka részletes bírálatát már elvégezte Zsirmunszki s ennek a munkának a felfogását tette magáévá. A rendkívül kiterjedt irodalomból csak azt vette tekintetbe, amely tárgyat közvetlenül érinti. A literátus diákok, a szegényparasztírástudók tekintetében hivatkozik arra, hogy mindaz, amit ennek az iskolamesteri—kántori—nótáriusi rétegnek írásaiból ismerünk, könnyen leválasztható a népköltészetről még akkor is, ha egyes népköltészeti műfajokba csakugyan belekerült. A lengyel kapcsolatoknak a lehetőségek szerint figyelmet szentelt. Ortutay Gy. és közte a ballada kialakulásának időpontjára vonatkozó véleménykülönbség Entwistle munkájának eltérő értelmezéséből adódik.

Az opponensek és a vitában felszólalók Vargyas Lajos válaszát elfogadták, annak ellenére, hogy a felmerült vitás kérdésekben nem mindenben értettek egyet álláspontjával, azonban a kutatások jelenlegi állapotában az általa vizsgált kérdést illetően a különböző szakemberek és főképpen a különböző tudományszakok képviselői között egyetértés nem is képzelhető el.

A bírálóbizottság Vargyas Lajos *Kutatások a népballada középkori történetében* c. munkájáról a magasszintű opponensi vélemények és hozzászólások, valamint Vargyas L. válasza alapján a következő határozatot hozta: „Vargyas L. doktori értekezése igen magas színvonalú, a ballada elméleti kérdéseit is behatóan tárgyaló, úttörő munka. Az értekezés kiválóan mutatja a szerző széleskörű anyagismeretét az európai folklór területén; a vizsgált anyagot szigorú tudományos következetességgel dolgozza fel, s noha eredményei a további kutatások során számos tekintetben módosulhatnak, a tanulmány az európai balladakutatás egyik fontos, nélkülözhetetlen dokumentuma. Tekintettel arra, hogy a munka a hazai szakirodalmon messze túlmutat, kívánatos, hogy az Akadémiai Kiadó idegen nyelven jelentesse meg. A bírálóbizottság egyhangúlag javasolja, hogy a TMB Vargyas Lajosnak a *tudományok doktora* fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta

Gunda Béla

a bizottság titkára

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLÓJA AZ MTA 1965. ÉVI JUBILEUMI NAGYGYŰLÉSÉN

A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése már magában is jelezte a felszabadulás után országunk életében végbement történelmi változásokat, a szocialista eszmék győzelmét a társadalmi és gazdasági élet minden területén. A magyar tudomány, így a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály irányítása alá tartozó tudományterületek előtt nem kisebb feladat állt, mint kialakítani a kutatás marxista módszerét és szemléletét, megszervezni az új-típusú, szocialista kutatómunkát, pótolni évszázados mulasztásokat, s marxista eszmeiségű, a társadalmi igényeket kielégítő új művekkel a kor szintjére emelni tudományunkat. Az elmúlt 15 évben fokozatosan, az elméleti és szervezeti előkészítés, ill. felkészítés több szakaszán keresztül vezetett az út az Osztályhoz tartozó tudományágak mind szélesebb kifejtéséhez.

Az újjászervezett Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályához tartozó tudományágak a következők: nyelvtudomány, irodalomtudomány, orientalisztika, klasszika-filológia (ókortudomány), zenetudomány, s 1960-tól a Társadalmi Történeti Tudományok Osztályáról az I. Osztályhoz került a néprajztudomány. Az utóbbi 6—8 évben megnövekedett a modern-filológia tudományos súlya és társadalmi szerepe, s ennek megfelelően mind elméleti, mind tudományos szervezési szempontból egyre fokozottabb mértékben az önálló tudományág jellegét kapja. Az Osztály 1962-ben napirendre tűzte az afrikanisztikának mint új stúdiumnak tudományos megalapozását és fokozatos kifejtését. 1964-től tudományos tanácsadási jelleggel az Osztály a színhadtudomány egyes kérdéseivel is foglalkozik.

Az Osztályvezetőség irányító és tudományos szervező munkáját az újjászervezés utáni periódusban elsősorban tudományos bizottságain keresztül érvényesítette. A bizottsági rendszer a tudományos, tudománypolitikai követelményeknek megfelelően változott. Az 1964. évi közgyűlés után hét tudományos bizottság és munkabizottság működik az Osztály keretében s ez azt jelenti, hogy az Osztályhoz tartozó valamennyi diszciplína már rendelkezik akadémiai irányítással és tudományos felügyelettel. A tudományos munka az elmúlt 15 év eredményeképpen mind szélesebb intézeti hálózatra támaszkodhatott. 1949-ben a Nyelvtudományi Intézet, 1953-ban a Népzenekutató Csoport, 1956-ban az Irodalomtörténeti Intézet és 1961-ben a Bartók Archivum felállítását határozta el a Magyar Tudományos Akadémia. 1960-ban megalakult a tanszéki Ókortudományi Kutatócsoport és 1963-ban kezdte meg működését a tanszéki Néprajzi Kutatócsoport. Osztályunk az intézeteken kívüli tudományos kutatásokat az Akadémia újjászervezése után egyre szervezettebben és fokozatosan emelkedően anyagilag is támogatja. A támo-

gatás összege 1955—65-ig háromszorosára emelkedett, s jelenleg meghaladja az évi egymillió forintot. Az újjászervezés utáni első évtizedben e támogatás révén több intézeten kívüli tudományos műhely (ELTE Belső-Ázsiai Tanszék, Latin-filológiai Tanszék, nyelvtudományi tanszékek, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Irodalomtörténeti tanszékei, a szegedi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszéke, Országos Széchényi Könyvtár) alakulhatott ki és számos részletkérdés tudományos vizsgálata vált lehetővé. 1960-ban több mint 50 téma kutatása, feldolgozása folyt akadémiai támogatással. Az anyagi erőforrások eredményesebb felhasználása érdekében az Osztály tudományos szempontból a legfontosabb, tudománypolitikai szempontból a legsürgősebben megvalósítandó témákra biztosított támogatást s ennek következtében mintegy felére csökkentette a támogatandó témák számát, s ez némileg csak a néprajztudománynak az Osztályhoz kerülése következtében emelkedett. 1965-ben az Osztály 17 kutatóhelyen (egyetemi tanszékek, könyvtár, múzeum stb.) 32 téma kutatását támogatja s e témák vonatkozásában a tudományos felügyeletet is gyakorolja. Az Osztály mindig különös figyelmet szentelt a könyv- és folyóiratkiadás ügyének. A tudományos eredmények közzétételének lehetősége — anyagi áldozatok árán is — jelentős mértékben gyarapodott. Nem túlzás mondani, hogy az elmúlt 15 évben minden magas színvonalú tudományos munka megjelenhetett nyomtatásban. Az Osztályhoz tartozó 7 idegen nyelvű (acták) és 11 magyar nyelvű folyóirat lényegében kielégíti tudományterületeink publikálási igényeit. A kutatók számának növekedése, az egyéni érettségi fok, a színvonal emelkedése, a tervmunkák megvalósulása, a tudomány világméretű rohamos fejlődése azonban további feladatok elé állítja a tudomány irányítóit, az Osztályvezetőséget, nemkülönben a könyvkiadás, mely — ugyancsak nagy eredményei mellett — ma már nem képes lépést tartani az egyébként örvendetes fejlődés (kéziratok elkészülése) ütemével.

Az Osztály tudományterületeinek 15 éves fejlődésmenetét kísérve megállapíthatjuk, hogy a testületi szervek (Osztály, Osztályvezetőség, bizottságok, tudományos tanácsok) elvi irányítása rendkívül nagy szerepet játszott a marxista tudományszervezési módszerek kialakításában, az Osztály intézeteinek létrehozásában, az intézeten kívüli kutatások megszervezésében és a tudomány eredményeinek közzétételében.

Részletekbe menő és mélyebb tudománytörténeti elemzés igénye nélkül talán három — egymástól mereven el nem választható — szakaszban jelölhetjük meg az Osztály tudományágainak 15 éves fejlődését.

Az első szakaszban, az Osztály lényegében a testületi szervek útján gondozta a hozzá tartozó tudományterületeket, vagy egy-egy tudományterület egészét átfogó vitaüléseken, felolvasó üléseken keresztül s az évről évre ismétlődő akadémiai nagygyűlések tudományos tanácskozásai és az OV. beszámolóik révén orientálta a tudomány művelőit, vetette meg elvi alapjait a később tervebe iktatott tudományos vállalkozásoknak. Az elméleti vitaülések majd mindegyike konkrét szervezeti előrehaladást is eredményezett. A Nyelvművelő Bizottság létrehozását az 1950-ben tartott nyelvészeti vitaülés előzte meg. 1950-ben és 1951-ben a két társadalomtudományi osztály együttes ülése a marxista eszméiség széles körű kibontakozásának, hatásának útjelzője, s az 1951 végén tartott irodalomtörténeti kongresszus, mely az Irodalomtörténeti Állandó Bizottság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezésében zajlott le, átfogóan a régi magyar irodalomtól napjainkig jelölte ki az irodalomtudomány új fel-

adatait. A szélesebb közvéleményt is foglalkoztató Vörösmarty, Madách, Arany emlékülések (1950—1952) hosszú évekig készítették irodalomtudományunkat a további szakmai vitákra. A magyar klasszikusok kritikai kiadása szempontjából korszakos jelentőségű volt a Magyar Irodalomtörténeti Állandó Bizottságnak az 1952-es szerkesztői irányelvekről szóló határozata. A megújuló magyar nyelvészeti kutatások jelentős állomásaként tarthatjuk számon az 1952-ben tartott második országos magyar nyelvészkongresszust, s az 1953-as nagygyűlés tudományos ülészakát: Előbbi a napjainkban megvalósuló intézeti tervmunkák elméleti alapjait és szervezeti kereteit már akkor kijelölte.

1954-ben az Osztály felismerve e területen mutatkozó elmaradást, határozatot hozott a legújabb kori magyar irodalom kutatásáról, s az Osztályközlemények hasábjain „Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv műfajának kérdései” címmel tanulmány jelent meg a magyar irodalomtörténet összegező feldolgozásának problematikájáról.

Az orientalisztika 1955-re szervezett tudományággá vált. Megalakult az orientalisztika akadémiai bizottsága s 1955 végén a hazai orientalisták megtartották az első orientalisztikai konferenciát.

A magyar tudomány külföldi kapcsolatainak kialakítása, a szocialista országok képviselőivel való széles körű eszmecsere szempontjából nagy jelentőségű volt az 1955-ös nagygyűlés, amelyen több külföldi tudós is előadást tartott, de különösen az 1955. november 1—3 között rendezett irodalomtörténeti kongresszus, az ún. realizmus vita, melynek közvetett tudományos célja ugyancsak az irodalomtörténeti kézikönyv elméleti kérdéseinek megvitatása volt. E kongresszuson részt vettek a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, Román Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság akadémiainak irodalomtörténész tudósai.

A Helyesírási Bizottság aktuális és társadalmi igényt elégített ki, amikor 1955 októberében napirendre tűzte helyesírásunk időszerű kérdéseit s a vita nyomán számos tudományos kérdés tisztázása mellett több, az iskolai oktatásban is zavart okozó bizonytalanságot sikerült megszüntetni.

Emlékeztetünk, mint jeleztük, nem meríti ki a teljesség igényét, csupán a tudományos munka, a tervezés későbbi fázisait előkészítő, s bizonyos tekintetben meghatározó nagy jelentőségű tudományos eseményeket idéztük fel. Általában a célkitűzés megalapozott és helyes volt e viták során. Sajnálatosan a dogmatikus szemlélet, a szektás politikai gyakorlat, majd az ötvenes évek közepén az ideológiai elbizonytalanodás és revizionizmus torzításai lefékezték a marxista eszmeiségű tudomány kibontakozását, kiváltképpen a művek létrejöttét. Bebizonyosodott ugyanakkor az is, hogy nagyszabású, kollektív munkát igénylő feladatokat szervezett kutatói bázis, kutatóintézetek nélkül realisan nem lehet megoldani.

Kutatómunkánk és tudományszervezésünk második szakaszában az ellenforradalom politikai, ideológiai rombolásának megszüntetésével, a kutatás szervezettebbé tételével, az intézetek fejlesztésével és tervezésük fejlettebb formáival, konkrét megvalósítható feladatok vállalásával szinte valamennyi tudományterület gyors fejlődésnek indult. Az Osztály ugyanakkor folytatta a tudományos viták és felolvasások bevált hagyományát. Ezek sorából kiemelkedik a József Attila ülészak, a „Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései”, valamint a „Két világháború közötti magyar líra néhány problémája” című felolvasó ülés.

Az intézetek szervezeti, személyi és ideológiai megerősítésével egy időben kialakultak a tudományos viták új formái, a „műhely-viták”. Az intézetek szervezésében rendszeressé váltak a közvetlen tudományos eszmecserék, a munkaértekezletek. Ezek közül kiemelkednek az Irodalomtörténeti Intézetben tartott ún. „népi-vita”, a „nacionalizmus-vita”, a „realizmus-vita”, a Nyelvtudományi Intézet s a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközössége együttes szervezésében zajlott le a „Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről” c. ún. strukturalista-vita, s a Bartók Archívum rendszeresen tartott zenetörténeti és zeneelméleti vitáülései.

Az 1956 utáni évek új szakaszt jelentenek az Osztály irányítása alá tartozó tudományterületek nemzetközi kapcsolataiban. Szinte minden jelentős külföldi, nemzetközi kongresszuson képviselték tudósaink, kutatóink a magyar tudományt. Aktív részvételükkel mindenütt elismerést vívtak ki. Ugyanakkor tudományos munkánk, tudománypolitikánk érettségét bizonyították a hazánkban nemzetközi jelleggel vagy külföldi részvevőkkel rendezett kongresszusok; az 1959-ben tartott Haydn-konferencia, az 1960-ban rendezett nagy sikerű I. Tudományos Nemzetközi Finnugor Kongresszus, az 1961-ben rendezett Liszt—Bartók Konferencia, az 1962-ben sorra kerülő nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia s az ezt követő Magyar Néprajzi Kongresszus, amely első kongresszusa volt a magyar néprajzosoknak. E kongresszusok sorra azt bizonyították, hogy a dialektikus és történelmi materializmus talaján álló magyar tudósok egyenrangú partnereként szólhatnak hozzá a nemzetközi tudomány mai vitatott vagy meg nem oldott kérdéseihez.

A külföldi tanulmányutak egész rendszere alakult ki s ennek következtében a kutatók horizontja tágult. E lehetőség jó eszköznek bizonyult többek között a szűklátókörűség, a provincializmus leküzdéséhez is.

Intézeteinkben fokozatosan megjavult a tervezési rendszer, részben a már korábban kijelölt, részben új, de mindenképpen a fontosabb tudományos feladatok konkrét megvalósítását tűzték napirendre.

A harmadik szakasz határvonala nehezebben vonható meg, mégis az MSZMP VIII. Kongresszusának időpontját tekinthetjük talán elfogadhatónak. Az OV. már a kongresszus utáni közgyűlésen megfogalmazta tudománypolitikánk jellemzőit s megjelölte feladatainkat s ezeket lényegileg jelen munkánkban is érvényesnek tekinthetjük. Az Osztály munkájának gerincét ezekben az években azok a fontos kezdeményezések adták meg, melyek az MSZMP VIII. Kongresszusának irányelveiben és határozataiban nyertek megfogalmazást.

Az OV. a VIII. kongresszus óta felmerült feladatokat nem tekintette kampány-munkának, hanem azt tapasztalta, hogy a reá háruló feladatok sikeres megvalósítását jelentősen előmozdította a TFT és az Akadémia elmúlt évekbeli legfontosabb kezdeményezése, a távlati tervezés. Ennek rendszerét és céljait szem előtt tartva úgy tervezte az egyes tudományterületek munkáját, hogy a régebben kezdett nagy tervmunkák ezekben az években befejeződjenek, valamint, hogy a kutatási tervek hosszú távlatra is az új ideológiai feladatokhoz igazodjanak s mind meggyőzőbben behizonyosodik, hogy a szocializmus építése során felmerült ideológiai problémák megnyugtató tisztázása érdekében, akár az irodalom, a művészetek, akár az egyéb társadalomtudományok területén hosszú évekre kiterjedő tervszerű munkára van szükség.

A távlati tervezési rendszer másik igen lényeges tapasztalata, hogy az újonnan felmerülő feladatok és célok elérése érdekében a korábbi kezdeményezéseket maximálisan fel kell használni. Általában megállapítható, hogy bizott-

ságaink, intézeteink ebben az irányban végezték munkájukat. Az egyes tudományágaknak, intézeteinknek és kutatócsoportjainknak tevékenysége összekapcsolódott a távlati tervezési munka folyamataival, a már megkezdett fontos munkákkal, az intézetek távlati fejlesztésével, nemzetközi kapcsolataink politikájával, a tudományos utánpótlás kérdéseivel.

Az OV. a közvetlen társadalmi szükségletekből reá háruló feladatokat a VIII. kongresszus után a következőkben jelölte meg: az egyetemi oktatás segítése, széles körű népművelés (tudományos ismeretterjesztés), a művelődési politika segítése. Az Osztály irányítása alá tartozó tudományterületek közül az irodalomtudomány már létrehozta összefoglaló marxista szintézisét, a nyelvtudomány az Értelmező Szótár hét kötete és a Magyar nyelv leíró rendszere után a legközelebbi években további fundamentális műveket jelentet meg. A néprajztudomány napirendre tűzte a magyarság anyagi és szellemi kultúrájának összegező marxista feldolgozását. E művek nagy segítséget jelentenek az egyetemi oktatásban s bizonyára jelentős befolyást gyakorolnak az egész magyar kulturális életre.

A szocialista közművelődés tekintetében feladataink új irányban fejlődnek. Az ismeretszerzési lehetőségek társadalmi kiszélesítése jelentősen fokozódik, a kulturális munka állami szerveken kívüli jelentősége egyre növekszik. Az Osztály felügyelete mellett működő társaságok (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Ókortudományi Társaság, Magyar Néprajzi Társaság) eredményesen munkálkodtak az elmúlt 15 évben adott szakterületek tudományos eredményeinek megismerttetése, a tágabb értelemben vett szakmai közvélemény orientálása érdekében. Noha a közben létrehozott tudományos intézetek s a TIT szervei bizonyos funkciókat átvettek a társaságoktól, az érintett szakterületek művelőit (intézetek, egyetemek, főiskolák, középiskolák, könyvtárak, múzeumok stb.) továbbra is a társaságok fogták össze, s a társaságok életében, de tudományos közéletünkben általában is kiemelkedő szerepet játszottak a tudományos vándorgyűlések és a rendszeresen tartott felolvasó ülések. A társaságok nemegyszer kezdeményeztek és rendeztek országos jelentőségű tudományos kérdésekben vitaüléseket. A felolvasó ülések, a társasági folyóiratok és önálló kiadványok gyakran első fórumai lehettek fiatal kutatók, szakemberek nyilvánosságra lépésének és új kutatási eredményeket tartalmazó tanulmányoknak.

Nyelvtudomány

A hazai nyelvtudományi munka gerincét a felszabadulás utáni másfél évtized alatt egyrészt azok a nagyszabású kollektív munkák alkották, amelyek az elmúlt fél évszázad adósságaként maradtak az újjászerveződött nyelvtudományra, másrészt azok a többnyire gyakorlati jellegű feladatok, amelyek a jelen sürgető társadalmi igényeit voltak hivatva kielégíteni. Ebben az időszakban a nyelvészek zömének érdeklődése érthetően ezek felé a munkák felé fordult. A kutatók az egyes konkrét feladatok végzése mellett viszonylag csekély érdeklődést mutattak a nyelvtudomány általánosabb, elvi-ideológiai problémái iránt, s a nyelvtudomány hagyományos módszerei mellett meglehetősen kevés figyelmet szenteltek a külföldön felbukkanó újabb irányzatoknak.

De azoknak a munkáiban is, akik elméleti jellegű kérdéseket gyakrabban vetettek föl, sokszor jelentkezett az ideológiai bizonytalanság, illetőleg a dog-

matizmus, a türelmetlenség. Az 1950-es évek elejétől — különösen pedig a VIII. Kongresszus óta eltelt időben — a nyelvtudomány területén számottevő változások történtek. A változások főbb jellemvonásai a következőkben foglalhatók össze.

A nyelvtudomány tematikája kiszélesedett. A régebben erősen egyoldalú történeti (etimológiai, hangtörténeti) kutatások mellett kellő súlyt kaptak a leíró jellegű kutatások is. A tematika kiszélesítésével együtt járt a kutatási módszerek sokrétűbbé válása is.

Az egymástól elszakított nyelvi elemek, jelenségek vizsgálata helyett előtérbe került a nagy szintézisek, összefoglaló művek készítése, s e téren már jelentős eredmények is mutatkoznak.

Fontos feladatának tekinti a nyelvtudomány a társadalmi igények kielégítését (nyelvművelés, értelmező szótárak készítése). A pozitivistá szemléletmódot fokozatosan kiszorította a dialektikus és történeti materializmus szemlélete, s ezzel együtt nagyobb súlyt kapott az elvi, módszertani kérdések vizsgálata is.

Az elmúlt másfél évtized alatt igen tekintélyes számú fiatal, jól felkészült kutatógárda nőtt fel, akik képesek a nyelvtudomány előtt álló feladatok elvégzésére.

A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával a nyelvtudomány területén is megvalósult az átgondolt tudományos terveken alapuló szervezett kutatómunka.

Az elmondottakból következik, hogy a nyelvtudomány művelőinek zöme ma már ideológiai szempontból biztosabb alapokon áll, képes és hajlandó a dialektikus és történelmi materializmus szemléletét a nyelvtudomány területén alkalmazni. Csökkent az idegenkedés az elvi-módszertani kérdésekkel való foglalkozástól, egyre gyakoribbak a nyelvészek széles rétegeit mozgató szakmai-ideológiai viták, munkaértekezletek. Egyre jobban megismerik az újabb nyelvészeti irányzatokat, s ennek eredményeképpen ma már mind ritkább ezeknek a maguk egészében való merev elvetése, éppen úgy, mint kritikátlan dicsőítésük. Mind nagyobb azoknak a nyelvészeknek a száma, akik munkásságuk során igyekeznek felhasználni az újabb irányzatok módszertani pozitívumait, az újabb irányzatok hívei közül is egyre többen építenek a múlt eredményeire. Azaz: az utóbbi években a magyar nyelvtudomány szemléleti és módszerbeli egybehangolódása kialakulóban van. A nyelvtudományban tehát szakmai-ideológiai, módszertani téren és tematikai vonatkozásban egyaránt kétségtelenül jelentős fejlődés tapasztalható, s az elmúlt húsz esztendő a tudományág történetében igen termékeny korszak volt. E fejlődés üteme — ha nem is nevezhető túlságosan gyorsnak — megfelelő. A legközelebbi jövő feladata azonban elsősorban a Nyelvtudományi Intézet és az akadémiai bizottságok révén ezt az ütemet meggyorsítani.

A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával (1949) lehetővé vált a tudományos tervek alapján, szervezeten végzett kutatómunka megindítása és folytatása. Ennek alapján a tudományterület jelentős eredményeket mutathat fel az elmúlt 15 évben: megjelent a hétkötetes *Értelmező Szótár*, a hazai nyelvtudomány legkiemelkedőbb alkotása. A *mai magyar nyelv rendszere* című leíró nyelvtan — a magyar nyelv rendszerének első nagyszabású áttekintése —, amely összefoglalja az utóbbi évtizedek nyelvtani kutatásainak eredményeit. Elkészült és kiadásra vár a *Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak hat kötete. Ez a munka gazdag forrása lesz a nyelvtudomány számos ágának, de hasznos

tanulmányokat nyújt a rokontudományok számára is. Befejeződtek a *Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlaszána*k munkálatai. A jövő évben nyomdába kerülhet a *Magyar Szókincs Finnugor Elemei* című tervmunka első kötete. A felsoroltakon kívül számos más nagyszabású kollektív tervmunka munkálatai jelentős mértékben előre haladtak (pl. *Új Magyar Etimológiai Szótár*, *Új Magyar Tájszótár*, *Szinonimaszótár*, *A Magyar Nyelv Kéziszótára* stb).

Igen jelentősnek tartjuk azokat az eredményeket, amelyeket a nyelvtudomány gyakorlati alkalmazásában, a nyelvművelésben és a nyelvi ismeretterjesztésben ért el a Nyelvtudományi Intézet. A nyelvművelő munka ma már — elsősorban a rádió és a televízió hatására — valóban országos méretű, sőt a magyar nyelvművelők előadások tartására meghívásokat kaptak a szomszédos országokból (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ausztria) is.

A felszabadulás utáni magyar nyelvtudománynak nagy eredménye, hogy a nyelvművelést megtisztította a nacionalista túlzásoktól, s a nyelvművelő munka középpontjába a dolgozó tömegek nyelvi műveltségének sokoldalú fejlesztését állította.

A nyelvművelés hagyományos keretei az elmúlt években kiszélesedtek, s a társadalom jogos igényeinek kielégítésére bekerült az Intézet munkatervébe a *műszaki nyelvek fejlesztésének*, a *műszaki terminológia egységesítésének* feladata is. Ebben első jelentősebb eredmény az 1964-ben megjelent *Szaknyelvi kulcaz* című munka.

A nyelvtudomány egyik fontos feladata a tudományág elméleti jellegű problémáinak vizsgálata. Az évente megjelenő *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* című sorozat világosan mutatja az elméleti kérdések iránti érdeklődés kiszélesedését, elmélyülését. Örvendetes jelenségnek kell tekinteni azt is, hogy az általános nyelvészeti jellegű elméleti kutatások egyre szorosabban kapcsolódnak az intézetben folyó különböző munkálatokhoz. Több munkának a gyakorlat során is helyesnek bizonyult módszertani elveit önálló kiadványban is közzétette a Nyelvtudományi Intézet (pl. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, *A magyar nyelvátlasz munkamódszere*), mások folyóiratban láttak napvilágot (pl. vita a leíró nyelvtan kérdéseiről).

A nyelvtudomány területén az elmúlt két évtized alatt külföldön elterjedtek a strukturális kutatások, igen jelentős szerepet kapott a matematikai módszerek és a statisztikai módszer alkalmazása. Ezeknek az újabb irányzatoknak a megismerése, illetőleg a nyelvészeti kutatásokban való alkalmazása hazánkban, így a Nyelvtudományi Intézetben is utat tört magának. Kellő lendületet kapott a legutóbbi időkben egy rendkívüli fontos problémakörnek, a *magyar nyelv formális (generatív) grammatikájának* munkája.

A nyelvészeti kutatások középpontjában az elmúlt másfél évtized alatt a Nyelvtudományi Intézetben folyó kollektív munkák álltak. Ezek mellett azonban számos olyan munka, gyűjteményes kiadvány is megjelent a nyelvtudomány különböző területeiről, amelyek egyéni kutatások eredményeit összegezik. Közülük kiemelhetők a következők:

A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék (1951), Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig (1952), A magyar nyelv szláv jövevényszavai (1955), Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung (1955), Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái (1956), A magyar szótárirodalom a szelvélosodás korában és a reformkorban (1957), A Szabács Viadala (1958), Sylvester János és kora (1958), Órségi és hetési nyelvatlasz (1959), Syrjänisches Wörterbuch (1959), A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás

korának első szakaszában (1960), Édes anyanyelvünk (1961), Finnugor népek és nyelvek (1962), A magyar nyelv életrajza (1963).

Megjelent az Ormánysági Tájszótár és a Szegedi Tájszótár. Igen értékes terméke a nyelvtudománynak a „Nyelvtudományi Értekezések” című sorozat, valamint az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozata.

Irodalomtudomány

A magyar irodalomtudomány a felszabadulás óta eltelt 20 esztendő folyamán korábbi — eredményekben nem szegény — történetéhez képest is hatalmas fejlődésen, valóságos megújuláson ment keresztül. E tudományágat korábban az egyoldalú nemzeti és történeti kutatás jellemezte, jó ideje el volt már szakadva az egykorú irodalmi fejlődéstől. A XX. század irodalmát tudományos alaposággal nem is vizsgálta, szemléletét, módszereit tekintve pedig részben a nemzeti konzervativizmus, részben a pozitivismus már túlhaladott, másrészt pedig a szellemtörténet szélsőségesebb idealista irányaihoz igazodott. E helyzethez képest az átalakulás mértékének jellemzésére elég utalni a következőkkel: az irodalomtudományban már 1948-ban kialakult a marxizmus — leninizmus hegemoniája; a kutatómunka kiterjeszkedett a XX. század irodalmára és másfél évtized alatt kutatók egész serege végzett már eredményes munkát ezen a területen. A korábban még csak nem is érintett szocialista irodalomnak a vizsgálata szintén szélesen kibontakozott. Hosszú és szívós munka eredményeképpen megszűnt irodalomtudomány és élő irodalom, illetve kritika között a több mint fél évszázad óta fennálló szakadék. Erősen csökkenőben van az irodalomtörténetírás nemzeti bezárkózottsága, s — főként az összehasonlító kutatások révén — egyre erősebben érvényesül benne a szélesebb internacionalista látóköri. Ugyanakkor, midőn a marxizmus jegyében megerősödött a történetiség következetes érvényesítése, egyidejűleg megszűnt a történeti jellegű vizsgálatok kizárólagossága s az elméleti kutatások is megindultak, sőt a történeti munkák is egyre inkább elméleti igénnyel készülnek. E fellendüléshez nagymértékben hozzásegítette irodalomtudományunkat, hogy a marxizmus szemléletét rögtön a felszabadulás után több kiváló tudós képviselte, akik nyomán az idősebb generációt leszámítva irodalomtörténetészeink többsége néhány év alatt magáévá tette a marxizmus vívmányait, a felszabadulás után induló fiatalok pedig már egyértelműen ezek jegyében kezdték meg munkásságukat. De még az akkor idősebb tudósok legjobbjai is vagy szintén a marxizmus szempontjait igyekeztek érvényesíteni (pl. Turóczi-Trostler József, Földessy Gyula), vagy pedig jóindulatú figyelemmel kísérve a kibontakozó új fejlődést, a maguk hagyományos módszereivel vették ki részüket a napirenden levő feladatok megoldásából (pl. Horváth János, Eckhardt Sándor).

Az irodalomtörténet területén így a felszabadulás óta eltelt időben jelentős eredmények születtek, nagyszabású művek láttak napvilágot. A tudományág területét általában egyenletes, jó irányú fejlődés — a produkció mind mennyiségi, mind minőségi emelkedése jellemzi. A megjelent művekre a marxista módszer alkalmazásának igénye — és ugyanakkor a marxista elmélet alkotó alkalmazása, valamint továbbfejlesztésének keresése jellemző. Az irodalomtudomány munkásai — műveikkel, kritikai munkásságukkal — az elmúlt 15 évben jelentős segítséget adtak kultúrpolitikánknak, élő irodalmunknak.

Szervezetileg a tudományág helyzetét az jellemzi, hogy a kutatás központja az Irodalomtörténeti Intézet. A kutatás egy másik centrumát az egyetemi tanszékek jelentik, amelyek közül többen ez időszakban általában egy-egy tudományos feladat megoldásának központjává lettek.

Az Intézet megalakulásától kezdve hozzálátott a magyar irodalomtörténet megoldatlan kérdéseinek kidolgozásához. Ezt a munkát rendszeresen végezte és végzi ma is. Ennek eredményeként az Intézet munkatársaiból és az intézeten kívüli szakemberekből szervezett kollektíva munkájaként elkészült hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyvet kell kiemelni. Ez a szintézis, nemcsak első teljes tudományos összefoglalása a marxista irodalomtörténetírásnak, hanem a magyar irodalomtörténetírás létezése óta a legnagyobb terjedelmű és az egyedüli teljes összefoglalása irodalmunk történetének. A kézikönyv tudományos teljesítménye mellett kulturális, ideológiai, népművelési jelentősége is számottevő, s az egyetemi oktatásnak alapvető segédkönyve lesz. Megoldott és vitatható kérdéseivel együtt is nagyjában és egészében tükrözi a tudományág jelenlegi helyzetét, problémáit.

A magyar irodalom történetének a szintézise gazdag és sokoldalú előmunkálatokra támaszkodhatott. Jó néhány egy-egy egész korszakot összefoglaló munka született előzőleg: a reformáció koráról (1953), az Árpád-kori latin nyelvű irodalomról (1954), a felvilágosodás koráról (1954), a magyar nyelvű irodalom kezdeteiről (1955), a magyar humanizmusról (1955), a Tanácsköztársaság irodalmi előzményeiről (1956), a magyar romantikáról (1956 és 1961), a magyar regény kezdeteiről (1959), a XIX. század második fele lírájáról (1959), a reneszánsz és barokk irodalomról, világi líránk első szakaszáról (1962), az 1850-es évek irodalmáról (1963). Kollektív munka eredménye volt a magyar szocialista irodalom első két évtizedének tanulmánykötet keretében való feldolgozása (1962).

Egyes nagy alkotókról, életművük és pályájuk egyes szakaszairól szintén számos nagyobb munka készült: így Mikszáthról (1952), Eötvösről (1953), Vajdáról (1954), Zrínyiről (1954), Fazekasról (1955), Kölcseyről (1955), Tóth Árpádról (1955), Ady Endréről (1955), Vörösmartyról (1957), Apáczai-Cseréről (1958), Nagy Lajosról (1958), Bornemiszárról (1959), Móricz Zsigmondról (1960), Kisfaludy Sándorról (1961), Petőfiről (1961), Gyulai Pálról (1962), József Attiláról (1963),⁴ Szabó Dezsőről (1964).

Jelentősen előrehaladtak a felszabadulás utáni időszakban a magyar verstani kutatások. E téren elsősorban Horváth János három alapvető könyve a különösen jelentős. Bár az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások szervezetten csak az 1960-as években bontakoztak ki, az irodalomtörténeti kézikönyv munkálataikor rendelkezésre álltak már Turóczi-Trostler Józsefnek e téren korábban egyedül álló egyéni eredményei, az a nagyszámú tanulmány, mellyel a felszabadulás után a marxista összehasonlító irodalomtörténetírás kibontakozását egyengette. A Horváth János és Turóczi-Trostler József életművét összegező tanulmánykötetek (1956, illetve 1960) szintén a felszabadulás utáni periódus maradandó értékű alkotásai. A magyar irodalom emlékeinek és történeti forrásainak összegyűjtésében és közzétételében ugyancsak jelentős eredmények születtek. A forráskiadványok sorában napvilágot látnak mind a régi, mind a XX. századi magyar irodalom — ebben a szocialista hagyományok — dokumentumai. A XIX. századi forráskiadványok között a legfontosabbak *Erdélyi János* és *Gyulai Pál* írásait gyűjtik össze. A XX. századi dokumentumok között a magyar szocialista irodalom hagyományait feldol-

gozó tanulmánykötet, a 100% anyagát és a szovjet irodalom hatását feldolgozó kötetek mellett az első proletárdiktatúra irodalmának több kötetes dokumentumgyűjteménye (*Mindenki újakra készül*) a legfontosabbak.

A kritikai kiadványok területén is gazdag a 15 év termése. Befejeződött a Petőfi kritikai kiadás munkája, a sorozat nemrég megjelent utolsó kötete a hazai textológia egyik kiemelkedő teljesítménye; széles munkatársi gárda közreműködésével még ma is folyik a magyar tudomány eddigi legnagyobb szövegkritikai vállalkozása, a Jókai-kiadás. Eddig 27 kötete látott napvilágot. Magas színvonalú, filológiai munka jellemzi a Mikszáth-, Vörösmarty- és az Arany-kiadás köteteit; hosszá szünet után tovább folyik Ady összes műveinek kiadása; mintaszerű munkával napvilágot láttak Tóth Árpád és Juhász Gyula összes versei. Az irodalomtörténeti források közül jelentősek a Régi Magyar Drámai Emlékek, a Régi Magyar Költők Tára megjelent kötetei.

A magyar irodalomtudomány egyik legfőbb gyengesége az irodalomelmélet hagyományos elhanyagoltsága. Ha az elmúlt időkben ezt az örökséget még teljesen megszüntetni nem is lehetett, a fordulat a széles körű elméleti vizsgálatok irányában megindult. Ugrásszerűen megnőtt az irodalomelméleti cikkek, tanulmányok száma, létrejött az Irodalomtörténeti Intézet Irodalomelméleti Osztálya, megkezdődtek egy marxista irodalomelméleti előmunkálatai. A fokozatosan kibontakozó irodalomelméleti munkában biztató jelenség a különböző nézeteket valló marxista kutatók nyílt és színvonalas vitája, és hogy mind kevesebb azoknak a tekintélyesebb irodalomtörténészeknek a száma, akik ezektől távol maradnak.

Az újabb irodalomtörténeti tanulmányokban a külföldi marxista tudomány legújabb eredményeinek az átvétele, valamint külföldön is érdeklődést keltő eredeti gondolatok jelentkezése, egyaránt megfigyelhető (Szovjetunió, Franciaország, Összehasonlító Irodalomtörténeti kongresszusok). Értéke ezeknek a vitáknak, hogy nemcsak a folyóiratok nyilvánosságán zajlanak le, hanem az érdeklődő szélesebb közönség előtt is napirendre kerülnek (József Attila Szabadegyetem, Egyetemi Színpad stb.). -

A magyar irodalomtudomány mindig fontos feladatának tekintette a közelmúlt irodalmával való foglalkozást, valamint az élő irodalom kritikai feldolgozását. Eredményességét azok a tanulmánykötetek jelzik, amelyek részben valamely korszakról adnak összefoglaló képet, részben a régebbi és újabb, sőt a mai irodalomra vonatkozó írások együttesével jelzik irodalomtörténetünknek a mai kérdések iránti érdeklődését, részben a XX. század egyes tisztázatlan kérdéseit boncolják. Jelentős annak a szintézisnek a megjelentetése is, amely a magyar irodalomtörténet összefoglalásának utolsó köteteként kerül kiadásra és előkészíti a felszabadulás utáni magyar irodalom történetéről készülő részletes feldolgozást.

Világirodalmi kutatások 1961-ig az Irodalomtörténeti Intézet világirodalmi osztályának keretében folytak. Eredményeit monográfiák és kisebb publikációk jelezték (A szlovák irodalom története, A kínai irodalom rövid története stb.). Minthogy a világirodalmi kutatásoknak ebben a keretben történő továbbfejlesztése nem látszott lehetségesnek, 1961 óta az intézeti összehasonlító csoport fogja össze a világirodalmi jellegű kutatásokat. E munka legfontosabb eredményei a testvér akadémiai intézeteivel közös vállalkozásban készülő tanulmánykötetek, amelyekből kettő — a magyar — német és a magyar — csehszlovák kapcsolatkötet — a közeljövőben fog megjelenni, és előkészületben van a magyar — lengyel és magyar — román gyűjtemény. Még az irodalomtörté-

neti Intézet világirodalmi kutatásainak keretében készült el a *magyar—oros* irodalmi kapcsolatokot feldolgozó háromkötetes tanulmány-gyűjtemény, amelynek orosz nyelvű párja egy kötetben 1964-ben jelent meg Moszkvában.

Az egész tudományág nagy vizsgálója volt 1962-ben a nagy sikerű budapesti összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia, melynek anyaga külön kötetben is megjelent, és jól szerepelt előadásokkal, valamint erre a célra készített tanulmánykötetel (Litterature Hongroise — Litterature Européenne) a magyar irodalomtörténetírás a fribourgi nemzetközi kongresszuson is. Irodalomtörténeteseink tevékenységében az irodalmi folyóiratok munkájában, az Írószövetség tevékenységében — végül szervezeten és egyénileg is a kritikai munkában. Néhány irodalomtörténésünk kötetbe gyűjtötte kritikáit, többben jelentős kultúrpolitikai, szerkesztői, ismeretterjesztői munkásságot fejtenek ki.

A könyvtörténet, bibliográfia és dokumentáció területén az elmúlt másfél évtized folyamán az eredményes munka előfeltételeinek megteremtése volt sokáig a fő feladat. Az érintett tudományágak sajátos természete szerint nem annyira a szellemtudományos módszer és gondolkodásmód maradványainak, hanem egy, a maga korában még tudományosan tisztességes, de egyébként már elavult pozitívizmus maradványainak leküzdése jelentkezett általános tudománysszervezési feladatként. Ebben a vonatkozásban egy marxista igényű komplex szemlélet és módszer kiformalása az elmúlt időszak egyik fő eredménye. Az említett stúdiumok éppen a komplex módszer sikeres alkalmazása révén, sokoldalúan igénybe vehető segédtudományok szerepét töltik már be, más nagy múltú társtudományok mellett. Ugyanakkor saját területükön is lényeges eredményeket mutathatnak már fel. Hogy azonban a fejlődés így alakulhatott, abban nagy része van annak a tudományelméleti tisztázásnak, melynek eredményeként az úgynevezett könyvtártudomány az I. Osztályon képviselt tudományok sorából kivált. A régi könyvtártudományi bizottság is ekkor (1961) alakult át Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsággá. Ebben a helyzetben már nyugodtabban és eredményesebben folytathott az írás, könyv és sajtó (időszaki), mint társadalmi produktum, történeti vizsgálata. E munka részleteredményeinek közzététele folyamatosan és színvonalasan folyik a Magyar Könyvszemlében. Összefoglalóan pedig a *Res Litterariae Hungariae Vetus* (Régi Magyar Könyvtár) és a Sajtótörténeti Repertórium kötetekben. A terjedelmesebb publikációk sorában meg kell említeni a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájáról szóló dokumentum-kötetet, jelentősek a Horthy-korszak cenzúráját, Magyarország könyvtörténetét, az írásoktatás történetét feldolgozó művek, s nemzetközileg is elismerést kapott a latin nyelven megjelent egyetemi könyvtári kódexkatalógus, az intézetekben és a tudományos könyvtárakban kiterjedt — tematikailag sokszínű — bibliográfiai munka folyik, hasznos támogatást nyújtva a kutatómunkának.

Modern filológia

A modern filológiák területén az elmúlt tizenöt évben sajátos körülmények közt folyt a tudományos munka, mert a legutóbbi időkig semmiféle intézmény, állami vagy társadalmi szerv nem koordinálta a különböző filológiai ágak területén folyó tevékenységeket, s az elért eredmények többnyire egyéni vállalkozás, illetve egy-egy tanszék vagy kiadó kezdeményezéseinek gyümölcsei voltak.

Az ötvenes évek első felében a külföldi nyelvi és irodalmi kultúrák ügye egyébként is háttérbe szorult, mégis ekkor is születtek bizonyos eredmények. Az egyetemi és könyvkiadói munkában egyaránt komoly súlyt kapott a kelet-európai népek műveltségével való foglalkozás. A szépirodalmi kiadványok elő- és utószavaiban, valamint a Művelt Nép Kiadó ismeretterjesztő monográfiáiban ekkor indult meg a külföldi irodalmak marxista szellemű újjáértékelése, illetve bemutatása. A modern filológiák szakemberei az ismeretterjesztő munkában, a kiadásra kerülő könyvek kiválasztásában és kommentálásában, a sorozatok szerkesztésében intenzíven kivették részüket. A Világirodalom Klasszikusai sorozatban pl. nem egy kötethez készült olyan önálló kutatómunkán alapuló bevezető tanulmány, amelyet méltán tartanak számon a megfelelő filológiai ág értékes eredményei között. A színvonalas ismeretterjesztés a mai napig fontos kiegészítője maradt a modern filológiai tudományos munkának. Legfontosabb újabb eredményei a Gondolat Kiadó különböző sorozataiban megjelenő irodalomtörténetek, kismonográfiák és stílusirányzatokat bemutató tanulmányok.

A szakterület fejlődésében jelentős mozzanat, hogy 1956-ban Nagyvilág címen a világirodalmi tájékoztatás és ismeretterjesztés havi folyóiratot kapott, s még ebben az évben a Filológiai Közöny és a Figyelő megindításával a szűkebb értelemben vett szakmai kutatómunka számára is megnyílt a rendszeres publikálási lehetőség. A Filológiai Közöny azóta is a különböző filológiai ágak direkt kutatásainak fő orgánuma maradt, a legújabbban Helikon címen megjelenő egykori Figyelő pedig kitűnő elméleti és referáló folyóirattá fejlődött. Az Acta Linguistica és az Acta Litteraria a publikációs lehetőségek bővítésén kívül lehetővé tette, hogy a hazai kutatások eredményei a külföld számára is hozzáférhetővé legyenek. Ennek a törekvésnek legutóbb szép eredménye volt az Irodalomtörténeti Intézet 1962 őszén rendezett Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferenciájának anyagát publikáló kötet kedvező nemzetközi visszhangja. Külön említést érdemel, hogy a szlavisztika, elsősorban a szláv nyelvészet területén a Studia Slavica hasábjain számos úttörő jelentőségű tanulmány látott napvilágot. Az elmúlt 15 évben több nemzetközi színvonalú nyelvészeti monográfia jelent meg, s a szótáriróadalom igen jelentős fejlődést tett meg.

Bár mindezek mellett akadémiai fokozatok elnyerésére több értékes modern filológiai disszertáció készült, és az egyetemeken is fokozottabb figyelemben részesült a modern nyelvi és irodalmi oktatás, a szakterületeken folyó munkák felett nem volt semmilyen áttekintés, nem nyilvánult meg semmiféle tervszerűség vagy együttműködés. Pedig az Irodalomtörténeti Intézet 1962-es konferenciáján, s a fribourgi nemzetközi összehasonlító kongresszuson is kiderült, hogy a modern filológiák szakemberei komoly mértékben járulhatnak hozzá az irodalomtudomány általános kérdéseinek tisztázásához, s a magyar irodalomtörténet művelőivel szükséges és termékeny együttműködést alakíthatnak ki. Ezért az Akadémia Modern Filológiai Munkabizottsága igyekezett felmérni tudományterületének általános helyzetét és meghatározni a legsürgősebb gyakorlati tennivalókat. Állásfoglalása szerint a modern filológiáknak a korábbinál közvetlenebb kapcsolatba kell kerülniök kulturális életünk és a magyar irodalom helyzetével, s e helyzet felvetette problémákkal. A külföld iránt szükségszerűen fokozódó érdeklődésnek megfelelően nagyobb figyelmet kell szentelniök a szocialista irodalmak kutatásának, a fordításban megjelenő művek rendszeres bírálatának, s világirodalmi összefüggések feltárásának és

az irodalom általános elvi problémáinak. Az általános irodalomtudományi és irodalomesztétikai kérdések tisztázása különösen sürgető. E kutatások elvégzésével a modern filológiák saját szakterületük fejlesztése mellett a magyar irodalmi fejlődéshez is jelentősen hozzájárulhatnak. E feladatoknak azonban csak úgy felelhetnek meg, ha megszüntetik az erők szétaprózottságát, a szakterület minden ágát összefogó irányító-koordináló testületet hoznak létre, és konkrét intézkedésekkel javítják meg a modern filológiai kutatás körülményeit. E szervező munkában nagy feladat vár a Modern Filológiai Bizottságra, valamint az Irodalomtörténeti Társaság közelmúltban megalakult Modern Filológiai Szekciójára.

A bizottság elmúlt kétévi munkájának eredménye, hogy az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium korábban külön-külön működő munkabizottságai egyesültek, s az új testület akadémiai bizottság rangjára emelkedett. Ez lehetővé teszi, hogy a bizottság a korábnál nagyobb áttekintéssel rendelkezék, és eredményesen munkálkodjék a szakterület további fejlesztésén. A közelmúltban számos javaslatot tett a káderutánpótlás megjavítására, az egyetemi tanszékek megfelelő könyvellátására, egyetemi és akadémiai modern filológiai kiadványok létesítésére, a nemzetközi kongresszusokon való fokozottabb részvételre és más szervekkel, pl. az Irodalomtörténeti Társaság modern filológiai szakosztályával való együttműködésre, hogy a modern filológiák szakemberei közösen vitassák meg a legfontosabb elvi és gyakorlati problémákat, mint pl. a szocialista realizmus értelmezése, vagy a magyar irodalom helyzete külföldön.

A bizottság koordináló, irányító munkájának középpontjában a modern filológiák öt éves távlati tervének kidolgozása áll, amely meghatározza azokat a fő feladatokat, amelyeknek megoldása révén a modern filológiák fokozottabban bekapcsolódhatnak a magyar irodalmi és kulturális élet vérkeringésébe, s egyúttal megteremthetnék a különböző filológiai ágak szervezett, termékeny együttműködésének kereteit is.

Orientalisztika

Az elmúlt közel két évtized során a magyar orientalisztika múltjának jó hagyományait híven ápoló, gyarapodó új lehetőségeit eredményesen gyümölcsöztető, szervezett tudománnyá vált, melynek munkásságát országunk határain túl is számon tartják. Ezen idő alatt az orientalisztika önálló folyóiratot kapott (melynek az idén jelent meg XVII. kötete, benne 21 íven 19 cikk és 10 recenzió, a tudományág 10 különböző területéről), könyvkiadási lehetőségei a régihez képest növekedtek (a felszabadulás után folytatott *Bibliotheca Orientalis Hungarica* sorozat a IX. kötetnél tart, sajtó alatt van a X., második kiadását érte meg a VIII. kötet; folyamatban van egy magyar nyelvű orientalista kiskönyvtár-sorozat, a Kőrösi Csoma Füzetek megindítása).

A tudományág műhelyei, az egyetemi orientalista tanszékek megerősödtek, a kutató gárda és a kutatás területe kiszélesedett (pl. nyelvjáráskutatás, folklór, néprajz, filozófia), a keleti vonatkozású anyag önálló osztályt kapott az MTA Könyvtárában, az érintkező muzeológiai területek keleti anyaga gyarapodott (Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Kína Múzeum, Néprajzi Múzeum). A külső kapcsolatok, különösen az elmúlt 8 évben, a tudományterület nemzetközi voltához méltóan fejlődtek (terepmunkák, tanulmányutak, részvételek nemzetközi kongresszusokon és konferenciákon, külföldi szak-

emberek fogadása, tudományos együttműködés forráskiadás és feldolgozás területén, UNESCO ösztöndíjak magyar szakemberek részére Japánba, Iránba, Indonéziába, Törökországba). Az orientalisztika hazánkban nem rendelkezik tudományos intézettel és arra a közeli jövőben sem tart igényt: elvi irányítását, szervezését az Osztály Orientalisztikai Bizottsága végzi, a tudományos munka pedig továbbra is az egyetemi tanszékeken, ill. a mellettük működő (vagy létesülő) kutatóhelyeken folyik. A bizottság az Osztály körébe tartozó orientalisztikai tudománysszakok irányítása és szervezése mellett figyelemmel kíséri a II. Osztályhoz tartozó, érintkező tudománysszakok (egyiptológia, keleti régészet) művelését is, hogy szükség és lehetőség szerint biztosíthassa az együttműködést. Ezenfelül a Bizottság patronálja az Afrikanisztikai Munkabizottságot, annak önálló bizottsággá való átalakulásáig.

Minden tudománysszak kivette részét a népszerűsítő és fordító munkából. A sinológia köréből megjelent, kisebb könyvtárt kitevő fordítások újakkal gyarapodtak, az indológia folytatta a Schmidt József kezdte nemes hagyományt (Mahábhárata-fordítás), az iranisztika, az arab és sémi filológia, a turkológia és a mongolisztika (egy magyar útleírás megjelent a Szovjetunióban is) hasonlóképp az ELTE Belső-ázsiai Tanszékén az Osztály a „Mongol Nyelvemléktár” elnevezésű téma kutatását támogatja. A kutatás célja a régi mongol nyelv szókészletének és nyelvi rendszerének tudományos feltárása, pontosabban: nyelvtörténeti szótárának és történeti nyelvtanának elkészítése a régebben ismert és újonnan előkerült emlékek alapján. A mongol nyelvtörténet e legfontosabb korszakának a tanulmányozása a nemzetközi altajisztikai kutatások egyik kulcsproblémája, ugyanakkor szervesen kapcsolódik a magyar nyelv altáji kapcsolatainak vizsgálatához.

A sorozat első három kötete a tanszék gondozásában megjelent. A témával kapcsolatban 1955—59 között 16 tanulmány (596 lap terjedelemben) s 1960—64 között 23 tanulmány (558 l. terjedelemben) jelent meg, főként az Akadémia orientalisztikai folyóiratában, az Acta Orientaliában.

Az UNESCO támogatásával jelent meg a magyar orientalisztika újabb bibliográfiája, kiadásra kerül keleti mesegyűjtemény stb.

A tudományág további helyes útja a meglévő szakoknak a lehetőségekhez mért erősítése, egy-egy újabb szak fokozatos kiépítése. A külföldi kapcsolatok rendszeresebbé, tervszerűbbé tehetőek, ugyanez áll a kiadványokra is. Mindkét területen az orientalisztikai bizottság irányító szerepének megerősítésétől lehet további előbbrejutást várni.

Ókortudomány (Klasszika-filológia)

Az ókortudomány fejlődése a második világháború utáni időszakban szorosan összefügg az MTA újjászervezésével. A Klasszika-filológiai Bizottság felállítása lehetővé tette a tudományos munka tervszerű irányítását és összefogását. Az ókortudomány új fejlődésének e kezdeti szakaszában döntő fontosságú volt elméleti alapjának fejlesztése a marxizmus módszerének alkalmazásával s új feladatainak kijelölése az előző korszak eredményeinek felmérése alapján. Az ókortudomány új megalapozásának ez a korszaka az ötvenes évek közepéig tartott. Kialakult az ókortudomány marxista szemlélete, s megindult az új feladatok megvalósítása. A Bizottság elvi vitákat rendezett a rabszolgatartó társadalom fejlődésének egyes fontos kérdéseiről, így többek közt a

hellénizmus lényegéről. Megkezdődött a kutatás az indo-európai nyelvtudomány és az ókori kelet korábban háttérbe szorított területein. Ennek eredményeképpen jelentősen fejlődött az ókori kelet és a klasszikus antikvitás kapcsolatainak tanulmányozása. Lényeges eredmény volt a Magyarországi Latinság Szótára munkálatainak megindítása, s fontos eredmények születtek a magyar föld ókori népei és az antik világ kapcsolatainak kutatásában.

Az elért eredmények az ötvenes évek végére megalapozták az ókortudomány további fejlődését s ugyanakkor további, új feladatokat is jelöltek ki számára. Az ókortudomány külföldön is megbecsülésnek örvendő új eredményei ebben az időben már szükségessé tették, hogy közvetlenebb kapcsolatokat létesítsen a nemzetközi tudományos világgal. Ezenkívül világossá vált, hogy a tudomány szak nem rendelkezik sem olyan szervezettel, amely a tudományos munka tervszerűségét és összehangolását teljes mértékben biztosítani tudná, sem pedig olyan társadalmi szervvel, amely lehetővé tenné, hogy eredményeit s általában az ókori művelődés értékeit az érdeklődők széles rétegeivel sikeresen megismertethesse.

E feladatok közül először a tudományág nemzetközi kapcsolatainak kiépítését sikerült megvalósítani. Kiváló klasszikus-filológusaink korábbi széles körű egyéni nemzetközi kapcsolatait az Akadémia keretében intézményessé lehetett fejleszteni. Különösen jelentős volt a Szovjetunió és a népi demokráciák ókortudatóit magában egyesítő prágai EIRÉNÉ Comité megszervezése s ebben az MTA részvétele. Fontos lépés volt nemzetközi kapcsolatok kiépítése terén az Akadémia rendezésében 1958-ban Budapesten tartott nemzetközi jellegű Klasszika-filológiai Kongresszus. Az ókortudomány nemzetközi kapcsolatainak rohamos fejlődését jól mutatja az a tény, hogy a kutatók 1957 óta a szakterület majdnem minden jelentősebb nemzetközi, ill. külföldi kongresszusán részt vettek. A magyar ókortudatás külföldi megbecsülését híven tükrözi, hogy több ókortudatót neves külföldi folyóiratok (Éiréné, Klio) szerkesztői bizottsági tagságával tiszteltek meg, s egyes munkáikat a Szovjetunióban, az NDK-ban, Franciaországban, az NSZK-ban, Lengyelországban, Olaszországban, Kínában, Görögországban, Angliában, Bulgáriában, Romániában, Csehszlovákiában és Belgiumban adták ki. Magyar ókortudósok tagjai a Nemzetközi Bizantinológiai Társaság vezetőségének, a magyar ókortudomány bekapcsolódott a Union Académique Internationale nemzetközi munkálataiba (így a középlatin szótár, a Corpus Vasorum, a Tabula Imperii Romani munkálataiba). Ókortudományunk nemzetközi tekintélyét és kapcsolatait bizonyára növelni fogja az 1965-ben Budapesten megrendezésre kerülő klasszika-filológiai kongresszus, s a tudomány szak elismerése, hogy az EIRÉNÉ-Comité elnökségét 1964 tavaszától 1965 végéig Magyarország kapta meg.

A tudományos ismeretterjesztő munka irányítására 1958 tavaszán megalakult az Ókortudományi Társaság, amely már eddigi rövid működése alatt is jelentős eredményeket ért el. Tagjainak száma már túlhaladta az 500 főt, felvette a kapcsolatot a népi demokráciák hasonló társaságaival, s a Fédération Internationale des Etudes Classiques is tagjai közé választotta. Debrecenben és Szegeden vidéki csoportokat szervezett, megindította az „Ókortudományi Társaság kiadványai” sorozatát, megszervezte a középiskolai latin tanulmányi versenyeket. Az ókortudományi ismeretterjesztő munka és az ókori irodalmi művek fordítása is fellendülést mutat. Az utóbbi évek alatt több mint 100 fordításkötet és tudományos ismeretterjesztő munka jelent meg. Ezek között

a görög és római irodalom mellett egyre több munka képviseli most már az ókori keleti irodalmakat is.

Az ókortudatás intézményes szervezetének létrehozására az első lépés 1959 elején történt, amikor az MTA elhatározta egy klasszika-filológiai kutatócsoport szervezését. Ennek felállítása 1960-ban meg is történt, s jelenleg tanszéki kutatócsoport formájában a budapesti egyetem Latin Tanszéke mellett működik.

A magyar ókortudomány az antik irodalom és vallástörténet, valamint a bizantinológia az elmúlt években figyelmet keltő alkotásokkal szerepel a nemzetközi tudományban, s az ókori nyelvekre vonatkozó kutatások is komoly nemzetközi tényezővé váltak, amit jól mutat az, hogy magyar kutatót vontak be a nissai párthus dokumentumok megfejtésébe és kértek fel az Ermitázs sasanida gemmafeliratainak feldolgozására. Komoly fejlődés mutatkozott az ókori történeti és régészeti kutatások területén is.

Zenetudomány

Az Akadémia újjászervezése óta eltelt időszakban a magyar zenetudomány minden területén egészséges továbbfejlődés tapasztalható. Ez megmutatkozik a kutatások eszmei színvonalának jelentős emelkedésében, mindenekelőtt az esztétikai igényű kérdésfeltevésekben, továbbá új tématerületek bevonásában, de magának a filológiai alapkutatásnak az elmélyülésében és kiterjedésében is.

1950-ben alakította meg a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya a Zenetudományi Bizottságot. A bizottságban valamennyi zenetudományi szakterület képviselője jelen volt. Ez a testület irányította a zenetudományi munkálatokat, szervezte a célhittel támogatott kutatásokat és javaslatokat tett különböző kiadványokra. Közülük a legjelentősebb: A XVII. század világi dallamai (1950), Arany János népdalgyűjtése (1952), Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz éneke (1953), Népzene és történelem (1954), Régi magyar dallamok tára (1958), Az európai népdal születése (1960), Haydn als Opernkappellmeister (1960), a Zenetudományi Tanulmányok 10 kötete.

Az MTA Népzene-kutató Csoportja mint a magyar népzene-tudomány központja kezében tartja alapításától kezdve (1953) a népdalgyűjtés irányítását, feldolgozza a népzenei gyűjtemények anyagát, szervezi az új gyűjtéseket. A lejegyzett dallamok számának növekedése megköveteli a zenei rendszerezés gyorsabb végzését. Ez a munka a népzene-tudomány egyik nagy feladatköre. Az utóbbi évek zenetudományi munkáiban egyre több és nagyobb helyet foglal el a nép- és műzene, az egyéni és közösségi alkotás összefüggéseinek vizsgálata. A népzene-kutatás területén világviszonylatban is jelentős a *Magyar Népzene Tára* sorozat kiadása, amely mint a csoportot létrehozó alaptevékenység ma is változatlanul folyik. Eddig öt kötete jelent meg: *Gyermekjátékok*, *Jeles napok*, *Lakodalom*, *Párosítók*, *Síratók*. A további kötetek szerkesztése folyamatban van. Az V. kötettől kezdődően a tanulmány és a jegyzetanyag szöveges része idegen nyelven is megjelenik, ami tovább növeli a kiadvány nemzetközi értékét. A Magyar Népzene Tára tudományos célú és igényű sorozata mellett megindult a nagyközönség számára a *Népzenei Könyvtár* sorozat, amely hasznos segítséget nyújt a népzene különböző területeinek megismeréséhez. Eddig három kötete jelent meg: *Magyar népdaltípusok* I. II. és *Népies mű-*

dalok. Az említetteken kívül az utóbbi években még egy nagyszabású munka indult meg, az *Európai Népzenei Katalógus* felállítása, amely a technika legújabb vívmányainak, az elektronikus számológépeknek az alkalmazásával rendszerezi az európai népek lehetőség szerint valamennyi népdalát és teszi így hozzáférhetővé és gyorsan áttekinthetővé tudományos kutatás, a népművelés és az oktatás számára. A Csoport tudományos eredményeinek sorából nem hiányozhat az a több száz oldalas hézagpótló monográfia, mely a *magyar népi hangszerek* tudományos leírását tartalmazza és egy Berlinben megjelenő több kötetes kézikönyv számára készült. A tudományág jelentős eredményeként kell számon tartani a Nemzetközi Népzenei Tanács (International Folk Music Council) 1964. évi budapesti konferenciájának megrendezését is, amelyről a hazai és külföldi sajtó, valamint a 30 ország képviselőjében megjelent több száz külföldi vendég egyaránt az elismerés hangján nyilatkozott.

A magyar zenetudomány fejlődésében jelentős fordulatot hozott 1961-ben a *Bartók Archivum* megalakulása.

Ez az intézmény nemcsak a szűkebb Bartók-kutatásoknak adott otthont, de létrejötté óta egyik központjává vált a magyar zenetudománynak is. Itt koncentrálódik mindenekelőtt a Bartók forráskutatás, a Bartók kritikai kiadások előkészítése. Mellette a magyar zenetörténet területén elsősorban a XIX. századi forrásanyag feltárása és konkrétan az Erkel kritikai összkiadás előkészítésére összpontosulnak a munkák. Emellett külön részleg foglalkozik, tudományos szinten első ízben, a magyar zene és a munkásmozgalom kapcsolataival, munkák folynak a magyar és egyetemes zeneesztétika aktuális kérdéseinek tisztázására. Az Archivum kezdeményezte továbbá a zene és a társadalomtudományok (irodalomtörténet, színháztörténet, filozófia, szociológia stb.) szervezett együttműködésének kialakítását.

Az Archivum három és féléves fennállása alatt szerepe a belföldi Bartók-kutatás szervezése terén, valamint nemzetközi tekintélye a várt elgondolások szerint fejlődött.

Az alakulástól kezdve minden évben központi feladat volt a Bartók-részleg fokozatos kiépítése. A dokumentációs állomány alapját az a hagyaték képezte, amelyet Bartók emigrációja után Magyarországon hagyott. Megállapítható, hogy az eltelt időszak alatt az Archivum további dokumentumokkal gyarapította anyagát, s munkáján keresztül nemzetközileg is elismert központja lett a Bartók-kutatásnak.

A magyar zenetörténeti kutatások területén elkészült az Erkel Összkiadás kiadási programja.

Az *egyetemes zenetörténeti és zeneesztétikai* részleg tevékenysége csak lassan alakult ki és elsősorban a szakmai-ideológiai ankétok szervezési munkájában tükröződött. Az Archivum megalakulása óta rendszeres időközönként olyan ankétokat szervez, amelyeken témaként a zenetudomány aktuális kérdései szerepelnek, a marxista zenetudomány legújabb nemzetközi szakirodalmának megvitatásához kapcsolódva, vagy olyan kérdéseket tárgyal meg a kollektíva, amelyek a XX. századi művészeti kérdések és áramlatok elemzésével jelentős segítséget nyújt a művészeti ideológiai kérdések helyes megítéléséhez. A részlegben ezen túl megindult a *klasszikus zeneesztétikai történeti szöveggyűjtemény* fordítása s eddig az ókori részek készültek el. A részleg keretében folyik a *Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium* feldolgozó munkája, amely 1956 óta az Archivumban talált először biztos otthonra. E munka azt jelenti, hogy országos kataszter készül a Magyarországon levő zenei forrásokról.

A munka során feldolgozásra kerül a nagy közgyűjtemények, valamint a magánkönyvtárak és levéltárak (egyházi) zenei kéziratos, valamint nyomtatott anyaga.

Az Archívum negyedik részlege nevében nem tükrözi pontosan tevékenységét. A XX. századi zene dokumentációjával és elvi kérdéseivel foglalkozó részleg elsősorban a *szocialista zene hagyományait vizsgálja* és a munkásmozgalmi zene emlékeit és jelenlegi helyzetét tárja fel. Vizsgálatát szociológiai kutatásokkal egészíti ki. Másfél év leforgása alatt a részleg a munkásdalkutatás egyik legfontosabb központjává vált.

Az Archívum publikációs tevékenysége fokozatosan alakult ki. Megindult a *Dokumenta Bartókiana* című sorozat, s eddig két füzete jelent meg. Jelentősége az, hogy vele alapoztuk meg a Bartók-filológiát, ami eddig teljességgel hiányzott a Bartók-kutatásból. A német nyelvű publikáció máris nagy nemzetközi sikereket könyvelhet el. Bartók zeneműveiről is több kritikai apparátussal készült kiadványt rendezett sajtó alá az Archívum. A „*Der junge Bartók*” című zongoradarabokat tartalmazó sorozatnak két füzete jelent meg. Megtörtént a sajtó alá rendezése a Scherzo és a Kossuth-szimfónia partitúrájának, valamint még több fiatalkori művének. Az Archívumon belül folyik az Akadémia idegen nyelvű zenei folyóiratának, a *Studia Musicologicának* a szerkesztése. Megindult a magyar zenei Monumenta sorozat, eddig egy kötete jelent meg, a *Codex Albensis*. A *Magyar Zenetudomány* című sorozatnak eddig 6 kötete látott napvilágot.

Néprajztudomány

Az Akadémia újjászervezése után a magyar néprajzi kutatás feladatai közül a népi kultúra haladó elemeinek vizsgálata, a visszahúzó erők hatásának feltárása, illetve ezeknek a fejlődést előmozdító tényezőktől való elválasztása került előtérbe. Ezzel párhuzamosan le kellett győzni az idealista, romantikus tudománytalan nézeteket. Az 1950-ben Siófokon megrendezett néprajzi ankét dolgozta ki az új programot, jelölte ki a legfontosabb feladatokat és több tekintetben máig ható erővel szabott irányt a megújított néprajzi kutatásnak. Ha az elméleti kérdések tisztázása, a marxista módszer kialakítása terén kevés érdemi lépés is történt, az ilyen irányú igény jelentkezése mindenesetre megfigyelhető. Egy sor kollektív vállalkozás indult el, munkaközösségek jöttek létre, amelyek azonban elsősorban az anyaggyűjtésre koncentrálták az erőket. E korszak legjelentősebb eredménye a Magyar parasztvisélet (1820—1867) c. összefoglalás elkészítése volt.

A VIII. kongresszus utáni időszakban minőségileg és mennyiségileg is egyaránt jól megfigyelhető a néprajzi munka lendülete. A folyóiratok hasábjain elég jelentős hangsúlyt nyertek a tudományelmélet és módszer kérdéseivel foglalkozó közlemények. Az elméleti, módszertani kérdések iránti érdeklődés a történeti és dialektikus materialista szemlélet megerősödésével járt együtt. (Kartográfiai módszer a néprajzban 1963.) Bár a megtett lépések inkább csak kezdetnek tekinthetők — különösen a tudománytörténeti kutatások területén —, mégis az elért eredmények a további kutatáshoz már számottevő alapozást jelentenek.

Mind a II. Osztály, mind az I. Osztály, melynek irányítása alá 1960-ban került a néprajzi kutatás, a tudományelméleti munka és a történeti és dia-

lektikus materialista módszer néprajzon belüli kialakítását elsőrendű feladatnak tekintette.

A szocialista mezőgazdaság létrejöttével kialakult falusi helyzet sürgőssé tette az egyes mezőgazdasági munkafolyamatok és eljárások vizsgálatát abból a célból, hogy a társadalmi tudat formálódása során még hangsúlyosabbá váljék a változás alapvető jellege. Vizsgálat alá kellett venni azt is, hogy egyes technikai eljárások, különösen pedig munkakooperációs formák legalább átmeneti ideig beilleszthetők-e segítő tendenciával az új viszonyok közé. Egyúttal felmerült a letűnő múlt sok történeti tanulságot magában rejtő anyagának megsemmisülés előtti számbavétele, feljegyzése és rögzítése. Hasonló sürgető feladatok jelentkeznek a tudatformák, népművészet, népköltészet vizsgálata kapcsán. Különösen a díszítőművészeti kutatások körében jelentkezett a gyakorlatot támogató feladat.

A konkrét eredményeket tekintve elsőként egy sor tematikus monográfia elkészültét lehet említeni. A tematikus monográfiák jelentik a modern néprajzi kutatás egyik legfontosabb műfaját s ezek készítését a jövőben is szorgalmazni kell. Az anyagi kultúra körében egyes nagy fontosságú növényfélék meghonosodásának, a termelés egészébe való beilleszkedésének s a népeletben betöltött szerepének vizsgálatára irányult *A magyar kukorica* (1960), *A dohánytermesztés Magyarországon* (1964), *A szegedi paprika c. monográfia*. Nagy múltú s a létfenntartásban kiemelkedő szerepű eljárásmodokat dolgozott fel *A gabonaneműek nyomtatása* (1963) c. munka. Ezekből a művekből nemcsak az eljárásmod történeti mérete, jelentősége tűnik ki, hanem a munkaszerveződés vizsgálatán keresztül a társadalmi szerkezet formálódására is jó bepillantást nyerünk.

A szellemi kultúra, a folklór területén szintén a tematikus monográfiák jelzik a követendő utat. *A sámanhit emlékei* (1958), s *a Naptári ünnepek — népi színjátszás* (1964) c. mű egy igen távoli múlt bonyolult fejlődésén keresztülment, napjainkig fennmaradó hagyományait rendszerezi s mutatja be, hogy milyen társadalmi erők játszottak közre létrejöttükben s elmúlásukban. Népmese és társadalom c. munka a népmese jelentőségére, tudatformáló erejére hívja fel a figyelmet. Az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* újabb 5 kötete a nép alkotóképeségének beszédes dokumentuma.

A területi monográfiák közül egyedül a *Szentgál* jelent meg, de további kettő (*Tiszaigar és Átány*) elkészült, s *Szegedé* munkában van. További tematikus monográfiák is közvetlen megjelenés előtt állnak: szőlőművelés, balladáink történeti rétegei, kubikosok, pásztorművészet. Valamennyi kevéssé feltárt kérdést, vagy nem megfelelő szemlélettel tárgyalt problémát világít meg. A néprajz jelentősebb kollektív vagy központi vállalkozásai (néprajzi bibliográfia, néprajzi atlasz, mesekatalógus, mondakatalógus, Középkori kulturális metszetvizsgálat) tervszerűen haladtak előre, közülük a felszabadulás utáni 10 év időszakát átölelő bibliográfia befejezést is nyert. Említeni kell azt a néhány idegen nyelvű tanulmánykötetet (közép-európai állattartás, szibériai népköltészet), amely igen szép külföldi sikert ért el s döntő mértékben új kutatási eredményeket hozott.

A fokozottan kiépült nemzetközi tájékozottság döntő mértékben járult hozzá, hogy a nemzeti, nemzetközi kérdésben a kutatók álláspontja határozottan letisztult s a különféle nemzetiségű parasztok kultúrájában jelentkező sokféle azonosság feltárásán, illetve megismerésén keresztül lényegében a proletár internacionalizmus vonaláig jutott el. Így az egykor a nacionalizmus

talajából táplálkozó etnográfia és folklór sikeresen elszakadt eredeti táptalajától s a társadalom mozgástörvényeit vizsgáló tudománnyá vált.

Nemzetközi kapcsolatok

Az elmúlt 15 évben az Osztályhoz tartozó tudományterületek külföldi kapcsolatai egészségesen fejlődtek. A Szovjetunió Akadémiájával és a többi szocialista országgal tervszerűbbé s rendszeresebbé vált a közös munka. A nyugati országok szakkörreivel és tudósaival igen széleskörűen alakultak ki új kapcsolatok, s régebbi, de megszakadt kapcsolatok újultak fel.

A tudományos véleménycsere fő formái: nemzetközi kongresszusokon való részvétel, hazánkban rendezett nemzetközi kongresszusok, egyezményes vagy devizafedezetes tanulmányutak, külföldi tudósok meghívása.

Már 1958-tól arra törekedett az Osztály, hogy a legfontosabb nemzetközi kongresszusokon a magyar tudomány képviseltesse magát. Míg korábbi években a sokféle kongresszusra egy-egy képviselőt küldtünk, az utóbbi években bizonyos tapasztalatok alapján egy-egy igazán nagy súlyú kongresszusra koncentráltuk a kiküldetést, mert így marxista szemléletű tudományos eredményeink rendszerükben bontakozhattak ki. (AILC III. Kongresszusa Utrechtben 1961-ben, Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus 1963-ban Szófiában, Nemzetközi Ethnographiai és Antropológiai Kongresszus 1964-ben Moszkvában, AILC [Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság] IV. Kongresszusa a svájci Fribourgbán, Nemzetközi Népmesekutató Kongresszus Athénban 1964-ben stb.).

Az Osztályunkhoz tartozó tudományterületek nemzetközi elismertségét leghatékonyabban és szinte valamennyi kontinensre kiterjedően a Budapesten rendezett nemzetközi kongresszusok révén értük el. A vitán felül álló nagy tudományos sikeren túl, országunk tekintélyét gyarapították a Haydn Kongresszus, a Liszt—Bartók Konferencia, az első Nemzetközi Finnugor Kongresszus, az Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia, a külföldi meghívottakkal tartott Magyar Néprajzi Kongresszus s 1964-ben a Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) budapesti konferenciája.

Tudományos életünk nemzetközi rangját bizonyítja, hogy az Osztályhoz tartozó akadémikusok, ill. fokozattal rendelkező tudósok közül mintegy harminchatan nemzetközi tudományos társaságban vagy intézményben 75 tagsággal rendelkeznek. Az utóbbi egy-másfél évben több felkérés történt a nemzetközi tagságok vezető testületében való tisztség vállalására.

Az Osztály kiküldetési lehetőségei évről évre kedvezően alakultak.

Az Osztály számos, igen gyümölcsöző, kezdeményező lépést tett a szélesebb körű nemzetközi tudományos együttműködésre és véleménycsereére. Ezek közül a három legfontosabbat emelnénk ki: a finnugrisztikai kutatások folytatása nemzetközi együttműködéssel, a szocialista országok irodalomtudósainak összehangolt részvétele az AILC munkájában és kongresszusain, a moszkvai Nemzetközi Ethnographiai és Antropológiai kongresszus elvi platformjának kialakítása a Budapesten tartott munkaértekezleten.

Minthogy — ami a tudományos felkészültséget illeti — minden lehetőségünk megvan arra, hogy tudományos igazságainkat a nemzetközi tudományos fórumokon a jövőben még széles körben bizonyítsuk, az eddig jól bevált formák megtartása mellett, új utakat is kell keresnünk, hogy mind szakmailag, mind politikailag az optimális eredményt érjük el külkapcsolataink révén.

Az Osztály könyv- és folyóiratkiadási tevékenysége

Tudományterületeink sajátosságaiból is következik, hogy a könyv- és folyóiratkiadás az I. Osztály tudományos tevékenységében központi helyet foglal el. Bizonyítékul szolgáljanak az Osztály kiadási tevékenységét szemléltető következő adatok:

1950—54 között	66
1955—59 között	182
1960—64 között	262
összesen:	510 <i>mű jelent meg gondol-</i>

zásunkban, s ezzel a kiadás méreteit tekintve első helyen állunk az Akadémia tudományos osztályai között.

Az Osztályvezetőség a kiadásra javasolt művek témáinak arányos, körültekintő kiválasztására törekedett és törekszik — elsősorban a tudományos bizottságokra támaszkodva gondot fordít a tudományos elbírálás erősítésére, a tervszerűség fokozására. Ennek a törekvésnek az eredményeként egyre jobban előtérbe került az évek során az önálló kutatásokat összefoglaló monográfiák, szintetizáló művek és tanulmánykötetek kiadása, sorozatosan láttak és látnak napvilágot a nagy kollektív intézeti termű munkák, így például *A magyar nyelv értelmező szótára*, *A mai magyar nyelv rendszere* — mindkettő úttörő jellegű, az anyanyelvi műveltség terjesztésében kiemelkedő fontosságú mű. Elkészült *A magyar irodalom története* című 6 kötetes marxista szintézis, mely a magyar irodalom történetét a kezdetektől napjainkig összegezi. Az Akadémia újjászervezése óta a kollektív munkák mellett egyre nagyobb számban értek és érnek publikációvá az egyéni tervek, kandidátusi és doktori értekezések. Mindezek mellett az Osztály nagy terjedelemben jelentetett meg az elmúlt években szövegkritikai kiadásokat (Ady, Arany, Balassi, Jókai, József Attila, Mikszáth, Tóth Árpád, Vörösmarty stb.) és lexikális jellegű kiadványokat, noha a kutatáshoz szükséges segédeszközök kiadása a tudomány igényeket még mindig nem elégíti ki. Az Osztály kiadási tevékenységében fokozott gondot fordít a jövőben is arra, hogy az önálló tudományos művek és az anyagközlő kiadványok helyes arányban lássanak napvilágot.

Az I. Osztály könyvkiadási tevékenységében a jövőben is központi helyre kerülnek a nagy termű munkák, mint például *A magyar nyelvjárások atlasza*, *A magyar kritika és tudománytörténet*, *A magyar néprajzi atlasz*, elméleti összefoglalások, például az *Irodalomelméleti kézikönyvek* vagy a felszabadulás utáni magyar irodalom történetének szintézise. Ezek mellett megfelelő arányban látnak napvilágot az egyéni kutatómunkán alapuló monográfiák és a kutatáshoz szükséges segédkönyvek.

A könyvkiadás mellett jelentős az Osztály folyóiratkiadási tevékenysége is. Gondozásunkban hét idegen nyelvű (*Acta Linguistica*, *Studia Slavica*, *Acta Orientalia*, *Acta Litteraria*, *Studia Musicologica*, *Acta Antiqua*, *Acta Ethnographica*) és 11 magyar nyelvű folyóirat (*Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*, *Nyelvtudományi Közlemények*, *Irodalomtudományi Közlemények*, *Kritika*, *Helikon*, *Filológiai Közlöny*, *Magyar Könyvszemle*, *Antik tanulmányok*, *Ethnographia*, *Osztályközlemények*) jelenik meg. Ezeknek színvonala általában megfelel az akadémiai folyóiratokkal szemben támasztott igényeknek.

Actáink fő feladata, hogy a külföldi tudományos közvéleményt tájékoztassák a magyar tudomány eredményeiről, folyamatosságukban és tematikai sokszínűségükben tükrözzék tudományterületeink kutatási eredményeit. Ennek a követelménynek általában eleget is tesznek.

Magyar nyelvű folyóirataink közül három a nyelvtudomány eredményeit közvetíti és egy részük közvetlenül is szolgálja a művelődéspolitikai célkitűzéseket. A *Nyelvtudományi Közlemények* szakterülete a finnugor és az általános nyelvészet, a *Magyar Nyelv* kutatási területe a mai magyar nyelv, a nyelvjárások és a magyar nyelvtörténet vizsgálata. E folyóiratok színvonala jó, s egyre nagyobb mértékben elégitik ki a tudománnyal szemben fennálló társadalmi-politikai követelményeket. A harmadik folyóirat a *Magyar Nyelvtör*, főként a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik, s a legszélesebb olvasóközönség érdeklődésére is igényt tart.

Az irodalomtudomány magyar nyelvű folyóiratai az Irodalomtörténeti Intézet gondozásában, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közreműködésével jelennek meg. Közülük az Irodalomtörténeti Közlemények a klasszikus magyar irodalom történetére vonatkozó szakközleményeket jelenteti meg. A *Helikon* című folyóirat (1964 óta jelenik meg ezen a címen, eddig Világirodalmi Figyelő néven működött) feladata, hogy rendszeresen beszámoljon a külföldi irodalomtudomány kutatásairól, eredményeiről, különös tekintettel századunk irodalmára és irodalomelméletére, továbbá, hogy tájékoztasson az összehasonlító irodalomtudomány kérdéseiről és kutatásairól. 1963 második felétől jelenik meg a *Kritika*, mely az Irodalomtörténet átszervezése óta a mai magyar irodalom, az irodalomelmélet és a kritika kérdéseinek vizsgálatára hivatott.

A *Filológiai Közöny*, a modern-filológiai stúdiumok szaklapja, lényegében az Osztály világirodalomtörténeti folyóirata. Publikációi a romanisztikától, germanisztikától a Távol-Kelet és Amerika nyelvi és irodalmi kultúrájáig számos filológiai diszciplínát érintenek.

A 80 éves *Magyar Könyvszemle*, egyik legrégebb tudományos folyóiratunk, a könyvtörténet és a vele kapcsolatos írás- és könyvtártörténet kutatóinak nyújt publikálási lehetőséget.

1954-ben indult meg a klasszika-filológia magyar nyelvű folyóirata, az *Antik Tanulmányok*.

A magyar néprajztudomány központi folyóirata az *Ethnographia*. Feladata a tudományterület eredményeinek bemutatása, a néprajzi munka összefogása.

Végül szólnunk kell a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményeiről, mely szakrovataiban, különösen a tanulmányrovatban általában sikerrel valósítja meg azt a kívánságot, hogy több szakterület számára tanulságos elvi, módszertani és történeti tanulmányokat közöljön. Emellett hű krónikása tizenöt éve az Osztály életével kapcsolatos legfontosabb eseményeknek. Beszámol a közgyűlésekről, közli a tudományos ülésszakok anyagát, tájékoztat a tudományos vitákról, az Osztály szervezeti kérdéseiről.

*

VITA (Összefoglalás)

TOLNAI GÁBOR osztálytitkárhelyettes az OV. írásos beszámolóját kiegészítő vitaindító referátumának bevezetőjében megemlékezett hazánk felszabadulásának 20. és az MTA átszervezésének 15. évfordulójáról.

A kettős évfordulón — mondotta — úgy járunk el helyesen, ha vázlatosan, nagy eredményeinket is hangsúlyozva arról beszélünk, hogyan tovább, milyen problémák vannak az egyes tudományterületeken és ezek felett vitatkozunk.

Előadása első részében az eredményekről szólt, amelyek mögött koncepció rejtőzik s az együttes erőfeszítések eredményeképpen jöttek létre.

A nyelvtudomány területén az Értelmező Szótár, amely kiemelkedő tudományos eredmény és jelentős társadalmi funkciót tölt be. A nyelvtudomány másik területe, amely olyan társadalmi visszhangot keltett, amire még sohasem volt példa, a nyelvművelés és ennek kiterjedése.

Az orientalisztika képviselői a Mongol Nyelvemléktár létrehozásával nemcsak a hazai, hanem a mongol tudományt is segítik.

Az irodalomtudomány tudományos teljesítményei közül a hatkötetes irodalomtörténetet emelte ki első helyen, amelynek megalkotásában nemcsak azoknak a munkássága van benne, akik szerkesztették és megírták, hanem egész magyar irodalomtudományunknak hagyatéka és a felszabadulás utáni magyar irodalomtudományunk egész teljesítménye is beleépült. Az irodalomtudomány másik nagy eredménye, hogy a szakemberek többsége aktívan részt vesz az irodalmi életben. Szerkesztőkként, tanulmányaikkal és elméleti írásaikkal, továbbá szervezeti feladatokat is ellátva segítik az élő irodalom fejlődését. A klasszika-filológia maradandó teljesítményének könyvelhetjük el a vallástörténeti kutatásokat.

A zenetudomány nemzetközileg is nevet szerzett a népdalkutatással, e témakörben megjelent művekkel, mindenekelőtt a Magyar Népzene Tárával. Több zenetudósunk jelentős marxista zenetudományi művet jelentetett meg s a zenetudományt népszerűsítő irodalom is széles körű társadalmi érdeklődést váltott ki.

A néprajzi szakemberek a legújabb kor agrárfejlődésével összefüggő tematikus monográfiákat alkottak. A folklorisztikai eredmények közül a népmese-, valamint a népballadatudatást emelte ki a referátum.

Az eredmények vázlatos, példászerű ismertetése után megemlékezett az újjászervezett Akadémia I. Osztályának elhunyt tagjairól, nagy tudományos hagyatékukról.

Az osztálytitkárhelyettes ezután rátért a szaktudományok fő problémáinak elemzésére.

Először szólt a marxizmus—leninizmus alkalmazásáról, ehhez kapcsolódva a szocialista kollektív kutatómunkáról s az egyes szaktudományok koordinálásának problémájáról.

A marxizmus—leninizmus alkotó elemzése terén magától értetődően lényeges eltérések fedezhetők fel az I. Osztályhoz tartozó egyes szaktudományok között. Ennek következménye az, hogy másként merülnek fel és másként kell felvetnünk az ideológiai kérdéseket a különböző szaktudományok esetében — mondotta az előadó.

A nyelvtudománnyal kapcsolatban megállapította, hogy az utóbbi években a nyelvészek körében a tudományos viták rendkívüli mértékben fellen-

dültek. A viták azonban nagyrészt a modern nyelvészeti irányzatok problematikájára összpontosultak. Ennek az eredménynek van ugyanakkor egy hátulütője, éspedig az, hogy a viták során igen sok esetben elterelődött a figyelem a marxizmusról, mivel a viták egy része korántsem marxista bázison nyugodott. Tagadhatatlan, hogy e viták fejlesztették és erősítették nyelvészeinkben az elméleti érdeklődést s az elméleti érdeklődés fokozása, ha kerülővel is, szükségszerűen és törvényszerűen el fog vezetni a marxista bázis megerősítéséhez.

Az osztálytitkárhelyettes megállapította, hogy irodalomtörténészeink igen nagy többsége a marxista—leninista tudomány útját járja. Már csak elvétve találkozunk antimarxista tendenciákkal.

Irodalomtudományunknak jelentős és nemzetközileg is fokról fokra nagyobb és nagyobb tekintélyt szerző eredményei ellenére bőségesen vannak problémái. Ezek sorában az előadó utalt az anyagfeltáráson alapuló egzakt kutatások és a kritikai kiadások lebecsülésére. Az irodalomtudomány adós legnagyobb élő íróinkról szóló monográfiákkal.

Részletesebben ismertette az irodalomelméleti kutatások terén elért eredményeket, felidézve a legismertebb vitákat; a realizmussal, a szocialista-realizmus kérdésével, a Lukács-problémával, a nacionalizmus elméleti kérdéseivel, az összehasonlító irodalomtörténet elméleti kérdéseivel foglalkozó vitákat.

Pozitív jelenség az Osztály területén folyó vitáknál általában, hogy bátran, őszintén és nyíltan állnak elő nézeteikkel a különböző tudományterületek szakemberei, bátran mérik össze nézeteiket.

A modern filológia helyzetét illetően a nagymérvű elmaradás okait többek között a dogmatizmus periódusára vezette vissza. Ha a filológiai természetű munkálatok terén nagymérvű elmaradás is van — mondotta az előadó —, a világirodalom klasszikusainak és nem klasszikus jelenségeinek értékelése terén jelentős eredmények születtek az egyes kiadások elé írt előszavak vagy utószavak formájában. Hasonló volt a folyamat a magyar irodalomtörténet első marxista értékelésekor, a magyar klasszikusok bevezetése terén.

Az osztálytitkárhelyettes javasolta a klasszika-filológia művelőinek, hogy a sorra kerülő EIRÉNÉ kongresszus után mérjék fel, hol tart a magyarországi klasszika-filológia egésze a nemzetközi mezőnyben.

A zenetudományban jó kezdeményezések vannak a marxizmus alkalmazása terén. Ez megmutatkozik több disszertációban is. A Bartók Archívumban és a Zeneművész Szövetségben egyaránt folytattak olyan vitákat, amelyek a marxizmus irányában viszik a fejlődést.

A néprajztudományban, mint más tudományok területén is, folytak kísérletek s ezzel együtt járó tévedések is voltak. Az azonban örvendetes, hogy a néprajzosok, mint az anyagi és szellemi kultúrának kutatói, egyaránt keresik a helyes utakat, a helyes módszerek kialakítását. A néprajztudomány helyzetét úgy jellemezte a beszámoló, hogy a „hajdani nemzeti sajtóságok” kutatása helyett néprajztudományunk világosan a társadalmi mozgástörvények kutatására tért át. Jelenleg az új Magyarság Néprajza létrehozására megérett a helyzet, a kutatók felkészültek arra a nagy feladatra, hogy a magyarság néprajza marxista összegezését elvégezzék.

Az osztálytitkárhelyettes referátumában ezután rátért a másik nagy kérdésre, a szocialista kollektív kutatómunkának a kérdésére.

A tudományok fejlődnek, nemcsak a természettudományok, hanem a mi szakterületeinken is — mondotta —, és ez a fejlődés a kollektív munkák irányába halad. Ugyanekkor a kollektív munkák megbecsülése nincs arányban azzal a követeléssel, amelyet a kollektív feladatok elvégzése iránt támasztunk. Az előadás elemezte a kollektív munka kiforrottságának szervezett-szerű feltételeit is, a kutatóintézetek munkastílusával és munkafegyelmével összefüggésben. Utalt arra, hogy az OV. világosan látja a szocialista kollektív munka jelentőségét, azonban az OV. sem tett meg mindent az egyéni és kollektív munka helyes arányainak kialakítása érdekében.

Az előbbi kérdéssel némileg összekapcsolva felvetette a különböző szakterületek közötti mind fokozottabb együttműködés szükségességét.

A referátum befejező része az utánpótlás kérdéseit taglalta s tudományterületenként a legjellemzőbb vonásokat emelte ki. Általános jelenség, hogy az osztályunkhoz tartozó legtöbb tudományterületen a legfiatalabb nemzedék hiányzik. Az előadó utalt bizonyos lehetőségekre, pl. arra, hogy a minőségi cserék révén a legtehetségesebb fiatal szakembereket el lehetne indítani a kutatómunka útján. Az elvi lehetőség mellett a gyakorlati megoldást azonban számtalan probléma nehezíti.

Nem egészen megnyugtató az úgynevezett középnemzedék tudományos előrehaladása sem. A fokozatok elnyerése, a tudományos közéletben való részvétel nem mindig áll arányban a már valóságosan elért tudományos felkészültséggel és művekben is megjelenő eredményekkel. E megállapítást különösen a nyelvtudományra vonatkoztatta az osztálytitkárhelyettes, megállapította ugyanakkor azt is, hogy az irodalomtudományban általános előre-gedés tapasztalható abban az értelemben, hogy 35 éven aluli fokozattal rendelkező irodalomtörténész egyetlenegy sincs. A tudományos szakemberek utánpótlása folyamatosságának nélkülözhetetlenségét bizonyítja, hogy 1948—49-ben, az ötvenes évek elején minden tudomány területén valósággal rajokban jöttek és értek meg fiatalok, akik ma kivétel nélkül 35—40 év között vannak, jelentős tudományos sikerekkel és megfelelő funkciókban. Fel kell figyelni arra a kedvező körülményre, hogy az utóbbi egy-két évben újra jelentkeznek tehetséges fiatalok, akiknek munkába állításával ugyanakkor igen nehéz problémáink vannak. A gyakornoki intézmény valamit segít, de korántsem oldja meg a kérdést.

Az osztálytitkárhelyettes kifejezte azt az igényt, hogy szaktudományaink és közvélemény közötti kapcsolatot erősebbé kell tenni, mert az I. Osztályhoz tartozó mindegyik tudományszak közvéleményre épített társadalmi funkciót tölt be és a sajtó reagálása, a szakágazat-közi rendszeres információcsere és tájékozódás alapvetően fontos ahhoz, hogy társadalmi funkcióikat az Osztály irányításával működő tudományterületek betölthessék. Tolnai Gábor osztálytitkárhelyettes a következő gondolattal fejezte be vita-indító referátumát: „Ma és 15 esztendő óta évről évre mindinkább nem az Akadémia tagjai teszik ki az Akadémiát egyedül, hanem intézetei, bizottságai, a magyar tudományos élet szinte egészében részt vesz az Akadémia munkájában. Jó, hogy ez így van, mert ehhez hozzátartozik az is, hogy az Akadémia semmi körülmények között sem alakulhat át vaskalapos intézménnyé: jelen vannak a fiatalok — fáradozunk azon, hogy jöjjenek a legfiatalabbak is.”

CZEGLÉDI KÁROLY az Orientalisztikai Bizottság nevében valutagazdálkodási okokra hivatkozva javasolta, hogy a távoli országokban megrendezésre kerülő orientalisztikai kongresszusokra a lehető legszerényebb számú kül-

döttség utazzék, annak érdekében, hogy más fontos (európai stb.) tanácskozássokon szintén képviseltethessük magunkat. Tudományszakja nevében annak a kívánságnak adott kifejezést, hogy „sok orientalista szeretne eljutni a Szovjetunió területén levő köztársaságok fővárosaiba, Kaukázusba”, s kérte az MTA-t e téren is szorosabb kapcsolat létesítésére.

SŐTÉR ISTVÁN akadémikus egyetértett a beszámolóval, az osztályvezetőség munkájával.

Részletesen beszámolt az Irodalomtörténeti Intézet „A magyar irodalom története” c. kollektív munka létrehozása során szerzett tudományszervezési tapasztalatairól. Megállapította: „a magyar irodalomtörténeti kézikönyv nem jött volna létre akkor, ha csak az egyetemi tanszékekre bíztuk volna létrehozását, de nem jött volna létre akkor sem, ha csak az Irodalomtörténeti Intézetre bíztuk volna megvalósítását.” Rámutatott arra, hogy meg kell változtatni az egyetemi munka és az úgynevezett akadémiai munka kettészakítottságát. E tekintetben a jövő fejlődése egyik legfontosabb feladatának tartja „egyetemi tanszékek mellett tudományos kutatóbázisok létesítését”. Ugyanakkor nagyon fontosnak ítélte „megfelelő méretű, nem túlduzasztott, nagyon jó erőkből összeállított akadémiai intézet” működését.

A továbbiakban a tudományos utánpótlás kérdéséről szolt. Kifogásolja a gyakornoki állások kis számát (az Irodalomtörténeti Intézet pl. mindössze egy gyakornoki helyet kapott). Az elmúlt tíz év tapasztalata alapján megállapította, „a gyakornoki rendszernek nagyobb mérvű kifejlesztése sokkal hamarabb vezet eredményekhez és egyenletesebb fejlődést és kibontakozást tesz lehetővé, mint az aspirantúra”. Javasolta, hogy az OV. vizsgálja meg ezt a kérdést és törekedjék a jövőben a gyakornoki helyek szaporítására.

BÁRCZI GÉZA akadémikus kiemelte, hogy „az osztályvezetőség beszámolóját bizonyos jótékony és előrelendítő optimizmus lengi át az elvégzett munkát illetően”. Kifogásolta viszont, hogy nem történt említés a Nagyszótár helybentopogásáról, a névkutatás visszafejlődéséről. Hiányolta, hogy nem került megemlítésre a nyelvjáráskutatás megszervezésének kérdése, holott erre majdnem tízéves közgyűlési határozat van. Megindult a pedagógusok és a nyelv iránt érdeklődő értelmiség megszervezése is s ennek során megvalósult — többek között — két tudományszaknak, a néprajznak és a nyelvészetnek a szoros együttműködése. Létrejött e munka első, nagyszabású, értékes eredménye, a „Zala megye földrajzi nevei” c. kötet. Hasonló jellegű munka folyik már négy más megyében és számos más területen is. E munka eddig még e tekintetben soha nem látott tömegeket mozgat meg, s ez egyúttal arra is biztosíték, hogy teljes kiépülése esetén „eddig még sohasem remélt eredmények valósulhatnak meg”.

ORTUTAY GYULA akadémikus Bárczi Géza szavaihoz kapcsolódva hangsúlyozta a nyelvész-néprajzos együttműködés fontosságát, melynek során a beszerzett gyűjtők révén, legnagyobbreszt önkéntes társadalmi gyűjtőmunkával az ún. területi fehér foltok kerülnek feltárára és egyre szakszerűbb, célravezetőbb monográfiák jönnek napvilágra. A sokszor hangsúlyozott komplex együttműködés ezen a területen tehát megvalósult. Kiemelte, hogy e munka Végh József és Morvai Péter munkájának az eredménye, melyet kezdeményezésükre széleskörűen támogatnak a Hazafias Népfront és a párt — valamint a kormányzervek illetékes megyei szervei is.

A továbbiakban nehezményezte, hogy főként a fiatalok részére, kevés az új státuslehetőség (itt példaképp megemlítette a máig is megfelelő státus

nélküli kitűnő néptáncutató, Martin György nevét). A beszámolóval egyetértve felvetette, hogy az Akadémia fiatalításának egyik akadály a TMB fokozati rendszere is, többek között az, hogy a fiatalok nem kapnak elég lehetőséget a kandidátusi és a tudományok doktora fokozat elnyerésére. Felülvizsgálandónak tartja az ösztöndíj-rendszert is annak az érdekében, hogy az egyes tudományterületeken „magyar iskolá”-t lehessen kialakítani. Ebben fontos jelentőséggel bír szerinte, hogy az egyetemeken olyanok dolgozzanak, akik képesek maguk mellett tehetséges fiatalokat megtartani, iskolát teremteni.

Javasolja — Erdey-Grúz akadémikus elnökségi beszámolója nyomán —, hogy az évi tervezés helyett térjünk át a két-hároméves tervek rendszerére.

Súlyos problémaként vetette fel a könyvkiadás kérdését, amely „nyomja az Osztály tudományterületeit”. A rendelkezésünkre álló ivterjedelem jelentős részét lefoglalja klasszikusaink kiadása. Pedig számunkra a könyv mérőműszer, kísérleti gép, s ugyanakkor „nekünk nincsenek olyan drága kísérleti eszközeink, mint a legkülönbözőbb természettudományoknak”. Ezzel egy időben szigorú kritikát követelt a kiadványok terjedelmét illetően. Javasolta a rotaprintes kiadás vagy annak a nyomtatott formához közelítő formája lehetőségének a megvizsgálását.

Befejezésékképp, a Néprajzi Kutatóintézet felállításának kérdéséről szólva, Tolnai Gábor és Sötér István akadémikus szavaira is utalva hangsúlyozta, hogy amint „a magyar irodalomtörténet kézikönyve nem valósulhatott volna meg az intézet, az intézményes szervezés nélkül, úgy a Magyarság Néprajza sem valósulhat meg a Néprajzi Kutatóintézet nélkül”.

PAPP FERENC a titkári beszámolóban többször is érintett hazai matematikai nyelvészetről szólva rámutatott arra, hogy magyar művelői kezdenek nemzetközi elismerésre szert tenni még a „hagyományos” strukturalista országok között is. Viszont kifogásolta, hogy a matematikai nyelvészet még mindig nem nőtt bele elég szervesen a hazai nyelvészeti kutatómunkába. „Fehér hollóként” Papp László munkáját említette meg. Szerinte a rendszerező jellegű tanulmányokhoz képest „még mindig összehasonlíthatatlanul több az anyagközlő — etimológiákat, nyelvjárási és nyelvjárástörténeti, helynévi stb. adatokat hozó” tanulmány. Példázta a gépi lehetőségek előnyeit, majd kijelentette, hogy a matematikai és strukturális stb. kutatási területeket illetően a Nyelvtudományi Intézet nem foglal el kielégítő helyet.

GÁLDI LÁSZLÓ szerint meg kellene vizsgálni, vajon a készülő irodalomtörténetben a stilisztikának és a verstannak teljes súlya fog-e érvényesülni, és hogy belátható jövőn belül elkészül-e egy új és alapos, európai színvonalú versformatörténet. Javasolta, jelenjék meg az újabb stilisztikai kutatásokról és irányzatokról egy magyar nyelvű gyűjtemény. Helyesnek tartaná, ha megjelenének fiatal kutatók stilisztikai, verstani, tehát formai tények vizsgálatával foglalkozó szakdolgozatai. Helytelenítette, hogy a tartalmi mondani-való problémáinak elemzése mögött messze elmaradt az irodalmi alkotásoknak, mint szóban, nyelvben kifejezett művészetnek a vizsgálata.

SZABOLCSI MIKLÓS elsősorban az irodalomtudományt érintő ideológiai kérdésekről szólt, főként a marxista módszer továbbfejlesztéséről. Kifejtette: „Olyan periódusban vagyunk, amikor az új valóság, a fejlődő valóság, országunk helyzete, a tudományágak helyzete új és új módszereket, felismeréseket követel tőlünk, amikor az irodalom és a művészet fejlődése szinte napról napra megköveteli, hogy végiggondoljuk módszereinket, új megállapításo-

kat tegyünk, egyszóval, alkotó módon tovább fejlesszük rendszerünket, nem dogmarendszernek tekintve, nem stabil tételek összességének, hanem megpróbálva szellemét, a módszer alapvető tendenciáit alkalmazni." Vitába szállt egyrészt az újabb, „polgári” eredményeket és modern módszertani lehetőségeket a limine elutasítókkal, másrészt pedig az elavult jellegű polgári nézeteiket (a túlzott irracionális, „intuitív” szemléletet, élményesztétikát stb.) képviselőkkel. „Célunk az — mondta —, hogy az új jelenséget igyekezzünk a marxizmus szellemében megmagyarázni, tovább fejleszteni irodalomtudományunkat — és itt irodalomtudományon irodalomtörténetet és irodalomelméletet egyaránt értek — új és új felismerésekkel gazdagítani.”

Tolnai Gáborral egyetértve, hogy az elmúlt 20 év, a felszabadulás óta eltelt időszak irodalma sem egyedeiben, sem folyamatában nincs feldolgozva, számot adott e hiányosságot kiküszöbölő kezdeményezésekről, melyek egyrészt az Irodalomtörténeti Intézetben, másrészt a debreceni egyetem XX. századi tanszékén történtek.

A továbbiakban részletesen taglalta az ún. kollektív munka, a tudományág és az egyéni munka egymással szerves, bár olykor ellentmondásos viszonyát, a kollektív munkán belül kötelezően érvényesülő egységes koncepció és az egyéni kutatói vélemény kérdését.

Az egyre növekvő mennyiségű elsajátítandó és megértendő tudásanyag halmozódása kapcsán javasolta a dokumentáció fejlesztését mind mennyiségileg, mind minőségileg.

Végül a fiatal kutatók kérdéséről beszélt. Három problémakört lát: 1. több gyakornoki állásra van szükség; 2. „meg kellene oldanunk a káderfluktuációt. Kutatóintézeteinkben és egyetemeinkben bizonyos állásokban cserélni lehessen az embereket, állandó körforgalom legyen a középiskolákban, gyakorlatban dolgozók és a kutatóintézeti dolgozók között.” Továbbá: „a minisztérium káderfejlesztési terveiből kiderül, hogy az egyetemek és kutatóintézetek lassanként számárlétrával rendelkeznek”, ezért „káderszisztémákat sokkal rugalmasabbá, versenyszerűbbé kell tenni”; 3. a középiskolákban, népművelési területeken és múzeumokban dolgozó tehetséges fiataloknak meg kell kapniok a tudományos munka minimális feltételeit, tudományos törekvéseik iránt megértéssel kell találkozniok. Mindezekben az Akadémia közbenjárását, segítségét várja, hogy e téren is előrehaladást érhessünk el.

IMRE SAMU hangsúlyozta, hogy az elmúlt években lefolyt nyelvtudományi viták fogyatékoságaik ellenére is a mi körülményeink között feltétlenül hasznosak, szükségesek és eredményesek voltak, de a jövőben — mint a beszámoló is mondja — a vitáknak ezen a szintjén és témakörén túl kell lépnünk.

Felhívta a figyelmet arra, hogy az elmúlt 15—20 év alatt a hazai nyelvtudomány „alapvető változásokon ment át”. Ezek a változások szoros összefüggésben vannak a marxista elmélet, a dialektikus módszer ösztönös vagy tudatos alkalmazásával, vagy legalábbis az alkalmazásra való törekvéssel. Mindezek felmérése mindeddig nem történt meg. Ez pedig már azért is hasznos lenne, mert a jövő évben nagyszabású nemzetközi kongresszus keretében kívánunk számot adni az elmúlt húsz esztendő magyar nyelvtudományának eredményeiről s ott e kérdéseknek is feltétlen és kellő súllyal helyt kell kapniok. Helyes volna, ha e munkából mind Nyelvtudományi Intézetünk, mind általános nyelvészeink kivennék részüket.

MÁDL ANTAL a modern filológiák mai helyzetét az előző egy-másfél évtized állapotáénál sokkal pozitívabbnak ítélte, bár e tudományágak hazai

művelésének a lehetőségei — szerinte — még ma sem kielégítőek. Ez pedig hátrányt jelent a magyar irodalomtudomány és nyelvészet művelésére nézve is. „A jövő lényeges lépése — mondta —, hogy megmutassa a kiutat a modern filológiák művelése területén is, az Akadémia modern filológiai bizottság létrehozásával megteremtse azt a fórumot, amely elvi irányítást, ezeknek a diszciplínáknak bizonyos szervezeti keretet is tud adni, s a jelenleg készülő távlati terv kidolgozásával az egyetemi tanszékek és egyéb fórumok bevonásával meg tudja teremteni azt az együttműködést, amely igen kívánatos.”

Elmondta, hogy a modern filológiának szinte nincs publikálási lehetősége sem a hazai szakkörök, sem a külföld számára. Ezért kérte egy modern filológiai akadémiai füzet-sorozat megteremtését, valamint azt, hogy a budapesti, a szegedi és a debreceni egyetem illetékes tanszékei az illető diszciplína nyelvén kapjanak közösen fórumot ahhoz, hogy a diszciplína anyaországi szakembereivel kapcsolatot létesíthessenek.

Beszélt a szakterület tanulmányút-igényéről, majd elmondta, hogy a fiatal tehetségek középiskolába kerülve az ottani nagy megterheltség folytán elvesznek a tudományos utánpótlás számára. A fiatalok és az utánpótlás terén egyetlen segítség és lehetőség a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a múlt évben megalakult modern filológiai szekciója. Ennek tevékenységét kívánják a jövőben szorgalmazni és fejleszteni.

Végül rámutatott arra, hogy a modern filológia színvonalas művelése azért is fontos, mert az illető nyelvország szakembereivel való kapcsolatával missziót tölthet be, többek között abban az irányban, hogy a magyar irodalom, képzőművészet stb. eredményei külföldön ismertté váljanak.

Az elmondottakhoz az MTA tekintélyét és segítségét kérte.

KÁROLY SÁNDOR a beszámolóra hivatkozva kiemelte a generatív nyelvtani munkálatok fontosságát, előnyeit s üdvözölte az Akadémia vezetőségének pozitív állásfoglalását. Szembeszállt az előítéletekkel, az élettől való elszakadottsággal, a formalizálással, a jelentés „elhanyagolása”-val, az „érthetetlenség” vádjával. Kijelentette, „ha az Akadémia szerény igényeinket kielégíti, akkor a külföldtől való elmaradásunkat néhány éven belül behozhatjuk, sőt megvan a reményünk arra, hogy tovább is tudunk jutni külföldi mintáinknál”. Ezért feleletet vár az Akadémiától arra, hogy a szerény igényeiket kielégít-e vagy pedig ezt a munkát bizonyos időre elhalasztja. Majd így folytatja: „Ígényeinket elég szerény keretek közé szorítottuk és feladata lehetne az Akadémiának annak megvizsgálása, hogyan lehetne a különböző intézményekben folyó hasonló jellegű munkákat koordinálni.”

DIÓSZEGI ANDRÁS benyomása szerint a beszámoló az I. Osztályhoz tartozó tudományágak helyzetét jól mérte fel. A továbbiakban szólt az irodalomelméleti munkákról, a vitatevékenység megindulásáról. Kiemelte, hogy az említett viták nem automatikusan jöttek létre a XX. és a XXII. kongresszus teremtette feltételek és új légkör következtében, hanem előzetes erőfeszítések révén „kiküzdött” viták voltak. Az elméleti munkát nagyon fontosnak tartja s örvendetes tényként értékeli, hogy az megmutatkozik egész irodalomtudományunkban.

Részben az előbbihez kapcsolódva elmondta, hogy bizonyos kollektív munkákat, kollektív vállalkozásokat nem lehet megelőző egyéni kutatások, monográfiák, tanulmányok, tanulmány-sorozat, vitacikkek felhasználása, ezek összegezése nélkül elképzelni. Ezért kéri, hogy az I. Osztály vezetősége vizsgálja meg, miként lehetne lehetőséget adni az elméleti kérdéseknek kis, egyéni

monográfiákban való megjelentetésére. Ez csak részben szervezés, nagyjából rész tudomány szemléleti probléma.

TOLNAI GÁBOR osztálytitkárhelyettes *válasza* a hozzászólásokra:

Nagyon jónak tartja, hogy Diószegi András rávilágított az irodalom-elméleti viták — főként „tekintélyek” elleni — kiküzdött voltára.

Az elhangzott vita különös jelentőségének vélte, hogy — miként vita-indítójában is mondta — szinte illusztrálta azt a tényt: „a Tudományos Akadémia ma már nemcsak az akadémikusoké, hanem mindazoké, akik tudományágaink területein, az intézetekben, bizottságokban dolgoznak, hogy itt az akadémikusok mellett, azoknál nagyobb számban felszóltak fiatalok, olyan stílusban, amely lassan — öröndetesen — kezd magától értetődő lenni számunkra”.

Egyetért Mádlal, Diószegivel abban, hogy a kiadvány tudomány szakuk számára létkérdés, és Ortutayval abban, hogy a publikáció számunkra műhely, laboratórium. Hozzáfűzi viszont, hogy az utóbbi esztendőkből sokszor nem eredményekben gondolkoztunk, hanem könyvekben, kialakult a könyv fetisizálása. Gyakran felesleges a nagyobb terjedelem is: „meggyőződés, hogy könyveink tekintélyes részét tíz százalékkal le lehetne rövidíteni, és egyszerűen ez kötelessége Osztályunknak, a Kiadónak, sőt kötelessége folyóirataink szerkesztőinek is . . .”

Szükségnek véli a tudományos társaságoknak az elmúlt húsz évben végzett munkája felmérését és további feladataik körvonalazását.

Hasonlóképp megvitásra szorul nemcsak az, hogy egyes tudomány szakoknak milyen legyen a kiküldetési terve (pl. az orientalisztikáé), hanem egész tudományos külképviseletünk.

Gáldi Lászlónak válaszolva megemlíti, stilisztikával eddig nagyjából — s helyes, hogy tették — nyelvészek foglalkoztak. Ez továbbra is szükséges, de emellett szükség van irodalomtörténeti oldalú stilisztikára is, mellyel kívánatos lenne, ha irodalmáraink foglalkoznának. Feladatunk még az új, marxista verstan kiadása is.

Ennek utána méltatta Sötér Istvánnak, Ortutay Gyulának és Szabolcsi Miklósnak a tudomány szervezési kérdésekben kifejtett véleményét, s Bárcki Gézának kiegészítő megjegyzéseit.

Diószegi véleménye kiegészítéseképp említést tett arról, hogy irodalom-elméleti kutatásaink színvonalának külföldön is elismert tekintélye van.

Bejelentette, hogy a fiatalok problémáját az elhangzott vita alapján az Akadémia zárt ülése elé fogja terjeszteni, javasolva, hogy a kérdés megvizsgálására az Akadémia küldjön ki bizottságot.

LIGETI LAJOS elnök zárszavában bejelentette, hogy a vita során elhangzottakat az Osztályvezetőség tanulmányozni fogja, és amelyekkel egyetért, amelyeknél lehetőséget lát a megvalósításra, azokat megvalósítja és erről az egyes osztályüléseken a tagságot tájékoztatni fogja.

BESZÁMOLÓ CSUVAS TANULMÁNYUTAMRÓL

1965 szeptemberének első három hetében a Moszkvában tanuló csuvasok között, szeptember végén és októberben a Csuvas Autonóm Köztársaságban végeztem nyelvészeti kutatómunkát. Tanulmányutam célja volt, hogy csuvas nyelvjárási anyagot gyűjtsek nyelvjárástörténeti feldolgozás számára, magnetofonfelvételeket készítssek a csuvas fonológia néhány kérdésének tisztázása végett, szókészleteti anyagot állítsak össze a csuvas—köztörök, a csuvas—mongol és a csuvas—magyar nyelvi párhuzamok tanulmányozásához, ellenőrizsem és lokalizáljam az eddigi csuvas gyűjtések és közlések néhány problematikum anyagát és nyelvtörténeti emlékek után kutassak.

Gyűjtőutam régi magyar hagyományt folytatott, hiszen ha el is tekintünk Juliánus barátnak a XIII. században Magna Bulgáriában tett látogatásától,¹ melynek sajnos nem maradt fenn nyelvészeti szempontból hasznosítható anyaga, öt magyar kutatónak Regulynak,² Deskónak,³ Munkácsinak,⁴ Mészárosnak⁵ és Németh Gyulának⁶ az első világháború előtt abbamaradt helyszíni kutatásait vihettem tovább.

¹ Juliánus útleírásának legújabb fordítását és a legfontosabb irodalmat l. *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Közreadja GYÖRFFY Gy., Bp. 1965, pp 39—51.

² REGULY 1843-ban, majd 1845-ben járt a csuvasok között Cseboksziari mellett, Kazánban, Jadrin környékén és Nizsnij-Novgorodban. Gyűjtését BUDENZ dolgozta fel és adta ki: *Csuvas közlések és tanulmányok: NyK I* (1862), pp. 200—268, 353—433, II (1863), pp 14—68 és *Reguly csuvas példamondatai: NyK II* (1863), pp. 188—280.

³ DESKÓ magyar—csuvas hasonlítására (Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками) LIGETI professzor úr hívta fel a figyelmet (*Deskó Endre csuvas—magyar nyelvhasonlítása: KČsA I*(1921—23, pp 319—320). Deskó 1848 és 1854 között volt a szimbirszi gimnázium latin tanára. Itt gyűjtötte csuvas anyagát. Munkáját 1854-ben írta Szimbirszkben, ahonnan még a nyár elején Pszkovaba költözött. A mű külső borítóján a megjelenés éve 1855, a belső címlap azonban helyesen az 1856. évet tünteti fel. A cenzúra bejegyzése szerint a könyv 1856. január 30-án ment át a cenzúrán. (A Deskóra vonatkozó új adatokat egy publikálatlan munkájából TARDY LAJOS volt szíves rendelkezésemre bocsátani.) Deskó is virjal adatokat közöl, néhol azonban anatri adatok is kerültek könyvébe, mely egyébként Reguly hatására, vele polemizálva íródott.

⁴ MUNKÁCSinak a *NyK XVI*(1881), pp. 313—320 megjelent *Csuvas és kazáni tatár nyelvmutatvány* című cikke nyomtatott források közreadása. Munkácsi csak 1885-ben járt csuvasföldön. Ilminszkij ajánlólevelével jutott el a csuvas helyesírás megteremtőjéhez, a csuvas kultúrtörténet egyik legnagyobb alakjához I. Ja. Jakovlevhez, akinek szimbirszi tanítóképzőjében, az ott tanuló diákok között végezte kutatásait (l. 13. jegyzet). Munkácsi csuvasok között végzett tanulmányai elsősorban tájékozódó jellegűek voltak. Mint egy levelében írja, készülöben volt a csuvas népköltés kiadása és ezért nem akart párhuzamos munkát végezni. Budenz hiába buzdítja. (L. Munkácsi Noémi, *Egy nagy magyar nyelvész, Munkácsi Bernát élete*, Bp. 1943, pp. 96—97.) Eredményeit elsősorban *Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK XXI*(1887/90), pp. 1—44 című cikkében foglalta össze.

⁵ MÉSZÁROS 1906 őszén érkezett Kazánba és 1907 tavaszán Tüben korsa tatár falu meglátogatása után indul csuvas gyűjtőútra. Állomásai *Tajba tauševo* (itt a közelben *Koški*-ban született Jakovlev) Svijaga-mente, *Ulcaš* ahol anatri anyagot gyűjtött, majd *Viš-pürt*, Cseboksziari, *Surā folyó*, Kozmodemjanszk megye, *Vombu-kassii*, *Pizék-karaŋora*, *Čandër*, *Poskert* faluk, Jadrinszk és Civilszk környéke, *Čuttej* falva főbb állomásai. Végül ő is elzarándokol Szimbirszkbe, a csuvas kultúra akkori központjába. Útjáról l.: M[UNKÁCSI BERNÁT] *Csuvas tanulmányút: Ethn.* XIX(1908), p. 126, MÉSZÁROS GYULA, *Csuvasok és tatárok között a Volga vidékén: Ethn.* XIX(1908), pp. 227—238. Anyagát két kötetben publikálta: *Csuvas népköltési gyűjtemény I. A csuvas ősvallás emlékei*, Bp. 1909, II. *Közmondások, talilós mondások, dalok, mesék*, Bp. 1912.

⁶ NÉMETH GYULA 1913 nyarán járt Ufában és a közeli *Slak-baš*-ban. Sajnos az általa gyűjtött anyag a mai napig publikálatlan. Beszámolóját l. *A csuvas tanítónál: Budapesti*

Az eddigi nyelvjáráskutatások eredményei és a Moszkvában tanuló csuvasok között végzett tájékozódás alapján azt tűztem ki céloomul, hogy az északi, *virjal*, vagy másképpen *turi* nyelvjárás csoport⁷ középső nyelvjárásával, tehát az Islej, Morgaus és Szundir megyék (район) nyelvével és ezek közül is különösen Morgaus vidékével fogok foglalkozni. Ezt a tervemet teljes mértékben sikerült megvalósítanom.

Több hetes moszkvai előtanulmányok és gyűjtés után szeptember 21-én érkeztem Csebokszariba, a Csuvas Autonóm Köztársaság fővárosába együtt A. A. Alekszejevvel, aki már Moszkvában is fő adatközlőm és segítőm volt. Csebokszariban a Csuvas Tudományos Kutatóintézet munkatársai és a Pedagógiai Főiskola tanárai vártak. Csuvas földön végzett munkámhoz a csuvas kollégák mindvégig a legmesszebbmenő segítséget és támogatást nyújtották.⁸ Módomban volt több ízben konzultációt folytatni V. G. Jegorovval, a csuvas kutatások nesztorával, a nemrégiben megjelent csuvas etimológiai szótár szerzőjével,⁹ a magyar turkológia régi ismerőjével és barátjával. Csebokszariban megismerkedtem az ott folyó kutatásokkal, a csuvas kulturális és tudományos élet intézményeivel, fogadott a csuvas minisztertanács elnökhelyettese is. Két előadást tartottam, a magyar altajisztika legújabb eredményeiről és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdéséről.

Vidéki útjaimon *Rika-kassi* falu és *Morgaus* megyeközpont közötti területen gyűjtöttem. A Moszkvában, Csebokszariban és a terepen gyűjtött anyagból, tizenöt adatközlőtől, mintegy 3200 sornyi szöveget sikerült magnetofon-szalagra rögzítenem. Ezt egészíti ki a mintegy 1500 szóra kiterjedő külön szókészleti gyűjtés és egy *virjal* alaktan. Itt említem meg, hogy Vikár Lászlónak 1964-ben magnetofonra gyűjtött és a *virjal* nyelvjárás területéről származó igen értékes népdalanyagának nyelvi részét is sikerült feldolgozni, I. D. Kuznecovnak, a CSTKI igazgatójának szíves segítségével elkészült a szövegek fordítása is, s így ez a hangtani és szókészleti szempontból is kiváló anyag a további nyelvészeti kutatások számára teljes mértékben használhatóvá vált. Az eddigi csuvas gyűjtések közül Paasonen publikációi a legjelentősebbek,¹⁰

Hírlap 1913, aug. 24. sz. és Németh Gyula dr. jelentése az ujai csuvasok között tett tanulmány-útjáról: KSz XIV(1913—14), pp. 211—213. *Slak-baš*-ból (ma *Slak-puš*, illetve *Slakbaši*) között adatokat nemrég I. A. ANDREEV: О характеристике лексики говора башкирских чувашей: Материалы по чувашской диалектологии II, Csebokszari 1963, pp. 49—100. és ugyanebből a faluból való Ivanov (l. 11. jegyzet).

⁷ A csuvas nyelvjáráskutatásról és a csuvas nyelvjárások felosztásáról l. *Acta Orient. Hung.* XVIII(1965), pp. 385—387, s ott további bibliográfiát.

⁸ Szabadjon e helyütt is köszönetet mondanom a Csuvas Tudományos Kutatóintézet igazgatójának, Ivan Danilovics Kuznecovnak, az Intézet Nyelvtudományi Osztálya vezetőjének, I. A. Andreevnek, az osztály munkatársainak, mindenekelőtt L. P. Szergeevnek, aki több utamra is elkísért, az Intézet többi munkatársának, a Pedagógiai Főiskola tanári karának, Sz. P. Gorszkijnek és I. P. Pavlov professzoroknak, és a többieknek azért a segítségért, mely nélkül munkám nem lehetett volna eredményes. Külön szeretnék megemlékezni fáradhatatlan segítőmről és adatközlőmről, A. A. Alekszejevéről, akinek lelkes támogatása munkámat oly nagy mértékben segítette elő.

⁹ Этимологический словарь чувашского языка, Csebokszari, 1964. Jegorov munkásságának bibliográfiáját lásd a csuvas Записки XXI. kötetében, 1962, pp. 377—379.

¹⁰ PAASONEN H., *Csuvas szójegyzék*: a NyK XXXVII és XXXVIII kötetének melléklete, Bp. 1908 és *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen*. Hrsg. F. Karahka — Martti Räsänen, Helsinki 1949. Vö. még. B. LACH—K. GRÖNBECH, *Gesänge russischer Kriegsgefangene. Tschuwasschische Gesänge*, Wien 1940, J. BENZING, *Biler šehrinin jethi (Çuwaş halk destanı: Türk Dili III(1947))*, pp. 126—136.

s mivel az ő anyaga csakúgy, mint a csuvas irodalmi nyelv és szótárai az *anatri* nyelvjárást tükrözik, gyűjtésem ezeknek mintegy kiegészítése is. Ugyanakkor a gyűjtésben helyet kapott az *anatri* nyelvjárás is. A szövegek között ezt a nyelvjárást a csuvas irodalom nagy klasszikusának, Ivanovnak 1908-ban írt, s a csuvas irodalmi nyelv forrásának számító elbeszélő költeménye a *Narszpi*¹¹ teljes szövege képviseli. Ezt a terjedelmében is jelentős, néprajzi adatokban gazdag, népies elbeszélő költeményt a csuvas irodalom ma élő legnagyobb alakja, a magyar olvasók előtt sem ismeretlen P. Huzangaj¹² elmondásában rögzítettem szalagra.

A gyűjtött virjal nyelvjárasi anyag egyik fő sajátossága, hogy azon — az adatközlőktől függő mértékben — igen erős irodalmi-anatri hatás¹³ figyelhető meg. Ez a hatás a csuvas nép életében lezajló hatalmas változások következtében a jövőben csak erősödni fog, s így egyre kisebb esélyünk lesz a virjal nyelvjárás adatainak gyűjtésére. Különösen értékesek ezért két adatközlőm adatai: Sz. F. Kirpicsnikov ma 78 éves és 47 éve vak, falujából alig volt távol, az irodalmi nyelv szinte alig befolyásolta beszédét, T. R. Malinov tanító helyben született és egy-két évtől eltekintve szülőfalujában tanított nyugdíjazásáig. Az adatközlők kiválasztásában igyekeztem a különböző társadalmi rétegekre is tekintettel lenni, s ennek eredményeképpen nyelvészológiai megfigyelésekre is mód nyílt.

Az anatri és a virjal szókészlet eltérései meglepően nagynak mutatkoztak. A szavakat általában oroszul, néha csuvas körülírással kérdeztem. Minden szónál megjelöltem, hogy a kérdőívemen szintén szereplő irodalmi változatot ismerik-e, s így módomban volt egy negatív szólistát összeállítani, amit természetesen többszörösen ellenőriztem. Ebből megállapítható, hogy az anatri-

¹¹ K. Ivanov (1840—1915) műveinek legjobb kritikai kiadása: Константин Иванович Сырнисен пуххи, Šupaškar 1957. A *Narszpi* c. költemény a 138—263. oldalakon található, ugyanitt van Huzangaj költői orosz fordítása is. A mű első kiadása: Сказки и предания чуваш, Симбирск 1908. Ivanov *Slakbaš*-ban született (mai Baskir ASZSZK), s a vidék anatri nyelvjárását beszélte, mely igen közel áll a Paasonen által gyűjtött nyelvjáráshoz.

¹² P. Huzangaj 1907-ben született *Sikterme* faluban (mai Tatár ASZSZK) s nyelvjárása közel áll Ivanovéhoz. A csuvas irodalmi nyelven írt költeményeit saját orosz fordításában adják közre. Műveinek gyűjteményes válogatása 1958-ban jelent meg Moszkvában: Педер Хузангай, Избранное I—II.

¹³ A csuvas nyelvű könyvek Jakovlev (1848—1930) felléptéig a virjal nyelvjárást tükrözik, ezt dolgozza fel a csuvas nyelv első nyomtatott nyelvtana az 1769-ben kiadott és 1775-ben második kiadásban megjelenő Сочинения принадлежащие к грамматике чувашского языка. Ugyancsak a virjal nyelvjáráson alapult V. P. VISNEVSKIJ Начертание правил чувашского языка című 1836-ban megjelent műve és ZOLOTNICKIJ munkássága, például nevezetes csuvas-orosz szótára Корневой чувашско-русский словарь, Kazán 1875. Az XIX. sz. 70-es éveitől kezdve azonban Jakovlev körül új tudományos és irodalmi központ kezd kialakulni s ebben a főszerepet már az anatri nyelvjárás játssza. Jakovlev helyesírási reformja, mely elsőnek ismeri fel a csuvas nyelv fonológiai szerkezetét, a szimбирски tanítóképzőben végzett pedagógiai tevékenysége, tudományos és szerkesztői munkája, az irányításával megjelenő publikációk hatása alatt alakul ki a mai csuvas irodalmi nyelv. (Jakovlevre vonatkozóan gazdag irodalom található a következő kis műben: И. Я. Яковлев выдающийся просветитель чувашского народа, Csebokszari 1960.) A már említett Ivanov mellett M. F. Fedorov 1879-ben megírt és ugyancsak 1908-ban megjelent *Aršuri* c. költeménye jelzik a csuvas irodalmi nyelv születését, s azóta az anatri maradt a Csuvas ASZSZK hivatalos nyelve, annak ellenére, hogy a Köztársaságközpontja, hivatalos intézményeinek székhelye, rádióközpontja, újságjai mind Csebokszariban vannak, tehát a virjal területen. A csuvas irodalmi nyelv kialakulására vonatkozóan I. Sz. P. GORSZKIJ, Очерки по истории чувашского литературного языка, Csebokszari 1959 és V. G. ЯГОРОВ, Современный чувашский литературный язык, Csebokszari 1954.

irodalmi szókészletnek mintegy 10%-a nem él fonetikai változatban sem a virjalban.¹⁴ Itt említem meg, hogy a nyelvjárási szókészlet feltárásához nagy segítséget fog nyújtani L. P. Szergejev csuvas nyelvjárási szótára,¹⁵ melyet a szerző és a CSTKI szívességéből kéziratban megkaptam, s így a mű, remélhetőleg közeli megjelenésig is módomban van használni. Ugyancsak tájékozódottam a készülő csuvas nyelvjárási atlasz munkáiról.¹⁶ A CSTKI-ben tanulmányoztam a régi, publikálatlan csuvas gyűjtések kéziratot anyagát is, többek között Asmarin hatalmas gyűjtését és szótárának cédulaanyagát.

A csuvas szóföldrajz problémáinak illusztrálására néhány példát idéznék. A 'kengyel' szónak a csuvasban négy megfelelője is van: *ëzengë* [ësenkë],¹⁷ *yărăna* [yărăna], *poskajă* [puskač(ă)] és *posmalli*. Az első szó kis elterjedésű jövevényyszó, melyet hangalakja miatt és szóföldrajzi okokból baskir jövevénynek kell tartanunk,¹⁸ a második a régi csuvas szó, mely csak az anatri területen él, a harmadik és negyedik bár 'lépcső', 'hágcsó' jelentésben az egész csuvas területen ismeretes, 'kengyel' jelentésben csak a virjal területen fordul elő. A *poskajă* és *posmalli* minden valószínűség szerint tatár jövevényyszó, alapszava a köztörök *bas-* 'nyomni, taposni, hágni' ige.

A csuvas irodalmi *kälğan* [kälkan] 'szárnyaslevelű árvalányhaj, Stipa pennata' csak az anatri területről ismeretes. Ebben az esetben ez az anatri szó jövevényyszó, mégpedig a tatárból. A szó ótörök alakja *qilyan*, előfordul azonos jelentésben a kazáni tatárban, miserben, baskirban, nogajban és balkárban, míg 'levélcúcs-szálka, -kacs' jelentésben Radloffnál az altajiban, teleutban, lebedben, küerikben, a mai szótárak közül a kirgizben és a hakaszban.¹⁹ Török jövevényyszó a mongolban (*kilayana*, *kilyan*), ahonnan a mandzsuba is átkerült (*kilyana*). A szó alapszava *qil* 'haj' (vö. magyar 'árvalányhaj') s ezt az etimológiát támogatja a növény altaji neve: *kil ölöng* '„haj-fű”, 'árvalányhaj' és hakasz változata: *hal sariy* '„sárga haj”, 'árvalányhaj' is. Az ótörök **q(i)*-szókezdő a csuvasban szabályosan *ç*- lett volna mint a szócsaládba tartozó *çiljak*, *xäljak* 'levélszálka' és *çälëç* 'lőszőr' (vö. mongol *qilyasun* 'ua.') szavakban, ezért kell a *kälğan*-t kései tatár jövevénynek tartanunk.

A 'veréb' szó elterjedésének nyelvatlaszlapja már elkészült. Ebből kiderül, hogy a *salagayak* [salakayak] szó, melynek első fele az orosz село 'falu' szó, második fele a csuvas *kayak* 'madár', csak a nyugati virjal nyelvjárás-

¹⁴ Ennek értékelésénél természetesen figyelembe kell venni, hogy elsősorban a szókészlet olyan rétegeit gyűjtöttem, amelyek nem tartoznak az alapvető szókincs körébe, hiszen jövevényezőproblémákkal foglalkoztam.

¹⁵ Дialectологический словарь чувашского языка. A kézirat dátuma 1964. A szótár mintegy 3000 nyelvjárásnak tartott szót, azok orosz fordítását, irodalmi csuvas megfelelőjét és egy-egy példamondatot tartalmaz.

¹⁶ A csuvas nyelvatlaszmunkákról I. L. P. SZERGEJEV, Некоторые материалы для диалектологического атласа чувашского языка: Материалы по чувашской диалектологии II, Csebokszari 1963, pp. 101–113.

¹⁷ A csuvas adatoknál szögletes zárójelben az irodalmi alak transzliterált formáját közlöm. Tekintve, hogy a csuvas helyesírás fonematikus, ezért — néhány ritkább esettől eltekintve — ezek egyben az anatri nyelvjárás fonematikus alakját is jelölik.

¹⁸ Köztörök *üzengi*, bask. kazt. *özänge*. Asmarinnál a szó fonetikai átírása *ëzengë* és mind az ő, mind Szergejev adata a baskiriai csuvasoktól származik.

¹⁹ A szó úgy látszik csak a kipszak nyelvekben és néhány szibériai török nyelvben van meg: bask. *qilyan*, kazt. *kilyan*, nog. *kilyan*, karacsáj-balk. *k'ily'an* 'árvalányhaj', kazak *külkan* 'tülevél', kkalp. *qülqan*, kirg *külkan*, alt., tel(Ā) *qilyan*, küer. *qilyin*, jak. *külön* 'levélcúcs, -kacs, -szálka' vö. még alt., tel., leb. (Ā) *qilya* 'gabonasarj a kalász kinövéséig', a kirgiz szónak 'kisebb halszálka' jelentése is van.

területen él, míg a *šerši* szó egyaránt előfordul a keleti virjal és az anatri területeken. Egyes virjal közlések lokalizációjához ez az adat igen fontosnak bizonyult.

Míg tehát az első esetben az anatri őrizte meg a régi csuvas szót, melyet a virjal nem ismer, a második esetben az anatri használ jövevényszót, a harmadik esetben a nyugati virjálban találunk egy speciális fejlődést.

A szókészleti gyűjtésnél nemcsak a csuvas—köztörök és a csuvas—mongol párhuzamokra voltam tekintettel, hanem a csuvas—magyar párhuzamokra is. Eddig ugyanis többnyire Paasonen és Asmarin anyagát vonták be az összehasonlításba, s ezek (Paasonen néhány civili adatától és Asmarin szórványos adataitól eltekintve) együtt a csuvas irodalmi nyelv szótáraival anatri anyagot tartalmaztak, holott a virjal sok esetben döntő lehet a szó etimológiája szempontjából. A készülő magyar Etimológiai Szótár első kötetében szereplő címszavak közül néhánynak a következő csuvas megfelelőjét sikerült feljegyez-nem:²⁰ Rikka *jūs* [jivās] 'fa', R *oldu* [ultav] 'csalás, félrevezetés', R *oldala* [ultalu-] 'félrevezetni', R *əmla* [panulmi] 'alma', R *vür-, vur-* [vir-] 'arat', a. *uryalāx* [urxalāx] 'rudsziij', R *orba* [urpa] 'árpa', R *pu-* [päv] 'megfojt', R *kuš pu-* 'megigéz', a. *piljak* [pilcak] 'sár', R *porda* [purta] 'balta', R *poria* [pürne] 'ujj', R *porzan* [pürsan] 'selyem', a. *puškärt* [puškärt] 'baskir', R *pos-* [pus-] 'tapos', R *pattär* [pattär] 'hős', R *pazar* [pasar] 'bazár', R *päya* [päyav] 'rövid kötél', R *pallä* [pallä] 'jel', R *par-* [pur-] 'adni', R *paräm* [paräm] 'adósság', R *päjägä* [päčäkä] 'fűrés', R *požan* [pušan-] 'kiürül', R *požat-* [pušat-] 'kiürít', R *poç-* [puç-] 'gyűjteni', R *peçer* [pəçär] 'réz', R *potran* [pultāran] 'medvetalp, Heracleum sibiricum', R *pagäljak* [pakälčak] 'izom, ujjhegy, boka', R *pər-* [pär-] 'felborít', R *přu, päru* [pärü] 'borju', R *porš* [päräs] 'bors', R *pərza* [pärza] 'borsó', R *porš* [puräs] 'borz', R *pəs* [päs-] 'elromlani', R *pežek* [pəžäk] 'tönkrement', *pežel* [päsäl] 'rothadni, tönkre-menni', R *pəan* [pəvan] 'bögöly', R *pälän* [pälän] 'szarvas', R *moya, moga* [mäga] 'tompá (pl. kés)', R *pəs* [päs] 'pára', R *pəri* [päri] 'búza', R *šak* [säke] 'varsa', R *sət* [sət] 'tej', *sətken* [sətken] 'lé', R *šobax* [šupax] 'dévér', R *šagä* [šakä] 'akasztó', R *šeklä* [šeklä] 'kampó, akasztó', R *šälän* [šälän] 'csalán', R *šop-* [šup-] '(arcul)ütni', R *šavär* [šavär-] 'csavarni', R *šeske, čejek* [šeske, čejek] 'virág', R *čecče šatri* 'himlő', R *šübš* [šüpe] 'hulladék', R *čübek* [čüpek] 'csepü', R *čəbək* [čəpäk] 'csibuk', R *čük* [čük] 'áldozat', R *čüg_oyäx* 'november', R *čəgə* [čäkü] 'penis', a. *šak-* 'esni', R *čətax* [čälax] 'torz, félkezű', R *tirä* [tirä] 'kenyér gabona', R *tərne, tərna* [tärna] 'daru', R *šisna* [šisna] 'disznó', R *təžər* [təžər] 'letaposni, puhítani' stb.

Mint a fenti adatokból is nyilvánvaló a vizsgált virjál nyelvjárás fő értéke, hogy megőrizte a labiális képzésmódot (ə, š) ott, ahol az anatri ezt elvesztette (ä, ě), s ezért két fonémával szegényebb lett. Egy másik érdekes vonása, hogy diftongust találunk a régi török hosszú magánhangzóknak és másodlagos hosszúságoknak megfelelő helyen: ótörök *kök* 'kék' ~ R *kəak* [kävak], ót. *tüz* 'só' ~ R *təar* [təvar], ót. *tört* 'négy' ~ R *təattä* [təvattä], illetve ót. *ayiz* 'száj' ~ R *šəar, šəvar* [šəvar] (Kozmodemj. *šar*), ót. *bayir* 'máj' ~ R *pəer* [pəver], ót. *küye* 'moly' ~ R *küe* [këve] stb. Ez a jelenség egyes régi cirillbetűs csuvas közlésekben is megtalálható (pl. *квак* 'kék'), de hangtani értéke bizonytalan volt.

²⁰ A gyűjtés és az alább felsoroltak természetesen azokat a csuvas egyeztetéseket is magukban foglalják, melyek vitások vagy tévesek, elfogadhatatlanok.

Néhány szóban ez a diftongus már monoftongizálódott: ót. *köbek* 'köldök' ~ R *kaba* [kävapa], illetve ót. *sibür* 'hegyes' ~ R *šürë* [šëvër], ót. *tiviz* 'szük' ~ R *tur* [tävër], ót. *egür* 'öröl' ~ R *ar(t)*- [avär-], ót. *tägär* 'teker' ~ R *tar*- [tavär-] stb.

A szóhangsúlynak különös figyelmet szenteltem, mivel az eddigi közlések ezt általában nem jelölik (Mészáros hosszúságot jelöl hangsúly helyett), s a csuvas szóhangsúly rendszere eltér a többi török nyelvekétől. A szóhangsúly szempontjából igen fontosak az ún. „redukált” magánhangzók (*ä, ê, ø, ë*). Ezek természetének eszkozfonetikai vizsgálata még hátravan, annyit azonban már eddig is megállapíthattam, hogy helytelen ezeket a hangokat pusztán mennyiségileg redukált hangoknak felfogni, s nem felel meg a tényeknek az a megállapítás sem, mintha ezeknek pusztán képzésük lenne tökéletlen.²¹ A vizsgált virjal nyelvjárásban a következő szabályosság figyelhető meg: 1. A hangsúly mindig a szó utolsó szótagján van, ha annak magánhangzója nem „redukált”. 2. Ha az utolsó magánhangzó „redukált”, akkor a hangsúly az előző szótagon van, amennyiben ez nem redukált, ha ez is „redukált” úgy az előtte álló „teljes” magánhangzón és így tovább. 3. Amennyiben a szó kizárólag „redukált” magánhangzókból áll, úgy a szóhangsúly mindig az első szótagon van. 4. Ha a szó négy vagy több magánhangzóból áll, és a szó véghangsúlyos, továbbá a második magánhangzó „teljes”, akkor ezen másodlagos hangsúly van, s ez érvényes minden négynél hosszabb szótagú szóra.

Például: R *këru* 'fiatalabb nőrokon férje, vő, húga férje', R *kizen* 'kölcson', R *köreze* 'lapát', R *pějikkë* másutt: *pějikkë* 'kicsi', R *pozok, pizäk, puzäk* 'nagy', *kuššër* 'vak', R *xorändäš* 'rokon', R *xoraldä* 'épitmény', R *tölök* 'áalom' stb.

E hangsúlyszabályok nemcsak a virjal területen általánosak, hanem érvényesek az irodalmi nyelvben is, mely ebben az egy vonásában eltér az anatrítól, ahol az utolsó szótagon — amennyire megfigyelhettem — mindig van (néha másodlagos) hangsúly, nyilván tatár hatás következtében. Van azonban a virjal nyelvjárásrészletnek egy kis része, ahol a hangsúly mindig az első szótagra esik, s ilyenkor a nem hangsúlyos szótagok magánhangzói általában redukálódnak, pl. a virjal és anatri *sisna* 'disznó' itt *sisnã*-nak hangzik. Ezt a jelenséget nem volt módomban a helyszínen tanulmányozni, feltárása igen fontos lenne a csuvas nyelvtörténeti vizsgálatok számára.²²

²¹ PAASONEN például a labiális változatokról ezt írja: „nagyon rövid (redukált), zárt, hanyag ajakműködéssel képzett...” (*Csuvas szójegyzék* p. IV), BENZING a *Fundamentában* Paasonen, Asmarin és Mészáros alapján redukált hangokról ír, melyek *i* és *o*, illetve *ï*, *e* és *ö* között helyezkednek el (pp. 702–703), JEGOROV (Современный чувашский язык, p. 152) a hangsúlytalan helyzetben levő orosz *o* és *e* hangokkal állítja párhuzamba, s helyesen jegyzi meg (p. 158), hogy középső nyelvállással képzettek. A zavar főleg onnan adódik, hogy a „redukációt” néha mennyiségi, néha minőségi értelemben használják. E hangok mennyiségi együtthatói a hangsúlyviszonyokkal korrelativek, és hangsúlyos szótagban egyáltalában nem rövidebbek, nyílt, hangsúlyos szótagban hosszabbak, mint a többi magánhangzók. Lásd még Baičura ALH VIII (1958), pp. 182–185, 188–189.

²² ASMARIN szerint (Материалы, p. 19) az anatri-irodalmi nyelvben az olyan szavakban, amelyekben csak „redukált” magánhangzó van, a hangsúly az utolsó szótagon van és kevésbé észlelhető. A csuvas hangsúllyal főleg prozódiai oldalról foglalkoztak. A kérdés jó feldolgozása található N. I. IVANOVNÁL: О чувашском народном стихосложении, Csebokszari 1957.

Az alaktani problémák közül szabadjon kiragadnom a többesjel kérdését. Asmarin²³ a csuvas többesjelet a tatár *san* 'szám' és *sen* 'mérték' szóval állítja párhuzamba, s rámutat arra, hogy eredetileg önálló szó volt, s ennek nyomai még ma is kimutathatók. Ramstedt²⁴ a jelet korábban egy **sayun* alakból származtatta, s ezt fogadta el újabban Poppe is.²⁵ Ramstedt azonban később bizonyos nehézségeket felismerve módosította véleményét és egy **sayin* alakot vett fel,²⁶ ehhez csatlakozik Räsänen is.²⁷ Benzing a csuvas jelet a csuvas *sum* 'szám' szóhoz kapcsolja, de az egyeztetést maga is bizonytalannak tartja.²⁸ Míg az eddigi vélemények mind az ótörök *sa-* 'számolni' szó valamilyen képzett alakjával hozzák a csuvas többesjelet kapcsolatba, addig Pritsak, nem érintve a jel etimológiáját, a szamojéd-kamasz *-san/sän* többesjelben látja a csuvas jel párhuzamát.²⁹ Már Budenz³⁰ kapcsolatba hozta a csuvas jelet a cseremiszi *-šamăč* (~ *šaměč*) többesjellel, s ezt a véleményt Beke,³¹ Pengitov és Szerebrennyikov³² is megismétlik. Szerebrennyikov ehhez még hozzáteszi, hogy nem véletlen, hogy a perm̄ nyelvekben, továbbá a cseremiszből és a csuvasban egyaránt eltűnt a régi többesjel, s ennek okát ismeretlen helyi szubsztrátumban látja.³³

Mindezeknek a nézeteknek azonban van néhány súlyos nehézségük. A jel eredeti vokalizmusa ugyanis vitatható. Az anatriban mélyhangú tövek után is magashangú (-*sem*), a virjalban kétalakú (-*sam/-sem*). Elvileg feltehető, bár igen szokatlan, hogy ebben az esetben a virjal őrizte meg a régi állapotot, az adatok azonban mást mutatnak. A vizsgált virjal nyelvjárásban a csuvas többesjel illeszkedik: *χəɖazam* 'kérők', *pirzam* 'torkok', *pirzem* 'vásznak', *piřizem* 'bátyák'. Az egyes esetragok azonban a többesjel után mindig magashangúak: *χəɖazane* 'kérőknek' (dat.), *širuzane*, 'leveleknek', *pořuzane* 'gyűléseknek', *pirzane* 'torkoknak' stb., ugyanúgy, mint a magashangúaknál: *pirzene* 'vásznaknak', *piřizene* 'bátyáknak' stb. A részeshatározói rag egyéb esetekben természetesen illeszkedik, így az egyesszámban: *χəɖaya*, *širuya*, *pořxa*, stb. Ez a tökéletesen illeszkedik utal arra, hogy a jel még nem is olyan régen a virjalban is egyalakú, magashangú volt (-*sem*, -*zem*), s az etimológiánál csak ebből lehet kiindulni. Ki kell zárunk minden olyan megoldást, mely a mélyhangú *sā-* töből magyarázza a jelet, mely a csuvasban nem vált magashangúvá: *su-* 'olvasni' [*säv-*], *sum* 'szám' stb. Kérdéssé teszi ez a tény a cseremiszi párhuzamot is, ugyanis a cseremiszi többesjel is egyalakú, azonban mindig *mélyhangú*. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a nehézségeknek az áthidalására vett fel Ramstedt egy *sayin* alakot, abból kiindulva, hogy az *-ayī-*diftongusból megmagyarázható

²³ Материалы для исследования чувашского языка, Kazan 1898, pp. 150—151.

²⁴ Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu XXXVIII : 1, p. 22.

²⁵ Plural Suffixes in the Altaic Languages: UAJb XXIV (1952), pp. 65—83.

²⁶ Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Helsinki 1952, pp. 58—59.

²⁷ Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki 1957, pp. 55—56.

²⁸ Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959, p. 222.

²⁹ Tschuwassische Pluralsuffixe: Studia Altaica, Wiesbaden 1957 pp. 137—138.

³⁰ Cseremiszi tanulmányok: NyK III, pp. 397—47.

³¹ Cseremiszi nyelvtan, Вр. 1911, p. 172.

³² Серебренников, Б. А., Историческая морфология пермских языков, Москва 1963, p. 94—96.

³³ I. m. p. 96. SZEREBRENNYIKOV egy másik helyen (Заметки по исторической грамматике чувашского языка: Ученые Записки XVI (1958) Csebokszari, pp. 200—201. a többesjel *-m*-jét úgy magyarázza, hogy az *-n*-ből alakult, de nem hangfejlődéssel, hanem külső szandhi hatására.

az *e*. Räsänen is erre gondol.³⁴ Csakhogy az *ai* (= *ayi*) diftongus fejlődése a csuvasban mást mutat. Két fejlődés is lehetséges: *ai* > *äi* > *ai*³⁵ vagy az *a* előbb kapcsolódik be az *a* > *o* > *u* fejlődésbe és akkor *ai* > *oi* > *ui*.³⁶ Természetesen elvileg fel lehet tenni, hogy mivel a formánsok más hangsúlyviszonyok alatt állnak, ez a csuvas jel másképp fejlődött. Csakhogy két tény is arra utal, hogy a jel igen fiatal, nemrég még maga is önálló szó volt. Az egyik éppen az a tény, hogy nem illeszkedik, a másik, hogy ellentétben a többi török nyelvekkel, a csuvasban a birtokos személyrag a *tő* és a többesjel között áll: közt. *quda + lar + i* 'az ő kéri', csuv. *xod + i + zem*. Ezért erősen problematikusnak érzem Pritsak álláspontját, nehéz ugyanis feltenni, hogy a csuvas-szamojéd (vagy ótörök—szamojéd) érintkezés óta, bármikor lett légyen is az, a többesjel a szamojédban illeszkedővé vált, míg a csuvasban nem. Egyébként a szamojéd párhuzam sem oldja meg a csuvas többesjel eredetének kérdését, melyet a gyűjtött anyagom tanúsága alapján egyelőre ismeretlennek tartok.

Tekintettel arra, hogy kutatásaim elsősorban nyelvtörténeti célúak voltak, különös figyelmet szenteltem a csuvas nyelv emlékeinek. A volgai bolgár feliratok (XII—XIV. sz.)³⁷ és a mai nyelvállapot között nemcsak öt teljes évszázad múlt el, hanem erre az időre esik a csuvas nyelvi sajátosságok többségének kialakulása is. Ez különösen értékes tesz minden XV. és XIX. század közötti adatot.

A csuvasok első, saját név alatti említése 1556-ból való, mikor Herberstein említi őket³⁸ Czubaschi név alatt. Ezt ismerte és idézi Witzen is, aki 1692-ben kiadott munkájában³⁹ 'klein Tartersch Volk'-nak nevezi a Tzoewachi népet.⁴⁰ A legkorábbi csuvas nyelvi adatok Strahlenberg munkájában találhatóak,⁴¹ aki 1721-ben járt a Volga vidékén és gyűjtött virjal adatokat. A következő önálló gyűjtés G. F. Milleré, aki 1733-ban járt Kazán környékén és könyvében a csuvasok leírása mellett szójegyzéket is közöl.⁴² J. E. Fischer 1768 előtti időből származó gyűjtése a mai napig publikálatlanul lappang. 1769-ben jelenik meg a csuvas nyelv első nyomtatott grammatikája,⁴³ mely azután a következő korszak feldolgozásainak alapjává vált. Pallas 1771-ben megjelent útleírásában⁴⁴

³⁴ Érdekes, hogy RÄSÄNEN az *ai* > *e* fejlődés egyetlen példajaként idézi a többesjel hangtanának 167. oldalán (orosz kiadás), ahol *sajin* alakból indul ki, s ezt idézi alaktanában is (p. 55).

³⁵ Ót. *qayir* > cs. *xayär* 'hajlítani', ót. *qayir* 'homok' > cs. *xäyär*, ót. *qaymay* > cs. *xäyma* 'tejfél', stb.

³⁶ Ót. *sayla-* > cs. *suyla-* 'kiválasztani', ót. *say-* > cs. *suya* 'hazugság', ót. *bay-* > cs. *puj-* 'gazdagodni'. Szóvégi helyzetben az *ai* diftongusból *i* lett: ót. *buydai* > cs. *päri* 'búza', ót. *turyai* > cs. *täri* 'vörösfenyő', ót. *siçyai* > cs. *šäzi* 'egér'.

³⁷ A volgai bolgár feliratok eddigi legteljesebb kiadását és bibliográfiát l. JUSZUPOV, Введение в болгаро-татарскую эпиграфику, М.—Л. 1960 és PRITSAK, *Bolgaro—Tschuwaschica: UAJb XXXI* (1959), pp. 274—314.

³⁸ *Rerum moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein stb.*, Basiliae 1556, p. 91

³⁹ *Noord en oost Tartarye*, Amsterdam 1692, II rész, p. 467.

⁴⁰ Noha WITZEN már „tatár” népnek tartotta, hosszú ideig finnugor népek között tartották számon a csuvasokat.

⁴¹ *Das Nord- und Ostliche Teil von Europa und Asia* etc. Stockholm 1730. A 347. oldalon a csuvasok szokásairól ír. A szójegyzék a 156 o. után.

⁴² *Sammlung russischer Geschichte*, SPbg 1758—59, a szójegyzék a III. kötet negyedik részében pp. 382—409. A 411—412. oldalakon csuvas Miatyánk.

⁴³ *Сочинения* etc. I. 13. jegyzet.

⁴⁴ *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*. I. SPbg 1771, pp. 86—93.

közöl néhány csuvas szót, majd sorrendben egy eddig publikálatlan kéziratos szótár következik 1785-ből. Ezt a szótárt Damaszkín nizegorodi és alatovi püspök irányítása alatt állították össze II. Katalin számára.⁴⁵ Ezt a művet jelenleg a leningrádi Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őrzik, ahová az Ermitázsából került. Leningrádi tartózkodásom alatt behatóan tanulmányoztam ezt a szótárt, mely 477 kéziratos oldalból áll. Egy év múlva, 1786-ban kezdik kiadni II. Katalin nagy szótárait, melynek átszerkesztett változata 1790—91-ben újra megjelent⁴⁶ és 285 csuvas szót tartalmaz. II. Katalin szótárával körülbelül egyidős, de attól független az az anonim és év nélküli kéziratos, publikálatlan szótár, melyet ugyancsak a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őriznek.⁴⁷ Ez egy orosz-csuvas szótár és mintegy 3000 csuvas szót tartalmaz. A csuvas szavak mellett sokszor ceruzabejegyzések is vannak a csuvas szavak arabbetűs átírásával pl.: безъ предлогъ зыр или сыр سیر. Ugyanettől a kéztől gótbetűs, rosszul olvasható megjegyzések is találhatók. A XVIII. századi csuvas források sorát az Adelung gyűjtemény csuvas anyaga zárja le. Ez az ugyancsak a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őrzött kéziratos gyűjtemény 1788 és 1815 közötti időből származó vegyes anyagot tartalmaz, szövegeket, nyelvpróbákat, nyelveckéket és szójegyzékeket.⁴⁸ Mint egy Adelung kezétől származó bejegyzés tanúsítja az anyag nagy része Damaszkín körétől származik. Ebbe a gyűjteménybe került Neumannak 1815-ből származó csuvas—tatár összehasonlító szójegyzékének kézirata is.⁴⁹

Az Adelung- és Neumann- féle anyag után kronológiailag Volegov gyűjtése következik. Ennek a kis gyűjteménynek Budapesten, a Reguly hagyatékban őrzött kézirata Rédei Károly volt szíves felhívni figyelmemet.⁵⁰ A szójegyzéket Volegov 1835-ben állította össze és 1841-ben küldte el Regulynak. A szójegyzék fényképmásolatát elvittem magammal Csebokszariba, végigkérdeztem, s néhány homályos pontját sikerült megfejtennem, úgyhogy a munka kiadható állapotban van. 1836-ban jelent meg Visnevszkij csuvas nyelvtana⁵¹ s ezzel elérkezünk a csuvas kutatásoknak ahhoz a korszakához, melyet Reguly nyitott meg.

⁴⁵ Словарь языков разных народов в нижегородской Епархин... под присмотром прешевященного Дамаскина Епископа Нижегородского и Алатовскаго, сочиненном в 1785-ого года.

⁴⁶ *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa augustissimae cura collecta...* Pars prior. A munkának orosz címlapja is van, az első kötet latin címlapján 1786, az orosz címlapon 1787 szerepel kiadási évként, a második kötet mindkét címlapján 1789 olvasható. Ez a kiadás az orosz szavak sorrendjében van összeállítva. Az átszerkesztett változat az idegen szavak sorrendjében van szerkesztve és címe Сравнительный словарь всех языков и наречий... I—IV, SPbg. 1790—91.

⁴⁷ Словарь языка чувашского. Вб. Альшиц Д. Н.—Шапог Е. Г., Каталог русских рукописей эрмитажного собрания, Leningrad 1960.

⁴⁸ Néhol ADELUNG feljegyezte az adatközlők neveit is, ezek között szerepelnek Rozanszkij és Rusanovszkij a nize-novgorodi szeminárium papjai.

⁴⁹ *Wörterbuch zur Vergleichung des Tschuwasschischen mit dem Tatarischen von Hofrath Neuman*, 1815. Ez a munka 1817-ben megjelent egy orosz folyóiratban: Периодическое сочинение о успехах народного просвещения XLII (1817), pp. 34—63. Ennek a tudománytörténeti szempontból is igen értékes tanulmánynak az ismertetésére még vissza szeretnék térni, a tatár—csuvas összehasonlítások mellett cseremis—csuvas párhuzamokkal is foglalkozik.

⁵⁰ Volegov személyéről és munkásságáról lásd RÉDEI KÁROLY sajtó alatt levő munkáját: *Permják—orosz szójegyzék.*

⁵¹ Начертание etc. I. II. jegyzet.

A felsorolt csuvas nyelvemlékek feldolgozása együtt a mai nyelvjárások gazdag anyagával remélhetőleg lehetőséget fognak nyújtani a Reguly által megkezdett munka folytatására.

Csuvas nyelvmutatóványok

Népdal⁵²

(virjal nyelvjárás)

: Yori kařám vārmana :	: Egyenesen az erdőbe mentem :
Šega yüşne širaza	Hársfát keresni
Šega yüşne yep toprām	A hársfát megtaláltam
Yomanbala yonazar	A tölgyfa mellett
: Yori kařám olaya :	: Egyenesen a fonóba mentem :
Čon_zavnihe širaza	Szívszerelmemet keresni
Čon_zavnihe yep kordām	Szívszerelmemet megláttam
Per_zar aĵa šomēnje	Egy szép legénnyel együtt.

Narszpi⁵³

(irodalmi nyelv)

<i>Puš uyayēn vēzeņje</i>	Tavaszi hónap vége van
<i>Xēvel pāxrē āžātsa</i>	Melengetve süt a nap,
<i>Silbi čāvaš yalēņje</i>	Csuvas Szilbi falvában
<i>Yur irēļje vaskaza.</i>	A hó sietve olvad.
<i>Tuzem, sārsem xup-xura</i>	Hegyek, halmok feketék
<i>Yurē_gayza pēdnēreņ</i>	Havuktól szabadultak,
<i>Tuxat kurūk šap-šara</i>	Sűrűn serken a zsombék
<i>Xēvel xidā xērdnēreņ.</i>	Keményen éget a nap.
<i>Sivē xayar xēl irdet</i>	A hideg zord tél elmúlt
<i>Kayat yērze, xurlanza</i>	Sírva, zúgva távozott,
<i>Sivē kušsulēbe yeret</i>	Hideg könnye kicsordult
<i>Irdne_gunžān xuyxārza.</i>	Múlt napokon bánkódott.

Róna-Tas András

⁵² A. A. Alekszejev énekelte. A szövegben az irodalmi nyelv hatása megfigyelhető például *vārmana* a nyelvjárási *vormana* helyett.

⁵³ Huzangaj elmondásában. Lásd 11. és 12. jegyzetet.

SZEMLE

NÉMETH, J.: DIE TÜRKEN VON VIDIN; SPRACHE, FOLKLORE, RELIGION

(= Bibliotheca Orientalis Hungarica X);
Akadémiai Kiadó, Budapest 1965; 420 S., 8°.

A turkológia Nesztorának régen bejelentett és igen várt nyelvjárási monográfiájának megjelenése a török nyelvtudomány fontos eseménye. Fontos adalék és egyben módszertani útmutató az oszmán-török nyelvjárási, ill. nyelvtörténeti tanulmányok számára.

A török nyelvjárási tanulmányok közel egy évszázados múltra tekinthetnek vissza. E területen joggal emelhetjük ki a magyar turkológusok úttörő kezdeményezéseit és állandó érdeklődését, amely pozitív előmozdítója volt e tudományszak kibontakozásának, ugyanakkor rugója honi turkológiai stúdiumaink fejlődésének. Elegendő ha ebben az összefüggésben Kúnos Ignác nevét idézzük, akinek személyét — jóllehet az első szerény nyelvjárási feljegyzések tőle származnak — a nemzetközi és a törökországi turkológia joggal tekinti e stúdiumok megalapítójának.

A huszadik század első két évtizedében a Kúnos-féle kezdeményezéseket — s ebben bizonyára az I. világháború teremtette helyzet is közrejátszott — nem követte nagyobb tudományos kibontakozás. Annál inkább a húszas, ill. harmincas években, amikor a kiváló lengyel turkológus T. Kowalski munkássága, anyagközlő és elméleti cikkei, továbbá összefoglaló dialektológiai tanulmánya — az első a maga nemében — ismét aláhúzták e terület kutatásának fontosságát. A negyvenes évekkel kezdődő periódust a török kutatóknak a nyelvjárási munkába való energikus bekapcsolódása jellemzi. Ez pedig az anatóliai nyelvjárási kincs alaposabb megismerését, a nyelvjárási stúdiumok rádiuszának és szórásképének sokszor szorgalmazott kiszélesülését eredményezi. Elegendő, ha ezen összefüggésben A. Caferoğlu gyakorlatilag tízkötetes impozáns szöveggyűjteményét említjük, amely valóban ismeretlen területeket tár fel, a kutatási lehetőségek nem várt távlatait csillantja meg a kutatók előtt. Az ötvenes évek — jóllehet A. Caferoğlu egy-két kötetének megjelenése még erre a periódusra esik — újabb törekvéseket hoznak magukkal. Külföldi és török szakemberek egyaránt az egyes nyelvjárásokba való „behatolást” és az azokban való elmélyedést, az egyes nyelvjárások — természetesen szövegekkel dokumentált — leírását, a nyelvjárási rendszer megragadását tekintik fő feladatuk. Szükségszerű lépés ez az egyes területi változatok közötti viszony pontos felmérése érdekében. Szinte természetes az, hogy a nyelvföldrajzi munkálatok gondolata is — éppen a szóban forgó monográfia szerzőjének kezdeményezéseket — ebben a periódusban merül fel.

Németh Gyula könyvének ez a tudománytörténeti háttere; ez az a keret, amelybe tanulmányai organikusán beilleszkednek. Korántsem e mű megjelenésének pillanatától; organikus eresztékek, számos módszertani útmutatóul

szolgáló előtanulmány kapcsolja azt a török dialektológia épületéhez. S ez fontos szempont a könyv olvasója és használója számára is: e monográfia — jóllehet az összefoglalója is az előzményeknek — feltételezi az előtanulmányok gondos tanulmányozását is.

A mű a következő részekre oszlik: Vorwort (5—10); Einführung (11—19); Grammatik (21—115); Texte (117—373); Glossar (375—413). Az egyes fejezetekre szánt lapszám mutatja a mű jól meghatározott arányait, egyben sejteti is annak mélységeit.

A mű legfontosabb mondanivalója — ha a kiemelés talán nem is mentes az ismertető szubjektív benyomásaitól — a nyelvjárási és nyelvjárástörténeti tanulmányok organikus összekapcsolása. A nyelvjárási kutatás legfőbb értelme nemcsak a területi változatok egyszerű regisztrálása, hanem — s erre a szerző minden adandó alkalommal rámutat — az anyagból adódó tanulságoknak a nyelvtörténeti kutatásban való értékesítése.

Különös jelentősége van ennek a forrásnehézségekkel küzdő oszmán-török nyelvtörténeti kutatás területén. Az arabírástörök nyelvemlékek ugyanis homályban hagyják a történeti hangtan problémáit, s — a vokalizált szövegek bizonyos információitól eltekintve — lényegében csak a történeti alaktan kutatásához nyújtanak megfelelő támpontot. A történeti hangtan kutatásában így adódó nehézségeket az idegen alfabétummal lejegyzett szövegek segítségével kísérelhetjük meg áthidalni. Világos azonban, hogy e forráscsoport korántsem kimeríthetetlen; bizonyos kérdések megválaszolásához pedig egyáltalán nem nyújt segítséget. E vonatkozásban éppen a nyelv területi fejlődésének tanulságai, más szóval a nyelvjárási anyag hivatott a kutatást a holtpontról elmozdítani.

A nyelvjárási fejlődésből adódó tanulságoknak a modern oszmán-török nyelvtörténeti kutatásokba való bevonása fontos metodológiai posztulátum, amely már Németh Gyula korábbi tanulmányaiban is kifejezésre jutott. Jelen műve, mintegy a korábbi törekvések foglalataként, organikus egésszé forrasztja a különböző forráscsoportok tanulságait, nemcsak nyelvjárási, hanem nyelvtörténeti monográfiát is ad kezünkbe.

A műben közölt szövegek — a nyelvjárási tények dokumentumai — joggal tarthatnak számot a török néprajz és folklór kutatóinak érdeklődésére is. A szerző már a gyűjtés során törekedett arra, hogy a szövegek ne csak a nyelvet, de a vidini életet és folklórt is tükrözzék. A mesék, történetek, dalok, találós-kérdések mellett a helyi életéről szóló elbeszélések a vidini török világ páratlan értékű írásos emlékei.

A gondosan összeállított szótár, amely ugyancsak messzemenően tekintettel van a néprajzi vonatkozásokra, mindkét terület fontos forrása lesz.

Németh Gyula monográfiájának megjelenése a turkológiai irodalom fontos gazdagodását jelenti. Egyben bizonyítéka az általa kezdeményezett balkán-turkológiai stúdiumok jelentőségének; arra inti a magyar turkológusokat, hogy még nagyobb buzgalommal folytassák e hagyományos és sokat ígérő tanulmányokat.

Hazai György

SÓTÉR ISTVÁN: ÁLOM A TÖRTÉNELEMRŐL

Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 101 l.

Sóter István akadémikus több mint egy évtized elmélyülő tanulmányainak eredményeit rögzíti a Madách-kérdésről. Rendkívül kifinomult irodalmi érzékkel és fölényes biztonsággal tájékozik a legáthatolhatatlanabb szövevényben is. Úgy érezzük, hogy Madáchsal együtt megjárja a roppant mélységeket és magasságokat, miként „Madách a *Tragédia* hőisével együtt teszi meg az utat a kétségbeesés, a megsemmisülés sziklapartjára — de a mű valódi pátosza, értelme és tanulsága abban nyilvánul meg, hogy a partról, hőisével együtt, mégis visszatér”.

Sóter István nem arra törekedett, hogy Madách életművének teljességét nyújtsa, hanem elsősorban a *lényeges vonásokra* irányítja a figyelmet, amelyek a mai olvasó számára érthetővé teszik *Az ember tragédiáját*. Ez a célkitűzés és a helyesen választott vizsgálati módszer lehetővé teszi, hogy árnyalt-finom elemzések sorozatán keresztül — s kitűnő stílusban — mutassa be Madách portréját — középpontban a halhatatlan művel. A mű teremtette feladat nagyságát — mintegy bevezetésként — Sóter István jelzi is: kevés irodalmiszínpadi mű létezik, amelyet koronként olyannyira másként értelmezzenek, mint éppen Madách művét, amely „időszakonként más-másféle jelentéssel telik meg a közönség számára, újból és újból felfedezik vagy elutasítják, de talán egyetlen korszakra sem emlékezhetünk, mely közömbösen haladt volna el mellette” (7.).

Sok mozzanathól, számos színből állt össze egységes képpé a *Tragédia*. Sóter István érdeme, hogy — a Madách-kutatás korábbi hagyományait és jelenlegi eredményeit helyesen fogva össze — kutató szenvedéllyel követte nyomon a sokféle és sokféle mutató mozzanatot, az író életkörülményeit, a sztregovai kisvilágot, a patriarkális életviszonyokat, hiszen a *Tragédia* létrejötte szempontjából igen jelentős, „valóban fontos ez a környezet”; s mindjárt konkrétá is teszi Sóter István a környezet s mű közötti kapcsolatot: „Madách nem valamely lezüllött középnemesi birtokon élt, hanem erősen civilizálódott, igényes, az angol földbirtokos osztály életstílusára emlékeztető környezetben” (10.) és „a környezet mindig jellemző arra, akit körülvesz” (11.).

Sóter István tanulmányában csak az életrajz és a környezet döntő fontosságú mozzanatainak elemzése és magyarázása után bontja ki, fejti tovább a Madách-életmű szálait: kapcsolatát a centralistákkal, a szabadságharc és az önkényuralom alatti magatartását. Rendkívül árnyalt képet ad azokról az életrajzi tényezőkről, amelyek nem kisebbíthető hatással éltek az egyre magányosabbá váló Madách lelki- és gondolatvilágában: anyja szerepére, házasságára és válására gondolunk elsősorban, aki és amelyek a háttérben meghúzódva állnak a *Tragédia* kialakulásában. Mindeme vonások ismeretének birtokában „elmondhatjuk, hogy — ismét Sóter Istvánnak adva át szót — Madách életében, de már ifjúkorában, első gondolataiban is páratlan következetességgel, mind egyértelműbb benső munkálással készül *Az ember tragédiájára*. Goethe egész életén át magában hordozta a Faust-témát; Madách ha kevésbé tudatosan, kevésbé tervszerűen is, egész életén át készült *Az ember tragédiájára*” (20.). Minden szál, minden történelmivé vált pillanat, a léleknek és a gondolatnak, az érzelmenek minden rezdülése egy-egy építőkövecské a *Tragédia* hatalmas épületében. De éppily szerepet kaptak a drámák és a lírai alkotások

is: a *Mária királynő*, *Commodus*, a *Férfi és nő*, a *Csak tréfa*, a romantikus kísérletek, *A civilizátor*, s mintegy kiegészítésül, utólag — a Mózes-dráma is. E művek rövid elemzésének, bemutatásának lényege: nem hull műfajokra még az irodalomtörténész elemzése nyomán sem az írói életmű; ellenkezőleg ha a korábbi művekben, a gondolat csírájában találunk számos megfogalmazást, melyek nagyon egyedieknek tűnnek — egy nagy gondolatsor érett kifejtésében, teljességében találkozunk ezekkel a főműben. Bizonyos, hogy a romantikus drámaírás számos konvencióját, a történelem és az egyéni élet számos súlyos buktatóját kellett megjárnia Madáchnak ahhoz, hogy korának nemzeti és emberi kérdéseit klasszikus szinten tudja megfogalmazni.

Ezek figyelembevételével válik bizonyítottá (s nem csak sugalmazottá), amit Sötér István Madách lírájáról mond, ami fontosságot ennek tulajdonít a *Tragédiához* vezető úton: „Madách nem volt nagy lírikus, s mégis lírájában találjuk meg a *Tragédia* legtöbb eszmei előzményét, sőt egy-egy sikerült strófájában, már azt a költőt is felismerhetjük, aki méltón vállalkozott a *Tragédia* megírására” (40.). E lírában kimutatható a gyakran visszatérő motívum az Éden, az „elveszett Paradicsom” emléke, az „élet ünnepélyes pillanata”, az „emberi kebel kimeríthetetlen poézisa” — amelynek felidézője, közvetítője Éva, az elérhető boldogság hírnöke.

Az ember tragédiája: Madách életművében a nagy kérdések és a feloldásra szánt törekvések klasszikus érettségű műve. Az állandóan nyugtalanító-világító központi kérdéssel: van-e előrehaladás, van-e kilátás a küzdelemre, érdemes-e vállalkozni nagy feladatokra, van-e erkölcsi erő és biztosíték, át tudja-e törni az ember az őt körülvevő történelmi események gátjait? Mindez a nemzeti és az emberi, az egyén és a tömeg, kétely és reménykedés szoros összefonódásában jelentkezik, nem csekély hatást téve rájuk a determinizmus, a korabeli természettudományok eredményei, az utópista szocialisták tanai és törekvései.

Irodalomtörténetileg igazolt tény, hogy a Világos utáni korszak a nemzeti polgárosult irodalom kialakulásának és továbbélésének, differenciálódásának kora, amely sajátos módon és érthetően egyfajta válságtudat felfokozottságában bontakozhatott ki. Világos után nem lehetett kétséges, hogy — 48/49-hez képest — másképpen kell folytatni az utat. Folytatni — de hogyan? Kiegyenlíthetetlennek és feloldhatatlannak tűnő ellentétek tornyosultak a kortársak előtt. Ha ezt látjuk — érthetjük meg jobban: miért a *Tragédiában* jelentkezők, mintegy sűrítve a korszak kínzó kérdései, de magyarázatul is arra, hogy miért jogos a korszak magyar irodalma egyik központi művének tekinteni a *Tragédiát*.

Sötér István koncepciójának egyik világosan kitapintható — általa már korábban is hangoztatott — központi tétele: a *Tragédiában* határozottan kifejezésre jutó kritikai igény és a szembesítés (66. s köv. lapok). A konzekvencia, melyet — Madách, és műve elemzése során Sötér István is — levon: az optimizmus, a végzetszerűség kiküszöbölhetősége, a kiegyenlítődség, amely ez esetben a „nagyosság és erény iskolájával” egyenlő.

A korábban elfogadott *szabadság-egyenlőség* — a színekben egymást váltó és kiegyenlítő — eszméje mellett, most Sötér István inkább a három központi hős „szféráira” irányítja a figyelmet: a „tisza szellem” — vagyis Ádám, a „tisza anyag” — lényegileg Lucifer, és a „természet” — az erő kétarcúságában megjelenő Éva szférájára. „Ez a három szféra elvegyül egymással, illetve külön válik, s így jön létre a *Tragédia* menete. A megoldás

a «természeti» szférában jön létre, Éva anyaságával” (75.). — A fentebb említett, s az elmúlt évtizedben létrejött *Tragédia*-elemzések sokkal inkább, s néha kissé mechanikusan is, kapcsolódtak pl. Eötvös *Uralkodó Eszméi*hez, amelyekkel rokonsága fennáll ugyan, de legalább annyi elkülönítő jegy kíséretében (l. Eötvös-monográfia 313. s köv. lapok, valamint TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF véleményét, MTA I. OK V. köt. 586—590. lapok stb.). E probléma finomítása, elmélyítése abban áll, s ennek első kézzelfogható jegyei a *Nemzet és haladás*ban jelentkeztek (672—680.), hogy ezek az eszmék megvalósításra várnak, s azok — az eszmékre méltó, a különböző „szférában” élő hősök, ők vállalkozhatnak az emberiség, a XIX. század nagy eszméinek megvalósítására. Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek . . .* boncolása, vizsgálata során csak az egyik összetevőre mutatott rá, „mely lelkesedéssel felkarolva irányt ad a nyilvános életnek. Ezen eszmék: a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség eszméi” (Összes Munkái XIII. köt. 35.). Madách hatalmasat lépett előre e téren is Eötvössel szemben: felvonultatta a hősöket is, akik képesek ezen eszméket méltón hordozni. Két ilyen — önmagában véve is bonyolultan összetett — mozzanat finom és sikeres elemzésre vállalkozott — lényegében ismeretterjesztő kismonográfia keretében — Sötér István.

A tanulmány a *Tragédia* elemzése során, a dráma „szívéhez”, leglényegéhez akkor érkezik el, amikor annak álomszerűségét vizsgálja: a kéretszínek és a történelmi színek kapcsolódásában, a főhősök szerepének váltakozásában, a költőiség kifejezésre juttatásában. Mert azt már korábban is kimutatták több-kevesebb sikerrel, hogy a természet erői — Éva személyében — miként tartják meg az embert, vagyis Ádámot. De hogy a *Tragédia* álomszerűségének mik az okai és melyek a következményei — ennek kifejezett hangsúlyait most hallhatjuk először: „*A Tragédia* legsodálatosabb folyamata: a bölcelet átminősülése — költészetté”; máshol pedig: „*A Tragédia* költőisége nem utolsósorban az egész mű finoman érzékeltetett álomszerűségéből fakad”. Múlt és jelen, a „minden perc” és a jövő — az álom logikájának törvényszerű folyamataiban tűnik fel és bukik alá, olyannyira fokozva azt, hogy tanúi vagyunk az álomban jelentkező látomásnak is, a párizsi színben, amely hirtelen válik roppant módon nyomasztóvá. De Madách szembe akart nézni e nyomasztó álmokkal, le is akarta gyűrni azokat — hirdelve az akarati szabadság elvét.

Kovács Győző

REGULY OSZTJÁK HAGYATÉKÁNAK UTOLSÓ KÖTETE

Reguly Antal osztják hagyatékának utolsó kötete 1965-ben hagyta el a nyomdát. Tudományosságunk területén kevés olyan mű van, mely teljes megjelenéséig annyi viszontagságon ment volna át, mint *Reguly* osztják gyűjteménye. Már maga az a pusztta tény, hogy a mintegy 120 kéziratos ív teljes kiadásába mintegy ötnegyedszáz év telt bele, önmagában is sokat mond. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kiadvány négy tudós — *Reguly Antal*, *Pápay József*, *Zsirai Miklós* és *Fokos Dávid* — nevéhez fűződik, a most megjelent zárókötetet csak tiszteletet adó megrendüléssel vehetjük kezünkbe.

Reguly 1843 októberétől 1846 augusztusáig tartó, egy hónap híján három éves urali kutatóútjáról — többek között — gazdag osztják nyelvi gyűjtéssel tért haza. E gyűjtés már terjedelmében is jelentős: 17 ezer 107 verssor, túlnyomórészt osztják hősének, majdnem egyharmadnyi terjedelemmel több,

mint az egyik legnevezetesebb, finnugor néptől származó népköltészeti alkotás, a Vanha-Kalevala, a Kalevala 1835. évi első kiadása.

A gyűjtemény terjedelménél sokszorta nagyobb belső értéke: a *Reguly* gyűjtötte szövegek a kihalt Szigva vidéki osztják nyelv, s az ősi osztják, de talán mondhatjuk azt is, az emberiség egyik nagy északi (észak-eurázsiai) kultúrájának örökbecsű emléke, melyet méltán állíthatunk az emberiség ókora nagy alkotásainak (a Kalevala, az ősi görög mondák, a mongol hősköltészet, az ind eposzok stb.) sorába.

A kortársak és a tudománytörténet írói jóvoltából tudjuk, hogy újtjáról *Reguly* súlyos betegen tért haza s hogy gyűjtéseit csak — többé-kevésbé — szórványos szótári és magyarázó jegyzetekkel látta el. Így gyűjtése betegsége, majd 1858-ban bekövetkezett váratlan halála folytán feldolgozatlan maradt.

Osztják nyelvi anyagának megfejtését először *Hunfalvy Pál* kísérelte meg, sikertelenül. Közben a Magyar Tudományos Akadémia a szentpétervári akadémia segítségét várva a kéziratokat lemásoltatta s elküldte Szentpétervárra. A másolatok ott *Wiedemann*hoz kerültek, aki azokat *Reguly* szövegeinek egyes lejegyzésbeli „következetlenségeire” hivatkozva „ad acta” tette s átadta az akadémiai levéltárnak. (Ott őrzik most is a mai napig több, *Reguly* útjára vonatkozó feljegyzéssel, levelezésével egyetemben.)

Reguly osztják szövegeinek a feltárását — ismeretes — *Pápay József*nek köszönhetjük, aki osztják földön tett tanulmányútja (1888—89) során, majd itthon *Regulyt* követő nagyszerű erőfeszítéssel és áldozatos, önfeláldozó munkával felderítette a szövegek nyelvjárási hovatartozandóságát, azokat — nagyrészt — saját lejegyzésében átírta s fordításukat, néhány kisebb rész kivételével, elkészítette. E munka első gyümölcseként láttak napvilágot első ízben *Reguly* osztják szövegei: „*Osztják Népköltési Gyűjtemény*”. *Reguly* Antal hagyatéka és saját gyűjtése alapján közzéteszi *Pápay József*. Budapest—Leipzig 1905. A kiadás *Reguly* négy hősenekét és egy medveénekét tartalmazza. Ekkor azonban a jól induló *Reguly*-kiadás történetében tragikus esemény következik be: meghal *Pápay József*. Saját gyűjtésének egy önállóbb részét tartalmazó kötetét, az „*Északi-osztják medveénekét*” című munkáját tanítványa, *Fazekas Jenő* rendezi sajtó alá. A kötetben *Reguly*nak egy éneke is megjelenik. Ezután tíz éves szünet következik, majd az újonnan megjelenő újabb *Reguly*-kiadás címlapjára egy új név kerül: *Zsirai Miklósé*. *Zsirai Miklós* rendkívül szerencsés ötlettel a további kiadványokat egy „*Reguly Könyvtár*” című sorozatba tervezi s első köteteként ebben jelenteti meg a két legterjedelmesebb osztják hőseneket. A fedőlapon az a cím áll: *Reguly Könyvtár 1. Osztják Hősenek*. *Reguly A.* és *Pápay J.* hagyatéka. I. kötet. Közzéteszi *Zsirai Miklós*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1944. Az így megjelent első kötetet hét év múltán követi a második: *Osztják (Chanti) Hősenek*. Budapest 1951. Ekkor ismét szomorú esemény szól közbe: súlyos betegség s halál. Az immár befejezés előtt álló kiadvány címlapja pedig egy újabb névvel bővül. Az új név *Fokos David* neve, aki ezután a kiadványt sikeresen be is fejezi. Előbb azonban nehéz munka vár rá. Az északi osztják nyelv rejtelmeibe való behatolás, az ősi osztják néphagyomány titkos világának útvesttőiben való jártasság megszerzésének kellett előbb ismét következnie, hogy az új, az utolsó kötet is nyomdába kerülhessen. S az ostor, mint mondják, a végén csattan. Itt is ez következett be. *Pápay*nak rövidre szabott életében nem volt ideje a teljes *Reguly* szöveg átírására (részben e híján voltak már a *Zsirai* kiadta szövegek is), de elkészítette melléjük a magyar fordítást. Egy rész azonban, s elvégzésre nem is jelentéktelen

641 sor mind átírás, mind fordítás nélkül maradt. E rész *Fokos Dávidra* jutott, aki e munkában — bár fő szakterülete nem az osztják nyelv búvárlása — *Pápayéval* egyenértékű munkát végzett. *Fokos Dávid* az utolsó kötetet két füzetben, a Reguly Könyvtár harmadik és negyedik könyveként adta közre. Az első füzet 1963-ban jelent meg: „*Osztják (Chanti) Hősénekek*”. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. III. kötet, 1. füzet. Zsirai M. hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. Az első füzetet csakhamar, 1965-ben, követte a második: „*Osztják (Chanti) Hősénekek*”. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. III. kötet, 2. füzet. Zsirai M. hagyatékának felhasználásával közléteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. A kötet az utolsó *Reguly* lejegyzte osztják kiadása mellett a harmadik kötethez tartozó megjegyzéseit és jegyzeteit (i. m. 265—398. l.), valamint függeléként (i. m. 401—14) a második kötethez fűzött észrevételeit, megjegyzéseit is tartalmazza. Külön értéke a könyvnek a hősénekek német fordítása, melyet maga a sajtó alá rendező *Fokos Dávid* végzett el.¹

A Reguly Könyvtár negyedik könyvének a megjelenésével befejeződött *Reguly* osztják szövegeinek a kiadása. A magunk részéről úgy véljük, s egyúttal reméljük, hogy ebben általános véleménynek adunk kifejezést, a *Reguly* kiadvány utolsó kötete nemcsak egy nagy múltú hagyaték záróköve, hanem finnugrisztikánk és tudományosságunk egyik maradandó kincse. E gazdagság láttán némi büszkeség érzése is talán helyén való lenne. *Regulyt* — s a hagyatékával foglalkozó *Hunfalvyt*, *Pápayt*, *Zsirait*, és *Fokos Dávidot* — méltán sorolhatjuk a most születő etnolingvisztika „előfutárai”, vagy nézetünk szerint inkább, klasszikus művelői közé. A büszkeség a sajtó alá rendezést, de még inkább ennek az anyagnak a megfejtőit, *Pápayt* és *Fokost* megilleti. A többi szakember — elsősorban a fiatalabb generáció — részére azonban fontos felhívás kell hogy legyen: a Reguly Könyvtár folytatásra vár, meg kell kezdeni *Reguly* osztják hagyatékának a *feldolgozását*. A Reguly-Szótár, tudomásunk szerint, készül. Megjelent már egy kitűnő kis tanulmány *Reguly* lejegyzéséről és átírásáról, mely egyúttal számos nyelvjáráskutatási kérdést is érint (W. STERNITZ, Exkurs über die Transkription des Ostjakischen in A. Regulys Aufzeichnungen. Ovd. II. 62—74.). Ezek azonban csak a kezdetet jelenthetik, s egyúttal az is nyilvánvaló, hogy a munkából nem maradhatnak el a finnugor nyelvtudomány művelői mellől az etnográfusok-etnológusok, sőt még a magyar és a világirodalom kutatói sem. *Reguly* kiadása az utolsó szövegkiadvánnyal így lesz majd *teljessé*.

Gulya János

¹ A *Reguly* kiadványok mindegyike az osztják szöveg magyar fordítása mellett német fordításban is megvan, s ily módon e kötetek a nem magyar és nem osztják szakemberek számára is nyelvileg hozzáférhetőek.

ELVEK ÉS UTAK

A mai irodalmi életben nem születnek látványos mozgalmak, nem halunk hangzatos programokról. Úgy látszik, nincs is erre igény. Az alkotóművész legfőbb törekvése, hogy megfeleljen a kornak, amelyben él, a legnagyobb gondja, hogy megtalálja az összhangot egyénisége és a feladatok között. Az írók ma arra figyelnek, hogy a korszerűt dokumentálják művészetükben. Az időnként megjelenő antológiák nem valamilyen nemzedéki összefogás vagy „irányzat” híradásai, aminthogy az egyes irodalmi folyóiratok sem azok. Az eredmények dokumentumai inkább. Összegezések, számadások. Szemelvények egy-egy időszakról vagy a művészi valóságfeltárás adatairól, a tájékozódásból és tanulmányokból. Mindenből természetesen a lényeges válogatás csak és „minta”. Egyetlen arcképvázlat vagy változat a ma irodalmáról, gyorsfénykép a jelen és az utókor számára.

Az irodalmi kritika és irodalomelmélet hasonló formában jelentkezett. Az a tanulmánygyűjtemény, amely *Elvek és utak* címen jelent meg, az irodalom és az irodalmi kritika mai eredményeit és problémáit tükrözi. Sűrítve adja az irodalmi közgondolkodás témáit, korunk irodalmi tudatának jellemző vonásait. A könyv, az elmúlt évek vitáit idézi vissza, nem akar semmit sem lezárni, nem tesz pontot ezeknek a vitatott kérdéseknek a végére, hanem igyekszik rendszerezni és megfogalmazni a problémákat. Merész koncepció és imponáló szerkesztői vállalkozás. Korunk ízlésének és esztétikai gondolkodásának keresztmetszetét úgy mutatja meg a szerkesztő *Pándi Pál*, hogy a világos, értelmes struktúra egyszerre érezteti a történeti mélységet is, a múltba ágazó gyökereket, már alig látható, de még létező kapcsolatokat, megköthető és megerősítő szálakat, a jövőt kialakító elképzelések indítékait. A tanulmánygyűjtemény így már értékelő, szelektáló „irodalomtörténeti” forrás is. Ezt a nagyon fontos munkát csak olyasvalaki végezhetette el, aki egyaránt ismeri az irodalomtörténet módszereit és igényeit és a kritika szempontjait, lehetőségeit. A szerkesztői előszó téziseit ezért nemcsak egy kritikus állásfoglalásnak kell tekintenünk, hanem a tudományos-történeti elemzés konklúziójának is.

Az „*Elvek és utak*” az irodalompolitika és a művészi gyakorlat legfontosabb címszavait is jelenti. A kötet címében megfogalmazott, jelzett koncepció szerencsés fogalmi rátalálása, megnevezése az irodalomtudomány máról szóló fejezetének. Mindkét fogalom az uralkodó nézetek és viták dialektikus természetére utal. Az egységre és az ellentétre, a viszonylagosságra és az ellentétek egységének, összefüggésének a törvényszerűségére. *Pándi Pál* izgalmasan, tudományos hitelességgel rekonstruálja az ellentét-egység folyamatát. A könyv ellentét-kompozíciója nemcsak formális ábrázolása, igazolása a vitáknak, hanem a valóságos dialektikus egység tudományos tükrözése is. Ezért meggyőző az előszónak az a tétele, amely ezeket a vitákat a marxista irodalomfelfogás elvein belülnek minősíti. A könyv az alkotó viták szellemét sugallja, nem szűkös és kicsinyes harcokra, s főleg nem személyeskedésre biztat, hanem tudományos munkára, alkotó tisztázásra ösztönöz. A szerkesztői elvben a legmélyebb türelem párosul a legszigorúbb eszmei igénnyel. Mindenekelőtt a „vita” mellett foglal állást. Hadat üzen a békes ellustulásnak, az elvtelen tapintatnak, a szakmai „közönynek”, kényelmes befelé élésnek, a cinkos vagy emésztő hallgatásoknak. *Pándi szerkesztői* iránya a konkrét elméleti kérdésekkel kapcsolatban is elsősorban a torzulásokra és veszélyekre figyelmeztet — ez az „intés” az ő szövegek közötti vagy szövegfölötti „többlete”,

hozzáadása a kérdésekhez —, a viták pezsgésének a megidézésével is valami ilyesfélére ad jelt. Az „Elvek és utak” tehát nem egyszerűen egy konkrét helyzetkép, harci jelentés. Jelképes értelme is van, s ez az irodalmi étellel, útkeresésekkel kapcsolatos.

A könyv vitáit, eleven, izgalmas problémáit olvasva, az ellenpontok szemünk előtti friss kirajzolódása végtelen hiányérzetünkre döbrent rá. Hiányra, amit szellemi környezetünkkel kapcsolatosan érzünk. A szembetűnő különbségre, amely irodalmi, szellemi, általános intellektuális életmódunk és a valódi problémáink (a kötetben összegyűjtötteket értem!) között van. Mintha az esztétikai vagy irodalompolitikai tudatunk, igényeink lanyhábbak, elgépiesedettebbek volnának a mindennapok világában. Alig érezzük azt az élenkséget, amely pedig valahol bennünk kell, hogy legyen, ha ezeket a gondolatokat, éles, mindent megmozgató dilemmákat kitermeltük. Pándi szerkesztői koncepciója elsősorban egy pezsgő szellemi élet szükségességét bizonyítja szuggesztív erővel. A közönyt, a hallgatást, a csendet szorítja ki, emlékeztet és nosztalgiát kelt eleven és érdekes intellektuális közszellem, „visszhangos” közvélemény iránt. Bátor szándék, új szakaszt nyithat irodalmi tudatformálódásunkban, egy érdeklődőbb, értőbb közgondolkodás kialakulásában.

A tanulmányok témáit a szerkesztő csaknem szigorúan pontos rendbe rakja, elhelyezi őket a kötetben, tehát értelmezi, magyarázza azokat. Közben számot ad anyagáról, előkészít a tartalomra, már néhány értékelő általánosításra is jut. Két lényeges elvről vagy útról szól csaknem valamennyi írás, mind ismert nevű kritikusok, irodalomtudósok tanulmányai, a realizmus elvéről és a nemzeti jelleg kérdéséről. A kettő, valahol mélyen összefügg — figyelmeztet rá az előszó is —, voltaképpen a magyar irodalom „mibenlétéről”, helyzetéről és feladatairól, önismeretéről, az ezzel kapcsolatos igazságokról, téves vagy kevésbé téves nézetekről beszélnek ezek az írások. A két fogalom, két nagyon átfogó problémakört foglal magában. Az „ábrázolás” művészi kérdéseit és a hagyomány kérdéseit. Egyszerre jelölnek esztétikai és történeti vonatkozásokat, kapcsolatokat, „utakat”. A témák: az avantgard, a dekadencia, a lírai realizmus, a világirodalom befogadásának analízise, az egzisztencializmus, a típus, a pozitív hős kategóriája, a Lukács-vita, az ember és társadalmi környezet morális viszonyának témája, a hagyományok megválasztása és modern közéletiség, a műfordítás kérdései, a mai irodalom eleven problémái és az elmúlt néhány évnek még friss történelme, összefoglalása is. Ezeknek az éveknek a realizmus-fogalma, azaz értékelhető művészete, s ezen belül a nemzeti irodalom az Elvek és utak témáival is jellemezhető. Realizmusnak és nemzeti jellegnek a közelmúltban a felsorolt témák jelentik a konkrét tartalmát, ezek adják meg e fogalmak értelmét. Az általános esztétikai kérdések megoldását, a fogalmak magyarázatát, csakis a konkrét jelenségek megértése, a műalkotásokban felmerülő kérdések megoldása útján várhatjuk.

Pándi Pál szerkesztői koncepciója meggyorsítja a „történelmi” mérlegelés idejét. Távlatot és rangot teremt a vitakérdéseknek. A „probléma” lett a fontos és nem a személyeskedések, esetlegességek, amelyek torzításaikkal a viták igényét is kiiktatják. A vita a marxizmus éltető ereje. A szerkesztői elvben nyoma sincs a türelmetlenségnek, kirokesztésnek, a marxizmus alkotó alkalmazására ösztönöz. A könyv egyik legvonzóbb értéke és jelentősége ez. Ilyen ösztönzésre csak pozitív politikai szituációkban, az intellek-

tuális alkotómunka szabadsága idején van lehetőség. Aktív, erőteljes és magabiztos eszmei légkör túri csak meg a „kezdeményezéseket” az „alkalmazás” egyéni megoldásait, útjait.

Az elvekről

Bárhonnan közelítjük meg a kérdést, valahogyan ez mindig a realizmus problémája is lesz. Vagy úgy, hogy a realizmus igény, mint minősítő mérték szerepel az elvek mellett, vagy úgy, hogy a konkrét irodalmi jelenségek emelkednek elvi síkra és differenciálják, széthúzzák, megfoghatóbbá teszik a realizmus absztrakcióját. A kötet tanulmányai között külön, a realizmusról szóló nincs is. *Pándi* és *Hermann* próbálkoznak meg a definiálással, ugyancsak abból a célból, hogy újra meg újra végiggondolják a kategória lehetőségeit, befogadóképességeinek határát, „árnyalják,” részletezzék és alkalmazzák az absztrakciót. Ezek, a definíciót részletező definiálások elméletileg összegezik a könyv írásainak tanulságait, a különböző nem-realista jelenségek „realista” tartalmainak, értékeinek, funkciójának, tehát a realizmus áttételesebb megvalósulásainak a lehetőségét. A vita mindig elvek alkalmazása is. Próba, realizálás, s ezzel együtt jár bizonyos fokú módosítás is az elvek túlszigorú, túlmerev lakonikusságain. A vita így lesz valamiképpen „műhely” is, alkotó alkalmazás, az elvek megvalósulásának a gyakorlata. Ezek a realizmus-meghatározások az „Elvek és utak” „kísérleteiből” megszülető eredmények. Számolnak a fenntartásokkal is, a korrekció igényével és ezért bizonyos mértékig végre is hajtják ezeket a korrekciókat. „Realizmuson az objektív valóság művészi visszatükrözésére, újratereztetésére irányuló törekvést értem, aszerint, ahogy ez a törekvés a művészi alkotásban megvalósul. Úgy is fogalmazhatjuk ezt, hogy a realizmus a valóság lényeglátásának művészi-esztétikai konzekvencia-összessége.” Ez *Pándi* meghatározása. És *Hermann István* realizmus-magyarázata: „A realizmust úgy fogalmazhatjuk meg, mint azt a művészeti ábrázolásmódot, amely az alkotó szubjektum és az objektive lényeges valóság egységét ennek az egységnek megfelelő művészi totalitásban — a forma változó valóságának megfelelő elemeit figyelembe véve — teremti meg.” Az esztétikai gondolkodás közelebb került a művészi alkotásokhoz, az alkotófolyamat problémáihoz. Érdemes továbbgondolni a realizmus-kategória tartalmát, hogyan szerepel, szerepel-e egyáltalán az esztétikum általános elvei között, vagy az alkotás konkrét körülményeiben, a művészi témában, eszközökben, stílusban.

Az „elvek”-ben azonban nem közvetlenül van szó a realizmusról. Ami a kritikát és magát az alkotóművészt foglalkoztatja, az a művészet útja, felfedezései, áramlatai, a kor világirodalma, kísérletek, sikerek és kudarcok. Esztétikai, ízlésbeli tájékozódás, tanulmány a „korszerűről”, tehát tájékozódás a jelenben, közelmúltban és a hagyományban. A hagyomány pedig nemcsak passzív, közömbös jelenség, tanulságokkal szolgáló eredmény, hanem kötelező, kikerülhetetlen „út”, folytonosság, egyfajta meghatározottság, öröklés. A hagyományt elmellőzni nem lehet, ez a művészet folyamatába, történeti útjába tartozik.

A tájékozódásról

Ennek a témakörnek az élén Szabolcsi Miklós tanulmányát találjuk. A világirodalommal való kapcsolat általános elveit alakítja ki. A komparáció történetével is igazolja a mai tendenciákat. A tájékozódás és válogatás, a vonzódás és választás legfőbb elvéül az egység elvét jelöli meg:

Az „egység” elve tudományosan sokoldalú és szimbolikusan sokértelmű Szabolcsi tanulmányában. Az összefoglalás igénye hatja át. Az egység gondolata az irodalom alaptermészetére, mozgásának, tendenciájának jellegére, irányára mutat. Hagyomány és újítás harmóniáját jelenti, a nemzeti és az egyetemes, vagy általános emberi, a sajátos és európai egyeztetésének eszméjét. Az egység elvében szerepel a folytonosság és a folytonos megújulás eszméje, gondolata is. E nélkül nincs haladás, régi és új harcának, a megtartva rombolásnak, az új kialakulásának a dialektikája nélkül. Az egység elve így az ellentétes mozgás elve, az egész, a teljes állandó akarata, eszméje. Szabolcsi a szellemi alkotások megszületésének és életének olyan törvényszerűségét ragadta meg, amely a társadalom életének is egyik legáltalánosabb törvénye. A művészetből azokat a realista motívumokat sorakoztatja fel, amelyek nyilvánvalóan, az alkotók számára is érthetően, nyomon követhetően igazolják a művészi szándék értékét, az alkotásnak, a műnek a történelmi helyét. A folyamatokra koncentrálnak, történelemre és cselekvésre, akaratra és megvalósulásra, irányokra és eseményekre. A minőségileg magasabb rendű, a haladás kritériumát elsősorban a történelmi folyamatra vonatkozó tulajdonságokban keresi és találja meg. A realizmus számára nem általános, szellem-történelmi kategória, hanem élet, alkotás, történelem.

A művészi alkotófolyamatok elemzése, a történelmi alakulások, változások elemzése, a művészet megismerése, természetének és szerepének tisztázása, mozgásainak, életjelenségeinek megértése — egyszóval: történelmi és filozófiai távlatú és közelségű, széles horizontú kulturális, művészeti *önismeret* útján közelíti meg mai irodalmunk kérdéseit. Az irodalomtörténelmi vagy esztétikai értékelés alapja a mű, a művészi irány tendenciája és funkciója. A két szempont tisztázása egyszerre oldja meg az elméleti általánosítás és a konkrét jellemzés feladatát is. A tendenciában benne van a jelenség mozgásiránya, tehát egy kor művészi irányának, belső valóságának lényege, a realizmus esztétikai és történelmi elve. A funkció viszont kiegészíti, egyensúlyban tartja az egyes, kivételes vagy különös vonásokat, a műalkotások konkrét szerepét jelöli meg és a vizsgálódásnak azt a módját, ahogyan a műalkotás eszközeinek, formájának értékéhez eljuthatunk. Ez a két szempont lehet a megkülönböztetés alapja a mai irodalmunkban is. A modernség fogalmának is a kor lényege adhat csak megfelelő tartalmat.

Az „egység” elve a szemléletnek és az alakításnak az elve. Az elemzésé és a művészi teremtésé is ugyanakkor. Folytonos szintézisre ösztönöz, a történelmi folyamatra figyelmeztet, a világirodalmi mértéket, intellektuális igényességet jelent, minden korszerű gondolat és művészi törekvés, kísérlet, forma-alakítás, így a film, a színpad, képzőművészet kifejezési invencióinak is a számbavételét. Az egység elve végül és mindenképp elhatárolás a leszűkítő törekvésektől, a bezárkózástól, az egyetlen megoldás törvényesítésétől, a népies vagy városi, a hagyományos nemzeti vagy epigon, divatos modernség egyoldalúságaitól. A „tájékozódásnak”, az irodalmi elveknek ez az „egység”-konceptiója, amit Szabolcsi fogalmaz meg, végső soron szintén

a kötet kompozíciójában érvényesülő fővonalhoz illeszkedik, a veszélyektől óv, irodalompolitikai jelentése is van, az elvet a konkrét helyzetre is „lebontja”. Szabolcsi felfogásában szerencsés kiegyenlítésre jutott kétféle, egymással szemben álló szemlélet, a csak-történeti és a csak-filozófiai. A maga módszerében, gondolat-formájában is alkalmazta az „egység”-konceptiót, nagyon időszerűen temetett be egy mesterségesen szétválasztó árkot. Feloldott egy „lehetetlen” ellentétet, a történelem és a gondolkodás szükségtelen szembenállásának, tükrözés és alakítás, esztétikai szétválasztásának ellentétét. Kimondta végre, hogy a harc valahol eltévedt, a frontok összekuszálódtak, s megvonta a valóságos frontvonalat. Ez az „eltévedés”, vak-háború volt a Lukács-kérdés torzulásainak — támadásokban és védelemben egyaránt — háttere. Szabolcsi tanulmányának másik jelentősége a szocialista realizmus elmélete szempontjából van. Az egység elvéből következően, a szocialista realizmus „szintetikus egyesítése az előző irányok minden tovább fejleszhető formai-technikai vívmányának”. Az irodalom folyamatának, mozgásának, tendenciájának a lényege tehát olyan „egység”, amely időbeli, értékeket megőrző és nem megsemmisítő, degradáló, nem szegényítő-szelektáló, hanem gazdagító-összefoglaló. A szocialista realizmus új művészet, de nem misztikusan megfoghatatlan, nem aggasztó vagy semmitmondó absztrakció. Épül minden eleven értékre és minden értékes hagyományra.

Tájékozódás és hagyomány egységes szempontja valósul meg *Illés László* írásaiban is. A világirodalmi színvonal igénye és a hagyományok átértékelése, a szocialista irodalom előzményeinek rangsorolása, az igényes és lényeges örökség megválasztása. A szocialista realista irodalom nem érheti be alacsonyabb színvonallal, kevesebbel, mint amit a polgári kultúra produkálni képes. A szocialista irodalom a polgári művészet legjobb eredményeiből indul ki. Nem okvetlenül a tematikai rokonság döntő a hagyomány megválasztásában. A naturalista vagy a szimbolista irányzatban több a folytatható lehetőség, mint a polgári „lelkiismeretfurdalás” szociális témájú művészetében. *Illés László* rendkívül finomsággal és árnyaltsággal mutatja meg az előzmények bonyolult, összetett jellegét. A kommunista emigráció, a proletkult, az avantgard-mozgalmak, az expresszionizmus a legsokoldalúbb méltatást *Illés* tanulmányában kapták. Élesen válnak el egymástól a lényeges kapcsolatok a lényegtelenektől, a folytonosság szálai, az elsorvadó, elhanyagolható rokonság szálaiktól. *Illés László* erénye a szigorú történeti mérlegelés.

Ez a merészen újszerű hagyomány-értelmezés megkérdőjelez néhány vitathatatlannak tűnő előzményt, mint amilyen a szociális vagy munkás-téma megjelenése az irodalomban, a valóságközel és szociográfikus ábrázolás „realizmusa” és jobban hangsúlyozza — éppen a kifejezés gazdagsága, történeti összegezése szempontjából — az avantgard, a polgári művészet „lázadozó lehetőségeit”. A mai irodalom „egység” elvének, az egységesülés általános tendenciájának, folyamatának legközvetlenebb s legeszményibb példáját a fasizmus ellen összefogó „népfrontos” esztétikában, irodalmi törekvésekben látja. *Illés* fogalomhasználatában ez a „Népfront” kilép történeti szerepköréből, jelkép lesz, általános esztétikai kategória is. Szervezet, keret, forma és tartalom, elutasítása minden részekre szakadásnak, partikularizációnak. A fejtegetések alatt pedig felrajzolódik szinte észrevétlenül, a szerző szándékoltsága nélkül egy korszak teljes képe. Vázlatot is kapunk a XX. sz. magyar irodalmának beosztásáról, szakaszairól, természetesen a szocialista

realizmus folyamata, kialakulása szempontjából. Érdekes elképzelés, új viták és tanulmányok lehetőségeit rejti magában.

Modernizmus, egzisztencializmus, dekadencia

Ez a három téma, három tanulmány címe is. A téma tendenciózusan fogalmazott. A tájékozódás elvéből a veszélyekre figyel, ezt ragadja ki a világ-irodalmi kapcsolódásból, a hagyományokhoz való közeledés szempontjai közül. Bizonyos eszmei és művészi jelenségekhez a viszony csak a polémia lehet. Itt az elhatárolódás a lényeges, nem a megértés, részleges áthasonítás. Az egység vagy folytonosság elve, folytonos megkülönböztetés is volt, az ellentét-egység dialektikájára épült, mérlegelt, kérdéseket tett fel és oldott meg, maga az elv is izgalmas folyamatként szerepelt. A leszűkülő és szelektáló problémafelvetést is már ezzel az igénnyel szemléljük. A „veszélyekre”, negatívumokra koncentrálásnak is ilyen sokoldalúnak, rugalmasnak, értőnek, egyszóval, meggyőzőnek kell lennie.

A kérdés nyilvánvaló különbségéből még nem következik, hogy a szemlélet is okvetlenül különbözni fog az első téma-tanulmányok szemléletétől. Senki sem vállalja a felelősséget illetve felelőtleniséget, hogy bárhol is fellelhető értékekkel könnyelműen, pazarlón elbánjon. A hangsúly azonban vitathatatlanul megváltozott. Az elkülönítő, megkülönböztető attitűd uralodik ezekben a tanulmányokban. *Király István, Köpeczi Béla, Almási Miklós* magatartása témájukkal szemben fenntartásos, az eszmei offenzíva és védelem szándéka húzódik meg mögötte.

Király István a szocialista irodalom jellemvonásai közül az eszmei és formai tisztaságot, egyarcúságot emeli ki. Ezt kell megvédeni, illetve kialakítani mindenekelőtt. A szélesebb alapú összefoglalás, a minden érték megőrzése és a szigorú szelektáció közül az utóbbit választja. Vannak jelenségek, amelyek egyeztetetetlenek, dolgok, amelyek nem békíthetők össze, mint a tűz és a víz. A „modernizmus” is így lesz *Király István* felfogásában egy csak-történelmi jelenség önmentő kísérlete. Veszélyezteteti a valóság és az ember kapcsolatát, a tisztánlátást, megtéveszt, elhomályosít értékeket, reális utakat, feladatokat.

A mérce tehát a ráció lesz, az élet követelményeinek megértése, az élet és valóság értelmes világa, értelmes tükrözése. A realitás igénye szemben a képzelet és „gondolat” igényével. Az avantgard a háborúnak és az imperialista kor rettegésének a tükre. Egy történelmileg jogosult ábrázolásmód, irány, amelynek individualizmusát és irracionalista kódosságát folytatni szükségtelen volna és lehetetlen is. Teljesen új, szép elemzéssel bizonyítja be a tanulmány az avantgardista irányzatoknak a szubjektívizmusát, fiktív tömeg-fogalmát, problematikus eszmeiségét. Érezhetően egy tárgyiasabb, közösségibb, létszerűbb „realizmusnak” ad elsőbbséget a hagyományok megválasztásánál. A történelmi út, a szocialista vonal irányában fontosabb szerepet tölt be a falukutatás realizmusa. *Király István* igen találó esztétikai „leleplezéséből” azonban éppen ezt a polarizálást kellene történetileg újra gondolni. Vajon ez a végösszege-e avangard-elemzésének, szükségképpen ilyen következtetésre kell-e jutnia belőle? Érdemes volna ezt az elemzést a falukutató irodalom, a népi írók művészetének ugyanilyen, magatartás és forma szempontú vizsgálatával kiegészíteni. Az irodalomtörténetben régóta kínos hiány ez az elemzés és összevetés.

A történelmi folyamat irodalomtörténeti homályai, tisztázatlanságai miatt sem elég világos a realizmus-védelemnek az az éle, amely a formai kísérletek, „formabontások” ellen irányul. Király István érdekes gondolata, hogy a realizmus-ellenesség veszélye megtalálható a szocialista realizmus fogalmi meghatározásaiban is. A világnézet hangsúlya a kategóriából a realizmust akarja kiküszöbölni, a realizmust gyanúsítja igénytelenséggel, sematizmusmal. Kár, hogy nem részletez itt a tanulmány és nem is elég konkrét. Az elméleti kérdések jó része ma még mindig abból a hiányérzetből fakad, amelyet az esztétika „hézagai”, elhanyagolt kérdései, szűkkeblű lekerekítései, lezárásai miatt érzünk. A művészet megértése és értékelése elől hordjuk el még mindig a „közlekedési” akadályokat. Nemcsak a tartalom és forma viszonyt kellene áttenni, behelyezni a műalkotás világába, hanem átgondolni ezeknek a fogalmaknak a sajátos, művészetben élő változatait, jelentéseit. Az ábrázolási mód és a forma, a szemlélet vagy élmény és az eszköz, a tartalom és eszmeiség esztétikai értelmét, különbségét is a művészi alkotásokban, egyes történeti, stílustörténeti irányokban is végig kell majd gondolni. A problémák, főleg a viták, ezt a tanulságot mindannyiszor felvetik. Nem az esztétikai „szótár”, valamilyen dogmatikus törvénykönyv hiányzik, hanem az egyéni fogalmak, azaz a koncepciók, az egyéni felismerések megmagyarázása, kifejtése.

Korunk egyik leghatásosabb nyugati művészetével és művészeti filozófiájával, az egzisztencializmussal *Köpeczi Béla* tanulmánya foglalkozik. Csak dicsérni lehet a probléma megközelítésének alapelvét, amely egyébként a mai művelődéspolitikai alapelve is, megismertetni az irányt, az egzisztencializmus téziseit, művészi alkotásait, bemutatni a fantomot s ezzel szétoszlatni a mítoszt, ami az ismeretlenség homályában körülvette s különösen a fiatal nemzedékek előtt divatossá, érdekessé is tette. Kicsit későn kezdtünk ehhez a fantoműzéshez, de még nem elkésve. Az egzisztencializmus számunkra csak egy homályosan értett fogalmat jelent, valamilyen gondolati, tudati válságot, pesszimizista világnézetet s többnyire ezt illusztráló, képletesen kifejező, spekulatív szituációkban, példázatokban ábrázolt művészetet. A nyugati, polgári kultúrában pedig már külön „történelme” van, több évtizedes múltja, számtalan változata, továbbfejlődése, módosulása. Az értelmiségi, szellemi magatartás, az alkotói életforma problematikája is ez az irányzat — az egzisztencializmus fogalma is ilyen komplex, jelképes értelmű, voltaképpen többértelmű —, hozzáunk azonban csak az jutott el, ami „filozófiai” arcot erőltetett magára, Sartre és Camus „vitája” az elkötelezettségről, egy konkrét helyzet konkrét értelmiségi feladata körüli nézeteltérés. A mi fiatal művészeink egy részét, fiatal értelmiségünket megzavarta s talán zavarja még most is mindaz, ami ellentmondásnak tetszik az egzisztencialista művek mondanivalója, egzisztencialista szerzők nyilatkozatai, életmódja s annak interpretálásai között. A magyar értelmiség középkorú rétege a háború után gyorsabban értette meg és helyesebben tette a helyére ezt az „irányzatot”, eszmei, intellektuális jelenséget, mint az azóta eltelt időben, mi többször is kísérjük. A megváltozott társadalmi, politikai körülmények sok mindent „érthetatlenné” változtattak ma már ebből a magatartásból, az egzisztencializmus hanyatló, nem-mai vonásai, gondolati korlátai tűnnek fel jobban, főleg azok előtt az értelmiségiek előtt, akik a háború éveiben találkoztak, s nemcsak tájékozódó módon, hanem élményben is ezekkel a gondolatokkal. Filozófiájának humanista fogyatékosságai most már nagyobb súllyal szerepel nálunk, mint a művészi magatartás általános, egzisztencialista tipológiája. Az egzisztencializmus, mint művészi világ-

nézet született meg, azóta nagy utat tett, sokat változott, sőt fejlődött is, de a kommentálások igyekeznek megmerevíteni és hozzákötni valamilyen könynyebben legyőzhető, kezdetlegesebb formájához.

Köpeczi Béla tanulmánya a legteljesebb képet nyújtja erről a művészet-ről. Filozófiai, világnézeti háttérét világítja meg, megrekedtségét, válságát, ugyanekkor pozitív szerepét a francia ellenállási mozgalomban, elterjedését s „nemzeti” változatait. Az elemző ismertetésben nemcsak a tájékoztatás a cél, hanem a hasznos tájékozódás is. Köpeczi kritikusi, sőt alkotói szenvedéllyel, érdeklődéssel keresi azokat a vonásokat, amelyek jelenthetnek valamit a magyar irodalom számára is. Az egzisztencializmus elsősorban tanulságokat jelent. A választás zsákutcáival, de azzal is, hogy az elkötelezettség milyen lendületet adhat a művészetnek. A tanulmány végül azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyek az egzisztencializmus hatására alakultak ki a mai magyar irodalomban a realizmus rovására. A kritika feladata az volna talán ezzel a jelenséggel kapcsolatban, hogy ösztönözze az irodalmat a művészi polémiára. Ezt a szocialista országok művészei megfelelő szinten már elkezdték, s „modernségükben”, frissességükben ez is egyik vonzó, eredeti vonás. Tulajdonképpen a magyar irodalom nehézkes és gyanakvó magatartását kellene mozgékonyabbá, bátrabbá, európaibbá tenni.

Ha nem volna olyan kockázatos ez a vállalkozás! Ha nem előzte volna meg a szocialista törekvéseket csaknem száz éves hanyatlás, az irodalom világnézetében, formáiban jelenlevő folytonos bomlás, dekadencia. *Almás* Miklós írása a „dekadencia” történetéről szól, történetileg próbálja igazolni, hogy az irodalom, művészet is két egymással szemben álló, kibékíthetetlen erőnek, tendenciának a harca, s a realizmus ellenpólusának új kategóriát talál, az antirealizmust nevezi meg a dekadencia fogalmával. Első hallásra meglepő konstrukció, a fogalom használata ilyen általános, esztétikai kategóriaként szokatlan, de a fejtegetés már ismerősebb és megnyugtatóbb is. Almási szerint a fő kérdése mai irodalmi tájékozódásunknak is a „mérce”, az értékelés módja, szempontjai. Ebből a követelményből nélkülözhetetlen a realizmus-fogalom, amely nélkül nincs irodalmi, művészi értékrend.

Almás koncepciójából vitatható, de figyelemre méltó következtetések vonhatók le. Először is nyilvánvaló, hogy realizmus-fogalma etikai mérték, egyáltalán értékmérő. A realizmus fogalmát azonosítja Lukács György esztétikájának realizmus-kategóriájával. A realizmus egyenlő lesz nála a nem-dekadenssel, s a dekadens a nem-realizmussal. (A dekadencia fogalmának ilyen alkalmazása talán a legvitathatóbb tétele. Egyaránt meg kellene védeni a realista és antirealista polgári művészet értékeit ennek a mércének az árnyékában.) Rokonszenves viszont az, hogy realizmus kategóriája csaknem azonos a művészi értékekkel is. A mérce alkalmazásánál tehát különösebb baj nem lehet.

A dekadencia vitatható, „szellemtörténeti” ízű kategóriája ellenére is, részleteiben, problémaérzésében Almási tanulmánya egyike a legjobbaknak a kötetben. Nála a Lukács-iskola haszna, inspiráló hatása mérhető le. Lukács György művei a gondolkodás „iskolájává”, valamiféle szakköri többletté is váltak az absztrakciókhoz szenvedélyesen vonzó induló szakembereknél. Az elvont gondolkodás egy életkor „formája” is, tudás-tartalma, és szükség-szerűen izgalmas felfedezése. Almási ennek a gondolkodásnak a módját, logikáját sajátította el. Ő megtette azt, amit Lukács György is csak, sajnos, ritkán, kilépett a tételek mögül egy-egy „engedetlen” mű kedvéért, lebontotta vagy inkább felépítette, kitölteni igyekezett ennek az esztétikának az imponáló

vázlatát, monumentális kereteit. Az élő irodalom jelenségeiről; keresztmetszetről alig van átfogóbb, az összefüggéseket, motívumokat rendszerező kép annál, amit Almási Miklós néhány kritikájában vázlatosan felrajzolt. Különösen emlékezetes Lengyel József művészetének bonyolult, finom, igen érzékeny és igen tehetséges elemzése, a művészi eszközöknek, a formának a funkcionális értelmezése, tartalommal, korral összekapcsolása.

Azért kellett ezt elmondani, mert a „dekadencia” történeti levezetése nem sikerült, s ez a tanulmány általánosságban nem jellemző a szerzőre. A példák, többnyire helytállóak, de nem a realizmus-dekadencia megkülönböztetését igazolják, hanem egyfajta, nagyon szubjektív, önkényes etikai „mérce” engednek sejtetni. A szemlélet itt zavaró, esetleges. Lemond a különböző jelenségek egységéről, a kapcsolatok szerkezetéről, a megfelelésről, amely etikai és esztétikai vagy más szempontok között fennálló kapcsolat, összefüggés egyik változata. A viszonylagosan önálló művészi kategóriákból, jelenségekből, a formából aligha juthatna el így Almási ugyanezekhez az etikai ítéletekhez, mint amit tanulmányában illusztrál. Pedig esztétikai érték, legalábbis funkcionális esztétikai érték (a korszerű forma,) és „emberi” (humanista-etikai) érték között nagyon szoros az összefüggés. Mindenképpen meg kell tudni találni a megfelelés egyféle, sajátos változatát. Pontosan úgy, ahogyan Lengyel József eszközeinek értelmezével (a „részletezés” stb.), bizonyos tartalmi, korszerű funkcióba állításával Almási is tette.

A művészi kifejezés gondjai

A realizmus megvalósításának ábrázolásbeli, technikai, művészi kérdéseivel foglalkozik a könyv néhány tanulmánya. A nagyon jó összeállítás, kompozíció újra csak a szerkesztés átgondoltságát, a határozott koncepciót dicséri elsősorban. A témák akár egy realizmus-monográfia címszavai, fejezetei is lehetnének.

A lényeg, ebben is, a valóság és tükrözés fogalmának, mibenlétének keresése. Kísérlet a fogalmi meghatározás mellett valamiféle „művészi meghatározásra”. Voltaképpen a „kettős” valóság problémája ez, művészet és élet, művészet és tudomány különbözőségének, elválásának vagy közeledésének, egy sajátos viszonynak, megfelelésnek a kérdésköre. A „tükrözés” fogalma nemcsak a művészetét foglalja magában. Jelenti a valóság megismerésének a fokát, a művészi „fogalom”-teremtésben kapott valóság-értéket, művészi „valóságot”, szelektálást, lényeglátást, tipizálást. A valóság ezért minden kor művészetének központi kategóriája. Ez indokolja *Hegedüs András* írásainak a közlését is, amely a szociológiai elemzés, szemlélet tudományos és művészi különbségéről szól, ezért van helyén *Hermann* vitacikkében is a tudományos és művészi megismerés „elemi” tételének a fejtegetése. A tétel fontos és izgalmas, a problémák megoldásának alapja, bonyolult és részletekbe menő továbbgondolás csakis ebből indulhat ki. A valóság tudományos, filozófiai és művészi fogalma húzódik meg minden esztétikai dilemma mögött. A probléma „kifejtése” ezekben a cikkekben azonban céljukat tévesztik, s valahogy nem is állják a versenyt a könyv egészének színvonalával. Hegedüs is, *Hermann* is túlságosan didaktikusak, légiüres térben elmélkednek a tükrözés e két sajátosságáról, ami ilyen formában teljesen fölösleges, brosuraszerű. Ezek a tanulmányok így az irodalomtól függetlenedni látszanak, nem fűti őket a probléma izgalma. S nem csupán a tudományos „objektivitás” miatt, inkább a túlságos

elvonatkoztatás, az „érdektelenség” ennek az oka. Csakhogy ez érdektelenség veszedelmesen visszaüt, s az olvasónál már unalomban jelentkeznek. Nehéz feladat volt, közhelyről, agyonírt dolgokról érdekesen beszélni.

Hermann-nál mutatkozik meg legjobban az a törekvés, hogy a nagyon tömör, legtöbbször filozófiai szférában mozgó fejtegetéseket egy-egy speciális téma területén is érthetővé tegye, illusztrálja és kidolgozza. Lukács esztétikájának a jelentőségéből indul el, ezt a jelentőséget fogja fel a rendszer „lényegének” és így illeszt bele mindent ebbe a nagyon rangos, magas színvonalú gondolatrendszerbe. Csakhogy ennek az igen szimpatikus törekvésnek is megvan a maga veszélye. A szigorú logikai vonalvezetés meg-megdöccen, elhomályosodik, a realizmus-kategória túlszéles, spekulatív, kiszámítottan rugalmas, s ebben a formában már értelmét veszti. Az egyeztetések „dialektikával” azonosítása, igazolása problematikusá teszi magát a dialektika fogalmát Hermann Istvánnál, de másoknál is. Az ellentét-egységnek ez az értelmezése, az tudniillik, hogy nincs merev ellentét idealizmus és materializmus között, realizmus és antirealizmus között, lehet valamiféle „mechanikus”, hittérítő kiegyenlítés, de semmiképpen nem dialektikus. Ez a „dialektika”-felfogás mintha szándékosan keverné a dolgok szerkezetének, szemléletének ellentét-egység formáját az etikai mércével. A gondolkodás-formákra vonatkozólag néha alkalmazza az etikai szempontot, néha nem. A fenti példákban értelmetlen, sőt rossz a dialektikus érvelés. Az ellentétegyeség alakzatban is fontos az ellentétek mozgásiránya, potenciális helyzete, erősödő vagy elhaló tendenciája. Az ellentétes létezésnek hangsúlya van, a szintézis nem „erőegyensúly”, hanem a progresszív igazolása.

A valóság-irodalom élő problémái adnak *Czine Mihály* naturalizmusról szóló jegyzeteinek is aktuális érdekességet. Művészi példa, tanulságos esztétikai probléma számára a naturalizmus. Történeti kísérlet a tudományos, szociográfikus élmények művészetté formálására. Hézagpótló tanulmány ugyanakkor, a naturalizmus legteljesebb összefoglalása. Érdekesen elemzi a szociális téma vonzáskörét és értékmérő jellegét a kortárs-irodalomban, a szimbolizmus helyzetét és kapcsolatát a naturalizmussal, a nem-valóság irodalom nosztalgiáit, támaszkérését a lényegre kimondó művészeteknél. Ez a „viszony” történeti tanulság is, a XX. század polgári irodalmának és a szocialista irodalom kapcsolatának is a törvénye. Amit a naturalizmus szemléleti buktatójának, korlátjának mond, az automatizmus, fatalizmus, a mai irodalom valóságábrázolásának is meggondolkoztató kérdőjele.

A valóság-fogalom konkrét tartalma már nemcsak a lényegre, a filozófiai „valóságot” foglalja magában, hanem az általánosban a különöst, meghatározott „anyagot”, témákat. A művészetben a valóság mindig olyan konkrétumokat, összefüggéseket jelent, amelyek igazolják az általánost is. A nemzeti jelleg, vagy nemzeti forma körüli vita ezért jelenti a realizmus-vitát is, a valóságnak egyféle arcát, formáját is, amelyet az irodalomnak tükröznie kell. A nemzeti eszme, ideológia, a nemzeti, mint valóság és mint művészet a mai világnézeti és művészi kifejezésbeli problémák egyik kulcsa, összefoglaló, sokrétű kategóriája. Azokat az irodalomtörténeti, értékelési nézetkülönbségeket is jelenti, amelyek a népi írók mozgalma, a nemzeti hagyomány, nemzeti stílus különböző értékelése körül kialakultak. Európa és nemzet, egyetemes és konkrét kapcsolatának „elméleti” kérdéseire is utal ez a fogalom. Bizonyos eszmei, világnézeti, ideológiai veszélyekre figyelmeztet, a nacionalizmussal való összetéveszthetőségre.

Klaniczay Tibor különös jelentőséget tulajdonít ennek az elvi kérdésnek. Több cikkben is hangot adott már aggályainak, fenntartásainak. Az eszmei offenzívába az irodalomtörténeti kutatás (az Irodalomtörténeti Intézet vitái) elsősorban a történetileg is külön vonalat kialakító, esztétikai konzekvenciákban, mint például a valóság és nemzeti azonosítása, realizmus és nemzeti téma, eszme azonosítása, is megnyilvánuló nacionalizmus elleni vitával kapcsolódott be. Az aggodalom jogos, a veszély valóságos. A nemzeti jelleg, távlata, perspektívája, a haladás tendenciái szempontjából Klaniczaynak igaza van akkor, amikor a nemzeti kategóriát elhalónak, kiszorulónak ítéli meg, s az általános tartalmakat, esztétikai értékeket hangsúlyozza inkább, ezeknek az erősítését tűzi a tudomány, művészet, a kritika elé, mint legfontosabb feladatot. Fejtegetésében a történeti fejlődés tanulságait, a törvényszerű folyamatokat hívja segítségül, a tudós érveivel is igazolja a művészet modern, európai, sőt, világszínvonalhoz vonzódását. A haladás mindig, a történelemben, a haladó áramlatokba bekapcsolódást választotta, s nem a kockázatos, megrekedéssel, beszűküléssel fenyegető, provincializmus veszélyével járó elzárkózást. Klaniczay tömör, kissé talán túlsommás s ezért kiegészítésre, árnyalásra váró fejtegetéseit jól egészíti ki *Szigeti József* tanulmánya, amelyben a nemzeti kategóriával kapcsolatos elméleti kérdések közül az szerepel súllyal, ami a nemzettel, a nemzeti témával, eszmével, mint „valósággal”, mint a jelenben létező tényezővel számol. Így vetődik fel, a gondolkodás és művészi ábrázolás szempontjából egyaránt a tartalom és forma viszonyának esztétikai-filozófiai problémája. Szigeti írásából a két ellentétes kategória „azonosságait”, megfeleléseit, egymásba átjátszását, funkciócseréjét, a tartalom és forma egymást gazdagítását különösen érdemes megjegyezni.

A valóság esztétikai kategóriája, tehát a tükrözés speciális kérdései bontakoztatják ki azt a vitát, amely az esztétika kiszélesítését, rugalmasabb, műértőbb alkalmazását, néhány fogalom újragondolását, korunk esztétikumának és művészi lehetőségeinek tisztázását sürgeti. *Miklós Pál* ehhez a meglevő marxista igényhez csatlakozik, az „összehasonlító esztétika” szempontjával bővíti ezt az igényt. Az irodalom, képzőművészet, zene párhuzamainak elemzésére ösztönöz, s éppen ezekből az összehasonlításokból kiindulva lát problematikusnak néhány korábbi esztétikai tételt, megoldást. A vele vitázó *Hermann István* jogosan mutat rá arra, hogy a realizmus-fogalom körüli vitában, a realizmus „kitágításában” vagy lerombolásában nincs minden rendben. Elsősorban hiányzanak a vita fő kellékei. A realizmus-fogalom bírálói nem foglalkoztak behatóan Lukács esztétikájával, a marxizmus klasszikusainak idevonatkozó nézeteivel. Hermann védelmébe veszi a típus és a tükrözés fogalmát és Lukács György értelmezését ezekről a kategóriákról. A vitából csak a két magatartás világos, a nézetekről már kevesebbet tudunk meg. Miklós Pálnál a bővítés igénye az esztétika szempontjaival szemben, Hermann Istvánnál egy koncepció védelme ez a kétféle magatartás. Az érvelések, a példák már kevésbé meggyőzőek, hiányzik mögülük az elemző tanulmányok sora, amelyek a műveknek ilyen értelmezését kialakították. Talán ez lehetne az esztétikai viták tanulsága is. A már-már aggasztóan elvont elméletieskedés helyett „pozitív”, alkotó vitára van elsősorban szükség. Egy-egy konkrét feladat megoldására. Ebből a szempontból szerencsésebbnek tartom Hermann István rádióelőadásait, cikkeit a filozófia mai kérdéseiről, Heller Ágnes etikai fejtegetéseit, különösen a „szerep”-tanulmányát, s ennek a kötetnek a soron következő tanulmányait, Diószegi, Pándi, Fehér, Tóth D., Kardos László írásait.

Problémák és megoldások („Utak”)

Pándi Pál Irodalom, társadalom, politika c. írásában három fogalmat sorol egymás mellé, amely három összefüggés, három „viszonyítás” is. A valóság-tükrözésben, az ábrázolás esztétikai kérdéseiben is a lényeges probléma az irodalom társadalmi funkciójának a kérdése. Voltaképpen az irodalom fogalmának az értelmezése. Mi az irodalom, művészet lényege, melyek a határai, képességei? Milyen hagyományokra támaszkodhat, milyen megszerzett tulajdonságokat, eszközöket, erényeket kell erősítenie? Ezekre a kérdésekre minden kornak új választ kell adnia, legalábbis újra kell gondolni mindannyiszor, amikor különleges, újszerű feladatok elé kerül az irodalom. Az a művészi felismerés maradandó, történelmileg is értékes, amely „öntudatos”, s az irodalmi „tudatnak”, a kritikai, esztétikai elemzésnek, az elméletnek is követnie kell ezeket a felismeréseket.

Az irodalom értelmezése, szerepének meghatározása körül még nagy szerepe van a hagyományok befolyásának, a különböző hagyomány vonzásának, ellentétének, harcának, ízléskülönbségnek, történelmi tradíciók beidegződésének, védekezésének, anakronisztikus megszilárdításának, és megmerevedésének. Bizonyos fokig érthető is ez. Vannak olyan törekvések, két háború közötti mozgalmak, amelyek csak most, a felszabadulás óta teljeshettek ki, szubjektív érdekeltségek, kötöttségek, amelyek elsősorban a folytonosság szálait keresik, jogát, „törvényességét” szeretnék igazolni. S ilyen folytonossága irodalomnak, művészetnek, tudomány, filozófiai gondolkodás eredményeinek valóban van is. Pándi a munkásosztály forradalmi tradícióit, a legértékesebb hagyományokat emeli ki, mint folytathatókat, amelyek a szocialista irodalom előzményei voltak és a fejlődés útját is jelzik. Azt hiszem, a múlt rangsorolásának ez a szempontja vitathatatlan. A mai irodalmat nem a polgári örökséghez kell mérni és nem a kerülőutakhoz, időszakos-ideiglenes kísérletekhez, mozgalmakhoz. A közelmúlt „értékeiből” ez a hozzánk legközelebb eső érték.

A folytonosság, a művészi igény, magasabb rendűre való törekvés, a mai irodalom színvonalának, a világirodalom folytonosságába való bekapcsolásának érdekében mégis jobban kellene számolni az úgynevezett polgári örökséggel is, az elmúlt évtizedek és a múlt század igényes, színvonalas művészetével. Nemesak példa ez a mai irodalom számára, sőt nem példa elsősorban, hanem alkotói tanulmány, műhelykérdés, a történelem, művészet megújulásainak, átváltásainak stúdiuma, a formakeresés, kifejezés-megoldás gazdag tapasztalata. Mércé is lehet ilyen szempontból a nem-szocialista eszmeiségű, tendenciájú művészet. A veszélyek, buktatók, megoldások „mérceje”, az ismétlések elkerülésének, az egyetemesebb, összefoglalóbb, újszerűbb válaszadás módja, mérceje. A mai irodalomból, mintha ez a világirodalmi „iskolázottság”, az irodalmi folyamat módszeres, megértett ismerete hiányozna. A polgári művészetnek, a történelemnek az alkotó legyőzése. A nemesak tagadás-sal továbbjutni igénye, vagy legalább kísérlete.

Érdekesen vázolja fel Pándi irodalmunk helyzetének, megbecsülésének, funkciójának változását társadalmunkban. Ez az aspektus egyszersmind a kor, a felszabadulás óta eltelt húsz év irodalomtörténetének is egyik fő értékelési szempontja lehetne. Jellemző az irodalomlehetőségekre is, az alkotással szemben támasztott követelményekre, megmagyarázza ez a helyzet az irodalmi termés jellegét, sajátos színvonal-elgondolását. A társadalmi funkció tehát kulcskérdése irodalmunknak. Nemesak feladatokat jelez, hanem követelő és mentő körülményeket is.

A szocialista realista irodalom egyik hibája, fótorzulása volt a pozitív hős ábrázolása. *Diószegi András* tanulmánya a hős-típusok történeti áttekintésével, alakulásával keres választ arra a kérdésre, hogy legyen-e pozitív hős és milyen legyen az irodalomban. Hibákat és helyes megoldásokat sorol fel, az eredményt végül így összegezi: „A szocialista realizmus a pozitív hős fogalmában nem valamely esztétikai dogmát erőltet, hanem az emberről adott eleven marxista koncepciónak esztétikai tükrözését oldja meg.”

Korunk minden irodalmi vitája, ha nem túlságosan „szakmai” esztétikai, ha nem egy-egy irodalmi kategóriát értelmez, akar megoldani, erkölcsi probléma, vagy valamiképpen az erkölcsibe torkollik. Az „erkölcsi” az ötvenes évek, a legközvetlenebb közelmúlt és a jelen, a tudatformálás, emberi átalakulás legfontosabb „valósága”. Ilyen szempontból tehát esztétika is. A jellemalakítás morális szempontjai, a témák morális jelentése érdekli a mai alkotóművészt és közönséget. Ha lehet is vitatni azt, hogy az etikai szempont minden esetben a realizmus legfőbb kritériuma, a ma valóságától ezt a „lényegét” elvitatni nem lehet. Véletlen találkozás vagy felismerés? — elméletileg a jelen legszerencsésebb irodalmi megfogalmazásait ez a moralista szemlélet adja. A népies-közösségi etika éppen úgy, mint a morál általános érvényesülését és alkalmazását célul kitűző realizmus-elméletek.

Irodalom és valóság viszonyának jellemzésére *Rényi Péter* e kötetben megjelent írásának címe, „Dráma és erkölcs” lehetne a legmegfelelőbb meghatározás. Ebben a tanulmányban nem az a lényeges, hogy a konkrét elemzések mennyire helytállóak, igaza van-e, amikor az erkölcsi magatartást kifogásolja mondjuk Berkesi drámájában — szerintem nincs —, hanem a gondolatmenet lényege, iránya, a mai irodalom általános tartalmának megnevezése és vizsgálata. A morális élmény kifejezésére valóban a dráma a legadekvátabb műfaj, itt veszélyeztet a legkevesebb esztétikai-formai hibalehetőség. *Fehér Ferenc* egyenesen drámái műfajt, a tragédiát rangsorolja a művészi kifejezési formák élére. Az esztétikumot a hatásban látja, az „erényes készségek” kialakításában, a tragédia elve pedig szerint a felelősség-érzet „készségének” a megvalósítása lesz. A felelősségérzet nemcsak erkölcsi elv, olyan érték és principium, amelynek megvannak a lélektani tartásban, az érzelmi formai fegyelemben is a megfelelői. Az elemzés elhanyagolja ezeket az összefüggéseket, s ezért nem egészen fogadhatjuk el igazoltnak a felelősségérzet hiányából a tragédia „abortálásának” jelenségeit, vagy fordítva, a tragédia devalválódása, illetve elsikkasztása nem okvetlenül bizonyíték a felelősségérzés megszűnése mellett.

Rényi még úgy beszél az erkölcsi problémákról, mint az irodalmi tükrözés elferdüléséről, mint konkrét esetek, napi bajok, jelenségek elemzésének téves következtetéseiről. Az író nem vett figyelembe minden tényezőt — szerinte —, nem értett meg valamit, logikai hibát vétett, vagy valamilyen számolási hanyagságot, s ezért más ilyen esetekben az alkotás végeredménye, mint amilyennek kellene lennie. *Tóth Dezső* az erkölcsi következtetéseket szándékosabbnak, önállóbbnak ítéli. Úgy látja, hogy ezek az írói élmény határozott, karakterisztikus vonásai, a valóság szemlélésének prizmai és subjektív szűrői. A mű morálja a művész világnézetét, a valóságról, problémákról alkotott ítéletét, magatartását fejezi ki. A „különc” témáknak és alakoknak ez a „formai” értelmük, funkciójuk, bizonyos mai divatoknak ez a differenciált magatartás ad saját esztétikai, művészi filozófiát. *Tóth Dezső* szemléleti típusainak történeti mélységeit, vonulatait is sejteti, és ezzel izgalmasan veti fel a szabadság és determináltság mai változatainak az erkölcsi,

esztétikai, filozófiai problematikáját. Az ő szabadság-fogalmában, illetve a mai irodalom szabadság-élményében a jellemváltozás hite nyilvánul meg, harc ez a végzetszerűvel, a változtathatatlanúság nyomottságával, tragikusságával szemben. Szabadság és egyetemesség egyeztetésével Tóth Dezső ezeknek a morális-szemléleti magatartásoknak az értékére, minőségére is utalt.

A megismerés sajátos vonásaiból

Az elméletek, bármennyire is imponálóak, érdekesek és logikailag igazak, mégis csak annyit érnek, amennyit megvalósítanak belőlük, amennyire megvalósíthatók. Ez az igazság az irodalom, vagy akár az irodalomelméleti, művészetkritikai elemzés területén fokozottan igaz, megszívleendő. Az elméleti munka szükséges periódusa a szakszerű, módszeres, részletekbe menő kutatásoknak, a feltáró és szintetizáló munkafolyamatok nélkülözhetetlen előkészítője, velejárója és következménye. Az elméleti láz azonban nem veszélytelen. Fogva tart vagy zavarba hoz, lenyűgöz és aggályoskodóvá tesz, vagy általánosságok között lebegtet. Valami ilyesmit érezni a könyv „konkrét” esztétikai témáival kapcsolatosan is.

Az „alkalmazás”, vagy inkább az alkotó, termékeny továbbgondolás, a szokványos, illetve nem mutatós irodalomesztétikai témáknak olyan feldolgozása, hogy tisztán elméleti kérdések szempontjából is hasznot jelentsenek, a két, kötet-záró tanulmánynak sikerült. *Bóka László* és *Kardos László* témái megfoghatóan konkrétak, közvetlenek, ugyanakkor hézagot pótolnak, hiányt töltenek be. Nem érezni rajtuk semmi mutáló kinyilatkoztatást, mégis új eredményeket közölnek. Higgadtak és biztosan következtetők.

Bóka László a líra esztétikai „jellemzését” és nem meghatározását próbálja kifejteni. Nem keres erőltetetten definíciót és egyszer sem kísérel meg valami ilyesfélét. Tanulmánya végén is csak összefoglal, a tételbe foglalás szándéka nélkül. *Bóka* varázsa éppen „igénytelenségében”, játékos, csúfondáros, „szándéktalan” sokatmondásában van. Most sajnós, nincs mód arra, hogy részletekben elidőzzünk a tanulmány értékein, hogy utalásai, versidézetei, (csaknem teljes versközlések is!) mennyi ablakot nyitnak és hányféle tájra, hogy ez a fesztelen, könnyed csevegés milyen pazarló tudott lenni, csak kiemelünk líra-elméletéből két aktuális és ugyanakkor általános megállapítást. *Bóka* úgy érezte, hogy a költő és a tudós számára egyaránt a líra „természetének”, jellegének a megvédése a legfontosabb. Ezt igyekszik körülhatárolni realizmus-kategóriájával is. A líra „korlátlan”, szögezi le mindjárt az elején, s aztán, az első tétel valahogy így hangzik: a részletek kritériumával szemben a „tipikus”, a lényeg kritériumát kell hangsúlyozni a lírai tükrözés szempontjaiban, mércéjében. Nem szükséges magyarázni, mit jelentett ez a naturalisztikus vagy prózaiságra terelő líra-felfogásokkal szemben, s tanulságos az is, hogy *Bóka* „szorultságában” jobban megértette a marxista esztétikának, *Lukács György* esztétikájának értelmét, konklúzióit, mint sok fiatalabb, türelmetlenebb, az alkotói problémákat nem ismerő kritikus. A másik tétel ez lehetne: a tárgyiassal, az anyagszerű realizmussal szemben a líra valami bonyolult dialektikus lényegét tükröz. A tükrözés folyamatának jelképe maga a lírai alkotás. S ezt *Lukács*tól idézi. Érdekes a *Staiger*-rel való vita, bár elharapott, ingerült, gyanakvó, sértett. Megint a „félgkimondás”, a könnyed napirendretérés izgalmas kérdések felett, de az eredmény mégis megszületik: a forma, műfaj „tartalmi” értékeiről kezd beszélni, aztán a vers travesztálhatatlanságáról, s végül

a műfajok sajátos fogalmánál hagyja abba, de ez a befejezetlenség, végig nem vitt gondolat kérdések körvonalait vetíti előre.

Kardos László műfordítás-tanulmánya a világirodalom és a magyar irodalom, sőt a magyar olvasóközönség konkrét kapcsolatáról, e kapcsolat technikai megvalósításáról szól. A műfordítás elméletének és történetének vázolata. Már maga ez az igény, ez a téma is monumentálisan nagy egy tanulmány-gyűjteményben, túlnő az antológia célkitűzésén, de nem nő ki keretei közül. E nagy vállalkozás helye a könyv végén többszörös értelemben, több szempontból is indokolt. Az Elvek és utak kompozícióját kerekké, befejezetté teszi. A tájékozódás általános kérdésére — amelyet Szabolcsi tanulmánya vetett fel — konkrét utat, megvalósítást jelöl ki. Ellenpontokat egyesít és felold a gyakorlati munka, az értelemszerű „kapcsolatok” viszonylatában. Valami enyhe polémiát érzünk Bóka líra-képzetével szemben is, éppen a tartalmi kiemelésében és a „lefordíthatóság” műfordítóhoz illő hitvallásában. Műhelymunkának is sokat ígérő és izgalmas tanulmány a műfordítás általános elveinek, speciális problémáinak megismerése, különösen tanulságos, ahogyan *Kardos László* egy látszólag „semleges” művészetben, és mives mesterségben „igazolja” az „Elvek és utak” általános elméleti igazságait, illetve ugyanazokra vagy hasonló elvekre jut, mint a kötet legjobb, a marxista esztétika kérdéskörében mozgó tanulmányai.

A fordítás céljában is alapelvként szerepel a nemzetinek és az általános embernek az egysége. Az az általános elv, hogy mindent elhatároljon a leszűkítő, egyoldalú szempontoktól. A szemlélet egyfajta tág, rugalmas, művelt világirodalmi horizontja, kifinomult és lehiggadt izlése. A fordító „tájékozódása” semmivel sem különbözik az íróétól és a kritikusétól. Ugyanúgy elemez és értékkel, ugyanúgy keresi meg a mű esztétikai és eszmei lényegét s ami a fő, marandó értékekre figyel fel, s ezeket igyekszik közvetíteni, újraalkotni. A fordító erkölcsi felelőssége éppen úgy megkötöző és irányító mérték, mint a művészet minden más területén az alkotói felelősség. Ki hinné, hogy még a fordítás technikai, szűkebben „műhely-jellegű” folyamatában is egy selejtező, rangsoroló értékrend érvényesül, logikai és esztétikai áthasonítás, megértés együtt, voltaképpen a lényegre koncentráció az alkotói folyamatban. Máshol a definíció visszatetsző és hiányérzetet kelt, *Kardos László* jellemzése a műfordításról irodalmi élménnyel felérő, szellemes és emlékezetes kép. A varázslatot, a fordítás szépségét, alkotás-értékét költő és fordító paradox ellentéte adja, az eltávolodás és a hűség, a féltékeny és elbűvölt viaskodás a műalkotásokkal. Ebben a tanulmányban csap meg leginkább a művészi munka bonyolultságának a levegője. A „fordítás”-fogalomban mélyebb tartalmakat sejtünk, a művészi értelmezés és „tükrözés” fogalmait is. *Kardos László* fejtegetése egy igényesebb „tükrözés”-feladatot is magában foglal.

Az „Elvek és utak” nemcsak hasznos, hanem merész vállalkozás volt. Szívesen vennénk, ha időnként más gyűjteményekkel gyarapodna, s majd egész sorozattá nőne. A benne felvetett problémákon még sokáig fogunk vitatkozni és ezek egy része a tudományos kutatás figyelmére is érdemesek.

Mezei József

HORVÁTH ZOLTÁN: TELEKI LÁSZLÓ I—II.

Budapest 1965. Akadémiai Kiadó, 502; 374 l.

Teleki Lászlóról írni monográfiát hálás, de nehéz és egyben nagy felelősséggel járó feladat. Teleki korának, a XIX. század második harmadának fókuszban álló alakja. Ahhoz, hogy hiteles pályaképét megrajzolja valaki, politikai, közéleti tevékenységéről ítéletet mondjon, hatalmas külföldi és itthoni forrásanyagot kell ismernie, kritikailag feldolgoznia. Teleki pályájának értékelésekor a kutatónak állást kell foglalnia a korszak történetének leglényegesebb elvi kérdéseiben is, egyebek között: a reformkori középnemesség egyes rétegeinek egymáshoz való viszonya, a centralisták történeti szerepe és működésük jelentősége, a magyar birtokos osztály 1849—1867 közötti fejlődésének egyes fázisai, 1859—1861 hazai mozgalmainak valódi arculata kérdésében. Megnehezíti a kutató dolgát, jelentős forrásanyagok feltáratlansága mellett még az is, hogy sok, Teleki személyére, életviszonyaira, közéleti működésére vonatkozó írásos anyag semmisült meg a gyömrői Teleki-kastélyban, a második világháború során. Hálás feladat viszont Teleki monográfusának lenni annyiban, hogy egy olyan egyéniség életútját kell bemutatni, akinek politikai, közéleti pályája egyetlen törés nélküli ívelés a magasba, akinek emberi tisztasága, sőt tragédiája is minden kor számára felemelő példa. Maga a téma tehát — akár a történeti korszakot, akár Teleki egyéni útját, személyiségének bonyolult fejlődését nézzük — tudós tollára kívánczik, aki nagy munkával, olykor valóságos szellemi agytorna révén korszakos, maradandó művet alkothat. S végül — ez már következik az előbbiekből — igen felelősségteljes feladat is: hiszen legelőbb, legszebb, valóban haladó nemzeti hagyományainkat érinti a problémakör. Ezekről az igazságot kimondani: ha ez esetleg fájdalmas is, illúzióinkat romboló is, a tudós szent kötelessége. De az ítékezésben nem kellő körültekintéssel járni el, tudománytalan eszközökkel dolgozni — ez veszélyes, alig jóvátehető következményekkel járhat: egy nagy tudományos erőfeszítésekkel kialakított, alapjaiban helyesnek ítélt és elfogadott történeti tudatot, szemléletet és értékrendet kérdőjelezhet meg, tehet bizonytalanná a nem megfelelően tájékozott olvasóban.

*

A Teleki-irodalom legújabb terméke, Horváth Zoltán kétkötetes monográfiája öt nagy részre tagolódva kíséri végig Teleki László életútját. A I. a születéstől 1836-ig, Teleki európai utazásának befejeződéséig, a II. ellenzéki politikai pályájának kezdetétől 1848 augusztusáig, hazai közéleti tevékenységének végéig terjed. A III. rész Teleki emigrációs működésének 1851-ig, Kossuth szabadulásáig, a következő pedig 1859-ig, az olasz szabadságmozgalmak kiújulásáig tartó szakaszát mutatja be. Végül az V. rész Telekinek az 1859—1861-i politikai küzdelmeit, elfogatását és itthoni közéleti harcait jellemzi, haláláig, 1861. május 7-ig.

Egészében sikerültnek tartjuk a mű I. részét. A Teleki-család egyes tagjainak, egyfelől a szülők, a testvérek, a nevelők, másfelől a gyermek László egymáshoz fűződő viszonyának bemutatása hiteles. Szuggesztív leírásokban bővelkedik Teleki környezetének, sárospataki diákéletének, első hivatalnoki éveinek, 1833-tól 1836-ig tartó nyugati útjának ismertetése. Az ifjú Teleki

személyiségének kialakulását is, naplók, levelezések alapján, meggyőző erővel vázolja.

Annál problematikusabb viszont a monográfia II. része, mely Teleki nagy ellenzéki politikussá váló érlelődését lenne hivatott bemutatni. Az egyes fejezetek túlírtak, terjengősek. Teleki alakja nincs eléggé a középpontba állítva, a korszakleírások, ide nem tartozó kitérők, „tünődések”, jellemzések tömegében elvesznek a Telekiről közölt tudnivalók. Maguk a korrajzi részek nem az adott pályaszakasz jobb megvilágítását szolgálják. A lényeges, Telekire vonatkozó anyaga ennek a fejezetnek igen szegényes.

Első fontosabb kritikai észrevételünk a mű eme II. részével kapcsolatosan az, hogy a szerző *forráskutatása* nem volt eléggé intenzív. Tegyük tüzetesebb vizsgálat tárgyává pl. az erdélyi fejezetet. Közismert tény, hogy Teleki politikai pályája az 1837/38-i szebeni diétán való részvétellel indul, ő Fogaras követe. Maga Teleki mindig nagy fontosságot tulajdonított saját politikai fejlődésében az erdélyi közéleti szereplésnek. Elvárnánk tehát, hogy Horváth Zoltán részletesen jellemezze a korabeli erdélyi viszonyokat, melyek között hőse fellép; hogy vázolja az erdélyi ellenzék ekkor még csak az ún. „séreلمي” törekvéseinek lényegét, okait; hogy kifejtse: az erdélyi politika ilyen egyoldalú irányultsága ösztönző volt-e (s mennyiben?) az induló s majdan élesen osztrákkellenessé, a leghaladóbb nemzetiségi politika képviselőjévé váló Teleki számára? Sajnos, e kérdések elemzése, megválaszolása helyett Horváth meglepszik néhány adat közlésével és Teleki egyik-másik országgyűlési beszédének idézésével — a szerző szemmel láthatólag nem ismeri a korabeli erdélyi viszonyokat. De még komolyabb hiányosságnak érezzük azt, hogy a szerző Telekinak az 1841/43-i erdélyi diétán és az ekkori erdélyi politikai életben játszott fontos szerepét érdemben nem is méltatja. Pedig az országgyűlési, az egyes megyegyűlési jegyzőkönyvek, hírlapi tudósítások azt mutatják, hogy Teleki igen élénken részt vett az itteni politikai vitákban, melyekben az ellenzék egyik elismert vezetőjének és bizonyos értelemben az ún. „testvérhon” képviselőjének tekintették. S ez az egy-két év újabb állomás Teleki életében: ugyanis foglalkozni kezd az erdélyi országgyűlésen, hírlapokban intenzíven felvetődő jobbagy- és nemzetiségi kérdéssel. Horváth Zoltán szövegéből úgy tűnik, mintha egy társadalmi kérdésekkel még nemigen törődő, még afféle „úri”, „passziózó” politikus lett volna az 1840-es évek elejének Telekije — holott pl. az 1842. évi, nyári kolozsmegyei közgyűlésen a konzervatív erdélyi nemesekkel szenvedélyesen szembeszálló, a robot- és zsellérkérdésben Kemény Zsigmond progresszív nézeteit meggyőződéssel támogató, vagy az országgyűlés magyar — szász vitáit, az erdélyi románság erősödő követeléseit éberrel figyelő Teleki már több annál: egy tudatosodó, egyre aktívabbá váló, társadalmi reformokat is követelő, emberileg vonzó politikus-egyénség.

Következő ellenvetésünk a *Kegyencz*ről szóló alfejezetet illeti. Horváth Zoltán műelemzése tartalmilag nem mond lényegesen újat a korábbi *Kegyencz*-értelmezésekhez viszonyítva, újszerű viszont — és számunkra elfogadhatatlan — az a mód, ahogyan beilleszti a szerző e művet a Teleki-pályaképbe, valamint az, amilyen szempontok szerint értékeli.

Teleki ugyanis drámáját jóval az erdélyi politikai szereplésének első korszakát jelentő 1837/38-i szebeni diéta után írta. A tárgyválasztásban, a *Kegyencz* mondanivalójának kialakításában, hangulatában mintegy ihlető funkciója van Teleki erdélyi harcainak, az ottani séreلمي politika kudarcának, a diétát követő depresszióknak, az ismert magyarországi eseményeknek.

Mindezt a szerző is látja. Éppen ezért érthetetlen, hogy (amint erre már a kritika részben rá is mutatott) egy Teleki-pályaképpben miért *előzi meg* a Kegyenczről szóló fejezet az erdélyi politikai szereplést bemutató fejezetet?

A Kegyencznek, mint drámának a művészi értékét elemezve Horváth Zoltán azt állítja, hogy „a fogyatékosok feltárása és az a megálapítás, hogy remekműről van szó, az emberi szellem valóban nagy és mara-dandó alkotásáról — nem zárják ki egymást” (87. l.). Valóban nem. Csak az a kérdés, milyen jellegűek a Kegyencz fogyatékosai? Ha egy dráma főhőse — a szerző szavaival — „nem egységes,” sőt súlyos ellentmondásokkal teli, tehát nem jól sikerült alak, ha egy mű elhibázott, „végzetes hibában” szenved (86–87. l.), akkor ez a dráma nem lehet remekmű. A probléma izgalmassága, az „élet legalapvetőbb kérdéseinek” felvetése, a merész írói hozzáállás, az író szenvedélyessége stb. még nem esztétikai minőségek, ezek még csak lehetőségek s jóformán feltételei egy nagy mű megszületésének, de nem tesznek egy műalkotást remekművé. Éppen a Kegyencz fogyatékos jellemábrázolása, a főhős jellemfejlődésének következetlenségei, az erőtlenség motiváció, az erőltetett cselekményszövés stb. győznek meg arról, hogy Teleki drámája, sajnos, nem „egyedülálló remekmű”, és nem mérhető — Horváth Zoltán vélekedésével ellentétben — „irodalmunk legnagyobb alkotásaihoz.” (88. l.).

Kifogásaink harmadik csoportja a monográfia *reformkor-képével* kapcsolatos. Már a kiadói előszó bejelenti: „Horváth Zoltánnak e könyvben kifejtett felfogása azonban sok vonatkozásban eltér történetírásunk általános vallott nézeteitől: elsősorban a reformkori köznemesség jellemzésében és a centralisták 1849 utáni [megkérdeznénk: nem előtti?] politikájának megítélésében mutatkoznak vitatható nézőpontok, értékelések” (5. l.). E megfogalmazás, feltehetőleg a könyv anyagának ismeretében, egy tudományos igényű, újszerű (bár „vitatható”) reformorképet ígér. Be kell vallanunk viszont, hogy többszöri tüzetes átolvasással nem fedeztünk fel a műben semmiféle megalapozott, *újszerű* tudományos koncepciót, új nézőpontot. Horváth Zoltán fejtegetéseit, a kiadóval ellentétben, nem tartjuk alkalmasaknak arra sem, hogy egyáltalán tudományos viták tárgyai legyenek. Éspedig a következő megfontolásokból.

Ez az egész reformkor-kép túlságosan *kaotikus jellegű*. A szerző szinte minden lapon hangsúlyozza, hogy az 1825–1848 közötti időszak mennyire „bonyolult”, hogy mennyire ellentétes nemzeti, nemzetiségi és osztályérdekek ütköznek össze benne, hogy még egy osztályon belül is milyen szakadékok vannak szándékok és érdekek, elképzelések és realitás között. De annyira talán mégsem bonyolult ez a kor, hogy egy történeti monográfia ne tudna viszonylag áttekinthető és felfogható képet adni róla. Horváth Zoltán korpépe viszont jóformán áttekinthetetlen: a mű lapjairól nem a kor ellentmondásai tárulnak fel az olvasó előtt, hanem magának a szerzőnek ugyanazokról a jelenségekről egymásnak merőben ellentmondó elemzései, ítéletei. Pl.: a 63. laptól kezdve azt fejtegeti Horváth Zoltán, hogy az 1825 és 1836 közötti évtizedben a magyarországi viszonyok a felületes szemlélő számára nem sokat változtak. Alább kiderül, hogy nagyon is lényeges változásokról számolhat be az alapos kutatás. Sőt a 105. lap szerint az ország szerkezetileg, szervezetében átalakult az 1840-es évekre. Ám valamivel alább, a 117. lapon már középkori tagolódású osztályviszonyokat emleget, a 147. lap szerint pedig az 1840-es évek Magyarországon „mély középkori feudalizmus [!] volt, amelyet felszámolni...

kívánt a rendi ellenzék.” Felesleges tovább sorolni az ilyen adalékokat. Mindezt egy fejezetben, egy szerző állapítja meg, ugyanarról a korról. Így persze valóban „bonyolult” képet mutatnak az 1830—1840-es évek hazai társadalmi viszonyai.

Történeti koncepció jelenlétére (s ha nem tévedünk: Szabó Ervin régen elavult elméletének bizonyos továbbélésére) mutatnak viszont Horváth Zoltán művében a reformellenzék egyes csoportjainak egymáshoz való viszonyát elemző részek. E koncepciót jellemzi a *centralisták* nézeteinek, történeti szerepének erős *túlértékelése*. A szerző szerint az adott korban csak a centralistáknak volt ideológiája. Ez az a csoport, amely már az 1830-as évek második felében (?) „céljainak tudatosságában, politikai-elméleti megalapozottságban és (némi fenntartással) sok tekintetben a liberalizmuson túlemelkedő, már-már demokratikus-polgári tartalommal sokkal messzebb jutott Telekinél.” (70. l.) A szerző egy történeti monográfiában szokatlan feltételezgetést enged meg magának: „ha a centralista politika érvényesülésére már ekkor lehetőség lett volna, akkor a polgárosuló-kapitalista Magyarország alapjait negyedszázaddal korábban, tehát mérhetetlenül hasznosabban [!] lehetett volna lefektetni, mint ahogy 1867-ben történt — persze ha a bécsi, s a magyar főrendekkel szövetkezett feudális reakció [?] nem tette volna eleve lehetetlenné ilyen haladó-polgári eszmék érvényesülését” (70. l.). Horváth csak azt kifogásolja a centralista elképzelésekben, hogy a nemzeti követelmények iránt közönyt viseltek. Mi kissé szigorúbban fogalmaznánk: a centralista csoport olyan elméletet alakított ki, amely önmagában valóban sok értékes elemet tartalmazott, de amely nem számolt Magyarország nemzeti, nemzetiségi és osztályviszonyaival, a javasolt reformok véghezvitelének módjait, lehetőségeit nem dolgozta ki. (A centralisták 1848—49-i és főleg 1849 utáni viselkedésének, politikai pályájuk alakulásának tanulmányozása is sok mindent megmagyaráz elképzeléseik problematikusságából.)

De a centralista csoport bizonyos *túlértékelése* önmagában nem lenne súlyos hiba, ha nem állana egyenes arányban Széchenyi, Kossuth és mások reformkori tevékenységének, illetve (természetesen a centralisták kivételével) az *egyes ellenzéki csoportok* történeti szerepének méltánytalan *kisebbitésével*. Széchenyi az 1830-as évek elején „tévelyegve lép fel”, a maga „vizióival”. Kossuth alig több, mint egy „csodálatos tollú publicista.” A reformellenzék mindig „rendi”, „rendi-nemesi” jelzöt kap a szerző tollából, ezzel is jelezve, hogy valamiféle feudális alakulatnak tartja őket. Kossuthék jóformán csak a saját nemesi-nemzeti érdekeikért harcolnak, az ő polgári törekvéseiktől, melyek sohasem válnak külön a függetlenségi követelésektől, Horváth többnyire megtagadja a történeti érdemeket. Néha bőkezűbb a reformellenzékhez, főként akkor, ha Teleki Lászlóra terelődik a szó: ilyenkor váratlan fordulattal megjegyzi, hogy mégis a rendi ellenzék „érlelte meg az országban, a nemzetben azt a nagy nemzeti-polgárosodási előrehaladási készséget, amely 1848 márciusában egyszerre a föld alól kitört” (123. l.). — S a legfurcsább az, hogy Horváth Zoltán egész reformkorképéből, 1848 mozgalmainak jellemzéséből lényegében kimarad annak a mélyben dolgozó erőnek a jelzése, érzékeltetése, amely cselekvésre kényszerítette, a tettek mezejére lökte a vezető osztályokat, nevezetesen a néptömegek létezésének és történelemformáló szerepének jelzése.

A Horváth Zoltán monográfiájából tükröződő reformkor-értelmezés, illetve annak kritikája — akarva-akaratlanul — kapcsolódik az elmúlt években kibontakozott ún. nacionalizmus-vitához. Emlékezzünk csak: az 1950-es

évek dogmatista történetírását jellemezte bizonyos burzsoá-nacionalista színezet. E nacionalizmus a reformkor, illetve 1948–49 időszakának megítélésében úgy jelentkezett, hogy túlbecsülték a nemesi polgárosodás céljait és eredményeit, misztifikálták nemzeti jellegét és érvényét. A reformkori magyar társadalom belső tagolódását, osztálymozgását kevésbé méltatták figyelemre, inkább a nemzeti törekvéseket állították előtérbe. A reformkorban azt a korszakot látták, amely mintegy előkészítette az 1848–49-ben létrejött széles körű, s középnemességtől a parasztságig különféle rétegeket magába foglaló nemzeti egységet. Ideológia-történeti közhely, hogy a felfogás mélyén történet-szemléleti zavar, torzulás rejtőzött: 'a történelem osztályharcok története' — e marxista szemléletnek az emberek tudatában való térhódítását akadályozta egy metafizikusan értelmezett nemzetfogalom megléte. (Érdemes lenne egyszer kidolgozni azt a problémát, hogy a dogmatista reformkor-, illetve 1848-szemlélet hogyan, mennyire kapcsolódik a kiegyezést előkészítő liberális teoretikusok nemzet-, nemzeti egység-konceptiójához!)

A dogmatista történetírás reformkor-képcének kritikája, főképp a nemesi progresszió ellentmondásosságának hangsúlyozása jogos és helyes. Újabb történetírásunk sokat tett az elkövetett hibák, túlzások, nacionalista illúziók felszámolása érdekében. S tehette e korrekciókat azért, mert nem Szabó Ervin, de nem is az 1920–30-as évek polgári radikálisainak felfogásából, hanem az egyedül helyes marxista történetfelfogásból indult ki: a történelmi folyamat meghatározójának, az egyes osztályok, rétegek mozgásának differenciált bemutatása igényéből. Az a társadalmi képlet azonban — s itt térünk vissza tulajdonképpeni tárgyunkhoz —, amelyet Horváth Zoltán állít szembe a jelzett dogmatista képlettel, szintén nem igaz, nem hiteles. Egyfelől azért, mert a reformkori társadalom osztály-, illetve réteg-tagozódásának *nem teljes, nem világos* keresztmetszetét adja, így ezeknek egymáshoz való viszonya tisztázatlan marad, tehát történeti szerepük bemutatása, progresszivitásuk mértékének megítélése is szükségszerűen problematikusává válik. Másfelől úgy tűnik, hogy Horváth Zoltán reformkorképe lényegében szintén leegyszerűsített. Éspedig azért, mert koncepciójában (a kis centralista csoport kivételével) lényegében minden osztálynak, rétegnek a történeti funkciója valahogyan leszűkül, degradálódik. Annyira megtagadja a szerző a történeti érdemeket a haladást úgy-ahogy, de mégis csak képviselő ellenzéki rétegektől, annyira elmarasztalja őket, és „egységesíti” a különféle társadalmi rétegeket, hogy elemzéseinek tulajdonképpeni eredménye egy újabb absztrakció, egy különös, egy immár valamiféle 'feudális reformkori magyar nemzet' fogalma.

Nyilván összefügg a koncepció problematikuságával az, hogy ebben a II. részben nem ritka a kifejezetten *tárgyi* hiba sem. Kemény Zsigmondról pl. több téves megállapítás olvasható. A 118. lap szerint Kemény az 1840-es években centralista politikus volt. Bár a polgárosodás némely kérdésében hasonló vagy azonos nézeteket vallott a centralistákkal, a nemzeti, nemzetiségi, külpolitikai elvei, vagy a megyekérdésben elfoglalt valódi álláspontja (a megyerendszer megtartása, erős szerkezeti módosításokkal) azonban elválasztja őt e csoporttól. Nem áll az az állítás sem, hogy az 1841/43-i országgyűlés után Kemény „élesen megyeellenessé lett, és ilyen értelmű röpiratokat adott ki” (142. l.). Kemény ekkor csak egy röpiratot írt ("A korteskedés és ellenszerei"), és ez általában nem megyeellenes, hanem a megyeszervezet bizonyos fonákosságait ostromozó. Valami zavar kell, hogy legyen (erre már Oltványi Ambrus is rámutatott, l. Itk 1965. 516. l.) a szerzőnek a liberalizmusról, a liberális

ideológia jellegéről és történeti funkciójáról alkotott felfogásában. Úgy vélekedik Horváth, hogy a reformellenzékre (a centralisták kivételével) nem jellemző a liberális eszmékör, „az adott osztályviszonyok között a nyugat-európai liberalizmusnak valóban még értelme sem lett volna Magyarországon” (147. l.). A liberalizmus, szerintünk, az előretörő kapitalizmus, a polgárosodásért vívott harc nem forradalmi ideológiája, s mint ilyen, nagyon is jellemző a reformellenzék gondolatvilágára. Horváth Zoltán viszont a liberalizmust, tévesen, a nyugat-európai, megszilárdult kapitalizmus ideológiájának tartja, nem figyelve fel arra, hogy a burzsoá rendszerek kiépülése egyben mindig a liberális ideológia s eszmék alkonyának kezdetét jelzi Európa-szerte. Egy-két adatkorrekció: a 119. lap Szalay Péterje helyett Szalay László olvasandó, a 126. lapon az 1841/43-i erdélyi diéta helyett tévesen 1841/42-i áll.

Terjedelmével és színvonalával is kiemelkedik a műből a III. rész. Hazai, francia, lengyel és német levéltári kutatások nyomán sok új adatot, összefüggést tárt fel Horváth Zoltán Teleki emigrációs tevékenységéről, személyi viszonyairól, az egyes nyugati kormányoknak a magyar szabadságharcra kapcsoltos állásfoglalásairól, megnyilatkozásairól. Itt sikerült Teleki személyét mindig a középpontba állítani és ez biztosítja a fejezet szilárd szerkezetét. Teleki életsorsának, egyéniségének, kompromisszumra képtelen jellemének bemutatása, lelkiállapot-változásainak rajza meggyőző —, s mindez a szerző pszichológiai érzékenységéről tanúskodik. A párizsi magyar emigráció életének, belső válságának ilyen érzékletes, ihletett ábrázolásával pedig történeti irodalmunkban még nemigen találkoztunk.

A következő, az előbbihez szervesen hozzátartozó fejezet viszont, mely Teleki 1851—1859 közötti emigrációs éveit tárgyalja, eléggé elnagyolt, anyagában szegényes, megszerkesztetlen. Aránylag ismét azok a részek érdekesek, melyek Teleki magánéletét, visszavonultságát, romantikus lelkialkatát jellemzik: így igen szép pl. a Teleki—Haynau affér értelmezése. Maga a tényanyag lényegében ismert volt eddig is a szakirodalomban. Teleki életének e majd évtizednyi szakaszát, úgy tűnik, csak újabb, kiterjedtebb külföldi forrás-kutatással lehet megnyugtatóan feldolgozni.

Az emigráns Telekiről szóló terjedelmes fejezetek anyagával kapcsolatban a kritika részéről (l. Szabad György: Teleki és Kossuth megítélése. Népszabadság, 1965. jan. 24.) az a vád érte Horváth Zoltánt, hogy, miközben reálisan értékeli hőse emigrációs tevékenységének jelentőségét, elsősorban a nemzeti-ségi kérdésben vallott igen progresszív nézeteit, ugyanakkor igazságtalan Kossuth iránt, árnyékot vet hazai és külföldi politikai-közéleti munkásságára, sőt esetenként jellemre is — azaz: nem mér egyenlő mértékkel. A mű kérdéses részeinek tüzetes tanulmányozása arról győzött meg bennünket, hogy a Kossuth—Teleki párhuzamra vonatkozó kritikai ellenvetések — ha olykor kissé túlzottak is — lényegüket tekintve jogosak: a szerző bizonyos összevetéseiben, hangsúlyozásaiban, megfogalmazásaiban, sőt néha elemzési módszereiben is valóban észlelhető egyfajta *Kossuth-ellenes tendencia*. A továbbiakban csak éppen jelezzük e tendencia meglétére valló észrevételeinket.

Horváth Zoltán igen helyesen mutat rá arra, hogy Teleki 1848 őszén is és később is, helyesebb álláspontot foglalt el a nemzeti-ségi kérdésben, mint Kossuth. Ugyanakkor azonban a nemzeti-ségi kérdést túlzottan elválasztja a vele szorosan összefüggő egyéb belpolitikai, társadalmi kérdésektől, melyekben viszont Kossuth elvei legalábbis nem maradnak el progresszivitásukban a Teleki nézeteitől. Nem szentel kellő figyelmet annak a fejlődésnek sem, amely

Kossuth nemzetiségi politikájában éppen 1848–49 folyamán megy végbe — következőleg túlságosan lebecsüli Kossuth és Batthyány Kázmér 1849. júliusi nemzetiségi rendeletét (331. l.). Érdekes módon a nemzetiségekkel való sikertelen tárgyalásokért mindig Kossuth és az élet-halálharcot vívó, a nemzetközi erőviszonyokról alig tájékozott magyar kormány a felelős — a támadó, Ausztria által felbújtott nemzetiségek sohasem. Az is kétséges, hogy a magyar kormány és a lengyel emigráció között, 1849 nyarán lefolytatott tárgyalások sikertelenségéért lehet-e annyira felelőssé tenni Kossuthot, mint amennyire a szerző teszi? (267, 285. l.) Hiszen az ő adataiból, fejtegetéseiből is az derül ki, hogy a lengyel emigráció és a magyar kormány vezetői között igen komoly ellentétek voltak — aligha lehetett ezek megoldásán megfelelő előkészítéssel és nyugalommal fáradozni a szabadságharc legváltáságosabb heteiben. S szabad-e éppen 1849 júliusának Kossuthjáról kategorikusan azt mondani, hogy „mrev és teljesen elzárkózó nacionalizmus” jellemezte? (267. l.)

Az emigráns Teleki és Kossuth viszonyának megítélésében, illetve útjuk elválásában a szerző túlzott jelentőséget tulajdonít Kossuth kétségtenül meglevő diktátori allűrjeinek, gesztusainak, írásai néha valóban meghökkentő hangjának (336–341 l.). Ugyanakkor nem figyel fel arra a jelenségre, hogy Kossuth főként akkor használ ma már valóban visszatetszést keltő megfogalmazást, ha kiáltványt, nyílt levelet, tehát nagy tömeghez szóló, lelkesítő célzatú írást bocsát ki.

Nem hangsúlyozza eléggé Horváth azt sem, hogy az emigráns Kossuthnak még a konspirációs terveiben is volt egy jelentős többlet szinte valamennyi sorstársával, így Telekivel szemben is: hogy ti. Kossuth, néha naivan, vagy meggondolatlanul ugyan, mégis mindig támaszkodni próbált hazai erőkre is, s nemcsak a nagyhatalmak érdekeitől tette függővé nemzeti függetlenségünk ügyét. (Nem véletlen, hogy Horváth Teleki kizárólagosan külpolitikai viszonyokra épülő koncepcióját jegyzetben fejti ki: l. 381. l.)

Módszertanilag is szokatlan olykor a Kossuthra vonatkozó források használata. Az 1848 őszi zavaros, feszült helyzet illusztrálására a 231. lapon a békepárti Kovács Lajos egy 1883-i, kétes hitelű emlékezését idézi, mely szerint a kormány távollétében Kossuth egy köztársasági puccsot készített elő, tudott e tervéről a nádor is, és végül Batthyány és Nyáry készítette meg hátrálásra Kossuthot. A jegyzetekben (236. l.) Horváth maga is kijelenti, hogy minden tünet és adat inkább cáfolja, mint igazolja Kovács Lajos közlésének hitelességét — de akkor miért idézi a főszövegben kritika nélkül?

A monográfia zárófejezetében rendkívül érdekesek, olykor izgalmasak a Teleki 1859–1860-i nyugat-európai emigrációs szervező munkájáról, a Magyar Nemzeti Igazgatóságban betöltött szerepéről, Kossuth és Teleki politikai és emberi egymásra találásáról, bensőséges barátságáról szóló részek. Teleki elfogatásának körülményeit, szabadon engedésének történetét és okait, 1861-i itthoni közéleti ténykedésének eddig homályos pontjait megnyugtatóan tisztázza Horváth Zoltán. Helyesen jellemzi — gazdag anyag alapján — az európai politika és a magyar kérdés viszonyát is. Nem tudjuk azonban minden ponton magunkévá tenni a szerzőnek az 1859–1861-i alkotmányos mozgalmakra vonatkozó fejtegetéseit, melyek egyébként szervesen összefüggenek reformkorszakunkkal, valamint az emigráció ekkori tevékenységéről adott értékelését.

Az előbbi probléma újkori történelmünk egyik legbonyolultabb, ma is élénken vitatott kérdésköréhez tartozik. A magyar társadalom uralkodó és

egyben a polgárosodásért folytatott harcnak is vezető osztálya, a birtokosság 1849-ben a forradalom és szabadságharc vezetője — 1867-re viszont már feladja a 48-as vívmányoknak a nemzeti függetlenségre vonatkozó, légyjelentősebb pontjait, kiegyezik Béccsel. Hogyan megy végbe e folyamat, melyek a fontosabb állomásai, és 1859—1861 időszaka milyen szerepet tölt be e folyamatban? Az utóbbi évek történésvitáiban e problémakör megítélésében — erősen leegyszerűsítve — két álláspont alakult ki. Az egyik szerint a volt nemesség tömegeiben már az abszolutista korszak közepére-végére megértett a kiegyezés gondolata, 1859—1861 kudarca egy már lejátszódott folyamatnak a bizonyítéka. A másik felfogás szerint a kiegyezési szándék megérlelődésének, a birtokos osztály széles rétegeinek tudatában beállott alapvető változásnak, mint folyamatnak a súlypontja inkább az 1860-as évekre esik, 1859—1861-ben még volt a függetlenségi harc megindítására lehetőség. Bár az első álláspont hívei többségben vannak, a vita nem tekinthető lezártnak. S nézetünk szerint: amilyen helyes, sőt elkerülhetetlen volt e vitakérdések felvetése, annyira meddő egyelőre a folytatása, az 1849—1867 közötti időszakra vonatkozó történeti forrásanyag szinte teljes feltáratlansága miatt. A probléma fontosságát persze talán említeni sem szükséges, hiszen egy egész korszak pontos megítéléséről, egyes osztályok, rétegek történeti funkciójának megértéséről, nagy történelmi egyéniségek, írók életútjának, életművének helyes bemutatásáról van szó.

Horváth Zoltán szemmel láthatóan a fentebb jelzettek közül az első álláspont híve — mi inkább a másodikat valljuk. Az adott kor forrásanyagának csak részleges ismeretében, és ebben a megszabott terjedelmű írásban érdemi vitára most nem vállalkozunk. Nem hallgathatjuk el azonban azt az észrevételünket, hogy a szerző a vitatott problémakörre vonatkozó tételeit, kijelentéseit a történeti szakirodalomban példátlanul kategorikusan, megfelelő bizonyító apparátus felsorakoztatása nélkül fogalmazza meg. Például: a Bach-korszakban „a haza, a nemzet, a gazdasági és társadalmi viszonyok összessége teljesen megváltozott” (393. l.). Vagy: a volt birtokos nemesség egyes rétegeiben „az ötvenes években egyre fokozottabban már minden vonatkozásban a kiegyezés tendenciája kerekedett felül” (394. l.). Az 1859—1861-i megmozdulásokat is kurtán-furcsán csak „hazai erjedés”, „demonstrációk” stb. megjelölésekkel illeti. A sömörös ítéletek olvastán felvetnénk kételyeinket, kérdéseink formájában. Miért nem elemezte kellő alaposítással Horváth Zoltán az 1850-es évek középbirtokos osztályának gazdasági helyzetét, tudatváltozásait? Nem túlzottan visszafogott-e, a tényeknek ellentmondó-e az a kép, melyet a széles körű alkotmányos mozgalmakról, az országgyűlést megelőző megyei eseményekről rajzol? Meg kellett volna vizsgálni azt a kérdést is, hogy pl. a határozati párt egyes vezetői, illetve a pártvezérek és a párt bázisát adó tömegek hangulata, nézetei teljes kontaktusban voltak-e ekkor egymással? Nem tükröződik a monográfiából, hogy a szerző tanulmányozta az 1861 utáni és a kiegyezést megelőző évek pártharcait, a problémakör jobb megvilágítása érdekében. Arra sem figyelt fel, hogy a nemzet vezető osztályának rétegeiben, egy-egy réteg különböző csoportjaiban a másfél évtizednyi időszak alatt más-más időpontra ért meg a „kiegyező szándék”, a kiegyezés objektív és szubjektív feltétele.

Ellentmondásokat vehetünk észre a szerzőnek az emigráció 1859—1861-i működéséről vallott felfogásában, két kérdésben. „A rövid olasz háború és a magyar felkelés esélyei” című alfejezetben hibáztatja az emigrációt, mivel az 1859-i olasz—osztrák konfliktus idején, amely az utolsó nagy alkalom volt a

szerző szerint függetlenségünk visszaszerzésére, nem lépett fel a hazai felkelés jelszavával és nem teremtetett ezzel mintegy kész helyzetet a nagyhatalmak számára. De ugyanabban a fejezetben olvasható a szerző fejtegetése arról is, hogy a kérdéses háború talán mégsem volt megfelelő alkalom az emigráció fegyveres akciójához, az emigráció talán nem is volt hibás azért, hogy Napóleon külpolitikai manőverjeihez segédkezet nyújtott, az emigráció gyenge volt, és tulajdonképpen helyesen járt el, hogy nem próbálta egy kilátástalan harcba szólítani a nemzetet. Mármost melyik Horváth Zoltán valódi vélekedése e kérdésről? Olvashatunk fejtegetéseket a műben arról is, hogy az emigráns vezetők az 1850-es években lényegében nem ismerték a magyarországi viszonyokat (l. 394—395. l.), a magyar belpolitikai élet számukra idegenné és ismeretlenné vált (414. l.). Másutt viszont már úgy látja, hogy „részben” ismerték a hazai helyzetet (423. l.), Kossuth pedig eléggé tájékozott volt az otthoni eseményekről, közhangulatról (433—434. l.). Ismét csak nem tudni: Horváth szerint az emigráció mennyire volt tájékozott a magyarországi belpolitikai helyzetről, az emberek hangulatáról? S mert ebben a könyve tárgyát tekintve rendkívül fontos kérdésben nem vall egyértelmű álláspontot, megalapozatlanoknak érezzük az emigráns vezetőket éppen azzal vádoló fejtegetéseit, hogy nem vonták le a való helyzet felismeréséből a következményeket és nem vonultak vissza a magánéletbe vagy nem tértek haza.

Részben már az elmondottakból is következik, hogy nem fogadhatjuk el Horváth Zoltánnak az *emigráció* 1859 utáni *létjogosultságáról* vallott nézeteit sem. Abban, formálisan, még igazat adnánk a szerzőnek, hogy: „Az a tény, hogy az emigráció [ti. 1859-ben] nem állíthatott valóban mélyen, elvileg más programot a nemzet elé, mint amilyent a hazai viszonyokat jobban ismerő otthoniak vallottak, egyben az egész emigráció létjogosultságának kérdését veti fel” (395. l.). Bár talán mégsem szabadna egyenlőségi jelet tenni Kossuth vagy Teleki, illetve a hazai vezetők nemzeti programja közé — Teleki itthoni felismerései, tragédiája eléggé indokolhatja a különbségtevés szükségességét. Az a válasz azonban, melyet Horváth Zoltán ad az emigráció 1859 utáni létjogosultságával kapcsolatos kételyekre, az téves és sérti történeti kegyelet-érzésünket is: „Az emigrációnak, amikor lemondott a hazai felkelésről, amikor tehát a realitások alapjára helyezkedett, fel kellett volna ismernie, hogy túlélte magát, elvesztette létjogosultságát, és haza kellett volna térnie, hogy itthon minden erejével, tehetségével segítsen a minél jobb kiegyezés kivívásában. S ha erre személyes okokból [?] nem volt képes vállalkozni . . . , akkor vissza kellett volna vonulni az idegenné és ismeretlenné lett magyar politikai életbe való — amúgy is terméketlen — beavatkozástól a magánéletben” (413—414. l.). Ha ez a megállapítás egy korabeli osztrák miniszter óhaja lenne, jól hangzanék — egy mai történész tollából kissé meglepő olvasmány. Az emigráció ugyanis, 1867-ig mindenképp, de még időnként utána is, politikai lépéseivel (pl. a porosz-osztrák háború alatt), agitációjával, pusztán *létezésével* állandó problémát okozott az osztrák kormánynak. Befolyásolta az 1860-as évek magyar belpolitikáját, az itthoni légkört és a kiegyezés bizonyos eredményeiben az emigrációnak is szerepe volt. Az emigráció, és főként Kossuth neve, várása adott évekig erőt a nemzeti függetlenség terén jogokért küzdő politikai szervezeteknek, ő jelentette a tömegek szemében a jobb jövő reményét. A tovább élő emigrációnak elsősorban ezt a magyar viszonyokra, a polgárosodásra, a függetlenségi törekvések ébredésére gyakorolt *közvetett* hatását veszi semmibe Horváth fenti tétele megfogalmazásakor -- pedig e közvetett hatás

minden emigráció történeti szerepének és jelentőségének megítélésében (gondoljunk akár a múlt századi lengyelre vagy a két világháború közötti németre) nagy súllyal esik latba.

A Teleki-monográfia egyes tartalmi problémái összefüggenek bizonyos terminológiai tisztázatlansággal. Gunst Péter recenziója (Magyar Tudomány 1965. 379—382. l.) már rámutatott a „rendi”, „rendi ellenzék” fogalmak következetlen használatára. Jó lenne tudni azt is, hogy pontosan mit ért a szerző az 1850-es évek „rendi-értelmiségi nemessége” fogalmon? (410. l.) Vannak olyan kifejezései Horváth Zoltánnak, amelyek ma egy tudományos kiadványban nem jól hangzanak, pl. „a magyar élet szerkezete”, „a nemzeti életerő jelentkezése”. Egyik mondatában szinte egy furcsa magyar nemzetkarakterológia bukkan fel: az 1850-es években az emigráció idejét múlt politikája „a nemzetnek nem a jó, értékes tulajdonságaira épül, amint ez 1848—49-ben fennállott, hanem inkább felületes, ’oppozicionális és demonstracionális’ hajlamaira” (393. l.).

A mű stílusa egyenletes értekező próza. Néha viszont zavarólag hatnak a zsurnalisztika kelléktárában otthonos, de itt is fellelhető stílusfordulatok. Például a 172. lapon leírja, hogy 1847. november 12-én megnyílt az utolsó pozsonyi országgyűlés. Majd így folytatja: „Tudtak-e, sejtettek-e valamit ellenzékiek és konzervatívok abból, hogy valóban az utolsó pozsonyi, s az utolsó rendi országgyűlés ült össze? Nehéz lenne erre igennel válaszolni . . .”; Stadion gróf osztrák államférfi megőrülését és kizárását a kormányból így regisztrálja: „Stadion gróf kidőlése” (298. l.). Előfordul olykor pongyola fogalmazás is: Szekfü egy tételéről azt írja, hogy „felületes (és előre elhatározottan elfogult) ítélet” (144. l.); vagy az 1848—49-i forradalmi helyzettel kapcsolatosan kijelenti, hogy „ugyanakkorra megvalósításra megérett egy forradalmasító eszme is . . .” (392. l.).

Szerkezetére nézve — amint erre már utaltunk — eléggé egyenetlen mű Horváth Zoltán monográfiája. Jól megkonstruált, tömör fejezetek terjengős, laza gondolatmenetű, ismétlődésekkel teli részekkel váltakoznak. Ez utóbbiak közül „kiemelkedik” a *Bevezetés*, páratlanul kusza gondolatmenetével. Indokolatlanul sok a hosszú idézet is, különösen ott, ahol a második kötetben amúgyis közölt dokumentumokat idéz a szerző — egyszerű hivatkozások helyett. Egy-egy fejezetet meg az tesz lazává, hogy a szerző az idézeteket általában nem szerencsés, deduktív módszerrel alkalmazza: ti. előbb közöl egy hosszú idézetet, majd ebből levonja a tanulságokat, ahelyett, hogy egy állítás, egy tétel bizonyítására hozná idézeteit. Zavarja a fejlődésrajz ívelését szerintünk az is, hogy lapalji jegyzetek helyett az egyes fejezetek végén találjuk meg a terjedelmes jegyzetapparátust.

A II. kötet Teleki életével kapcsolatos, általában igen fontos és érdekes dokumentumanyagot tartalmaz. Egyebek között Teleki gyermekkori naplóját, útinaplóit, válogatást levelezéséből. Az itt közölt anyag jelentős része megjelent már a „Teleki László válogatott munkái I—II” című kiadványban is, 1961-ben. Az újraközlés helyett célszerűbb lett volna inkább újabb forrásanyagot közzétenni. Maga a forrásközlés — ezt mások már kifejtették — ilyen formájában korszerűtlen, alapos magyarázó jegyzetek és az eddigi közlések feltüntetésének elmaradása miatt.

Az eddig megjelent recenziók, végkicsengésükben, egymásnak meglehetősen ellentmondó értékelést adtak Horváth Zoltán Teleki monográfiájáról. A nagyobb közönségnek szóló folyóiratok bírálatai csupán a mű bizonyos

értékeit hangsúlyozták (hű egyéniségrajz, történetírói hevület stb.), és ezzel azt általában messze a reális értéke fölé emelték. A szakfolyóiratok viszont e könyvről mint tudományos teljesítményről, mint történeti biográfiáról közöltek beható, sok szempontú elemzéseket, és ezek általában rá is mutattak komoly érdemekre, súlyos fogyatékokra egyaránt. Bírálatusunk ez utóbbiak értékeléséhez csatlakozik, amikor — az elmondottakat mintegy összegezve — hangsúlyozza: Horváth Zoltán műve dicséretes, szorgalmas kutatómunka eredménye, egy szép vallomás Teleki László pályájáról, egyéniségének fejlődéséről — egy sok új adatot, összefüggést feltáró, az eddigieknél hitelesebb Teleki-életrajz. De fogyatékságai: az 1825—1861 közötti hazai viszonyok rendkívül problematikus, gyakran téves megítélése, főként történetietlen reformkor-képe, egyes részek olykor már szinte érthetetlen ellentmondásossága, a korra vonatkozó ismert forrásanyag nem mindig megfelelő ismerete és felhasználása, valamint bizonyos írástechnikai hibák sokat levonnak a mű értékéből és a közepesen sikerült történeti biográfiák sorába jelölik ki helyét.

Rigó László

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nizsalovszky Endre</i> : Eötvös József életművének ismeretlen elemei	1
<i>Tamás Lajos</i> : A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben	27
<i>Tokunaga Yasumoto</i> : A japán nyelv hovátartozásának kérdéséről	41
<i>Pándi Pál</i> : Kemény Zsigmond és az utópista szocializmus	49
<i>Süpek Ottó</i> : Villon születésének valószínű dátuma	63
<i>Rütoók Zsigmond</i> : Költői öntudat és egyéni szerzőség a korai görög költészetben	75
<i>Horányi Mátyás</i> : Antonio Machado poétikája	85
<i>Nyíró Lajos</i> : Összehasonlító irodalomtörténet és elmélet	105
<i>Kókay György</i> : Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodáskori irodalmunk kezdetei	121
<i>Gulya János</i> : A finnugor magánhangzórendszer kérdéséhez	147
<i>Rigó László</i> : A Petőfi-értelmezések történetéből	153
<i>Kiefer Ferenc</i> : A Katz—Fodor féle szemantikaelmélet	175

*

A Bartók-emlékülés anyagából:

<i>Vikár László</i> : Egy új csuvas gyűjtés tanulságai	189
<i>Martin György</i> : Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai	201
<i>Szendrei Janka</i> : A regősének balkáni dallamrokonsága	221

*

Mutatvány a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott magyar előadásokból:

<i>Imre Samu</i> : A magyar nyelvatlasmunkálatok néhány módszertani kérdése	233
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az Új Magyar Tájszótár	239
<i>Károly Sándor</i> : A finnugor összetételek történetéhez	243
<i>Rédei Károly</i> : Adalékok a permi nyelvek történeti alaktanához	249
<i>Vászolyi Erik</i> : A zürjén nyelvjárástörténet egyik fejezetének vázlata	253

*

A szocialista színház és dráma (összefoglalás)	257
Bartók Béla két kiadatlan szakvéleménye (közli: Gergely Pál)	269
<i>Dr. Musnai László</i> : Kőrösi Csoma és a kolozsvári tudós kör (Válasz Szilágyi Ferenc tanulmányára)	279

Évfordulók — megemlékezések

Búcsú Földessy Gyulától	285
-------------------------------	-----

Vita

<i>Vargyas Lajos</i> : „Kutatások a népballada középkori történetében” c. doktori értekezésének vitája (Gunda Béla)	289
---	-----

Az Osztály életéből

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya vezetőségének beszámolója az 1965. évi jubileumi nagygyűlésen	295
Vita (összefoglalás)	317
Beszámoló csuvas tanulmányutamról (<i>Róna Tas András</i>)	325

Szemle

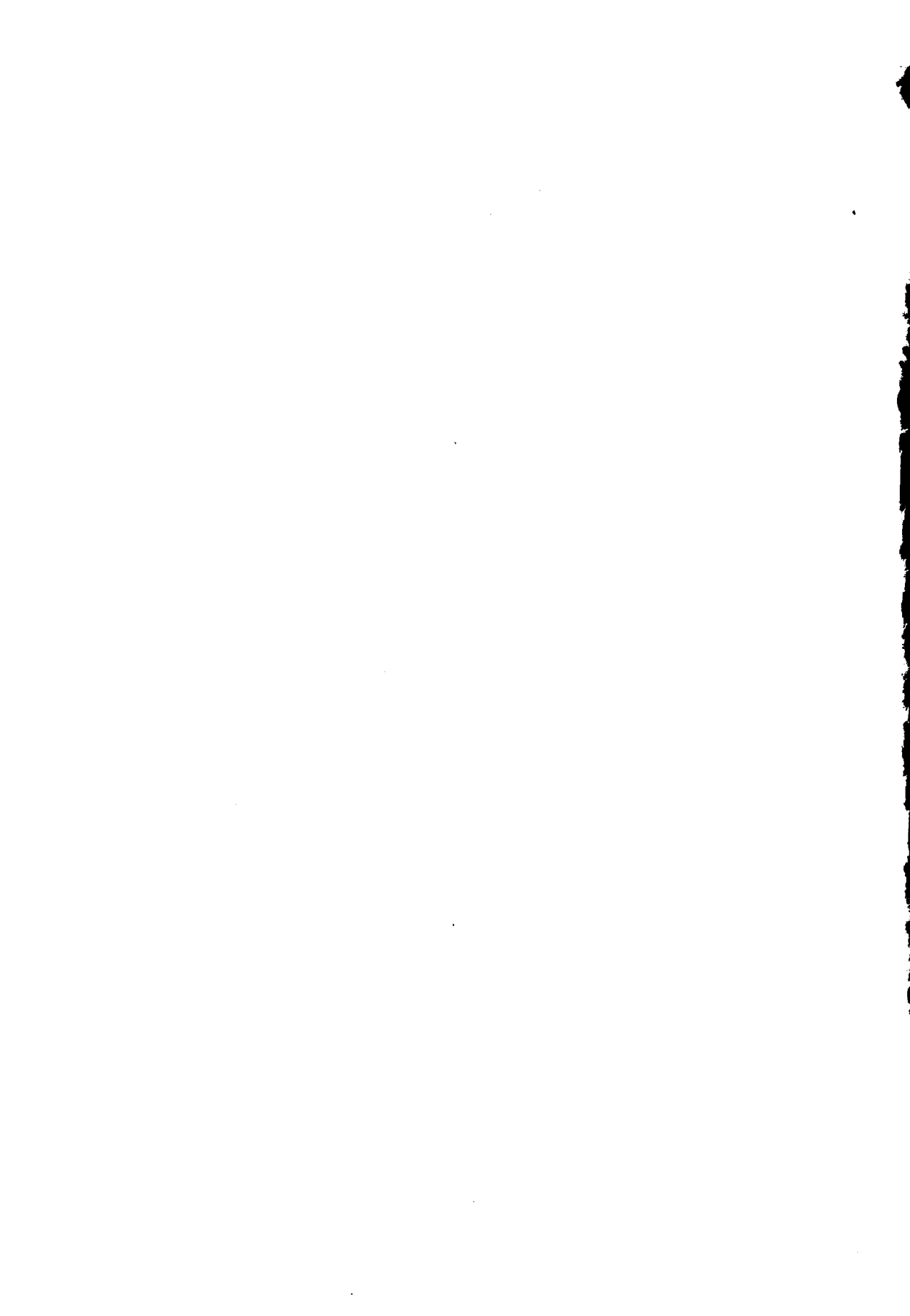
<i>Németh Gyula</i> : Die Türken von Vidin; Sprache, Folklore, Religion (<i>Hazay György</i>)	335
<i>Sötér István</i> : Álom a történelemről (<i>Kovács Győző</i>)	337
Reguly osztják hagyatékának utolsó kötete (<i>Gulya János</i>)	339
Elvek és utak (<i>Mezei József</i>)	342
<i>Horváth Zoltán</i> : Teleki László I—II. (<i>Rigó László</i>)	357

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. V. 12. — Terjedelem: 32,50 (A/5) ív, 31 ábra

66.62377 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

69,— Ft

Index: 26.500

Megjelent: 1966. június 30.